

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

4

1988

57 -йил чиқиши

Бош редактор

Уткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

Саид АҲМАД

Мурод МУҲАММАД ДУСТ

(бош редактор ўринбосари)

Омон МУХТОРОВ

(проза бўлими мудири)

Умарали НОРМАТОВ

Гулчехра НУРУЛЛАЕВА

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТҮЛА

УЙГУН

Улмас УМАРБЕКОВ

Носир ФОЗИЛОВ

(масъул секретарь)

Тўлапберган ҚАЙПБЕРГЕНОВ

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

УШБУ СОНДА

Шеъринят

Қутлибека РАҲИМБОЕВА

ҚИШНИНГ ОХИРЛАРИ

Достон

Айланмасам, элим, тилингга
Овозингни ёйолмасам кенг:
Қумурсқаман Сўзга илинган,
Шоир бўлиб ким бўлибман мен?

Наср

Омон МУХТОРОВ

ЭГИЛГАН БОШ

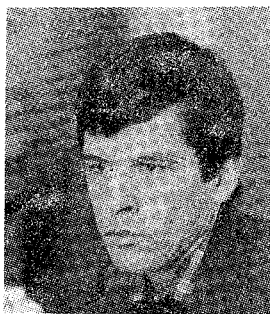
Роман

Бировлар бошига тушган кулфат, бировларнинг бахтсизлиги юрак-бағрингни ўртаб юборади. Ҳаёт, эрк, муҳаббат тўғрисида беихтиёр ўйлайсан...

Ўйлар бир ипга тизилиб, муайян шаклга кира бошлайди...

Санъат

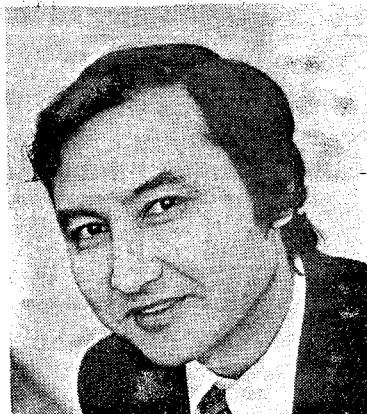

Шойим БУТАЕВ

ШУКУР БУРҲОН

Эссе

Халқ тарихига дохил бўлмоқ учун ўша халқ орасида яшамоқ ва унинг ўзидан келиб чиқмоқ жоиздир. Шукр Бурҳон каби инсонларнинг, унингдек санъаткорларнинг руҳи қўллаб тургандагина халқ тарихи барқарордир, ўлмасдир. Абдиёт қайдадир йироқ масканда эмас, одамлар қалбида занжирсимон чўққилар каби бир-бирига тутшиб кетган.

Йўлдош Эшбек

МЕН МАНГУ МАСОФА САРИ ОҚҚАЙМАН

Сени деб чопгандим

Адирлар йўлларга очган бағрини,
Йўллар адирларга санчилиб қолган.
Мен сени эслайман бир оз оғриниб,
Бир оз табассумим... янчилиб қолар.

Бахтим деган эдим сени йўлларда,
Сен томон дарёдай тўлиб оққандим.
Чечаклар таққандим... бахт хаёлига,
Бугун бахт олдида ноҳақ оқландинг.

Мен ўзим бузаман бугун қабримни,
Кўп вазмин бузаман,
Чиқаман ёриб.
Сабримни ютаман,
Тишда тутаман
Ва сени ўрнимга қўяман ҳориб.

Сен эса қандайдир бахтлар қўйнида:
Ўзингча хурсандсан,
Ўзингча тирик.
Ўзимча бахтиёр мен ҳам ўйимда,
Ўзимнинг қайғумга бўламан шерик.

Мен янгроқ йўлларда шодумон унсиз,
Йиллаб ва асрлаб сенга чопгандим.
Адирлар сингари поёнсиз, сўнгсиз
Қалбимни очгандим, сенга очгандим.

Аччиқда қарғамай ишқни—сағирни,
Қисматим бир бахтли тоқатда толган.
...Адирлар йўлларга очган бағрини,
Йўллар адирларга санчилиб қолган.

Муз бандаргоҳ

Қалин муз саҳроси...
Учоқлар қўнар,
Узоқ-узоқлардан илиқ музларга.
Кемалар кетаркан инграб тўлғанар,
Кемалар келаркан ором изларга.

Булар ё қуш каби...
Ўйлаб-да, билмас;
Офтоб тигларида сув бўлади муз.
Балки ўйлайлар-да парволар қилмас,
Масъул қанотларда ишонч оқмас сушт.

Сен ҳам ишон энди,
Бу вужуд чўкмас,
Чўкмас сувликларнинг остида замин.
Бандаргоҳ томонда одамлар сўкмас,
Қўллар... лаблар титрар: «Олға! Олма тин!»

Олға!
Бу озгина йўлга ишонма.
Ишонма, офтобда нима қилсин тиг.
Фақат сен азалий ишончдан толма,
Энг сўнгги кучингни юрагингга йиғ.

Бу сотқин билакка,
Кўзга ишонма,
Ўзингни ҳозирча сезмасликка сол.
Рулга суягандай суян юракка,
Юракка! Юракка! Олға! Ол!..

Одамни ҳимматдан жудолар этмас —
Кўнгилдан томирга оққувчи ҳисдир.
Фақат сен кўрқмагин,
Эриблар кетмас,
Олам муз бандаргоҳ — бутунлай муздир!

Ёзув

Хоҳ Ҳиротга бор.
Хоҳ Маккадан қайт.
Кам ёлвор.
Кам сўз айт.

Қишлоқ қизлари

Тебранишдан толган ғўзалар қатор,
Эндигина ҳорғин тин олар эди.
Бир-бирин эриниб гўё уйғотар
Тонгнинг вазмин садолари янгради.

Таний бошлар одам одамни элас,
Кирза этиклардан гурсиллайди ер.
Булар кетаётган аскарлар эмас,
Қишлоқ қизларининг қадамларидир.

* * *

Менга бир дўст керак, кўзимга боқиб
Ожиз ҳолатимни улуғлайдиган.
Менга ағёр керак, ғолиб пайтимни.
Мағлуб атайдиган, қитиқлайдиган.

Токим мен бир жойда тўхтаб қолмайин,
Токим мен чўкмайин тубанга оз-оз.
Шунда юксакликка ўсишим тайин,
Шунда пастлардан ҳам қиламан парвоз.

Менга бир май керак, қилмасин бадмаст,
Навоий айтгандай бахтга йўлласин.
Менга бир бахт керак, ҳеч билмасин паст,
Бир бахтсизлик керак, доим қўлласин.

Мангу масофа

Бизнинг орамизда масофа бордир,
Ширин ҳақиқатлар сўзладим гоҳо.
Ўзимни санайман бир кўрқоқ қодир,
Қодирлик мақсадга қилмоқлик вафо.

Ширин ҳақиқатлар сўзладим гоҳо,
Оғримасин дедим кўпларнинг дили.
Жим турдим. Гапдонлар — бир чечан фано,
Жим турдим. Боғланди аччиқ ҳақ тили.

«Чарчадим. Болишни нарироққа сур.
Чарчадим бу сотқин ўйлардан тамом.
Мен сени севмайман. Ўйлайман нуқул,
Нечун оча қолдинг эшикни осон.

Мен сени севмайман. Боряпман тўлиб,
Бу қандай қарахтлиқ! Бу қандай сафо!»
Сигаретга секин чўзилар қўлим,
Лабимни тополмай титрар... масофа!

Мен сизга ҳеч қачон кулиб боқмайман,
Эй чечан дўстларим! Эй чечан ҳаёт!
Мен мангу масофа сари оққайман,
Бу қисмат ҳар кимга бўлмасин деб ёт.

Мен уни топгайман, унга етгайман,
Мен — мавҳум одамни... ташларман отиб.
Ҳозир шарт тураман. Аммо кетмайман.
Мангу масофадай қоламан қотиб.

Онамга

Сиз ҳаммадан кўпроқ қувонган
Бўм-бўш очиқ қўлимни кўриб,
Мен — бахтимдан ҳар вақт топганман
Ҳеч қоникмас хаёллар суриб.

Сиз пастларда яшайсиз баланд,
Пастда юрмоқ — йиқилмасликдир.
Йиқилмаслик — йиқилганингни
Билмасликдир, билдирмасликдир.

Мен биламан йиқилганимни,
Билдираман бошқаларга ҳам.
Тузатаман қандоқ камимни,
Тузатмоқлик доим менга ғам.

Йиқилсангиз бир куни агар,
Бунга ёлғиз менман сабабчи.
Шундоқ қотил ўйларим билан
Қандоқ қилиб яшайман тинч?

Шаънингизга бирор янги сўз,
Айтолмаслик — бурдаланган бурч.
Мен йиқилиб яшайман ҳануз,
Йиқилмаслик — уддаланган бурч.

* * *

«Булар руҳим олган зарбалар,
Зарбаларнинг излари» —
дема.

Улар руҳинг юлдузлари.
Кўкрагингда ёнсин зардалар,
Ғам ема.

Эски ғамни унут!
Кўкрагингни баландроқ тут!
Бу ҳам бир зарба.

Сен кечирган,
Руҳингни отган,
Сўнгсиз

Ҳаётга зарба.

Энди сен ўчирган,
Кўксингда ётган,

Унсиз

Фарёдга зарба.

Кўкрагингни баландроқ тут!
Энди кўҳна ғамларни унут.

Улар энди битилган китоб,
Улар энди ёзилган шеърдир,
Шунча томган — кўз ёшинг эмас,

Улар балки тўкилган тердир.

«Булар руҳим олган зарбалар,
Зарбаларнинг излари» —

дема.

Булар юксак қанотларингдир.

Ўксинма,

Булар асло яралар эмас,

Булар балки қадоқларингдир.

Тилак Жўра

ЮЛДУЗЛАРДАЙ ЭРИР НАФАСИМ

* * *

Бу боғлар кўркига яйраб боқмасам,
Бир сойдаи куйманиб, куйлаб оқмасам,
Чаман деб, чаман-чун ўзни ёқмасам,
Атиргул тиканин санчинг кўзимга!

Хонанда куйлади: япроқда Ватан,
Лек уни ким узиб, кимлардир сотган,
Мен ҳар бир япроқман, гар ёлғон айтсам,
Қўрғошин куйилсин, майли, бўғзимга!

Ҳар куни айтиладиган гап

Ишлар битсин, хотин!
Янги қавиган кўрпангда оёқни чўзиб,
Кўк чойни сузиб, маза қилиб ётаман...
Ҳайдаркул
Муздай сувда қоқ нонни эзиб,
Эзиб панжаси билан — тиришган пешонасини
Қирқ йилдан бери бу гапни
Хотинига айтади, ҳар куни эзиб-эзиб.

* * *

Дарахтлар бунчалар безовта,
Шохлари қарсиллаб йиғларлар.
Кузнинг аёзли кучоқларида,
Айрилгандан япроқларидан...

Кушчалар бунчалар безовта,
Тинмайин-тинмайин чуғурлар.

Кузнинг аёзли кучоқларида
Айрилгандай овозларидан...

Рухим-да бунчалар безовта,
Билмайман у мендан не истар.
Кузнинг аёзли кучоқларида
Мен нени йўқотдим, мендан не кечар.

Лоҳутий

Оғир-оғир, жуда ҳам оғир,
Ўз уйингда хўрланиб яшаш.
Бировларга бермайсану сир,
Кўнгил курғур, бўлар доим ғаш.

Бир бурчакда мушукдай мудраб,
Ноҳақликдан белинг букилиб
Ётсанг. Ёки тўнингни судраб
Йўлга чиқсанг, руҳинг тўкилиб.

Нима гап деб сўрмаса хотин,
Хайкал каби индамай турса,
Оғаларинг ўйлаб роҳатин,
Ўз дардини ўйлаб югурса.

Атиргулнинг шохин қайириб,
Кимдир ундан нигоҳим юлди.
Фароғатдан қолдим айрилиб,
Сўлғин гулдай кўзларим сўлди.

Боши кесик таналар туғдай
Йўқ жасадга бўлдилар посбон.

Эркаланар оппоқ табассум
Гўзалларнинг чўғдай кафтида.
Юлдузлардай эрир нафасим
Шафтолининг шудринг патида.

Жўхорилар балиқ кўз бўлиб
Сузилади менга эгилиб.

Узоқ йиллар, кўп узоқ йиллар,
Алдаб келдим ўзимни ўзим —
Меники деб, бу қизил гуллар,
Меники деб, айтган ҳар сўзим.

Бор овоз-ла, шунда сўкиниб:
Олгинг келар кўнглинг бўшатиб,
Ё қайгадир аста бекиниб,
Юрагингни олсанг юмшатиб...

Оғир-оғир, жуда ҳам оғир,
Ўз юртингда хўрланиб яшаш.
Руҳинг бўлар доимо сағир,
Умринг бўлса, тилингни чайнаш.

Харсанг тошдай чўкиб ётади
Юрагингга бир армонли тош.
Уни қандай юлиб отасан —
Бел букилиб, эгилганда бош...

* * *

Мен бор эдим, қолдим-ку йўқдай —
Қуламади не учун осмон?

Тиқилмадинг бўғзимга, нафас,
Кўтарганча дилда тўфонни.
Мен кўксимда армонни эмас,
Кўтармоғим даркор исённи!

* * *

Ғуж-ғуж узум ғуж-ғуж сўз бўлиб
Томоғимга келар тугилиб.

Ютинаман барин ютолмай,
Ёқам икки қирғоқдай очиқ.
Бундай бахтга боқиб ётолмай
Офтоб юзин чўқилар чумчуқ.

* * *

Тўғри, гуллар меники эрур,
Меникидир, айтган ҳар сўзим.
Нима қилай, ахир, уларни,
Ўзимники бўлмасам ўзим?!..

Саҳар

Қочар алдоқчи тушлар,
Нозли қиздай бағрига имлаб.
Йиғолмай эс-ҳушимни
Бошимни ураман эшикка —
Кўзларим ёшлаб.
Тун кўтариб пардаларини
Мени белар оппоқ бешикка...

Ёз оқшоми

Узун-узун тортилган дордан
Қушлар каби учиб кетади,
катта-кичик кўйлақлар...

Узун-узун тортилган дорга
Осилади оғир бир челақ.
Раҳм қилгандай эгилган дорга
Дор тортилган тол айрисига
Чиқиб олар, тер анқиган,
бир талай кўйлақ.

* * *

Сўзни чайнаб,
Чайнаб юракни,
Сенимас, жонгинам,
Бу узун тунлар
Қучоқлаб ётаман тилакни:
Умидни, ҳайратни,
Хаёл деб аталган шуҳратни —
Қучоқлаб ётаман бу узун тунлар.
Менинг пешонамга,
Сенинг пешонамга ёзилган,
Даҳшатни қучоқлаб ётаман...
У, на бир илондир,
Бўйнимга чирмашиб чақса,
Наки, қайноқ қондир,
Кўзларимдан тирқираб окса...

Хайҳот! У шундай пинҳондир,
Елкамни босса ҳам кўрмасман,
Суякларимда зирқираб ёнса:
Юрсам ҳам,
Турсам ҳам
Товонимдан чаёндай чақса,
Мен уни кўрмасман...
У шундай армондир,
Бор вужудим унга қурбондир.
Кўзларим кўролмас бир армон,
Сўзларим айтолмас бир армон,
Оёғим етолмас бир армон,
Қўлларим қучолмас бир армон —
Мен уни қучоқлаб ётарман,
Мен уни қучоқлаб ётарман...

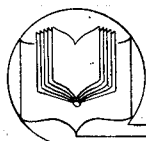
* * *

Ерни силкиб, автолар чопар,
Чумолидай тун-кун ўрмалаб.
Бутун шаҳар тинмайин чекар
Уфқларни туманга ўраб.

Йўлиққандай оғир бир дардга,
Буз ер каби кўпчир кўкрагим.
Ғала-ғовур катта шаҳарда —
Қизиб кетган йўлдири юрагим!

Рисом Ф. Алимов

Омон Мухторов

Роман

Эгилган бошни қилич кесмайди...
Эски мақол

Биринчи дафтар

I Воқеа

Қайиқ — енгил юзиб бораётган қайиқ, бирдан тўнтарилиб кетди. Ақл бовар қилмайди: шамол йўқ, тўлқин йўқ, лекин шундай бўлди. Уммон, тўрт томон сув.

Буниси гўрга. Аброр сузишни билмайди. У жон-жаҳди билан қўл-оёқларини типирчилатиб, сув юзида туришга, қайиқни топиб минишга урина бошлади. Аммо қайиқ синган экан шекилли, охири — хайрият! — бир парча тахта унинг қўлига тушди. Аброр аввалига, болалик пайтлари дарахтга чиқиб шохга ёки, дейлик, деворга мингани сингари тахтага чирмашди. Кейин тахтани маҳкам қучиб, устига ётиб олганича, кўзларини чирт юмди...

Орадан оз вақт ўтдими, кўпми, бир маҳал у тахта устида кескин сурилиб, боши нимагадир урилгандек бўлди...

Аброр кўзини очди. Қараса, ер.

У суюнганича, икки қўли билан қирғоқдаги алафларга ёпишиб, қуруқликка чиқиб олди. Эгнини сиққанча, титраб-қақшаб, атрофга аланглади. Бу ер, афтидан, қандайдир кичик, жимитгина орол эди, теграда ҳамон осмонга туташиб ётган мовий денгиз.

Аброр оролни айлана бошлади. Қаёққа қарама, тўқай, ботқоқлик... Йўк, манзара секин-аста ўзгарди. Тиниқ кўм-кўк қирлик. Анвойи гуллар. Ингичка, ипдай чувалган ариқчалар. Мевазор... ёввойи узум, даштда ўсган қовоқдай катта, қучоққа сиғмайдиған тарвуз, анжир-анор...

У айланиб юраверди, юраверди. Укинадиган жойи, шундай ажойиб оролда тирик жон кўринмайди. На парранда, на дарранда. Ҳеч бўлмаганда, биронта капалак учиб ўтса, уч-тўртта чумоли ғимирласа... Беҳосдан Аброрнинг Одамга кўзи тушди. Биров ариқча бўйида белигача ўтга кўмилиб ўтирипти.

Аброр қотиб қолди. Бу ерда Одамни учратгани яхшилик нишонасими, ёмонлик?

Аммо Одам унга беозор илжайиб қаради. Кейин — соқов эканми, имо-ишоралар билан ариқчадан ўтказиб қўйишини сўраб, илтижо қилди.

Аброрнинг кўнгли юмшади. У, э, биродар, мастмисан, мажруҳми, нима бало, деб ғудранганича, Одамнинг ёнига борди. Ариқчадан елкасида опичиб ўтишни ўйлаб, кифтини тутди.

Одам уни бўйнидан қучоқлади. У ариқчадан сакради. Лекин...

Шу аснода қандайдир илон унинг белига камарга ўхшаб зич ўралгандек бўлди.

Аброр ажабланиб, орқа-олдига қаради. У энди тушунди: учратгани — ярми одам, ярми сўрғичли узун пайпаслагичлардан иборат, махлуқ. Рўдапо...

Аброр елкасида ўтирган балодан қутулмоқ истаб, сапчиб-ирғишлашга тушди...

— Аброр ака... Ў, Аброр ака...

Бундай диққат қилса: ёнида хотини. Зухра... У, хотиним оролда қаердан, қандай пайдо бўлди экан, деб гангиб-эсанкиради.

— Сен бу ерда нима қиляпсан?

— Эсингиз жойидами ўзи? — деди секин Зухра.

Аброр яна диққат қилиб, тўшакда ётганини пайқади. Хотини каравот четида ўтирарди. Демак туш кўрибман, уйда эканман, деб ўйлади. Бироқ у ёқ-бу ёққа кўз югуртирса, бу барибир уйи эмас, бошқа жой. Аброр хотинидан, биз қаердамиз, деб сўрагиси келди. Аммо яна танбеҳ эшитишдан кўрқди. Бунинг устига, Зухра энди қоматини тиклаб, ундан узоқлашган эди.

Аброр ўрнидан туриб ўтирганича, чуқур ўйга толди.

У ҳеч қачон денгизда юрган эмасди. Кемага ҳам, қайиққа ҳам миниб кўрмаган. Умрида фақат бир марта Бокуга бориб, Каспий бўйида айланган, холос; денгизни, кемалар, ҳар хил катта-кичик қайиқларни соҳилда туриб шунчаки томоша қилган.

Аброрнинг болалик йиллари дашт-сахрода ўтган эди. Шу боисдан, у ўшанда ҳайратга тушиб, соддадил кишиларга хос, денгиз ҳам сахродай чексиз экан, деган фикр хаёлидан кечган эди.

Аммо Аброр, денгиз, турли-туман ороллар билан иши йўқлигига қарамай, «рўдапо» сўзига шоирларнинг шеърлари, адабиётда кўп тўқнашган. Ундан ташқари, болалигида аллақайси китобдан рўдапо тўғрисида қизиқ бир матал ҳам ўқиган. Ҳозир унинг кўргани аслида тушми, ўша эски матални хотирлашми — айтиш қийин эди.

У кўзларини юмиб, бошини кўксига солинтирганича, узилиб қолган тушнинг охирини кўришга, тўғрироғи, маталдаги кейинги воқеаларни хаёлида жонлантириб, ўзи бевосита аралашган ҳолда «якун»лашга уринди. Лекин қанча саъй кўрсатмасин, ундай қилолмади... қулоғи остида ғўнғиллаётган аридек, бу ер орол бўлмаса, мен қаердаман, деган савол муҳимроқ туюлиб, унинг хаёлини ўғирлади.

Бошини кўтариб, яна у ёқ-бу ёққа кўз ташлади. Эй, дарвоқе...

Аброр ҳаммасини бирин-сирин эслай бошлади...

Кеча оқшом у оқ шойи кўйлак, хотини шундай оқ кофта устидан янги, ёзда Навойига меҳмон бўлиб боришганида Аброрнинг опалари совға қилишган—вилюр деган матодан тикилган чиройли костюмларини кийишиб, қўлтиқлашганча кўчага чиқишди. Зухранинг дугонаси Истатхоннинг туғилган куни эди. Истатхоннинг кўнгли учун «шариат»ни ҳам бир оз бузишга тўғри келди. Алламаҳалда Аброр билан Зухра, уйга кетиш керак, деб тараддудланишганича эшикка йўналишди. Бироқ уй эгалари, тун яримдан ошди, унинг устига «оз-оздан» ол-

гансизлар, яхши эмас, деб уларни ҳоли-жонига қўйишмади. Зухранинг, ойим қари, болалар уйда ойим билан қолган, дегани ҳам инобатга ўтмади. Қисқаси, мезбонлар гапига кириб меҳмонлар эгниларидоги пиджакни ёнма-ён илгакка илишиб, даҳлиздан қайтиб хонага киришди. Шу ерда ётиб қолишга мажбур бўлишди...

Аброр буларни эслагач, ўрнидан даст кўзгалди. Ташқарига чиқиб тошнов ёнида чўнқайганича, шошмасдан юз-қўлини ювишга тутинди.

Боя ғойиб бўлган Зухра, унинг изидан Истатхон қўлларида дастурхон, чойнак-пиёла кўтариб Аброрнинг ёнидан ўтиб кетишди. Артиниб, иягини қашлаб, Аброр ҳам уларга эргашди.

— Чой тайёр... келинг, — деди Истатхон.

— Бўривой қаерда? — шунчаки, хаёлига келганича сўради Аброр.

— У киши барвақт ишга кетди... бориши зарур эди...

— Соат неччи бўлди? — бу гал хотинига мурожаат қилди у.

— Ун...

— У-н?! — капалаги учди Аброрнинг. Эрталаб қотиб қолганини ўйламагани ҳам. Деразага кўз ташлаб, офтоб чарақлаётганини энди пайқади. — Нега мени уйғотмадинг? — деди эзилиб. — Узинг биласан-ку, идорада ҳозир тўс-тўполон... текшир-текшир... ўлдим! — Кейин, яна Истатхонга юзланди. — Кечирасиз, чой бошқа пайт... кетиш керак... — У олдинга отилиб, бирдан тўхтади. Хотинига қаради. — Сен бугун ишга бормайсанми?

— Бораман, — деди секин Зухра. — Олдин базага кириш керак. Болалардан ҳам бир хабар олсамми...

— А, бўпти, — ғудранди Аброр, учадиган қушларга ўхшаб эшикка интилиб турганича.

У даҳлизда бир нафас гангиб қолди. Ниҳоят, илгакдаги икки янги пиджакдан бирини апил-тапил кийиб, ташқарига рўйирост «парвоз» қилди.

Истатхонлар уйи Тошкентнинг бир чеккасида эди.

Аброр бекатга келиб, асабийлашиб автобус кута бошлади.

Бекатда Абрордан бўлак, ёш, келишган бир қиз ҳам бор эди. Унга қараб-қараб қўйиб, юзини четга бурганича, илжайди.

У айрим қизлар, жувонларнинг шундай тикилиб, истиғно аралаш илжайишини олдин ҳам кўп кузатган. Дунёда енгилтабиат аёл оз эмас... Йўқ, Аброр хотинидан бошқа аёл зотига қарамайди. Идеал дейдиган даражада садоқатли. Аммо кўнгил барибир кўнгил экан. «Ёшим қирқдан ўтди, — ўйлади шу сонияда ўзича беихтиёр. — Лекин мени ўттиз-ўттиз бешда дейиш мумкин. Қоматим тик. Ўзим ҳам қиличдайман. Сочимдан битта оқариб-тўкилмаган...»

Автобус келди. Тиқилинч. Бояги қиз олд эшикдан, Аброр орқа эшикдан суқилиб кирди...

Кўп ўтмай, одамлар сийрак тортишди. Утирадиган жой йўқ, аммо Абрордан ташқари тик турган кимса ҳам қолмади... Аброр, бояги қизнинг тушиб кетган ёки ўтириб олганига қизиқсиниб — бунинг унга нима ҳожати бор! — ўзи ҳам билмаган ҳолда, тўғри олдинга ўтди ва ҳайдовчи кабинасига елкасини суяб турганича, ўтирганларга эринмай разм солди.

Бояги қиз кўринмади. Лекин йўловчилардан бир-икки хушрўй хонимлар Аброрга аллақандай қизиқсинган кўйда тикилишиб, илжайишди.

У янги шаҳар марказида автобусдан тушди. Катта-катта қадам ташлаб ўзи ишлаган идора томон йўл олганича, бир ёқдан, Зухра уйғотиб, киши камданкам кўрадиган ғаройиб матал-тушнинг ярмида узилиб қолавергани, иккинчи ёқдан, аксинча, Зухра вақтида уйғотмай, хизматга кечикканини ўйлаб, ўқинди. «Нима бўлганда ҳам, бугун хотин ишни расво қилди!» — деган хаёлга борди.

Аброр қарамоғида бир неча ўқув юртлари бўлган катта ташкилот ҳузуридаги Маданият уйида хизмат қиларди. Бу ерда йиллар бўйи иш тинч, осойишта эди. Маданият уйида уймалашган йигирмага яқин хизматчи ҳам ишга мудрагандай келиб, мудрагандай юраверишарди. Асаббузарлик йўқ, озор йўқ, одамлар мамнун... Аброрга негадир худди шундай туюларди! Аммо бу — аслида ҳам шунақа, ҳамма иш жойида, дегани эмас экан. Бехосдан поезд кескин силтангандек бўлди! Гап шундаки, кутилмаганда ташкилот раиси, кўп ўтмай унинг икки муовини ишдан бўшатилиб, буларнинг ўрнини янги раҳбарлар эгаллашди... Кейин... бундан уч ойча муқаддам Маданият уйига ёши қайтган, лекин ҳамон чи-

ройли, ҳаракатчан бир аёл бош суқди. У «хизматчилар ўз вазифаларини қандай бажаришаётганини кўздан кечирмоқчи эканини» айтиб, директор кабинети бурчагидаги курсига чўкканича, роппа-роса икки ой қимир этмай ўтириб қолди. Буниси майли. Аёл ора-сира хизматчилардан кимнидир ёнига чақириб: «Буни хато қилипсизлар... ана буниси ҳам чакки...» — дея бошлади. Кабинетга у кириб келган соатдан Маданият уйининг директори Қобулов ранги оқариб, хизматчилар билан титраганми, аламаздами товушда эзиб гаплашишни одат қилди. Орадан икки ой ўтиб, бояги аёл кабинетни тарк этгандан сўнг ҳам бошлиқ олдинги бедард, бепарво ҳолатга қайтмади. Бироқ, афтидан «бўрон тинган», ҳаёт яна ўз изига тушадиганга ўхшар эди... Йўқ. Кеча эрталаб Қобулов одатдагидек хизматчиларни кабинетига йиғиб, негадир столидаги қоғозларни титганича, палапартиш кўрсатма берди. Кейин, кабинетни ичдан маҳкамлаб, бир оз ўтиргандек бўлди. Тушликка бориладиган пайтда йўғон портфель кўтариб шошганича қаёққа қадир чиқиб кетди ва қайтиб келмади... Кечга томон «бошлиқ бўшабди» деган миш-миш тарқалди...

Аброр Қобуловни кўп йилдан буён танир, қўли остида ишлаб-ишламасин, ўзини у билан дўст, оғайни, деб биларди. Биринчи навбатда, нега бошлиқ менга бир оғиз «дарди»ни ёрмади, нега ақалли мен билан бундай хайрлашмай кетди, деб ўпканди. Бироқ тез орада бу гинаси унутилиб, умум ҳаёлини банд этган ташвиш аста-секин унга ҳам юқа бошлади: Энди нима бўлади? Кимни директорликка тайинлашаркин? Қобулов қайси йўсинда ишдан кетди-ю, бу қандай баҳоланиши кутиляпти?!

Уша куни идорадаги аҳвол шундан иборат эди...

Идора шаҳар марказида, сокин хиёбон пинжидаги кўп қаватли бир иморатда жойлашган эди. Аброр ташкилот эшигида, иккинчи қаватга кўтарилаётиб зинада, Маданият уйига тегишли йўлакда ҳеч кимни учратмади. У соядек сирғалганича, ўзи ишлайдиган хона эшигини очди.

Шифти паст, энсиз бу хонада тўрт киши ўтириши керак. Булардан иккисини режиссёр, Аброр билан дераза олдидаги столни эгаллаган Қодиржонни методист дейишади.

Режиссёрлар йўқ; улар ҳар куни эрталаб кўриниш бериб, кейин иш билан турли ўқув юртларига кетишади. Хонада Қодиржон бир ўзи қоғозга кўмилиб ўтирарди.

Бу йигит Абрордан уч-тўрт ёш кичик. Лекин ҳеч қачон ортиқча мулозамат кўрсатмайди. Мана, ҳозир ҳам ўрнидан турмади. Аброр хоҳласа, ўзи келиб кўришгани қўл чўзишини кутди.

Аброр олдинги кунлар, бошқа ундай қилмайман, деб шаҳд этганди. Аммо ҳозир кечиккани учун хижолат чекаётганидан, эшикни очганидаёқ бош силкигани етмагандек, яна беихтиёр Қодиржоннинг столи ёнига борди, қўлини узатди.

У эшикда кўрингандаёқ, Қодиржон негадир ишшайиб, унга бошдан-оёқ разм солганди. Аброр яқинлашгач, тағин ўшандай ишшайиб қаради.

Ҳамкасбининг хатти-ҳаракати довдираб турган Аброрни баттар эсанкиратди. У ўз ўрни — эшикдан ён томондаги столга ўтиб ўтираркан, аввалига, бу шарт-шароит билан ҳисоблашмай кечикканим учун шундай қиляпти, деб ўйлади. Аммо кейин... бекатдаги қиз, автобусдаги хонимларни бирдан эслади. Улар ҳам энди унга илжайишдан кўра кўпроқ ишшайишгандек туюлди. Унинг баъзан бепарволигидан оёғи лой, шимига доғ-дуғ тушиб юриш одати йўқ эмас, балки шу сабабдан... У Қодиржонга сездирмай, стол панасида секин оёғи, шимини синчиклаб кўздан кечирди. Йўқ; назарида, усти бугун бинойидай эди...

Аброр тортмалардан бир даста қоғоз чиқариб, стол устига қўйди. Сўнг ҳамма нарсага бирваракай аниқлик киритишга умидланган қўйда, Қодиржонга юзланиб, савол ташлади:

— Тинчликми? Мени ҳеч ким сўрамадимми?!

— Раис сўрадилар, — деди ҳамон ишшайиб Қодиржон. — Икки-уч сўрадилар.

Аброр буни кутмаган эди. Ташкилотнинг олдинги раиси, фақат Маданият уйи директори билан муомала қиларди, хизматчиларни яхши танимасди ҳам. Янги раис вақт-бевақт кимнидир чақириб, бемалол гаплашаверишни расмга

айлантирди. Бироқ идорада ишнинг кўлами кенглигидан, бу раис ҳам бировни ҳеч қачон босим суриштирмайди.

— Қанақа иш билан? Нега? Индашмадимми? — ишонгиси келмай гудранди Аброр.

— Билмадим, лекин... эртага мажлис бўлади, дейишяпти, — лаб-лунжини энди сал йиғиб, жиддий тортганича сўзланди Қодиржон. — Қобуловни муҳокама қилишса керак. Янги директор...

Мажлис бўлишини ҳам, Қобуловнинг исми-шарифи тилга олиншини ҳам Аброр кўнглида ҳис этган эди. Бу ҳаммаси тушунарли. Аммо унга бу гапларнинг нима дахли бор? Раис, қандай иш тутайлик, тақсир, деб маслаҳат солмайди-ку, ахир! Интизомни бузиб кечиккани учун, уни чақириб, койиши мумкин... лекин бунинг учунгина раҳбар босим суриштириши ҳам ақлга сиғмайди! Хўш, нега бугун эрталабдан раиснинг унга кўзи учди экан?!

Аброр хаёлини банд этган саволга жавоб тополмади. У трубкани даст кўтариб, қабулхонага кўнғироқ қилди:

— Гулжон... салом алайкум, кечирасиз... бу мен... Шариф Рустамович сўраган эканлар...

— Ҳа... Қаерда юрибсиз? — уни раҳбар ўрнида тергади котиба. — Ҳозир ёнларида одам кўп. Бўшасалар, айтаман... Ҳеч қаёққа кетмай туринг...

Аброр котибанинг кўрсатмасига биноан қимир этмай ўтиришга қарор қилиб, олдидаги қоғозларни бирма-бир кўздан кечира бошлади. У кечгача телефон жириглашини мутелик билан кутишга тайёр эди-ку, ичаклари кўққисдан сурнай чалиб, шунинг баробарида, кўнгли дам сайн беҳузур бўлиб қолди. Аброр кеча оқшом «шариатни бузгани» устига, бугун эрталаб оғзига ушқоқ олмани эслади. Буниси майли. Иягини қашлаб ўтириб, соқолини қиртишламай ишга келавергани ҳам ёдига тушди. Раис афти ангор, усти бошга синчков қараб, танбеҳ беришни ёқтирадиган киши, раиснинг олдига бу аҳволда кириб бўлмайди!

У ўрnidан сапчиб туриб, мен тез қайтаман, деганича эшикка йўналди.

Дастлаб бир қултум қаҳва ичиб, кейин соқол олдиришга қарор қилди. Бироқ ҳар куни шу пайтда очиқ турадиган буфет аксига берк эди, асабийлашиб-шошганича кўчага чиқди. Хиёбон томонда, сартарошхона ёнида ошхона бор, ўша ёққа қараб кетди.

Кўчада, ошхонада апил-тапил қаҳва ичиб ўтирганида унга яна уч-тўртта аёллар эрталабгига ўхшаб ғалатиноқ қарагандек бўлишди. Бироқ Аброр уларга эътибор ҳам бермади; унинг бутун хаёлини, раиснинг меъда нима иши бор экан, деган савол чулғаган эди.

«Наҳотки, мени директорликка қўйишмоқчи бўлса?!» Бу гап бирдан хаёлига келиб, Аброрнинг кўнглига ғулғула тушди... У бундан йигирма йил муқаддам институтни битириб, Маданият уйига ишга келган, шу ерда ишлаб қолган эди. Ўз ишида баъзан қоқилиб, дакки эшитган, аммо рўшнолик ҳақида ҳеч қачон гап бўлмаган идорада. Шунинг учун ҳам, раҳбарлар бугунгидек кўққисдан йўқлаганда, Аброр доим, бирон дилсиёҳлик рўй бермаганмикин, деб кўрқар ва бирон катта ўзгариш кутилмаётганмикин, деб умидланарди.

Ошхонадан чиқиб, сартарошхонага кирди. Хайрият, бу ерда одам кўп эмас экан. Лекин сартарош йигитча, мулла ака, хизмат, деб негадир унга худди Қодиржонга ўхшаб ишшайди. Хизмат ўз-ўзидан маълум-ку, бу ерга кирдингми, соч-соқолни тартибга келтириш зарурати бор, демак... Аброр шунга қарамай, соқолни бир оз, деб чайналгандек бўлди. Яхши, мулла ака, яхши, деб йигитча уни ўтиришга таклиф қилди.

Бўш курсига ўтириб, ойнага қарагач, Аброр дабдурустан донг қотди: хотинининг кийими!!! Биринчи галда кўкрак чўнтагидан учи чиқиб турган гулдор рўмолчага кўзи тушди. У кеча кўкрак чўнтагига оқ рўмолча солиб қўйган эди. Кейин, эғнида бели ингичка, кўкси кўтарилиб турган пиджак билан юргани ошкор бўлди-қолди... У эрталаб ишга шошганида адашганига шубҳа йўқ эди!

«Бугун хотин ишни расво қилди!» — деб ўйлади Аброр тағин. Аммо тишини тишга босиб, ҳеч нарсани сезмагандек алпозда, соқолини олдирди. Ниҳоят, сартарошхонадан чиқиб, йўл бошида серрайди.

Бу намоишда қайтиб идорага кирган, айниқса раисга учрагандан одамнинг ўлгани яхши, албатта. Хўш, нима қилиш керак?!

Хотира

Қишлоқ чеккасидан энли, чуқур ариқ ўтади.

Пахтага чиққан талабалар ҳар куни эрталаб ҳам кечқурун мана шу ариқ бўйида қатор тизилишиб, юз-қўлларини ювишади.

Лекин ҳали кун энди кўкаряпти. Қирғоқда ҳеч ким йўқ.

Эски олача чопонга ўраниб олган Аброр ариқ бўйига шошмасдан, эҳтиёт бўлиб чуқканича, бир қўлини сувга солди: муз. У тез қўлини тортди.

Шу пайт сув бирдан шалолади. Аброр қараса, қандайдир қиз чўмиляпти. Оқ елкалари, ёйиқ сочларидан, уни пари деб ўйлаш мумкин. Лекин дам ўтмай, у Аброрнинг рўпарасида пайдо бўлди; бўйнигача сувда, йигитга бақрайди. «Ал-васти!» — деб ўйлади бу сафар Аброр ўзича.

— Совуқ эканми? — ундан сўради бехосдан қиз.

— Совуқ, — иқрор бўлди Аброр.

— Шаҳарликмисиз? — кулимсираб сўради яна қиз.

— Йўқ.

— Бўлмаса, нега қўрқасиз?

— Ўзим, — ғудранди Аброр.

— Тескари қаранг, — буюрди қиз.

— Нима-а?

— Мен чиқишим керак...

Аброр қўлини сувга солиб, юзини мушукка ўхшаб наридан-бери ювди. Кейин, ўрнидан туриб, қишлоқ томон илдам кета бошлади. Бироқ беш-ўн қадам юриб-юрмасидан, эғнида ҳамшираларникига ўхшаган енгил халат — бояги қиз унинг ёнида пайдо бўлди. Аброр қизнинг сувдан чиқиб кийинишга қандай улгурганига таажжубланди.

— Сиз барибир шаҳарликка ўхшар экансиз, — кулимсираб, гапни узилган жойидан давом эттирди қиз.

— Сиз-чи?

— Биз қишлоқда туғилганмиз, кейин шаҳарга кўчганмиз.

— Мен саҳрода ўсганман. У ерда сув йўқ, — деб тушунтириш берган бўлди Аброр.

— Сиз кинога бориб турибсизми? — сўради қиз, кутилмаганда мавзуни ўзгартириб. Колхоз клубида деярли ҳар оқшом томоша кўрсатиларди.

— Кино? Баъзан... — деди Аброр. — Нима эди?

— Мен сизни олдин учратмаган эканман...

...Ўша куни Аброр клубга борди. У томошадан кўпроқ қизни кўрмоқчи эди. Нега? Бу ерда кўпчилик йигитлар қизлар билан учрашиб юришади. Аброр умрида бирон қиз билан танишиб, эркин гаплашмаган. Лекин бу муҳим эмас... Қиз Аброрни кинога таклиф қилгандек бўлди. У худди қиздан қочгандек иш тутишни истамайди...

Аммо клубда қизиқ воқеа рўй берди. Қиз дугоналари билан эртароқ келиб, қатор ўтиришган экан, Аброр уларга яқин бир жой танлади. У билан қиз: «Сиз ҳам шу ерда экансиз-да? Ҳа, биз ҳам шу ерда!» — қабилида кўз уриштиришди, холос. Томоша бошлангач, олдинроқда ўтирган аллақандай йигитчалар папирос тутата бошлашди. Клуб унча катта эмас, буни ҳамма пайқайди, бироқ ҳеч ким миқ этгани йўқ... Фақат ҳалиги қиз бехосдан портлади: «Бу ерда чекманлар! Сенларга айтяпман!» Йигитчалар, э, сен қолувдинг гап ўргатмаган, дегандек тўнғиллашди. Фильм қолиб, кўпчилик буларни томоша қилишга тушганди. Қиз эса бўш келмади. «Мен сенларни танидим. Ҳозир ҳамманг ўчирмасанг ўзларингга қийин!» — деб ўрнидан ярим қўзғалгандек бўлди... Йигитчалар папиросларини ўчиришди...

Томоша тугагандан кейин, Аброр клубдан чиқиб кетаётиб, шунчаки ўзидан-ўзи қиз билан ёнма-ён келиб қолди. Буниси майли, кўчага қиқишгач, дугоналаридан ажралиб, қизнинг ўзи у билан ёнма-ён қишлоққа йўл олди.

— Яхши фильм экан. Сизга ёқдимми? — сўз қотди Аброрга.

— Ёқди, — деди Аброр. Сўнг қиздан сўради: — Кечирасиз... Сизнинг исмингиз?

— Зуҳра, — деди қиз.

— Бир гап айтсам, хафа бўлмайсизми, Зухраҳон?
— Айтинг.
— Қиз бола... нега бундай ҳар нарсага аралашасиз?
— Клуб холасининг уйи эмас. Ут чиқса, нима бўлади?! Катта кинотеатрлар ёнган шунақалар дастидан...
— Тўғри, лекин... — деди секин Аброр.
— Бировлар ўзини тутолмаса, безорилик қилса, индамай кетавериш керакми?
— Йўқ, албатта... Шунга қарамай, қиз бола... Аҳмоқ одамлар билан ўчакишиб...

— Ҳамма бало шунда! — деди Зухра. — Биз қўрқиб, мум тишлаб ўтираверамиз, безори ўзини эркин сезаверади... фақат безори эмас, ҳар қандай бемаъни одам истаган, хаёлига келган қабиҳликни қилаверади... Самолётда бир қизчанинг суратини гиламга осиб қўйишипти. Осмонда қўли ифлос одамларга тик келиб, ҳалок бўлганми, шунақа... Девдай йигитлар ҳам бўлгандир-ку, ўша самолётда, ялпайиб ўтираверишган шекилли. Менга шунақа туюлади... Йигитлардан биронтаси овозини чиқармагандан кейин, ўртага тушасан-да қиз бола. Бошқа нима қилишинг керак...

— Бу ҳаммаси тўғри, лекин ҳаётда... одамлар бекорга сукут сақлашмайди. Ўлган ўлиб кетаверади, ифлос одамлар истаганча... — ғудранди Аброр. — Қанча буюк одамлар ўтган, ҳаётни тузатиш қийин эканми, барибир...

— Э, йўқ, мен сизнинг бу фикрингизга қўшилмадим...

Улар шу оқшом анчагача кўча айланиб гаплашиб-баҳслашишди. Эртаси ариқ бўйида яна учрашиб қолишди. Кечқурун клубда...

Одатда, йигитлар қизларни ёқтиришиб, уларнинг изидан юришади. Аброр бунга ортиқча саъй кўрсатгани йўқ. Аксинча, Зухра унинг изидан юргандек бўлди. Аброр тез орада, ҳали ўзи Зухрани севиб-севмаганини билмай туриб, Зухра ўзини ёқтириб қолганини ҳис этди. Мағрур, ўктам, ҳаракатчан, олижаноб бу қизга Аброрнинг нимаси ёқди — тушуниб бўлмайди. Подшонинг кўнгли қурбақага тушибди, деявериш мумкин... Балки, унинг соддадиллиги, беозорлигини қадрлагандир Зухра? Муҳаббатда баъзан икки қутб ҳам бирлашар экан-да!

...Мана, Аброр эғнида Зухранинг кийими, Зухра эса унинг эғнини кийиб, қаердадир йигитчалардек югуриб-елиб юрибди. Қаерда? Пиджак алмашинганини сезган бўлса, бир йўла болалардан хабар олгани уйга кирдимикан? Ёки, Истатхонникидан тўғри базага кетдими? Базадан иш жойига қайтган бўлса-чи?!

Воқеа

Қадимдан шундай таомил бор... жанг-жадалда жонини қурбон қилганларни — шаҳид, тирик қолганларни — ғозий, дейишган. Ўзи уруш кунлари туғилган болани нима учун Ғозий, деб аташ керак экан — англаб олиш мушкул. Ғалабага умид, ишонч, дегандек қўяверишганмикан?!

Буни ким қандай тушуниб, қандай баҳоламасин, қисқаси, Қобуловнинг исми Ғозиддин эди...

Биз ҳикоя қилаётган кунда у ҳар қачонгидек саҳарлаб уйқудан турди. Спортчиларга ўхшаб кийинганича, кўчага ошиқди. Кўчада у ёқдан-бу ёққа яйраб югура бошлади ва... бирдан таққа тўхтади.

Кеча ишдан бўшатилагани эсига тушди Ғозиддиннинг... Хўш, шундай экан, бунча барвақт туриб, югуришга бало борми?! Инсон эртанги саломатликни ўйлаб, тонг билан кечки пайтлар югуради. Ғозиддинни эртага нима кутяпти — маълум эмас, у қамоққа тушиш, гўрга бориш учун саломатлигини мустаҳкам-лаяптими?!

Йўқ, дам ўтмай Ғозиддин бу фикридан қайтди. Инсон токи тирик экан, у югуравериши керак. Бошга тушган кулфат, бало-қазодан қутулиш учун ҳам югуради инсон...

Бирон соат чамаси яна бадантарбия қилди. Ниҳоят, уйга қайтиб келиб, обдан ювинди. Кийинмоқчи бўлиб, тоза-озода костюминини тайёрлаб қўйди-ю, тагин ишдан бўшатилаганини эслади. Меҳмонхонага ҳорғин кириб, диванга чўзилди.

...Кўзи илинган экан, уйғониб уйни айланганча қараса, боя ичкари бўлмада ухлаётган хотини аллақачон ишга кетибди. Даҳлиздаги телефон турган курсича устида бир варақ қоғоз, хотини ёзиб қолдирган хат.

«Ғозий ака!

Бўш экансиз, уйда ҳадеб бекор ётавермай, баъзи бир ишларни қилиб кўйсангиз.

1. Балконда эски газеталар сочилиб ётибди, тартибга келтириб тугсангиз ёмон бўлмасди. Ҳафсала қилсангиз Горький ҳайкали ёнидаги дуконга элтиб топширинг.

2. Уйда картошка билан пиёз тугаган. Бозорга бориб, қиммат бўлса ҳам уч-тўрт килодан олиш керак.

3. Балконда икки челақ ахлат. Узингиз, кеча тўкаман, деган эдингиз.

4. Уйда Тошкент суви тугаган. Қарарсиз.

5. Бугун кундузи соат 2 да қизингиз мактабида ота-оналар мажлиси. Мен етиб келолмайман.

6. Уйни қачон пилесос қиласиз? Ваъда берганингизга, сен қўявер, ўзим тозалайман, деганингизга икки ойдан ошди.

Яна нимадир ёзмоқчи эдим, эсламаяпман. Эсласам, телефон қилиб айтарман...

Имзо.»

Хотини биринчи марта бундай рақам қўйиб, унга уй ишларини юклаётгани йўқ. Олдиндан шундай, ҳамма нарсани бирма-бир ёзиб, остига албатта имзо чекади. Бироқ бугун Ғозиддин хатни кўздан кечириб, бошига тўқмоқ тушгандек бўлди.

Ўз жонажон хотинингки элдан бурун бўшаганингни сенга эслатиб, ҳар қачонги уй ишларини бу гал писанда билан бажаришингни талаб қилса, бегоналардан марҳамат кутмай қўя қолган маъқул! Хотин кишидан асли дўст чиқмас экан. Эрининг мавқеи, обрўйига қараб муомала қилар экан-да хотин киши! Лекин буниси ҳалво... Хотинлар — барометр. Уларнинг уйда муносабати қай йўсинда ўзгарганига қараб, бошқаларнинг муносабати қандай эканини тасаввур қилаверасан!..

Ғозиддин қафасга тушган қушдек хонада гир айлана бошлади. Айтганларидан биттасини ҳам бажармайман, ғинг деса, портфелимни кўтариб, уйдан чиқиб кетавераман, гап тамом, деб ўйлади. Хўш, унда нима билан шуғулланиш керак? Бўйнингга сиртмоқ тушишини кутиб ётавериш керакми?!

Бу саволлар гангитиб қўйди Ғозиддинни. У бозорга бориб биринчи навбатда картошка билан пиёз харид қилишни ўйлаганича, эшикка йўналганини ўзи ҳам билмай қолди.

Бозордан қайтгач, ахлатни тўкиб келди. Кейин, Тошкент суви келтирди. Ниҳоят, уйни йиғиб, супуриб-сидириб, эски газеталарни ҳам тартибга солди... Яна уйда гир айлана бошлади.

Кўққисдан телефон жиринглади. Ғозиддин, хотиним бўлса керак, деган хаёлда истар-истамас телефонга яқинлашди.

— Ал-ло...

— Уртоқ Қобулов, салом алайкум...

— Салом алайкум... Гулжон? Узингизми? — деди котибанинг товушини таниб, ҳаяжонланганича Қобулов.

— Мен, — деди котиба лоқайдроқ қўйда. — Раис сизни чақиряптилар. Эртага соат бешда. Албатта, келишингиз керак экан...

— Хўп бўлади. Яхши... Бораман, албатта... — деди Ғозиддин итоаткор оҳангда. У яна нимадир дегиси келди-ю, гапга оғиз жуфтлашга улгурмади, трубкадан қисқа гудок эшитила бошлади.

Раис суриштирганига Ғозиддин бир сония алланечук мамнуният ҳис этди. Демак, иш ўнгланиб кетиши ҳам мумкин. Раис оддийроқ бир вазифани таклиф қилса ҳам майли, кўпчилик орасида шарманда қилмаса... қаттиқ жазо бермаса бўлди...

Э, йўқ... Тез ҳушёр тортиди Ғозиддин. Раис яхши ниятда чақиртирса, ўзи гап-лашарди у билан. Котиба орқали айттиряптими, ишлар пачава!

Ҳозирча вақт бор, аммо. Нимадир қилиш керак! Наҳотки, Ғозиддин дар-

ров жон берадиган аҳмоқ бўлса... Нега унинг чекига кулфат тушяпти ўзи? Нимадан бошланди ҳаммаси?!

Телефон яна жириглади. Бу — хотини экани аниқ... бошқа ким ҳам унга қўнғироқ қиларди? «Э, сен ҳам жонимга тегдинг?» — деб ўйлади Ғозиддин трубкани ҳафсаласизлик билан қўлига оларкан, телефонданми, хотиниданми инжиган алпозда...

Хотира

Каттакон темир дарвозанинг бир табақаси очик эди.

У тўғри ичкарига кирди. Рўпарада — уч-тўртта мевасиз дарахт. Маъюс куз офтобида сарғайган барглар ёлқинланмоқда. Чап қўлда — олди айвон икки қаватли ғиштин иморат. Унг қўл — узун баланд девор; фақат худди сартарош дўконини эслатган пастак ёғоч уйча деворнинг пинжиги тикилиб турибди... Ғозиддин ҳовлига киргани заҳоти, уйчадан қандайдир елкадор, миқти киши чиқиб, шаҳдам босганича унинг қаршисига келди:

— Хўш, йигитча, хизмат?

— Салом алайкум, амаки. Яхшимисиз? Ҳорманг! — деди Ғозиддин саволга жавоб қайтаришга шошмай.

— Сало-ом... Раҳмат, — деди бояги киши сал ўнғайсизланиб, паришонланган кўйда. Кейин, барибир яна сўради. — Сизга нима керак эди?

— Сизга айтишмадими? Мен Ҳақназаровнинг қариндоши бўламан, — деди Ғозиддин ҳамон осойишталик билан. — Бугун иккимиз кўришмоқчи эдик...

Елкадор киши одми кийинган, турқи-тароватидан ҳам соддадилми, ақли ноқисроқми одамга ўхшарди. Аммо, йўқ, у илк қарашда туюлганидек анойи эмас экан, Ғозиддиннинг қаршисида кўксини қалқон қилиб турганича, яна савол ташлади:

— Уртоқ Ҳақназаров биладиларми?

— Нимани? — сўради Ғозиддин.

— Сизни... Бундай келишингиз... — деди ҳалиги киши чимирилиб. — Бўлмаса, бизга гап тегади. Мумкин эмас.

— Билмай нима! Қизиқ одам экансиз-ку, — ўзига нисбатан кўрс муомаладан иззат-нафси оғриган намоишда тўнғиллаб деди Ғозиддин. — У киши чақирмаса, мен келиб нима қиламан?!

Одми кийинган киши шундан сўнг иккиланган ҳолатда йўлни бўшатди. Иккилангани учундир, у дарҳол нари ҳам кетмади, Ғозиддин айвонга кўтарилиб, эшик ёнидаги тугмани босиши, ичкаридан кимнингдир чиқишини кутиб тураверди.

Эшикни ўн-ўн икки ёшлардаги пахмоқсоч қизалоқ очди.

— Сиз Раънохон бўласиз, а? Шундайми? Мен адашмаяпманми? — беозор кулимсираб сўради Ғозиддин. У энгашиб, қизчанинг манглайдан ўпиб ҳам кўйди. — Дада бизга қараб ўтирибдилар! Шундайми? Кираверайликми?!

Қизалоқ ийиб-илжайиб, бошини тебратганича:

— Ҳа, киринг, — деди секин.

Ғозиддин миқти кишига, мана бизнинг муносабатимиз қандоқ, кўриб қўй, галварс, дегандек, елкаси оша маъноли, кибрли, мағрур қараб қўйиб, уйга кирди.

Эшикка юзма-юз юқори қаватга чиқиладиган зина. Унг қўлда йўлакка уланиб кетган хона. Яна ўнгга бурилса, эшик — меҳмон қабул қилса бўладиган каттагина хона эшиги.

Ғозиддин эғнидаги ғижимланган ёмғирпўш, оёғидаги лойли туфлини ечиб, олдинга босар-босмас, атлас кийиб, бошини ҳам раққосалардек дурра билан зич танғиган қирқ ёшлардаги хушрўй жувонга рўпара келди.

— Салом алайкум, опоқи. Яхшимисиз? — деди у кулимсираб, шу билан бирга, сал букилганича, тавозе билан.

— Келинг, яхшимисиз? — деди жувон ҳам беихтиёр эшилиб, илжайиб. Кейин, катта хона эшигига имо қилиб, аллақандай ўйчанми, ҳорғинми пичирлади: — Сиз бемалол кириб ўтираверинг. Мен ҳозир домлани айтаман...

Ғозиддин дадил олдинга босиб, эшикни очди.

Эшик томондаги девор этагида устига кимхоб ташланган ҳайбатли диван. Икки ён томонда шифтга кифтини тираган жавонлар: булардан бирида китоблар, кейингисида ҳар хил биллур ва чинни буюмлар. Эшикка рўпара девор — яхлит дераза, катта-кичик ойналар билан қопланган. Дераза ёнида япасқи хонтахта, бир неча юмшоқ курси.

Ғозиддин пастда турган курсига осойишта ўтиб ўтириб, ташқарига кўз ташлади. Бу тарафда анча-мунча мевали дарахтлар ҳам бор экан: олма, олхўри... Зина ғичирлагандек бўлди.

Ниҳоят, тилла ҳошияли кўзойнагини қўлида ўйнаганча, бўйи ўртадан паст, жуссаси кичиклигидан қаримсиқ болаларни эслатган киши эшикда пайдо бўлди. Йигитга жилмайиб қаради.

— Яхшимисиз, Жума Назарович? — ўрндан сапчиб турди Ғозиддин.

— Ничаво... Утираверинг, — деди Ҳақназаров кўришаётиб. Сўнг Ғозиддинга юзма-юз курсига ўтиб ўтирди.

Улар гап кутгандек бир-бирларига ўйчан тикилишди. Бу анча узоқ давом этди.

— Сиз ҳалиги газетадан. Интервью... Мухбир, шунақами? — сўради охири асабийлашиб, тоқатсизланганича Ҳақназаров.

— Нима десам экан. Мен мухбирлик... Бунинг устига, баъзан очерк, баъзан ҳикоя, — саволга шошмасдан, аммо мужмал жавоб қайтара бошлади Ғозиддин. — Беш-олти йилдан буён юрипмиз...

— Йўқ, сиз қайси газетадан? Мен сизни танимаяпман! Сиз кимсиз ўзи? — сўради Ҳақназаров кескин, бу гал олдингига сира ўхшамаган нохуш, совуққон қараганича.

— Ҳаммасини ҳозир билиб оласиз. Мени Қобулов дейди, — ҳамон пинагини бузмай, тушунтира бошлади Ғозиддин. — Қишлоқда ўсганман. Битта хўкиз, битта эчкиси бор оила. Отам ёшлари саксондан ошган, деҳқон киши. Она-миз ҳам далада... Мен бахт, омад қидириб, бу ёқларда юрибман, қишлоқни қолдириб...

— Яхши. Лекин бу гапларнинг менга нима алоқаси бор? — ажабланди Ҳақназаров.

— Алоқаси... айтаман, — деди Ғозиддин. У хонтахта устидаги чойнак-пиёлага ўйчан қаради. Шошмасдан чойнакка кафтини босиб кўрганича, ўзига ўзи чой қуйиб ҳўплади. — Биз тупроқдан ташқари юрган одаммиз, Жума Назарович, яшираётганим йўқ, — сўзида давом этди Ғозиддин шундан кейин. — Аммо газета-журнал ўзимизники... Бешинчи курсда ўқияпман. Журналистика...

— Мен газетадан одам кутаётган эдим, — деди Ҳақназаров. — Демак, нима қилганда ҳам, сиз у эмассиз...

— Йўқ, мен у эмас, — иқрор бўлди Ғозиддин. — Сизлар шунчаки адаштирдиглар.

— Хўп, бўлмаса, сиз нега келдингиз? — Ғозиддинни энди рўйирост сўроққа тутди Ҳақназаров.

— Сизни кўрмоқчи эдим, — деди Ғозиддин лоқайд-бепарволик билан чой ҳўплаганича.

— Нима учун? Мақсад?

— Мақсад-ку, аниқ... аммо билмадим... — Чайналди Ғозиддин. — Очиқ гапираверсамкикин...

— Гапираверинг, — рухсат берди Ҳақназаров.

— Бу жуда нозик масала, Жума Назарович... Лўнда қилиб, буни қандай тушунтирсам экан?

— Гапни чўзманг, — жеркинди Ҳақназаров сабр косаси тўлиб. Сўнг бирдан паст тушиб, илтижо қилишга тушди. — Менинг вақтим зиқ, дўстим. Китоб ёзаяпман. Қоғозлар сочилиб ётибди. Бу етмагандай, кутилмаганда газетадан... ана-мана келади!

— Хўш? Мен сизга совчилик, дегандай... — пичирлади Ғозиддин.

— Совчилик? Қанақа совчилик?! Сиз жуда ҳазилкаш экансиз. Қўйинг! — ғудранди Ҳақназаров захарханда қилиб. — Нима, сизни биров вакил қилиб юбордим? Мени институт директорлигидан юқорироқ лавозимга кўтаришмоқчимми? Илмий даражамдан каттароқ бирон унвон?!

— Мен бошқа нарсани айтяпман, сиз тушунмаяпсиз, — деди Ғозиддин. — Мен сизни кўзда тутганим йўқ. Мен тўғри маънода. Қизингизни айтяпман. Ноилани...

— Ноила?! — оқариб-бўзариб, саросималанди Ҳақназаров. — Хўп, яхши, — деди ниҳоят. — Лекин билсак бўладими, кимнинг номидан келдилар, гап йўқ, сўз йўқ, бундай икки қўлни бурунга тиқиб?! Қайси аҳмоқ юборди?! — У қалтираб-титраганча, хонага кирганидаёқ хонтахта четига қўйган кўзойнагини қўлига олиб, асабий ўйнай бошлади.

— Нима десам экан. Тўғриси айтиверсам, жаҳлингиз чиқади, сапчишга тушасиз... Э, Жума Назарович...

— Айтивер. Айт! — чийиллади Ҳақназаров, сенсирашга ўтиб.

— Мен ўзим учун ўзим. Шахсан ўз номимдан...

Ҳақназаров қўлидаги кўзойнакни хонтахтага тарс эткизиб урди, кўзойнак синиб, хонтахта устига шиша сочилиб кетди.

— Вой, муттаҳам! Вой, подлец! — ингранди Ҳақназаров.

— Сиз мени сўкманг, Жума Назарович, — деди Ғозиддин креслога ястаниб олганича. — Ҳаққингиз йўқ.

— Ҳаққим йўқ! — ўрнидан сапчиди Ҳақназаров. — Мен сени, биласанми... сен аҳмоқни, қоровулни чақириб...

— Сиз ундай қилолмайсиз. Ўзингиз уятга қоласиз, — деди Ғозиддин ҳамон бепарволик билан. — Дўппи тор келса, кўчада мухбирни кутиб, гаплашиш ҳам мумкин...

— Вой, муттаҳам! Вой, подлец! — кўксини чангаллаб қолди Ҳақназаров. Шу пайт атлас кийган жувон эшикни кўрқа-писа, секин очди.

— Иссиқ чой дамлаб берайми? — сўради у, бир хона ўртасида қаққайган эри, бир креслода эрка ўғилдай ялпайиб ўтирган Ғозиддинга анграйиб.

— Йўқ, сиз ош ҳам дамлаб келинг! Йўқол! — хотинига бақирди Ҳақназаров.

— Утиринг, — деди Ғозиддин Ҳақназаровга буйруқ оҳангида, жувон қайтиб эшикдан узоқлашгач. — Яқинда қариндош бўладиган одаммиз. Сўкманг ҳадеб...

Ҳақназаров уни ортиқ сўкмади. Бироқ унинг буйруғини ҳам бажармади.

— Мияннга кўрт тушипти, бола, — деди хона ўртасида турганича, истехзо билан. — Сенга қизини берадиган аҳмоқ йўқ. Тошингни тер, бола. Гап тамом...

Ғозиддин бунга жавобан бир нима дейишга ошиқмади. У индамай яна чой хўплаб, ўрнидан турди. Ниҳоят, Ҳақназаровга тик қадалди.

— Мени қизингизга зор экан, деб ўйласангиз, хато қилипсиз, оқсоқол, — кулимсираб, дона-дона сўзланди Ғозиддин. — Қизингиз ўзи, тегаман, деб ўлиб юрипти. Мен фақат шунчаки олдингиздан ўтгим келди. Бермасангиз, олиб ўти-раверинг қизингизни. Менга барибир...

У бошини мағрур кўтариб, эшикка йўналди.

Ҳақназаров хона ўртасида қаққайганича қолаверди...

2

Воқеа

Сартарошхонадан чиққан Аброр йўл бошида бир оз серрайиб тургач, ҳозирги намойишда Зухрани ҳаммаёқдан қидириб юрмай, дастлаб уйдан хабар ола қолишга қарор килди. Уялганидан, эғнидаги пиджакни ечиб, билагига ташлаганича, автобус келтига қараб кета бошлади.

Аммо шу асно етти ухлаб ҳеч кимнинг хаёлига келмаган қизиқ иш бўлди...

Тошкентда олдин қачондир бундай бўлганини биров эсламаса керак... Октябръ янги бошланган... Куз аллақачон келганига қарамай, бирон марта осмон қорайиб, ёмғир томчилагани йўқ, деярли ҳар йили ёз ўрталаридаёқ сап-сарғайиб, дув тўкиладиган, хиёбонларга қалин тўшаладиган барглар бу йил, битта-яримта заъфарон доғ-дуғларни айтмаганда, ҳали асосан кўм-кўк. Шу кунлар, айниқса, ҳаво иссиқ, дим эди. Бугун ҳам... эрталаб офтоб чарақлаб турганди. Айрим ёши катталар костюмда, қолган кўпчилик яланг кўйлақда кўчага чиқ-

қан... Вақт тушга яқинлашганди. Бирдан кучли шамол кўзғалди. Осмонга қопқора булут қалқди. Кейин... тасаввурга сиғмайди, лап-лап қор ёға бошлади. Ҳадемай ер, чор атроф оппоқ оқарди...

Аброр саросималаниб, кўпчилик қатори жони ҳузурини ўйлаганидан, кулган кулаверсин, менга нима, деб қўлидаги пиджакни қайтиб эгнига кийиб олди. У шошиб-югурганича бекатга етиб келиб, энди сабрсизлик билан автобус кута бошлади. Аммо тикилган қозон қайнамайди, автобус тез орада қорасини кўрсатадиганга ўхшамас эди. Бекатда одам кўп. Қор гирдибод урмоқда. Совуқ, худди чилла...

Аброр шу кўйда ҳали узоқ туриши мумкин эди, бироқ кутилмаганда қорга бурканиб кўчанинг нариги бетидан ўтиб бораётган қора костюмли кишига кўзи тушди. Бу — Қодиржон эмасми?! Уша... Қўлтиғига нимадир қистириб олган, шамолга, қорга парво қилмай, илдам одимлаётир...

Аброр овоз бериб, Қодиржонни тўхтатгиси, раис мени яна чақиртирмадими, деб сўрагиси келди. Шунинг баробарида, Қодиржон тушлик пайтидан фойдаланиб қаергадир боряпти шекилли, деб ўйлади. Лекин, қаерга? Қодиржон, одатда, эрталаб идорага бир кирганича, кечқурун кетадиган эди, унинг кундузи кўчага чиқиши камдан-кам учрайдиган ҳол, дабдурустдан айнаган об-ҳавода бундай қилиши ҳатто ақлга сиғмайди... Аброрнинг бехосдан эсига тушди: тўғри шу кўча бўйлаб кетаверса бу ердан беш-олти чақирим нарида Қобуловнинг уйи! Бир кун ичида собиқ бўлиб қолган директордан кўнгил сўрагани бормаётганмикин Қодиржон?! Иккисининг муносабати зўр эмасди! Шунга қарамай, ўтган ишга салавот, деб Қодиржон балки ҳиммат кўрсатаётгандир?! Одамларни билиб бўладими!.. Аброр Қодиржонни тўхтатиб, буни ҳам аниқлагиси келди... Аммо шу аснода, Қодиржон унинг эгнига қараб, ҳалиям шу ҳолда юрипсанми, масхара бўлмай ўл, дегандек албатта тиржайишини тасаввур қилди. Буниси гўрга. Аброр қанчалик ўзини беозор тутмасин, табиатан «ичимдагини топ» қабилдаги бу йигит унга арзирли ҳеч нарса айтмайди... У Қодиржон билан ҳозир гаплашиб-гаплашмасликка иккиланиб қолди...

Йўқ, Аброр уч-тўрт қадам олдинга босди: барибир гаплашиш керак! Лекин шу пайт...

Кимдир қаттиқ, илгакдек қўллари билан қўққисдан Аброрнинг елкасини тутди:

— Қалайсиз, хўжайин?!

Аброр сесканиб тушиб, қаради: Насим... Институтда ундан бир йил кейин ўқиган, анчадан буён эски шаҳардаги ўқув юртида дарс беради.

— Э... юрипмиз, — деди Аброр секин, дафъатан милиционерга юзма-юз келган жиноятчидек, қисиниб-нохушланганича.

— Бизда иш хуржун... Бир-иккита ифлос бор, кун бермаяпти... — кўзларидан алланечук учқун чақнаб, кўпириб гапира бошлади Насим. — Қачон одам бўламиз, билмадим. Қаёққа қарама, расво...

— Ҳаёт... — деб ғудранди Аброр, энди уриб кетаётган сувнинг йўлига шошиб бир кетмон тупроқ тортган одамга ўхшаб.

— Йўқ, сиз ташкилотда, раҳбарлар пинжида ишлайсиз... Мана, бир мисол, эшитинг...

— Майли, — ғудранди яна Аброр. — Лекин ҳозир...

— Эшитинг. Икки оғиз...

— Идорага бир келинг. Мен ҳозир иложим йўқ. Шошяпман. Қолаверса, кайфият...

— Борганман идорангизга. Бормайман, — тўнғиллади Насим. — Нима фойда? Сиз олдин гапни эшитинг...

Бу Насим дегани шунақа... Бемаврид ёғаётган қор билан ҳам, одамлар автобус кутиб бўғилаётгани билан ҳам, Аброрнинг тажанггани билан ҳам унинг бир чақалик иши йўқ. Қўлига тушдингми, гирибонингдан тутуди. Икки оғиз деб, ярим кун афғон чекади. Бундайларга нима дейиш керак?!

— Эшитмайман, — деди Аброр беихтиёр кескин.

— Ий... — Аброрнинг юз-кўзига ажаблангандек синчков қаради Насим.

Кейин... яхши бўлмади. Аброр энгил машинага кўзи тушиб, югурганича қўлини кўтарди, тез миниб жўнади.

Унинг кўнгли ғаш, кир эди. У хоҳ нотаниш бўлсин, бировга қи-

Эркин Воҳидов ҳам асосан Сергей Есениндан таржималари билан танила бошлаган эди...

— Шукур Бурҳонов, Олим Хўжаевлар тўғрисида баҳс... Биров қараётгани, биров кулаётгани билан ишимиз йўқ, Навоий билан Ҳамлетдан монолог айтганларимиз, қироат билан, ўзимизча кифтини келтириб... Битта патирни иккимиз икки четидан юлқиб еганимиз... ҳаммаси худди кўз олдидан ўтди, қисқаси... ўзимни қандайдир бахтли сезиб, роҳатландим...

— Эй, сен бунчалик яхшисан! — деди яна завқланиб Ғозиддин. Кейин беҳос афти буришиб, қўшиб қўйди. — Лекин шунга қарамай, мен бу гал Янги йилни сен билан кутмайман...

— Сен Бухорога боряпсанми? — сўради Аброр.

— Йўқ. Мен шу кунлар муҳаббат можаролари билан бандман. Баҳорга бориб, уйлансам керак...

— Ҳазиллашяпсан...

— Йўқ, жоним, шунақа бўляпти. Менга қолса-ку, ўттиз беш-қирққача юрардим, лекин ҳаётни ўйламаса бўлмайди...

— Кимга? — секин сўради Аброр.

— Сенга барибир эмасми? — кулди Ғозиддин. — Битта шахс... инсон... Ноила дегани бўлар, балки... — У тиззасига шапатилаб, қаҳ-қаҳлаб юборди. — Сенга ҳаммасини айтиб берайми?!

— Билмасам... — гудранди Аброр.

— Ҳақназаров деган олим бор... ўзи унақа олим ҳам эмас, корчалон, бировларнинг қўли билан иш кўриб юрадиган одам. Лекин уйига борсанг, эшикда қоровул турипти. Мен ҳайронман... меҳнатқаш, ҳалол одамнинг мол-мулкани, халқнинг бахти, ғурури, кўз қорачиғи бўлган тенги йўқ, масалан, улуг бир инсоннинг ҳаётини ҳар хил бемаъни хавф-хатарлардан қуриқлаш керакдир, албатта, аммо бу сассиқ алафни, босиб ётган ҳаром давлати билан бирга, нима учун асраб-авайлаймиз?! Ўзини тутиши, шароитини кўриб, бу бирон беқми, амирми деб ўйлайсан. Алланечук томоғинг қичишиб, кўзингга ёш келади, алам қилади, жоним...

— Мен ҳеч нарсага тушунмаяпман, — деди секин Аброр.

— Шошма! — деди Ғозиддин. У пиёладаги совиб қолган чойни ичиб, сигарета тутатди. — Ёшлиқдан сен ҳам кўп қийинчилик кўргансан, албатта. Сену биз уруш даври болаларимиз. Лавлаги, шолғом еб катта бўлганмиз. Лекин менинг кўрганимни биров кўрмасин. Мактабни битиргунимча яхши усти-бош кийганимни эслолмайман. Доим очин-тўқин юришни айтмайсанми! Одам ўзига ота-она танламайди, ота-онани қишлоқда тупроқ ялаб юргани, тўғрилигию соддалигидан қўли қисқа экани учун айблаб ҳам бўлмайди, шунга қарамай, барибир, қариб-қуриб қолган ота-она қўлида вояга етиш қийин экан. Ўзинг тасаввур қил, мен то ҳозир дадамдан нимадир сўрасам, ғўрани кўрсатиб, майизни сотсак — айтганинг сеники, болам, дейди. Беш йил Тошкентда қандай ўқиб, қандай юрганимни ўзим биламан. Мана, менинг эгним, мана, менинг туриш-турмушим... Хўш, камбағаллик айб эмас, дейишади. Лекин бундай қарасанг, атрофдаги баъзи бир қорин қўйиб, кекириб юрганлар учун сенинг камбағаллигинг айб! Бундай кўчага чиқиб кўр, сенга биров салом берармикин? Мана шу ҳовлининг эгаси бозорда паттачи, яхши гаплашиб юргани билан, мени ўзига тенг кўрмайди. Баъзан маҳалладан ликобчада ош кўтариб келади: «Ғозижон, сизга олиб келдим, оч ўтирманг!» Худди олижаноблиги тутиб, етимчанинг бошини силаб қўйгандай... Қанчалик тўқ, ялтироқ кийган одам учраса, сени шунчалик эзгилайди. Дунёда ҳамма чинакам тенг бўлиши учун ҳали анча-мунча курашиш... ахир, сен бориб биронтасининг машинасини тортиб олишга уриниб кўр, менда йўқ, сен ҳам қўяқол, дегин-чи, нима қиларкин? Эскироқ одам бўлса, уйдан болта, замонавийроқ бўлса, милтиқ кўтариб чиқади...

— Сен чалғиб кетдинг шекилли, уйланаман, деб... — гудранди Аброр.

— Йўқ, жоним. Шошма! Гапнинг индаллосини энди айтаман, — деди Ғозиддин. У беҳосдан яна кулди. — Мен Ҳақназаровнинг қизини олмоқчиман...

— Сен ақлдан озганмисан, нима бало! Бутун гапинг телба-тесқари... — беихтиёр тўнғиллади бу гал Аброр.

— Ўлгудай соддасан-да, жоним, оғзингга чайнаб бермаса, ютолмайсан, — кулди Ғозиддин. — Наҳотки ҳеч нарсага тушунмаган бўлсанг?!

— Йўқ. Узи... унақа одам сенга берармикан қизини? — ажабланди Аброр.

— Биласанми, ҳар куни эрталаб ҳовлига чиқиб қушларга дон сепсанг, қушлар сенинг кўлингга ўргана бошлайди... Бу қизлар ҳам шунақа. Кўнглини топиб, бир-икки гаплашсанг, атрофингда ўз-ўзидан айланишга тушади. Қизи менинг кўлимга ўрганиб қолгач, бермай қаёққа ҳам борарди?! Хўш, оёқ тираб, бермаган тақдирда, барибир, менга эмас, ўзига қийин. Қизига... Мен кетдим. Уруғига қирон келгани йўқ. Ачиб ётипти... — Ғозиддин кулимсираб ўрнидан турганича, тўрдаги тоқча ёнига борди. Китоб-дафтарларини нари-бери суриб, орқадан қандайдир пойабзал қутисини олганча, стол устига келтириб қўйди. Қутида нималардир ёзилган заҳил қоғозлар қатор тахланиб турарди. — Мана, бунақалардан бир даста... Каталог тузганман. Ҳаммасининг ота-онаси, уй-жойини суриштириб-аниқлаб, хатга туширганман. Бири-биридан яхши жойлар...

— Қизиқ. Бу ишдан мурод нима?! — баттар анграйиб, оғзини очиб қолди Аброр.

— Айтдим-ку сенга! Ҳалиям тушунмадингми, ландовур?! — жаҳли чиққандек бўлди Ғозиддининг. Кейин юмшаб, ўзидан мамнунми, Аброрни эркалагани оҳангда кўнглини оча бошлади. — Мен шундай қилиб, анови ҳақназаровлардан интиқом олишни ўйлаганман. Қизини олиб, мана, мен билан муомала қилмай, ҳисоблашмай кўр-чи, деб ҳақназаровларни ер билан яксон қилмоқчиман... Бу кураш, исён, жоним, билсанг... Мен ҳеч кимга, сенга ҳам индамай, кўпдан бери бунга тайёргарлик кўрганман. Энди вақти етди, ерга кўмиб қўйган бомбадай портлайман...

— Мен билмадим, аммо дунёда одамнинг ҳар туридан топилади. Демак, сен айтган одамлар оз эмас, — деди Аброр ўйчан. — Гапингга қараганда, бир йўла ўнта ёки юзта қизга уйланмоқчисан чоғи?

— Йўқ, жоним, биттасига, албатта, — деди Ғозиддин. — Лекин битта манманни синдириб ташлаш ҳам катта иш, билсанг. Ҳамма йигитлар шунақа қилаверса, одамлар тенглашиб, мутаносиблик пайдо бўлаверади... Бунинг мен учун ҳам фойдаси бор... Сен ҳали ўйлаб кўрмагансан, бир куни келиб, тушунасан, бизга ўхшаб аввалдан иши юришмаганлар ўзини тиқлаб, одам бўлгунича жуда узоқ масофани босиб ўтиши керак. Масофани босган билан, яна манзил насиб этадимми, йўқми? Оталаримиздек бир умр четда қолиб кетиш мумкин... Мен шу масофани қайчилаб ташламоқчиман. Тез қоматимни кўтариб олиб, кейин ҳамма ҳайрон қоладиган ишлар қилмоқчиман. Шунча бошимни эгиб юрганим этади. Одамлар оғзимга қараб, Ғозиддин ака, Ғозижон Умарович, ўртоқ Қобулов, демагунча қўймайман. Шунақа, жоним. Олдин имкон яратмай кимлигини кўрсатиб бўлмайди!.. Нега индамаяпсан? Мум тишлаб қолдинг! Мен нотўғри гапиряпманми?!

— Уйлаяпман, — ғудранди Аброр. — Сен ақлли йигитсан. Билимли... Мен сенга нима ҳам дея оламан?!

Воқеа

Энди хотин кўнғироқ қилаётгани аниқ, деб ўйлаб трубкани ҳафсаласизлик билан кўтарган Ғозиддин яна адашган эди.

— Алло... Ғозижон! Салом... Дурустмисиз?!

— Раҳим Ғуломович? Салом алайкум... — Ғозиддин таъсирланиб, овози титраб кетди. Бу — ташкилотнинг собиқ раиси, вақтида уни директорликка тайинлаган киши.

— Мен бир кўнгил сўраб қўяй, деб...

— Эй, пешонада бори... Раҳмат... Шунақа бўлиб қолди...

— Йигит ҳам дарров чўқар экан-да. Ўзингизни қўлга олинг! — буюрди собиқ раҳбар. — Ҳозир нима қиляпсиз?

— Ётипман, ака...

— Бизникига келинг. Гаплашамиз. Маслаҳат бор...

— Ҳозир мактабга боришим керак эди. Қизимнинг мажлиси... — ўйланиб қолди Ғозиддин.

— Боришингиз шартми?

— Бормасам ҳам бўларди, лекин ўнинчи синф... Бурҳон Тиллаевичнинг ўғиллари бирга ўқийди, мабодо келсалар, кўраманми, деб...

— Буни яхши ўйлапсиз, — деди Раҳим Ғуломович. — Майли, мажлисдан кейин кутаман...

Ғозиддиннинг елкасидаги тош қулаб тушиб, худди икки қўлтиғи қичиганча, қанот ўсиб чиқаётгандек туюлди... Демак, ҳозирдан мотам тутиш ғўр боланинг иши. Қўллайдиган одамлар бор экан, уни жин ҳам урмайди. Аксинча, фалокатни четлаб, олдингидан ҳам яхшироқ гуллаб кетаверади... Қандингни ур, йигит!

У эрталаб тайёрлаб қўйган тоза костюмини, устидан чарм куртқасини кийиб, бошига янги шляпасини қийшиқ кўндирганича, эшикка йўналди. Бироқ энди эшикни очганида, телефон яна жиринглашга тушди.

Одам ишламаган пайтда уй ҳам идорага айланиб қолар экан, деб ўйлади ўзича Ғозиддин ва хаёлига келган гапдан мамнунланиб кулимсираганча, трубкани олди.

— Ғозий! Бу мен... Ноила ҳозир телефон қилди, бу қанақа аҳмоқчилик, ишдан кетибсан, мен билмайман?..

— Ўзи кеча кечқурун, да-да... — Ғозиддин Ҳақназаровнинг ўшқиринини эшитиб, юзига тарсаки тушган боладек довдираб қолди. — Айтишга тилим бормай, да-да...

— Аҳмоқсан-да, касални ўтказиб қўяман, деб ўйламайсан! Тили бормаган эмиш! Дардингни менга айтмасанг, кимга айтасан? Сенинг мендан бўлак кимга керагинг бор, латта? Ноила айтди, ҳозир мактабга боришингни... Чиқиб, тўғри кел. Мен кутиб ўтираман... — трубкадан қисқа гудок эшитила бошлади.

Салом йўқ, алик йўқ, бўралаб сўкишга уста чол! Лекин унинг аччиқ гапи, кескинлиги тагида меҳр, куюниш борлигини билади Ғозиддин, шунинг учун хафа бўлмайди. Қайнотасининг бу кўнгирағи ҳам, аслида, унга далда, тақдирга тан бериб, қўл қовуштириб ўтирмасликка даъват. Қани, олға, мулла Ғозиддин!

Ярим кун ёз, ярим кун қиш... кўчада киши буни ўйлаб, ҳайратланмаслиги мумкин эмасди. Кўм-кўк барглар майли, алвон гуллар қор остида чўф бўлиб ётарди. Лекин атроф, асосан, оқ ҳарирга бурканган, шунақанги оппоқки, кўз камашади...

Икки қаватли чиройли ёиштин иморатдан кўчага чиққан Ғозиддин остонада бир дам тўхтаб, кўксини тўлдириб эркин нафас олганича, ўзини бедард, бахтиёр ҳис этди. Умуман, у туйқусдан рўй берадиган ҳодисалару ҳолатларни ёқтирарди. Масалан, қоп-қоронғи, зулмат кечада қаердадир ёнғин чиқиб, бирдан осмонга олов ўрласа... Ёки, айни саратонда сел келса... Саҳарлаб, хотинимни эркалайман, деганингда қўйнингда мушук бўлса... Одамзод ҳаёти шундагини зерикарли бўлмаслиги мумкин!

Мактаб яқин эди — катта йўлнинг нариги бетида... У йўлни кесиб ўтгач, беҳосдан қизини эслади: бугун мактабга ёнгил оқ шойи кўйлақда кетган эди! Ғозиддин, қизимга уйдан қалинроқ нарса олсам бўлармиди, деб ўйлади. Лекин орқага қайтгиси келмади: Динора ҳали ёш, бу совуқ ҳеч нарса эмас, чиниқсин!

Мактабда Ғозиддиннинг иши юришмади: ота-оналар мажлисига нуқул оналар тўплаништипти. Бурҳон Тиллаевични қўйинг, Ғозиддин, дурадгорми, бўёқчими бир йигит, қайсидир ўқувчининг бобоси бўлса керак — орден таққан қандайдир партизан чолдан ташқари эркак зоти йўқ эди.

Ғозиддин кўчага чиқиб, ўйланиб қолди: аввал кимникига борган маъқул, Раҳим Ғуломовичнинг уйигами ёки Ҳақназаровнинг?

Хотира

— Ноила, сен бу ерда ўтираверма, болам. Биз эркакларнинг ўзимиз гаплашадиган гапларимиз бор, — деди қизига Ҳақназаров. — Сен ойингга қараш, айт, еб-ичишга бирон нарса келтирсин бизга...

— Дадам секретсиз туролмайдилар! — илжайди Ноила. У хонадан чиқиб кетгач, Ҳақназаров Ғозиддинга қаради:

— Хўш, куёвтўра... эшитайлик...

— Нимани?

— Нима бўлса ҳам... гурунг: Хўп, майли, мен ўзим... Ота учун қизини эрга бериш доим оғир. Лекин қадимдан таомил шу экан, давлатим деб асраб юрганинг бировнинг давлати бўлиб чиқаркан... — Ҳақназаров чуқур хўрсинди. — Мен қизимни барибир сенга бермасдим, йигит. Ваҳимага тушиб, сен билан хи-

соблашиб берганим йўқ, — сўзида давом этди Ҳақназаров. — Қизнинг кўнглига қарадим. Кейин, бўғилишиб танишганимизга қарамай, сенинг қатъий хатти-ҳаракатинг менга ёқди...

— Раҳмат, оқсоқол, — тўнғиллади Ғозиддин.

— Мана, тўй ҳам ўтди... Билиб қўйки, ярим мошин қовун-тарвуз, битта қўйнинг ўзи билан тўй бўлмайди! Лекин мен эзмаланиб ўтирмадим.

— Мен олдиндан шароитимни айтганман, Жума Назарович, — асабийлашди Ғозиддин.

— Биламан. Гап бошқа, — деди Ҳақназаров. — Кўриб турипсан, мен мардман. Сенларнинг бахтинг йўлида жонимни тикканман! Фақат шуни сен ҳам тушунишингни истайман...

— Тушундик, оқсоқол, — унга нохуш, анча лоқайд жавоб қайтарди Ғозиддин.

— Йўқ, аввало, мен энди Жума Назарович ҳам, оқсоқол ҳам эмас, дада бўламан сенга. Да-да! Кейин, икки дунёда бирлашмайдиган одамлар бирлашиб қолдикми, марҳамат қилиб; айрим нарсаларни аввалдан шартлашиб олишимиз керак... Шиоримиз — бир-бирини қўллаш, бир-бирига ёрдам. Ҳар қандай шароитда!.. Номардлик қилганнинг кўзини қарғалар чўқийди. Мен шундай бўлишига ваъда бераман!.. Хўп, ишга кўчайлик. Гаплашиб қўйдим, яқинда ижара уйдан янги жойга кўчасанлар... Мендан яна нима ёрдам керак, қандай режалар бор?!

— Мен партияга ўтмоқчи эдим, аризам ётипти, — деди ўйланиб Ғозиддин.

— Яхши. Ҳал қилиб бераман. Яна?

— Бу йил битирганлардан биттаси ҳам Тошкентда қолмайди, дейишяпти. Мен Ноилани олиб, Бухорога кетаверишим ҳам мумкин.

— Шу ерда қоласан. Ҳали сени зўр одамлар билан яқиндан таништираман. Улар орасида арбоблар, халқ артистлари, прокурор, министрлар бор!.. Биз ҳар биримиз битта бармоқ, бирлашганда қўл, тугилганда муштмиз!.. Яхшилик қиладиган, яхшиликни биладиган одамлар!.. Хўш, дунёда олишнинг бериши бўлади. Мен сендан энди бу ишлар эвазига нима олдим, болам? — Ғозиддиннинг юз-кўзига хира, пала-партиш ёзилган хатни ўқиётган кишидек тикилди Ҳақназаров.

— Олганингиз — сизники, — ўзинингми, Ҳақназаровнингми устидан кулиб, деди Ғозиддин.

— Йўқ, ишда аниқлик яхши, — деди Ҳақназаров. У ўрнидан туриб, китоб жавони ёнига борди, жавон пастидаги ғаладонни очиб, қалин папка билан катта бир китобни олганича, Ғозиддиннинг ёнига қайтди. — Мана, кичик бир қўлёзма, арзимаган... Шуни устидан кўриб, тартибга солиш керак. Мана, бу китобдан белгилаб қўйилган жойлар таржима қилиб қўшилади...

— Кичик қўлёзма?! Кичиги шу бўлса... — папкани очиб, кўздан кечираркан, Ғозиддиннинг эси оғай деди: — Саккиз юз бет-а!

— Бу менинг ишим эмас, бир дўстимизники. Керакли одам, — чайналди Ҳақназаров. — Сен ёшсан, кучинг кўп, зиёни йўқ... — У хонтахтага имо қилди. — Қани, энди овқатга қара...

3

Воқеа

Аброр Юнусободда, баҳайбат кемаларни эслатадиган уйлардан бирининг тўққизинчи қаватида туради. Ҳовлида бир қатор темир қути — гаражлар. Аброр машинани орзу ҳам қилмайди, унинг уйида ҳаттоки телефони ҳам йўқ, шунга у баъзан ўкинади. Ҳозиргидек бир ташвиш чиққанида, телефон бўлса олам гулистон эди, иш анча энгил кўчарди... Дарвоқе, Зуҳра ишлайдиган кутубхонада ҳам телефон йўқ, Зуҳрани фақат бориб топиш мумкин...

Аброр уйга кираётиб, бугун хотин ишни расво қилди, деган гап яна хаёлидан ўтди. Назарида, фақат кийим алмашингани эмас, идорадаги тўс-тўполон, Қодиржоннинг писмиқлигию кўчада учраган Насимнинг ҳақиқатпарастлиги учун ҳам, ҳаттоки кутилмаганда пардай тўзғиган қор учун ҳам Зуҳра айбдор эди.

Шу хаёллар билан эшик тугмасини босди. Эшикни қайнонаси очди.

— Мунир опа, Зухра қаерда? — сўради Аброр ҳали остона ҳатламасдан.

— Келинг, ўғлим, тинчмисиз? — деди Мунира опа унга нисбатан ўзини босиқ тутиб. Кейин, қўшиб кўйди. — Уйда меҳмон бор. Шамсия опангиз келган...

Аброр сувга тушган бўлка нондек бўшашиб қолди. Меҳмон-ку, яхши, лекин областдаги жон-жигарлар олдин бировни кутишга шароитинг борми, йўқми, — шуни бундай бир ўйлаб кўришса... энг катта фожиа: уларга буни айтиб ҳам, тушунтириб ҳам бўлмайди...

— Зухра келмадимми? — сўради Аброр, йўлакка кириб оёғидаги ёзлик юпқа туфлини ечгач, бир оз сиполаниб.

— Зухра эрталаб болалардан хабар олиб, ишга кетди, — деди Мунира опа. — Бошқа келгани йўқ... Нима бўлди?!

Аброр, гўр бўлди, бало бўлди, демоқчи эди-ю, ҳозир мавриди эмаслигини ҳис этди. Қайнонасига индамай, эғнидаги пиджакни ечганича илгакка осиб, ичкари хонага йўналди.

Опаси ўрнидан турган, эшикка қулоғи динг эди.

— Опа, қалайсиз?! Салом алайкум, — деди Аброр, мулозамат кўрсатишга уриниб илжайганича. Опаси уни қучиб, пешонасидан ўпди. Шу аснода Аброр хотини билан Навойига охирги борганида, опалари яхши кутишиб уларга мана шу сабил қолгур виллюрни, кийинглар, деб совға қилишганини эслади.

— Ўзинг яхшимисан? Болалар тузукми? — деди Шамсия опа. — Кечқурун поездда Масковга кетяпман. Сенларни босиб ўтишга кўнглим бўлмади... Ярим кун вақт борлигига суюниб, бир бошимни суқай, кўнглимда ғаш билан кетмай, деб ўйладим...

Падарига лаънат шунақа турмушнинг, деб ўйлади Аброр ҳозиргина опаси келгани учун бўғилганини эслаб. У яна мулозамат кўрсатишга уринди:

— Ўзимни яхши кўрган опамсиз-да!.. Бир кеча ётиб кетсангиз нима қиларди?.. Сиз доим шошасиз...

— Балки қайтишда яна кирарман, бирон ҳафтадан кейин... — деди Шамсия опа. — Болалар ҳозир мактабдан келаркан, кўрарман. Зухраҳонни ҳам бир кўрмоқчи эдим-у, бўлмайдиганга ўхшаяпти. Сизларнинг ҳам ишларингиз кўп...

— Иш ўз йўлига. Қўяверинг, — ғудранди Аброр. — Тўйбиби опам яхшими?

— Юрипти... Самолётга минишга кўрқади. Поздни ҳам ёқтирмайди, юраги қисади. Жойидан қимирлаши қийин...

Мунира опага балли, онадан ўтадиган қайнона-да бу хотин! Аллақачон қозонни илган экан, ярим косадан ёғли шўрва кўтариб кирди. Шамсия опа коса юзидаги ёғни қошиқ билан секин сидириб, чой ичаётган пиёлага солди, лекин шўрвани қолдирмай ичди.

Аброрнинг икки ўғли, бир қизи бор. Каттаси тўққизинчи синфда, ўртанча ўғил еттинчида, кенжатай — қизалоқ бешинчида. Кеча оқшом ҳам, бугун қор ёққанида ҳам Аброр оиланинг эркатойи — қизчасини ўйлаган эди. Зухранинг ҳам, унинг ҳам назарида, бошқа болаларини жин ўрмайди, мана шу эркатойини асраш керак! Нозик! Фаришта! Бир даста гул!.. Аброр шу вайдан амаллаб ҳали мактабга ҳам бир кирмоқчи эди, аммо шўрвани ичгунча, учала азамат биринкетин ўзлари келиб қолишди. Аброр яна Мунира опага тан берди. Қайнонаси ҳаво ўзгаришини олдиндан билгандек, болаларни ҳарҳолда юпун кийинтирмаган экан!

Аброр болаларини кўриб, кўнгли таскин топди: хайрият, Шамсия опани уларга топшириш мумкин! У аста йўлакка сирғалди.

— Қизингиз ойнага бундай бир қараса бўлармиди! — деб тўнғиллади қайнонасига, оёғига иссиқ ботинкасини илар экан.

— Бола-чақали одам, нима кераги бор?! — рашк қиляпти, деб ўйладими, қизининг ёнини олди Мунира опа.

Аброр гап нимадалигини тушунтириб ўтирмай, йўлакдаги шкафдан бошқа уст-бош олиб кийди. Зухра учун ҳам бир-икки кийим танлади.

— Опам хафа бўлмасин, яхши қаранг, ойи, — деди остонада тўхтаб, пичирлаганича.

Қор ҳамон тинмаган эди. Энди кепак бўлиб сепиляпти. Изғирин юзга игна санчади. Наҳотки, қиш бошланган бўлса?!

Аброр автобусда хотини ишлайдиган кутубхона томон кетаётиб, ўйлади: Зуҳра совуқ қотмаганмикин?! Уйга киришга кириб, устини алмаштирмабдими, демак, у ҳам ўзига эътибор бермаган! У майли, наҳотки, базадаги, кутубхонадаги қизлар ҳеч нарсани пайқашмаса?! Аёллар шим кийиб, бошига шляпа кўндирадиган замонда, улар эркак эғнида юришни ҳам мода деб қабул қилишганмикин?!

Кутубхона Бешёғоч томонда, ишчи клубидаги кичик бир хонада жойлашган.

Аброр уйда сезмаганди, бу ерда ҳис этди: совуқ эшик-деразалардан ўрмалаб, кўчадаги сингари бинолар ичи ҳам музхонага айлана бошлабди.

Зуҳра эса — эғнида эрининг пиджаги, бепарво, янги келтирилган китобларни тартибга солиш билан овора эди. У Аброрни кўриб, аввалига ажабланиди. Кейин унинг кўлидаги кийимларга қараб, меҳрибон табассум ҳада этди.

Бу биринчи марта эмас, доим шундай... Аброр баъзида инжиб, хотинини қаттиқ койиб қўйишга чоғланади, масалан, бугун ишни расво қилдинг, хотин, шунақа ҳам бўладими, дегиси келади. Аммо у билан юзлашгач, унинг юз-кўзидаги бир дунё меҳр, садоқат, унинг вужуд-вужудида акс этган фидойиликни кўриб, гапиришга забон йўқ, серрайиб қолади. Зуҳранинг баъзан тўнғиллаб қўйишлари ҳам унга мойдай ёқиб, таранглашган асабларини ўрнига туширади.

Мана, ҳозир ҳам... Зуҳра эътибордан ийгани, одатдагидан ҳам дилкаш термулиб турганини пайқаб, Аброрнинг юрагини кемирган норозилик тамаки тутунидек тарқади-кетди. У хотинига ўз ҳокимиятини кўрсатиш учунгина қовоқ уйган кишига айланди-қолди...

Зуҳра унинг кўлидаги кийимларни олиб, ўтиришга курси қўйиб берди.

— Уйга кирибсиз-да!.. — деди шундан сўнг. — Болалар келибдими мактабдан?

— Ҳа, уйда... Шамсия опам йўл устида кирган экан, уни ҳам кўрдим...

— Кечаси қолмас эканларми?

— Йўқ, Масковга кетяпман, дейди.

— Сиз нега бунақа сариқ кийдингиз? Носга ўхшаган... — деди бирдан Зуҳра, энди эрининг устига диққат қилгандек.

— Олдин ўзингга бир қара! Ойналаринг йўқми?!

— Менга нима қилипти? Сизнинг кийимларингиз менга ярашади, — завқланиб кулди Зуҳра. — Уйда ҳам баъзан кийиб-кўриб юраман...

Аброр эслади: Зуҳра унинг устини шунчаки кийиб кўришдан ташқари, уйда кўпинча унинг тўни, яктагига ўраниб юришга ишқибоз. Йигитча кийингани билан йигит бўлармидинг, хотин!.. Адашганини сезгандан кейин ҳам, пинак бузмай юраверганга ўхшайди бу Зуҳра!

Йўқ, у...

— Ечинг бунга, сарғайиб юрманг, ярашмайди, ичингизда гуппичангиз бор экан, совуқ емайсиз, мана ўзингизникини кийиб олинг, — деб эрининг эғнини алмаштирди. — Бунисини мен уйга олиб кетаман, сиз кулгига қолиб, одамни уялтирманг, — деб ярим кун эри қандай аҳволда юрганини ўйламай, энди эрини масхара бўлишдан асраш ташвишига тушди.

— Бир ўзинг ўтирипсан? — ўрнидан турган Аброр сўради шунчаки.

— Қизлар ҳозир ошхонадан овқат олиб келишади. Утиринг, биз билан...

— Овқат едим... Бугун ёлчитиб ишламадим. Бормасам бўлмайди, — деди Аброр. Кейин хотинини койий олмаганидан, ҳасрат қилишга мойил, эзилиб деди: — Яна раис чақиртирган, тополмай ўтиришгандир. Аслида, михлангандек қимир этмаслик керак эди, мен бўлсам... ярим кун кўчада санқиш билан ўтди! — У деразадан ташқарига фаромуш, кайфиятсиз қаради. — Ҳалиям қор ёғяпти...

— Сизнинг қовоғингиздан ёғяпти қор, — кулди Зуҳра. — Майли, ҳечқиси йўқ... Ҳаётда ҳар нарса бўлади. Шуни деб сизни уришмас раис...

— Гап раисда эмас. Раис балки индамас... Лекин барибир... — ғудранди Аброр. — Сен одамларни билмайсан. Одам китоб ўқиса бўлди, тарбия топади, деб жонингни жабборга бергансан. Ҳолбуки, савод, ҳаттоки, илм бошқа, маърифат бошқа нарса экан...

— Сизнинг ишингизга китобнинг нима дахли бор? — тушунмади Зухра.

— Дахли бор. Мана, Насим дегани... Навоий, Шекспир, Белинскийни қўймай ўқирди. Қайси гўрдан институтда, ётоқхонада кўришиб юрган эканмиз... ўз танишим, жабр чеккандир, ёрдам бериш керакдир, деб бир гал шикоятини эшитганимни биламан... Қачон учраса, йўлни тўсади. Гапиргани оз, қўлида доим йигирма беш-ўттиз бет қоғоз, ҳаммани хатга солиб юради... Қани, унинг қўлини уриб синдирадиган бирон мард бўлса!.. У мана бугун мен билан тўн-филлашди. Мени ҳам эрта-индин хатига қўшиб ёзади...

— Э, гап буёқда денг! Сиз шунга қовоқ уйиб юрибсизми, — Зухра яна кулди. — Қизиқ одам экансиз, Аброр ака, сизнинг остингизда катта бир курси йўқки, тортиб олишади, деб қўрқсангиз! Нимага қўрқасиз мунча?! Бир парча нон топилар...

— Сен айтасан-да... — деди Аброр. — Бу ёғи Қобулов кетди, идорада дўст бўлганимизни билишади... саводли ёзилган битта хат етмай турипти. Раис менинг холаваччам эмаски, шу болани қўйинглар, деса... Иш кўчада ачиб ётгани йўқ.

— Ғам қилманг! Сизни ўзим боқаман! — кулди Зухра. — Китобга кўп тил теккизманг лекин. Ифлос одамлар учун китоб жавоб бермайди! Майли, бориңг энди. Кечкурун кечгача қолиб кетманг...

— Ҳа, бориш керак, — деди Аброр кўзларидаги мудроқ қочиб, бирдан жонланиб. — Иш барибир иш... кутишяпти! Ўлдим! — у орқада хотини кулиб қолаверганини ҳис этганича, шошқин, югургилаб чиқиб кетди...

Хотира

Қўлидаги тўр халтада иккита балиқ консерва, ўнтача тухум, ярим буханка нон, магазин эшигидан чиқаётиб, бировга урилиб кетди. Бошини кўтариб қараса — бу ўнгми, тушми! — рўпарасида сипо кийиниб, бўйинбоғ таққан...

— Ғозиддин... вой, кечирасан, дўстим, — деб юборди Аброр.

— Жиннимисан, кечирим сўраб... — уни қучган бўлди Ғозиддин. Сўнг эшикдан четга тортди. — Сени қандай шамол учирди?

— Қаердан? — деди анқайиб Аброр.

— Нима, сен Карманада эмасмисан?

— Йўқ, ота-онам ўлиб кетган, биласан, айтгандим... бориб, опаларнинг бўйнига яна ўтириб олиш...

— Бу ёқда уй-жой қилдингми, дейман? Хотин?

— Учрашиб юрипмиз... — қизариб ғудранди Аброр. — Бўлар...

— Умуман, ўзи қалайсан, жоним? Гапир!

— Яхши. Ўзинг... Ўзинг қалай? Уйлар? — сўради шошиб Аброр. Шунинг баробарида, Ғозиддиннинг кўзи тушмасин, деб, харид қилган нарсаларини орқага олди.

— Эй, юрипмиз тупроқдан ташқари, — деди Ғозиддин унинг саволига жавобан. — Тошкентда бўлсанг, нега мени қидирмадинг, номард?

— Мен сени кўп ўйладим, — деди секин Аброр. — Лекин уйингни билмайман. Ишни...

— Сен қаерда ишляпсан ўзи? — Аброр сўнгги сўзда қоқилган асно, шу сўзга ёпишиб олгандек бўлди Ғозиддин.

— Бир иш ҳал бўлган, лекин бошқа бир жойдан ҳам ваъда беришяпти. Иккиланиб...

— Қара, айтган жойларинг маъқул келмаса, мен ишга киришингга ёрдам беришим мумкин, — деди Ғозиддин. — Мана ҳув кўриниб турган муюлишдан ўнгга беш юз қадамча юрилса, катта иморат... Маданият уйи деб сўрайсан, ташкилотнинг ичкарасида... умуман, келгин, бунақа олти ойлаб йўқолиб юрма.

— Яхши, бораман, албатта, — ғудранди Аброр.

...У бирон ҳафтадан кейин Маданият уйини суриштирди. Магазин олдиданги учрашувни эслаганида ҳам, идорага кириб келганида ҳам, Аброр Ғозиддин тўғрисида, ҳозир у тўгаракда юрганмикин, тўгарак раҳбаримикин, менинг ишимни ким билан, қандай гаплашаркин, деб ўйлаганди. Аброрга ўзи Ғозиддин билан ёнма-ён қайсидир тўгаракда уймалашадигандек туюлган, шундай

бўладиганга ўхшайди, деб ишонганди. Шу боисдан, Ғозиддинни суриштирганча оғайниси ишлаган хона эшигига бориб, эшикда:

ДИРЕКТОР
ҚОБУЛОВ Ғ. У. —

деган ёзувга кўзи тушганида, ҳайратдан қотиб қолди. Унинг бутун хаёлидан кечирганлари пахса девордек қулаб тушди... У худди шу хона остонасигача дадил келганди, энди бирдан қисиниб, ўзини ҳаяжонми, ваҳимами босаётгани, томирлари бўшашиб, оёғи титраётганини ҳис этди: кирсамми, кирмасамми?! Мансабдаги бу дўст билан қандай муомала қилиш керак?! Ҳаммадан ҳам... Аброрнинг назарида, яқинда кўчада яхши кўришгани билан, Ғозиддин барибир ундан энди анча узоқлашиб кетгандек эди...

Йўқ, сени биров бу ерда осмайди-ку, натижа чиқмаган тақдирда ҳам, кир, кўриш, ўлмайсан, деб ўзини мажбур қилганича, эшикни очди Аброр.

Ғозиддин ўрнидан туриб, ҳар қачонгидек кулимсираганча уни қучиб, хона тўридаги ўз ўрнига эмас, диванга у билан ёнма-ён ўтирди. Кабинет эгаси бўлиб, ёш арбоблардай сипо кийинганига қарамай, афтидан, Ғозиддин ҳамон ўша — олдинги дўст, қадрдон эди.

— Келганинг яхши бўлди, жоним... Биз бир-биримизни йўқотмаслигимиз керак. Ёшликдаги дўстларни қадрламаслик хунук ҳол. Кейин, дўст топилмайди... — деди Аброрга ошнаси, гўё унинг ўйларини ўқиётгандек. — Хўп, гапир, нималар қиляпсан?

— Мен... ўзим... — чайналди Аброр.

— Шошма! Иш бошладингми бирон ерда, йўқми?

— Йўқ... ҳозирча...

— Бошқа жойдан топмаган бўлсанг, мен сенга иш таклиф қиламан, — деди Ғозиддин. — Катта иш эмас. Ойлиги ҳам ўзига яраша... Лекин тоза, озода иш, ғалваси йўқ. Менинг ёнимда бўласан. Бирга юраверамиз. Уйлаб кўр...

— Ҳа... мен бир ўйлаб кўрай, — деди бунга суюнишини ҳам, суюнмаслигини ҳам билмай, гангиб қолган Аброр...

Воқеа

Кўчада иккиланиб туриб, ниҳоят, биринчи навбатда Раҳим Ғуломовичнинг уйига боришни маъқул топганича бекатга йўл олган Ғозиддин, бехосдан тўхтаб қолди... Унга нимадир етишмаяпти?! Нима?! Машина, албатта... йиллар давомида уни ташиган арава! Мактабга кириб-чиққунича бу хаёлига келмаганига ажабланди. Хўш, идора бугун машинани тортиб олган экан, ўзиники бор, сандиқдаги матоҳдай гаражда турипти, нега минмаслиги керак?! Хўш, шофёр бўлмаса, қўлига чипқон чиққани йўқ, ўзи ҳайдайверади. Аллақайси автобусларга миниб, овора бўлиш шарт эканми?! Айниқса ҳозир... ишни тезроқ ҳал қилиш, этакни ёпиб олиш керак!

У орқага қайтиб, йўлга энди ўз машинасини миниб чиқди.

Кўчани арзимаган фурсат ичида булутдай қор босган, юриш қийин. Бунақа об-ҳавода одам машинангга жабр қилмаганинг дуруст. Лекин ҳозир буни ўйлаш ортиқча... Ҳайда, Ғозиддин!

Раҳим Ғуломовичнинг уйи — Навоий театри яқинида, эски, аммо анча обрўли иморат. Бир йиллари эринмай нақшлар ўйиб, гуллар солиб, эътибор бериб қуришган. Ойналар катта, бинонинг ичи ёруғ. Кенг йўлак, мрамар зиналар...

Эшикни Раҳим Ғуломовичнинг ўзи очди. Эски улфатларга хос илтифот билан уни идорадагилардан кам фарқ қиладиган, шкаф, ёзув столи, ҳар хил курсилар турган кабинетга бошлаб кирди. Оқсоқол қозонга олов ҳам ёқиб қўйган экан, бугун сизга девзирадан қўлбола бир ош қилиб бермоқчиман, деди.

— Раҳмат, Раҳим Ғуломович, — деди Ғозиддин таъсирланиб. — Лекин иложи бўлса... ошни қўяверинг. Бошқа пайтда...

— Ошни қўйиб, тўғри ишга ўтаверсак, қандоқ бўларкин? Халқимизда, меҳмондўстлик, деган гаплар бор... — ўйланиб қолди Раҳим Ғуломович. Кейин, столдаги бир чойнак чой, ликобчада қанд-курсни Ғозиддиннинг олдига сўриб: — Унда чойга қаранг, — деди. — Иш... Мен ишга ёрдам кўрсатишим учун олдин сиздан баъзи бир нарсаларни сўрамоқчиман, Ғозижон.

— Сўранг, ака.

— Бу маслаҳат учун... Мен энди раис эмасман, қисинмай-қўрқмай, очик гапираверсангиз бўлади.

— Нимани?

— Сизни қайси жиҳатлардан айблаш мумкин? Қандай гуноҳларингиз бор? Ҳаммасини айтаверинг. Бир бошдан, — деди Раҳим Ғуломович. — Мен ўрта-ўртада сизга савол бериб тураман.

— Ҳаммасини? Ноқулай... Сиздан киши уялади, барибир, — тўнғиллади Ғозиддин.

— Шариатда шарм йўқ, деганга ўхшаб, бу масалада уялиб ўтириш кони зиён. Қани, марҳамат...

— Адашмасам, зилзиладан бошланди бизда бошоғриқ; — деди Ғозиддин. — Унгача тўғри юргандим... Зилзила пайти бир деворга чизиқ тортилиб, шифтдан уч-тўртта кесак тушди. Биз буни ҳужжатлаштиришга киришдик. Ҳужжат дегани пул экан. Кейин, табиий офатдан зиён кўрди, деб стол, курси, чинни буюмларга акт туздик. Улар ҳали бинойидек эди, уй-уйга ташидик. Биз бу ишга қаттиқ шўнғимасдик, ҳаёт учун хавфли, деб топилган бинодан ҳозирги янги идорамизга кўчадиган бўлиб қолдик, янги иморат учун янги ашё, янги жиҳозлар харид қилиш керак, деган гап чиқди, қўлимиздаги нарсалар бамисоли чиқитга ўхшади, уларни йўқ қилиш имконияти туғилди. Булар орасида очилмаган мебель, гилам, музика асбоблари... эга топилмагани учун жой-жойига тарқатдик. Ўзингиз бу гаплардан хабарингиз бор, Раҳим Ғуломович, мисол тариқасида айтяпман.

— Бу, аввало, эски гап, йигирма йил бурунги ишни ҳозир ҳеч ким кавлаштириб ўтирмайди, — деди Раҳим Ғуломович. — Ундан ташқари, у пайда ҳамма нарса пухта қилинган. Барча ҳужжатлар вақтида тахтлаб қўйилган экан, ҳеч ким қўлингиз бандидан тутолмайди. Фақат ўзингиз оғзингиздан бировга гулламанг...

— Хўп бўлади. Демак, бу гапни кўмдик, — ўйчан пичирлади Ғозиддин. — Одам қаердандир битта игнани олдинги, кейин ғалтак-ипни ҳам олишга ўрганар экансан, ётган матоҳга ҳам қўлинг чўзилиб қоларкан... Битта магнитофон, битта рангли телевизор гарданимда турипти, жойига олиб бориб қўймоқчи эдим, ана-мана, деб улгурмадим.

— Буниси чатоқ экан, — тумтайиб, бир нуқтага тикилди Раҳим Ғуломович. — Хўп, яна қанақа даҳмазалар?

— Областлардаги директорлар устимизга тўн ёпиб, қўлимизга тилла соат таққан пайтлар кўп бўлган...

— Берганнинг юзига қарама, дейишади. Ҳаммамиз ҳам совға-салом олганмиз. Берган ҳам, олган ҳам буни гапирмайди, демоқчиман. Бу айб, лекин ҳозир биров эслаб ўтирмаса керак... Хўп, бевосита бажарган вазифангизда бўлган қусурлар? Айбларингиз? Менимча, муҳим нуқталардан бири шу...

— Эй, иш ўзи дабдала. Нега бундай бўлиб қолди, тушунмайман, — деди Ғозиддин. Раҳим Ғуломовичнинг афти-ангори дам сайин жиддийлашиб борганидан, у энди Ғозиддинга худди терговчига ўхшаб кўринди. — Мен ҳеч нарсани билмайман. Менга барибир, — тўнғиллади Ғозиддин беихтиёр.

— Асабни эҳтиёт қилинг, ҳали керак бўлади, Ғозижон, — деди юмшаб, юзига нур югуриб Раҳим Ғуломович меҳр билан ачиниш қоришган бир оҳангда. — Ўзингизни қўлга олинг, ўйинни бузманг.

— Анча-мунча кўрикларга ҳаваскор ўрнига профессионал санъатчиларни жўнатганмиз, шунақа кўзбўямачилик билан совринлар олганмиз. Ҳаваскорларимиз даражаси паст, олдинга тортолмайди... Ишламаган ёки «Ўлик жонлар»-да ёзгандек, ўзи йўқ одамларни рўйхатга киритиб, пул тўлаганмиз баъзан. Шундан, ҳужжатлар бир оз пала-партиш... Бошқа касбдаги одам, масалан, инженерни расом, деб ишга қабул қилганмиз. Асосан, шунақа нарсалар.

— Иш ҳақиқатан дабдала экан. Киши раҳбарлик қилганинда, эътибор бермай, ҳаммаси тўғри, деб кетаверар экансан, мана, мен энди тушуняпман... — столни паришон чертди Раҳим Ғуломович. — Охирги битта саволим қолди, кейин яқун ясаймиз. Қўлингиз остидаги, аппаратда ишлаган болаларнинг сизга муносабати қанақа?! Сизни улар қўллашадими?!

— Билмадим, ака, — бўшашиб деди Ғозиддин. — Абзор деган йигит,

журъати етса, балки... дўстлашиб юрганмиз, ҳарҳолда! Иккита режиссёримиз у ёққа ҳам, бу ёққа ҳам ўтадиган... Қодиржон деган яна бир методист... Мен билан аввалдан қони қўшилмаган; бир камбағалга жабр бўлмасин, деб ачинса, яхши, ўзининг одампарварлиги йўқ эмас, лекин тескари иш тутаверса, ўша мени ейди... Эй, атрофимга бундай одам ҳам йиғолмаган эканман!

— Демак, гап бундай, — ўрнидан туриб, хонада нари-бери юрганича, нутқ ирод қила бошлади Раҳим Ғуломович. — Уйга ташилган магнитофон, телевизорни, ҳужжати тўғрилаб, бугун-эрта идорага қайтарасиз. Яъни, қизимнинг тўйи яқин, шунга олгандим, деб хат қилинади, тўртта қўшни қўл қўйиб, маҳалла комитети муҳр босса бўлди. Менимча, буни уюштира оласиз... Вазифангизни ёмон бажарганингиз учун идорада сизни муҳокама қилишади, албатта. Лекин сиз кўрқангиз. Умар Хайём айтганларидек: «Бу дунёда гуноҳ қилмаган ким бор?» — дейсиз, айбни ҳаммага юклаб, ёйиб ташлайсиз. Менинг томорқамга ҳам тош отаверинг, мени ҳеч ким тергамайди.

— Мен сизни қўшолмайман, Раҳим Ғуломович, — бўғилди Ғозиддин. — Акамсиз...

— Гапни бўлманг! — деди Раҳим Ғуломович унга ўқрайиб. — Бунинг чораси шу... Хўп, яна нима қолди?

— Ҳеч нима... тамом...

— Йўқ, иккита муҳим масала... Раисингизга қўнғироқ қилиш керак, биз узоқроқ ишлаганмиз, биламиз, дунёни ҳадеб тагидан олавермасин. Буни мен ўзим бўйнимга оламан, бугун кечгача гаплашаман...

— Эй, биз сизнинг кадрингизга етмай юрган эканмиз, Раҳим Ғуломович, — таъсирланиб, пичирлади Ғозиддин. — Кўрмиз-да! Кўр!

— Сиз ҳовлиқманг... Иккинчиси менинг қўлимдан келмайди, белим синиб қолади. Аммо усиз қилган ҳар қандай тоат-ибодат бир пул... Редакцияда фельетон ётипти, деб айтишди...

— Фельетон?

— Ҳа. Бугун газетани қарадим, чиқмапти, лекин эртагаёқ чиқиб кетиши мумкин. Уни тўхтатадиган одам керак...

Хотира

Бу қишлоқлар ўзи Бухоронинг пинжида, Бухоро райони территорияси, дейилади-ку, шунга қарамай, шаҳардан бу томонларга қадам ранжида қилишни ўйлаган киши, жаҳаннам азоби меники, деб олдиндан розилик бергани маъқул. Йўқ, қишлоқларни ёмон деб бўлмайди, халқ уй ҳам қуради, уй-жойи кўзга яқин, чиройли кўриниши учун ҳам қайғуради, бунинг устига боғлар, узумзорлар, экин-тикин майдонлари етарли атрофда. Фақат йўл оғир. Йўллар ҳаддан ташқари хароб. Баланд-паст, ўнқир-чўнқир, эгри-бугри. Юрганда тиззагача тупроққа ботасан...

Дарвозахона — шу қишлоқлардан бири. Дарвозанинг ўзи қаерда, нега бу ер «йўлак» мазмунида ном олган — ёшлар тугул, ҳозирги кексалар ҳам аниқ гап айтишолмайди, шаҳарнинг этаги, деб шундай аталган бўлса эҳтимол...

Қишлоқ катта эмас, ўттиз-қирқ хўжалик яшайди, ҳамма бир-бирини жиғарим дейди. Қизиқ жойи: йўлнинг боягидек эканлигига парво ҳам қилмай, қишлоқдагиларнинг доим бир оёғи шаҳарда; ким турли корхона, идораларда бу ердан қатнаб ишлайди, ким бозор баҳона... Йўлда ҳар куни бир хил ашула:

— Бердикул, қалайсиз, отам?

— Михдай!..

Бу гаплардан, қишлоқда ҳеч ким бундоқ ишламас экан-да, деган хаёлга бормаслик керак. Қишлоқдагиларнинг асосий қисми колхоз аъзоси, пахта экишади, дон-дун, сабзавот... пилла тутушади, мол-ҳол...

Қишлоқдан қишлоқ ҳаттоки одамлари билан ҳам фарқ қилади, деган гап бор. Дарвозахонадагилар содда, тўғри, киши ҳайрон қоладиган даражада ишонувчан одамлар. Дунёда шунақа одамлар ҳам бўладими, деб биров шубҳаланиб ўтирмаслиги учун биргина мисол келтириш мумкин: масалан, дарвозахоналик бошқа қишлоқлик ошнаси билан шаҳарда кўришиб қолиб, магазинга киради. У, пештахтада қанд-қурс сочилиб ётганига қарамай, сотувчидан, қанд-

курс борми, деб сўрайди. Унинг ошнаси, шумлиги тутиб, панада турганича, сотувчига қўли билан «йўқ» маъносида имо қилади. Сотувчи бу имога тушуниб:

— Ҳозир қанд-курс йўқ эди-ку, дўстим, — дейди. Дарвозахоналик:

— Афсус, биз қидирган нарса топилмади, — деб магазиндан чиқиб кетаверади. Булар мени кулги қиляпти, деган гап унинг хаёлига ҳам келмайди...

Дарвозахонада урушдан кейинги йиллар ҳали олди юз йигирмага, орти тўқсонга кирган чоллар бўларди. Уруш асорати — безовталиқ, очлик, уйқу-сизлик, фарзандлардан ажралиш, фарзандлар мажруҳлигини кўриш — ҳаммаси, секин-аста таъсир кўрсатар эканми, ҳарқалай қишлоқда бора-бора қариялар камайиб қолишди. Ёши саксондан ўтган, тўқсонга етмаган атиги тўртта отахон бор. Қишлоқдагилар аҳил бўлишганидан, буларни бошларида кўтариб юришади. Тўйми, маъраками етаклаб келиб, тўрга ўтқозишади. Ёш-яланг шундай ҳурмат кўрсатишиб, оқсоқоллар суҳбатини олишгани учун ҳам уларнинг ҳаётини деярли ипидан игнасигача билишади...

Худди бир оилага айланиб кетган ҳамқишлоқлар орасида, умуман, бировнинг ҳаётидан беҳабар қолсин, деб бошқанинг кўзи олдига парда тортиб қўйилмаган. Шу сабабдан, ҳалиги отахонлардан бири — Умарқул отанинг ҳаёти ҳам ҳаммага беш қўлдай маълум...

Кечаги кунни яхши билмаган бирон кимсага, Умарқул ота икки марта уйланиб, ўн бешта фарзанд кўрган, лекин шулардан фақат биттаси тирик қолган, десангиз, унақа бўлмайди, тўқипсан, дейди... Уша кимсага, Умарқул ота қирқ йил амирлик даврида яшаган, деҳқончилик қилган, аммо уриб-суриб сарбозликка ҳайдаб кетилган пайти ҳам бўлган, зиндонда ҳам ётган, десангиз, эътироз билдирмаса ҳамки, гапингизни, эртак, деб қабул қилади... Аммо булар айти ҳақиқат!

Оқсоқол ҳозир чарчаб қолган. Кетмонни кўтарса, кетмон билан бирга ўзи ҳам ерга бош қўядиган ҳоли бор. Иккинчи уйланганида олган хотини — Анор биби ундан йигирма ёш кичик, кампир ҳали анча бақувват, уни суяб юради...

Чол-кампир тирик қолган якка-ягона нуридийдаларини яхши кўришади, қишлоқдан ҳеч қачон бундай одам чиқмаган, чиқмаса ҳам керак, деб ўйлашади. Ҳаммадан ажралиб туриш гўёки шарафдек, уни, болаликдаёқ ҳаммадан ажралиб турарди, дейишади. Кўп ўқирди, гапдон, шўх-нотинч эди, деб эслашади. Баъзан ёқа ушлашади: бу бола тўққиз-ўн ёшидан шаҳарга катталардек қатнаб, бозор-ўچارни эплаб кетаверган! Шу боладан олдин қишлоқда ҳеч кимнинг боласи, Тошкентда ўқийман, деб жўнашга журъат қилолмаган; улар бу билан фахрланишади... Чол-кампир, Ҳозижон ўқишни битириб Тошкентда қолишга шаҳд этганидан ҳам мамнун, уларга Тошкентдагилар барчаси бухороликларга нисбатан катта одамлар бўлиб туюлишади...

Ҳозижон ўқиш йиллари қишлоққа келиб-кетиб турган, бироқ хат ёзмаган, чунки чол-кампир хат танишмайди... Кутилмаганда уйга хат келди, чол-кампир саросималаниб, қўшнининг буй етган қизини чақиритганча, конвертнинг унинг қўлига тутишди. Қизгина тугилиб-қизариб, бир варақ қоғознинг икки томонини ҳам ўқиди. Ҳозижон уйланыпман, тўй бўлади, деб ёзибди... Чол-кампир ҳаяжонланишиб, кўзларига ёш келди, кейин баттар саросималанишди: оқсоқолнинг Тошкентга борадиган мажолли йўқ, кампир эса Тошкентдек узоқ бир жойга боришдан қўрқади, унинг устига, қолини ташлаб, Тошкент эмас, ҳеч қачон Бухорога ҳам бориб кўрмаган... Нима қилиш керак?!

Улар ўйлаб-ўйлаб, охири маслаҳат солиш учун колхоз раисининг олдига боришди. Раис бригадирни чақириб, сенга уч кун жавоб, чол-кампир, бутун қишлоқ номидан бориб, тўйни ўтказиб келасан, деди. Муқимжон — бригадир, чол-кампир йиққан совға-саломга ўзиникини қўшиб, юк машинасида Тошкентга қараб кетди... Уч кундан кейин қайтиб келиб, чол-кампирга, тўй яхши ўтди, энди қуллуқ бўлсин, деди, тўйхонадан кўтариб келган нарсаларини уларнинг олдига қўйди... Уша кунни Анор биби бир ўзини кийсанг, баданинг кўринанидиган янги кўйлакни бошқа кўйлақлари устидан кийиб, кўчага, далага чиқди. Умрида соатга иш бўлмаган Умарқул ота, қўлига соат тақиб, меҳмонга борди, ўғлимиз Тошкентдан юборибдилар, деб енгини тирсагигача кўтариб, уни ҳаммага кўрсатди... Қишлоқда халқ: «Қуллуқ бўлсин, қуллуқ бўлсин!» — дейишга тушгач, чол-кампир ўйланиб қолишди: бунга жавоб қилмаслик одамгарчиликка кирмайди... Улар супрада қолган-қутганини қоқиштириб, қишлоқни уйга ча-

қиришди, куёв йўқ, келин йўқ, худди ўликка ош тортгандек, кичик бир тўй ўтказишга уринишди. Тўғриси, тўй ёмон ҳам бўлмади. Шаҳарда қатнаб ишлайдиган йигитчалар, шаҳарда яшаб, қишлоқ мактабида дарс берадиган муаллим йигит-қизлар рақсга тушиб, ашула айтишиб, чол-кампирни хурсанд қилишди...

...Ғозиддин Ҳақназаровга:

— Мен ишдан командировка олдим, Бухорога бир бориб келмоқчиман, — деди. Сўнг мулозамат юзасидан, қўшиб қўйди: — Сизлар ҳам юринглар.

— Мен-ку, бормайман, — деди Ҳақназаров, — лекин Ноилани олиб бор, Бухорони кўрмаган... — У ўйланиб туриб, хотинига қаради. — Истаса, Донохон ҳам борсин, уйда зерикиб қолган...

Ҳақназаров қизи, хотинини Ғозиддинга юклагани эвазига ҳиммат кўрсатди: сен машина олганингча йўқ, унгача шунақа пайтларда менинг машинам сеники, миниб кетавер, йўлда бемалол Самарқандни ҳам кўриб ўтасанлар, деди. Бу таклиф Ғозиддинни шунчаки суюнтирган бўлса, Самарқанду Бухоро сафари тўғрисида ўйлаб, аёлларга жон кирди. Улар чуғурлашиб, дарҳол йўлга тайёргарлик кўришга тушишди...

Уйда бошланган хурсандчилик Самарқанд, Бухорони кўриб, қадим обидалар, кўчалар, магазинларни эзиб томоша қилишганида ҳам давом этди. Аммо кейин... бутун даҳмаза Ғозиддин ниҳоят машинани ўз қишлоғи томон ҳайдаган пайтдан бошланди.

Ғозиддин Дарвозахонага ҳеч қачон машинада келиб-кетмаган. У, ойналар очик, тез ҳайдаб келаётиб, бирдан тупроқ йўлга кириб қолди, машина ичига бир ботмон тупроқ чўкди. Ойналарни ёпиб олгач, тирқишлардан барибир кираётган чанг устига, аёллар баттар димиқиб, уларни йўтал тутди.

Буниси майли, ҳайдашни яхши ўрганмаган, асфальт йўлда машинани амаллаб юргизган Ғозиддин энди бир гал уни муюлишдаги каттакон тошга олиб бориб уришига, бир гал эса ариқ ичига тушириб юборишига оз қолди.

Энг яқин одамларинг ҳам сафарда билинар экан. Донохон индагани йўқ, сал буришиб ўтирди, холос, лекин Ноила йўл бўйи инқиллашни кўймади: — Қишлоғингиз ҳам кўриб кетсин... Машина ўзингизники эмас-да, ичингиз ачимайди. Дадамга ким жавоб беради?

Охири қишлоққа ҳам кириб келишди.

Дарвозахонадагилар олдин қачондир бу ерга салобатли қора «Зим» ҳаттоки адашиб келганини ҳам эслашмайди. Улар учун бундай воқеа худди амир Олимхон тирилиб, фойтунда Бухорони бир қур айланиб ўтгандек гап эди. Амир Олимхоннинг падарига лаънат, унга ўхшагиси келганнинг кетига чипқон чиқсин... аммо дунёда синчковлик деган дардисар бор: қишлоқ бир сонияда гувиллаб кетди. Умарқул ота билан Анор бибининг уйига одам устига одам ёпирилди... Чол-кампири Ғозиддиндан ҳам кўпроқ Ноила, Донохонни ялаб-юлқашди, қадамларингга ҳасанот, деб уларга ҳеч муболағасиз етти қават кўрпача тўшашди, топган-тутганларини меҳмонларнинг оғзи-бурнига тиқишди...

Аввалига Донохон ҳам, Ноила ҳам ўзларини бутун қишлоқ қаршилагани, иззат-икром, зиёфат-зарофатдан мамнун бўлишди. Бироқ кечга томон халқ бирин-сирин тарқаб, улар уйда ёлғиз қолиша бошлагач, яна ошга пашша тушди.

Ноила, йўлда тоза чангга қоришдик, бир ювиниб олсакмикин, қабилида гап қилди.

— Ҳозир челақда сув келтираман, — деди Ғозиддин.

— Бундай бирон душ бўлса...

— Қишлоқда душ номаъқул қиладимиз! — асабийлашди Ғозиддин. — Ариқдаги сув лойқа, челақда тинишига роса бир кун кетади...

Ноиланинг қош-қовоғи солинди. У сал туриб, сўради:

— Энди шундай ўтираверамизми? Кўришга телевизор ҳам йўқдир?!

— Телевизор ҳали шаҳарнинг ўзида ҳам кўп эмас.

— Биз қаерда ётамиз? Шу уйдами?!

— Шу уй... Каровот йўқ бизда. Оқ чойшаб ҳам йўқ, кутманг, — гапни чўзмаслик учун очиғини айтиб қўяқолди Ғозиддин.

Донохон йўлдаги сингари эр-хотиннинг жанжалига аралашмади. Афти-

дан, унинг қизи билан фикри бир, лекин, ёшлар аланга олиб кетишмасин, деб нафаси ичида эди.

Ташқарида куйманиб юрган Анор биби, унинг изидан Умарқул ота уйга киришди.

— Айланай, келинпошшо, ўзим садқа бўлай... келинг, ман сигир соғаман, қараб турасиз. Қишлоқ ишиниям сал-пал ўрганинг, қайнона, қайнотага хизмат урф... — деди Анор биби таклиф-талабдан кўра кўпроқ илтижо оҳангида.

— Бўлмаган нарсани гапирма, онаси, — деди Умарқул ота кампирига. — Одам кунига яраган ишни ўрганади. Буларга сигир соғишнинг кераги йўқ, — меҳмонларнинг машқи пастлигини кўриб, оқсоқол ўғлига қаради. — Ғожижон, уйда ўтиравермай, буларни колхоз боғига олиб бормаيسانми, отам! Боғ яхши... гул кўп, мева ҳаммаёққа тўкилиб ётипти... сув...

Донохонга отанинг гапи маъқул келиб, ўрнидан турди. Аммо Ноила қи-мир этмади.

— Майли, сизлар боринглар, — деди у ойиси билан эрига. — Мен бошим оғрияпти...

— Бўлмаса, сиз китоб кўриб ўтиринг, — деди Ғозиддин, ўзининг ўқувчи-лик давридан қолган бир даста китобларини хотинининг ёнига келтириб тўкка-нича.

Бундай кечки пайтда шаҳар боғларида одам қайнайди. Қишлоқдагилар ҳар бири ўз боғи, ери билан банд бўлгани учундир, колхоз боғида зоғ кўринмайди.

Ғозиддин қайнонаси билан боққа шунчаки бир шўнғиб чиқмоқчи эди, бироқ боғ унга олдинлар туюлганидан анча катта экан, нариги этакка боргунча деярли қоронғи тушиб қолди.

— Мени кечиринг, опа, сиз билан бир нарсани гаплашмоқчи эдим, — деди Ғозиддин боғни оралаганча, орқага қайтишаркан.

— Гаплашинг, — деди Донохон.

— Ноила тўғрисида... Хафа бўлмайсизми?

— Йўқ. Айтинг-чи...

— Олдинлар Ноила ипакдай эди, хушсухбат, меҳрибон... Нега кундан-кунга серзарда, инжиқ бўлиб қолди, ҳеч тушунмайман. Мени қон қилишдан унга нима фойда?!

— Оиланинг асоси муҳаббат, дейишади. Мен билишимча, оила бир-бирингга бардош бериш... — тушунтирди Донохон. — Кўп ўйламанг. Утиб кетади... — У мавзуни ўзгартирди. — Бу ерда тез қоронғи тушар экан. Чироқ йўқ...

Ғозиддин қишлоқ шароити тўғрисида шошмасдан гапира бошлади. Шу пайт Донохон бирдан қоқилиб кетгандек бўлди:

— Вой, тош бор экан... Шу ерларни асфальт қилса бўлмас эканми?

— Қўлингизни беринг, — деди Ғозиддин, қоронғи қуюқлашиб, чиндан юриш қийинлашганини пайқаб.

Донохон қўлини берди. Ғозиддин болани етаклагандек, унинг қўлини йўл-йўлакай тутди-ю, кейин, беихтиёр баданига иссиқ югуриб, хаёлидан аҳмоқона бир гап ўтди: «Ҳали қирққа бориб-бормаган чиройли жувон... қизи тахтадай, заҳил, бу унга нисбатан миқти, оқ! Қизининг феъли ҳам, ўзи ҳам муз... бу эса — олов!» Ғозиддин Донохоннинг қўлини энди қаттиқ қисиб, бармоқларини бирма-бир эзғилай бошлади. Шунинг баробарида: «Қизига уйланмаганимда бошқа гап эди, ҳозир яхши эмас!» — деб ўйлади. Аммо унинг хатти-ҳаракатига жавобан, Донохон негадир миқ этмади, аксинча, ширин энтикиб-титрагандек бўлди.

Ғозиддин дадилланиб, унинг орқасидан қўлини ўтказганича, аввал тирсаги, кейин белидан тутди. «Ўзи миқти бўлса ҳам, бели бир ҳовучгина экан!» Донохон қаршилиқ кўрсатмади, нима учундир: «Совуқ!» деб аста пичирлади. Ғозиддинга бу далда бўлиб туюлди. У Донохонни белидан қаттиқроқ тутиб, худди кўтариб оладигандек, бағрига босди. Донохон яна миқ этмади.

Шу пайт Ғозиддин қайтиб боғ этагига келиб қолишгани, рўпарада қишлоқ чироқлари порлаётганини сизди ва бошидан бир челақ сув куйилгандек, бехос хушёр тортди. Донохоннинг белидан қўлини олди. «Даҳшат! Ифлослик! Мен шу қадар тубан бўлиб кетдимми?! Тавба! — ўйлади ўзича Ғозиддин. Сўнг ҳам-роҳи тўғрисида ўйлади: — Тубанликда мендан ҳам ўтиб кетган экан-ку бу! Доно бўлмай ўл! Тўхта, демайсанми?!»

Эртаси куни йўлга чиқиш тараддудига тушишди. Ҳозирдиннинг руҳи тушкун, кўнгли хижил, Ноила ўзича, Доноҳон ўзича нимадандир норизо эди. Чолкамбир ҳам, буларни хурсанд қилолмадикми, нега дарров кетишяпти, деб ганигиб қолишган, бир Ҳозирдин, бир унинг шериклари атрофида айланишгани айланишган эди... Йўқ, Умарқул ота билан Анор биби тақдирга тан бериш кераклигини тушунгандек бўлишди. Улар, Тошкентдаги қариндошлар учун, деб ичкаридан уч-тўртта тугун кўтариб чиқишди.

Меҳмонлар машинага минишайётганда, Умарқул ота кафти билан машина манглайини эҳтиёткор сийпалади.

— Олдинлар бўлса, сизлар билан катта йўлгача бориб, кейин ўзим келардим, — деди у ўтган давригами, машинагами ҳаваси келиб. — Ҳозир оёқ қолмаган. Ҳай, дунё шу экан!

Йўловчилар Самарқандга етиб боргунча бир-бирларига деярли сўз ҳам қотишгани йўқ. Лекин Самарқандда тушлик қилиб, яна йўлга тушишгач, бир-бирлари билан аста-секин одатдагидек гаплаша бошлашди ва бутун умрга ҳамма нарса орқада қолиб кетгандек бўлди...

...Ҳозирдинга раис қабулхонасида ўтирадиган котиба кирланиб-ғижимланган, кимдир очган қандайдир конвертни узатди:

— Бу сизга шекилли, Ҳозирдин Умарович...

Ҳозирдин конвертни қўлига олгач, котиба бекорга тусмолламаганини ҳис этди. Конверт юзидаги ёзув антиқа эди. Адрес бундай ёзилганди:

Гўрот Тошкент
Катта идора Маданиёт ўйи
ўртоқ Қабуловга

Хатни йўллаган кишининг адреси эса бундай:

Бухоро
Қишлоқ Дарбозахона
Баҳромф

Хатнинг Ҳозирдинга юборилганига шубҳа йўқ эди. Аммо бу Баҳромф дегани ким?! Ҳозирдин ўз кабинети томон кетаётиб, эслашга уринди, эслаёлмади. У кабинетга кириб, осойишта ўтирганча, конверт ичидаги бир варақ хатни ўқишга тутинди.

«Салом мактуби

Ассалому алайкум ҳурматли Ҳозирдин

Дўстлик ўзи бир шиша
Синса асло тўзалмас
Дўстлигимиз чин бўлса
Уни ҳеч ким бузолмас

Ушбу ёзаётган хатим тез кунлар ичида етиб маълум бўлсинким гўзал Тошкентда яхши юрган Ҳозирдинга деб биласиз. Бу менинг хатимни ўқиб ким ёзган деб юрманг, дўстингиз акангиз биргад Муқимжон бўламан.

Ҳай тинчмисиз Ишингиз оғур қишлоққа вақтингиз йўқ лекин бу орага қишлоқ обод турмуш жойига. Олти йилдан ўтди сўрамайсиз

Ман бу хатни ёздимки бандалик Умарқул бобо дунёдан ўтдулар кўмдук Биби соғу саломат Хатимни ўқуб мандан хафа бўлманг

Муқимжон акангиз 5 август»

Ҳозирдин стол устидаги календарга тикилганча, қотиб қолди... Бригадир адресни оғзаки гапдан хотирасида қолганича ёзган, хат эгасини тополмай бутун Тошкентни айланиб чиққан... шу муносабат билан уч ойга яқин вақт ўтган!

Ҳозирдин, эртагаёқ қишлоққа бораман, деб ўйлади. Аммо эртаси идорада мажлис чиқди.

У, кечикишга барибир кечикдим, борсам, бирон ҳафтага тинч боришим керак, деб ўзига таскин берди.

Ана-мана деб юриб, орадан яна бир ойча вақт ўтди...

Ҳозирдин барвақт самолётда учиб, Бухородан такси ёллаганидан, қишлоққа бу гал эрталаб, қуёш энди ёйилган пайтда келди.

У машинадан тушиб, ўз уйлари томон қарадио ажабланиб, серрайди: дарвозага қулф солинган эди.

Тўғри уч-тўрт ҳовли наридаги Муқимжоннинг эшигига борди. Тақиллатди.

— Қиринг. Очиқ, — деган овоз келди ҳовлидан.

Ғозиддин дарвозани туртиб очди. Эғнида пахталик, бошида телпак, қалин мўйлов қўйган Муқимжон ҳовли юзига ёйиб ташланган майиз атрофида куйманиб турарди. У Ғозиддинни кўриб, қўлини қоқиб, ўзи дарвозага қараб юрди.

— Келинг, — деди лоқайд, кўришишга қўл ҳам узатмасдан.

— Мен... онам қаерда? — тўнғиллади Ғозиддин.

— Биби ўлди... Олдинги ой, — деди Муқимжон. — Сиз тўхтанг... Сизга омонат бор...

У орқага қайтиб, уйга кириб кетди, ичкаридан қандайдир қоғоз ўрамни кўтариб чиқди.

— Ни... нима бу? — сўради Ғозиддин ўрамни қўлига олганича.

— Уй-жой, нарсаларни сотдик, жўра... бошқа илож бўлмади, — деди Муқимжон. — Бир копейкага ҳам текканимиз йўқ, хоҳласангиз, суриштиринг, идорадагилар билади, халқ...

— Керак эмас! — деди Ғозиддин кўзларида ёш ғилтиллаб, ўрамни Муқимжонга узатганича. — Боғча... ясли... қишлоққа...

— Қишлоқ буни ишлатмайди! — деди Муқимжон. У бурилиб эмас, қандайдир тисарилиб, ҳовлига кирганича, дарвозани секин беркитди.

Ғозиддин бир қўлида портфель, бир чангалида пул, колхоз боғига тескари томондаги қабристонга қараб югурди.

Қабристон анча кенгайибди, эски қабрлар ёнига янги қўшилгани ҳам кўп.

Ғозиддин қайси қабр бошига боришни билмаганидан, дуч келган бир қабр устига ўзини ташлаб, оқариб ётган шўр тупроқни юзи, кўзларига сурди.

— Мен сотқин... сотқин... номард... ҳайвон...

У, ниҳоят, ўрнидан туриб, тупроққа ботганича, йўлга қараб кетди.

Бир маҳал чангалида ҳамон пул ғижимланиб турганини сезди.

— Мен буни ўзим боғча-яслига бераман... балки, мактаб... муҳтож одамлар... Бугундан тамом. Ҳаммаси ўзгаради. Янгидан бошлайман... бу ердагилар бир куни эшитади...

...Шу куннинг оқшоми Ғозиддин телевизор қаршисида ўтирар, хонада хотини билан қизчаси у келтирган янги кийимларни ўз бўйларига ўлчаб кўришарди...

4

Воқеа

Кутубхонадан чиққан Аброр автобусда шаҳар марказига келди. Юз-кўзига қор урилиб, ёқасини кўтарганича, шошилиб тўғри идора томон кета бошлади... Шундай кетаётиб, йўл четига тортилган темир панжарага кўзи тушди. Панжара узун, чорраҳагача кетган, яқин ўртада йўлни кесиб ўтадиган жой йўқ эди...

Шу палла у қаердан ҳам, бир марта интизомни бузсам, ҳеч нарса қилмас, йўл қоқ ярмига қисқаради, деган бемаъни хаёлга борди... ҳар хил ёш-яланг панжарадан сакраб ўтиб кетаверишганини кўрган пайтлари бўлганди: уларга биров индамаган. Айниқса, бунақа қор уриб турганида... ким нима ҳам дерди!

У панжарага яқинлашганича чаққонлик билан тез ўтмоқчи бўлди, аммо бирдан... оёқ — касофат сирғалиб кетдими, панжара орасида тиқилиб қолдими, ҳарқалай, Аброр аввалига қандайдир силтаниб, сўнг орқадан кимдир туртиб юборганга ўхшаб, ўмбалоқ ошиб, йўл этагидаги гулзорга, қор устига ағдарилиб тушди... Елкаси оғриб, бели санчди. Ўзича бунга эътибор бермасликка уриниб, ўрнидан даст қўзғалганича, уст-бошини апил-тапил қоқа бошлади. Аммо шу аснода «чур» этган милиционер ҳуштаги эшитилди.

Аброр бир алам устига иккинчиси — энди ҳеч қаёққа қочиб қутулолмаслигини ҳис этиб, бошини кўтармай, устини ҳафсала билан қоқишга киришди.

— Қоидани нега бузасиз? — аёл кишининг амирона товуши эшитилди.

Аброр бошини кўтарди. Унинг ёнига келган милиционер чувак юзли, кўзлари қисиқ ёшгина қиз эди.

— Лейтенант Қамбарова, — қўлини чеккасига қўйиб деди у. Кейин Аброр-

нинг юз-кўзига тикилиб, яна танбеҳ берди. — Кап-катта одам... уялмайсизми, амаки?!

— Мен шошиб... иш... билмасдан... — ғудранди Аброр қизариб, ўзини оқлаган кўйда.

— Қўйсангиз-чи, баҳона қидиришингизни қаранг, — деди лейтенант. У елкасига осиглиқ сумкачадан қандайдир дафтарча чиқариб, бир варақ йиртганча, Аброрга узатди. — Штраф тўлайсиз!

— Штраф? — эзилди Аброр.

— Штраф. Бир сўм...

Аброр милиционернинг қўлига кирланган бир сўм тутиб, йиртилган қоғозни чўнтагига солганича, олдинга босди. Бироқ яна милиционер ҳуштаги «чур»иллади.

— Орқага! — кескин буюрди қизгина.

Аброр, худди ётиб олгандек панжарани қучиб, нари ёққа қайтиб ўтишдан бошқа иложи қолмади.

У дарахтлар саф чеккан йўлкада икки қадам босар-босмас, елкаси, белидан ҳам кўпроқ оёғи оғриётганини, боя панжарага биринчи қўйган ўнг оёғини кўтаришга қийналаётганини сизди. Оёқ лат еганми, қайрилганми эди.

Аброр, бу қандай дилсиёҳлик кун бўлди, менга ҳозир шу етмай турганди, деб ўйлаб, азобланаётганидан беихтиёр ингранди. У амаллаб чорраҳага етганида, бир кўнгли жонини қийнаб ўтирмай, шарт уйга қайтгиси келди. Аммо ўйланиб туриб, бунга журъат қилолмади. Унга, нима бўлганда ҳам, идорага бир қур кирмаса мумкин эмасдек бўлиб туюлди. «Раис мени эрталабдан кутяпти... Бекорга шунча вақт ўтди. Ўлдим!» — деган хаёлга борди Аброр.

У оёғини судраганча, ниҳоят кўчанинг нариги бетидаги йўлкага етиб олиб, идора томон бурилганида, муюлишдаги ямоқчи дўконида, дераза олдида раиснинг шофёри қунишиб ўтирганини кўрди: «Бу кўчада ялло қилиб юриптимми, демак раис ишда, хонадан чиқмай ўтирипти!» Раис!.. Аброр эрталабдан бери безовта эди-ку, лекин ҳозир, мен нима қиялман ўзи, деган гапни хаёлидан кечириб, қаттиқ ҳаяжонланиб кетди. У шошиб-тўлқинланиб, аммо машаққат билан олдинга, тикан устидан юраётгандек секин суринаркан, эслади... Шариф Рустамович бундан ярим йил муқаддам янги раис бўлиб келганида, бошқа хизматчилар қатори Аброрни ҳам суҳбатга чақиртирганди. Бироқ ўшанда ҳам Аброр эрталаб суриштирган раиснинг ҳузурига кечикиб, тушдан кейин кирганди.

Ташкилотда, раис, деганда Раҳим Ғуломович сингари кекса, ҳорғин, фақат ўз-ўзи билан овора кишини тасаввур қилишга ўрганиб қолишган... Шариф Рустамович эса раисга кам ўхшайди. Аввало, ёш... қирқдан сал ўтган, нари борса Абрордан икки-учта кўпроқ кўйлак йиртган, холос... кейин, ҳаракатчан, бир оз инжиқ, тергашни ёқтиради.

Аброрнинг у ҳақда билганлари шу эди. Уларнинг биринчи учрашуви лекин жуда қизиқ бўлган, буниси Аброрнинг ҳеч ёдидан чиқмайди.

...У кабинетга қисиниб кирди. Раис қўл бериб кўришди-да, ўткир нигоҳини қадаб, ундан тўппа-тўғри, Асқаровмисиз, интизомнинг сизга дахли йўқми, ўртоқ Асқаров, деб сўради. Ўзини йўқотиб, эсанкираган Аброр ғудранишга тушди. Раис жаҳли чиқиб, сиз унақа чайналманг, дадил-дадил гапиринг, деди. Аброр баттар саросималаниб, уйда қизчамнинг тоби қочиб қолди, дори қидирдим, деган гапни тоза чайнаб берди. Раис ғижингандек бўлди. Ўзингиз қизариб турибсиз, ёлғон гапириб нима қиласиз, деди. Аброр мактаб бола ҳолатига тушганини ўйлаб алами келганидан, олдингидан ҳам кўпроқ қизариб, ёлғончи эмаслигини исботлашга урина бошлади. Охири, журъатланиб кетиб, мен ўзимни оқламайман; жойни эгаллаб, ишламагандан кейин... менга жазо бериш керак, албатта, деди. Раис унга тикилиб туриб, бирдан кулиб юборди. Сиз ўзи шунақа соддамисиз ёки ўйин қиялпсизми, деб ажабланганча сўради. Энди Аброрнинг кўзларида ёш милтиради. Раис шошилиб, тамом юмшаганича, одамни хижолат қилманг, қўйинг, қўйинг, дўстим, деб уни юпатди...

Сўнг...

Шариф Рустамович ўйланиб туриб, ундан сўради:

— Сиз эскидан шу ерда экансиз, Қобулов билан бир пайтда келганмисиз?

— Ҳа, энди... ғудранди Аброр раиснинг қаршисидаги курси четига омонат ўрнашиб.

— Мен шунчаки... билмоқчиман... — деди Шариф Рустамович.
— У киши аввалроқ, мен сал кейин... Лекин олдиндан таниш эдик, дўстлашиб қолиб...

— Олдиндан? — қизиқсинди раис.

— Ҳа, ўқишга кираётган пайдан... Қобулов Бухородан поездга минган эканлар, мен Карманадан миндим. Гаплашдик...

— Сиз Навоиданмисиз?

— Нима десам экан... Мингбулоқ деган жой бор, Қизилқумда... Уша ерда туғилганман. Мактаб марказда эди, биздан беш-олти километр нарида, қум тепаликларини оралаб пиёда қатнардик. Еттинчи синфда ўқиётиб, Кармана этагидаги қишлоққа кетиб қолдим...

— Нега? Ўзингизми? — ҳайратланиб сўради Шариф Рустамович.

— Карманада амаким сув идорасида ишлайди. Икки опам... ўзимизда етти синф ўқиб Карманага кетган, шу томонда мактабни битириб, турмуш қуришган... — Аброр сукутга чўмиб, чуқур хўрсинди. — Ота-онадан айрилгач, мен ҳам жўнадим шу томонга...

— Ота-онангиз кекса кишилармиди?

— Йўқ. Улар ёш эди... Отам урушда ўлган. Онам кейин...

— Мен сизнинг дардингизни янгиладим, хафа бўлмайсиз, — деди Шариф Рустамович ўйчан. У яна сўради: — Демак, Қобулов билан ҳозир ҳам муносабатларингиз яхшими?

— Ёмон эмас, — деди секин Аброр.

— Қодиржон билан унинг муносабати-чи?

Аброрнинг назарида, уларнинг муносабатини англаш қийин эди. Гоҳо ўзларини бир-бирлари билан келишгандек тутишар, гоҳида эса иккиси ҳам тўнини тескари кийиб юрар, салом-аликни ҳам бир-биридан қизганар эди. Аммо буни раҳбарнинг олдида дастурхон қилиш унга ҳамкасбларига нисбатан хиёнат бўлиб туракка.

— Ҳаёт мураккаб. Ҳар ким ўзи билади... — пичирлади Аброр.

— Бўпти, иш давомида яқиндан танишиб бораверамиз, — деди раис. — Интизом талаб қилганим учун мендан ўпкаламанг. Сизга муваффақият!..

Аброр оёғини зўрға судраганча идора томон кетаётиб, шуларни эслади... Янги раис келгандаёқ Қобуловнинг тагига сув кетган экан-да асли, деб ўйлади энди. Бу гал раис уни қандай қаршиларкин? Нималар деркин? Мабодо директорликни таклиф этса, қандай жавоб қилиш керак? Йўқ, таклиф этмайди буни, бу хомхаёл!.. рости бўлганда ҳам, кўнмагани дуруст, чунки Қобуловнинг олдида ноқулай, бир куни, сен ҳам сотқин экансан, дейди, номардликка ўхшайди ўзи бу иш... Раис, ҳар куни сенга интизомдан дарс ўқийвераманми, ўрнингни бўшат, деб қолса-чи?! Йўқ, у ҳозир бундай демайди, бу ерда бошқа бир гап бор...

Хотира

Ғозиддин янги уйга кўчган пайт эди...

Аброр унинг қўл остида ишга киришган, орадан икки йилча вақт ўтганди. Тонг қоронғисида ўрнидан секин туриб, ювиниб-кийинганича, оёқ учида эшикка йўналган Аброрни ётадиган бўлмадан бехос чиққан Зухра тўхтатди:

— Сиз қаёққа?

— Сенга кеча айтмадимми, Ғозиддинникига бориш керак, — ғудранди Аброр.

— Айтганингиз йўқ. Нима бор экан саҳардан у ерда?

— Уста чақирган экан Ғозиддин. Уйини ремонт қиляпти... — Аброр қисинди. — Оз-моз ёрдам... дам олиш кунидан фойдаланиб...

— Мардикорчилик, денг... Ўз ишингиз йўқми?

— Биласан, бунақа пайтда ҳашар... — эзилиб кетди Аброр.

— Бу одамларга зилзила ҳам таъсир қилмайди, дарров янги уй ҳам олаверади, уста ҳам чақиради. Дўстингиз, инсофи бўлса, сизга ҳашарга келмайдими? Турган жойингиз бировнинг уйи, девор ёрилиб, ҳаммаёқ тўзиб ётипти. Эртага эгаси келса, нима дейди?! Яна бошқа жойга кўчамизми?! Сиз уй ололмасангиз!..

— Уй беришади... ҳаммаси яхши бўлади, — деди секин Аброр.

— Бу зилзиладан кейин, сизга ҳозир ким уй берар экан?! Мени алдаганингиз-алдаган. Узим ҳаракат қилмасам, сиз бировга хизмат қилишни биласиз, холос...

— Менга ишнинг ўзи ҳам йўқ у ерда. Кўнгил учун-да, — оқланишга уринди Аброр. — Тез қайтаман! Раҳбар, катта одам, илож қанча... Бир томондан дўстлик, иккинчи томондан бу...

— Одам ҳам шунақа ҳимоясиз, муте бўлар экан-да! Умрим ёқа ушлаб ўтадиганга ўхшайди! — Зухра асабий ўгирилганча, қайтиб ичкарига кириб кетди.

Аброр бир нафас серрайди. Кейин ўйчан, паришон ҳолатда эшикка босди.

Зухра ҳақ. Аброр Маданият уйида ишлаб бошлаганидан буён ўтган икки йилга яқин вақт орасида у билан Ғозиддиннинг муносабати олдинги ҳолис дўстликдан бошқача шаклу шамоилга кириб борди. У энди ёшлик даври, талабалик йиллари, дилкаш суҳбатларни эсласа, Ғозиддин гапни қисқа қилишга уринади, баъзан энсаси қотгандек бўлади. «Сен киму мен ким?!» — Ғозиддиннинг ўзини тутишида шундай маъно йўқ эмас. Аброр буни ҳис этганидан кейин, ахийри бир куни Ғозиддинни «сиз»лаб гапиришга ўтди. Ғозиддин уни ҳамон «сен»сирайди. Икковлари ҳам буни, табиий ҳол, деб қабул қилгандек тутишди ўзларини... Аброр баъзан «Ғозиддин» деб мурожаат қилганида, «ака» сўзини ҳам қўшаймикан, қўшмайми, шунчаки исмини айтаётганимга у хафа бўлмаётганмикин, деган хаёлга боради...

Зухра ҳақ. Аброр Ғозиддиннинг олдида ўзини маълум даражада мутедек тутди, Ғозиддин нимадир иш буюрса, ҳимоясиз одам ҳолига тушиб, дарҳол бажаришга ошиқади... Мана, шу ҳашарни олайлик. Ғозиддин, эскироқ устбошингни кийиб, наҳорда бизни кел, ул-булга ёрдам берасан, деди. Аброр шундай қилиши керакми-йўқлигини ўйлаб-ҳам ўтирмай, бошини силкитди...

У Ғозиддинни келга бораётиб, шу гаплар хаёлидан кечди... Бундай муносабатга чек қўйиш керак! Мен дадилроқ бўлишим, ўзимни тенг тутиб муомала қилишим зарур! Лавозим, турмушимиздаги тафовутга қарамай, одам сифатида бизнинг бир-биримиздан баланд-паст жойимиз йўқ! Дўстлашиб юрганмизни ҳам унутиб, арзимаган фурсат ичида Ғозиддинга эгилган — мен ўзимда айб! Бугун у билан бир пайтлардагидек «сен»сирашиб кетавераман. Мен, ўз ишларим кўп, ҳорма-бор бўл учунгина келдим, дейман, мардикорчилик қилмайман; менинг бутун хатти-ҳаракатим, олдинги муносабатга қайтайлик, деган маънони билдиради! Ғозиддин мени тушунса, яна бирга юраверамиз, мабодо унга бу ўтиришмаса, мен бошқа иш қидираман. Ҳозир хор-зор одамни кечаси чироқ ёқиб ҳам тополмайсан. Очликдан ўлиб қолган одам йўқ, кўрарман бир кунимни! Нима қилганда ҳам, хотиннинг олдида юзим ёруғ бўлиши учун курашаман! Ҳамма нарса эви билан...

Аброр шу хаёллар оғушида, шахдланиб Чилонзорга келганича, янги тушган уйлардан бирининг олдида тўхтади. Ана шу!.. Ғозиддиннинг жойи тўрт қаватли бинонинг биринчи қаватида экан, у тез топди.

Эшикни, энди уйқудан турганми, эгнида этаги ерга теккан узун кўйлак, кўзлари, қовоқлари шишган Ноила очди.

— Салом алайкум... кечирасиз, Қобуловнинг уйи... — пичирлади Аброр.

— Ҳа, шу, — деди Ноила, Аброр гапни охирига етказмай. — Сиз устани ёки идорадан?

— Идора... — деди Аброр. — Мен Асқаров... Аброр дегани бўламан, балки эшитгандирсиз?..

— Эсимда йўқ, — деди Ноила. У дарҳол мақсадга кўчди. — Бошлигингиз орқа томонда, ер кавляпти.

— А, яхши... — ғудранди Аброр, эшик қоқиб, остонада турган кибор бу жувонни бекорга безовта қилганидан хижолат чекаётган одам ҳолига тушиб.

Уйнинг орқасида шудгорни эслатадиган, ҳали биронта ниҳол ҳам ўтқазилмаган парча-парча ер. Ғозиддин мана шу ернинг ўзига тегишли бир кесимида тош териб юрипти.

Аброр бинони айланиб ўтгани заҳоти, узоқдан Қобуловнинг нимадандир инжигандек тумтайиб, ҳар дамда эгилганча кўлига илинган тошни асабий четга ташлаётгани, орада гоҳ тўхтаб, калтакдек қотганича, бинога пастдан юқорига-

ча кўз тикиб қўяётганини кўрди. Шу туришда у худди отасини биров ўлдирган Ҳамлет!.. ўша, аламзада шахзода эди!..

Аброр, Ҳозиддиннинг ҳам оромини бузиши кераклигидан хижолат чекаётгандек қисиниб, унга яқинлашди.

— Аброр! Молодецсан-да, номард! — шундай хитоб билан қаршилади дўстини Ҳозиддин, чехраси очилиб. — Айтган пайтда, офтоб ёйилмай келганингни қара! Ҳамма сендай бўлса экан!..

Аброр бошлигининг яхши кайфиятда кўришгани, айниқса «номард» деганига суюниб кетди, чунки Қобулов кўпдан буён унга ўзини яқин тутмаган ва бундай мурожаат қилмаган эди! Хўш, сени кўриб биров яйраётганида кайфиятини бузишга қандай қилиб ботиниш мумкин? Унинг устига, Ҳозиддин дўстликка зид нима ҳунар кўрсатибдики, Аброр ҳозир бўралаб сўкса?! Хотинлар гапираверади... Дунё — дунё бўлган кундан бошлаб, ҳеч кимнинг қаричи бошқага тўғри келмаган. Беш бармоқ баравар эмас. Дунё-дунё бўлибдики, ўзини катта чоғлаб юрганлардан ҳам каттароқ одам чиқаверган. Бировнинг сандан даражаси юқорими, бўйсунтишга мажбурсан, бўлмаса, катта кўча, тўрт томонинг қибла! Ҳозиддиннинг этагини бир тутдингми, тутавер охиригача! Маҳмаданаликни сенга ким қўйибди!..

— Сен... Сиз айтгандан кейин... Ишдан одам ўлмайди! — дўстига беозор тикилди Аброр. У Ҳозиддинга ўхшаб, бинога пастдан юқоригача қаради. — Лекин уй яхши экан!

— Соддасан-да! Бунинг нимаси яхши?! Бу вақтинчалик жой, зилзила ўтиб, ер сал ором олсин, кооператив уйни гаплашганман, ана у яхши бўлади! — деди Ҳозиддин. — Шунга қарамай, ит ҳам ўтирадиган ўрнини думи билан супуриб қўяди, дейишади, ремонт керак, одамдек яшашга ҳаракат қилиш керак...

Аброрнинг қулоғи остида Зухранинг: «...янги уй ҳам олаверади!» — деган сўзлари янграгандек бўлиб, беихтиёр ўзини ҳаётда қандайдир хўрлангандек, ожиздек ҳис этди... Зухра гапираверади, дейлик. Майли. Дунё ўзи шунақа, аввалдан балан-паст дейлик. Аммо, ахир, бировнинг қўли узун, бировнинг қўли қисқалиги, шунча инқилоблардан кейин ҳамон бундайлиги ақл бовар қилмайдиган ҳол эмасми! Наҳотки, нега, деб сўрагинг келади, овозинг борича ҳайқириб!..

— Сен уй билан ишинг бўлмасин, — унинг хаёлини бўлди Ҳозиддин. — Устанинг ўзи бўяб-бежайверади... Сен тошдан тозалаб, ерни кавлайсан. Дарвоқе, мана бу чекка томонни узунасига ариқми, хандақками ўхшаган қилиб кавла... Ўра учун! — У девор этагида ётган кетмон, белқураки олиб, Аброрнинг қўлига тутқазди. — Мен бозор қилмоқчиман. Қодиржон келса, айтасан, у ҳам сенга ёрдам беради... — Ҳозиддин шундан сўнг муюлишга қараб кетди.

Аброр дўстининг томорқасида гангиб, ўйга чўмиб қолди: бу ерда имиллаб ишласанг уч кун, қаттиқ киришсанг, бир кунга етадиган иш бор. Қодиржон келса, тезлаштириш мумкин, аммо келмаса-чи?!

У Ҳозиддинга ўхшаб энди гоҳ эгилиб, гоҳ белини ушлаганича, серрайиб, тош тера бошлади. Бунга анча вақт кетди. Ниҳоят, кетмонни қўлига олиб, ер ағдаришга тушди. Офтоб тиккага кўтарилгунча бу ишни бажарди. Уни ҳаммадан ҳам ўра қазिश кўпроқ қийнади. Ернинг усти юмшоқ, лекин бир қаричдан пастки қатлами — қатлам эмас, қурилиш пайтида тўкилиб, жипслашиб қолган қайроқтош, ҳар хил сим, ип, қотган оҳак, ахлатдан иборат эди. Ўзининг уйи бўлганда, Аброр бу ерда ўра қазишдан воз кечиб қўя қоларди, ҳозир эса илож йўқ — дўстинг учун заҳар ют... У тушгача қора терга ботиб, ярим газ ерни наридан бери қазиди, холос. Қизиқ, Ҳозиддинга бунақа катта ўранинг нима кераги бор экан, деб ўйлаб, ажабланганича, асабийлашиб, барибир ишлайверди; кечгача бўлса ҳам тугатиш керак, бўлмаса уйга кетиши қийин, аввалдан мардикорчиликни бўйнига олдими, демак, қисмати шу...

Офтоб фарбга оға бошлаганида Ҳозиддин пайдо бўлди.

— Қодиржон қани? Келмадимми?! — сўради у ажабланган кўйда.

Аброр «йўқ» деган маънода бошини тебратди.

— Бу бола бизда ишлаш-ишламаслигини ўйлашга тўғри келади, — жаҳли чиқди Ҳозиддиннинг. — Бир-биринга ёрдам беришни тушунмаса, илтимос қилганингда қарамай қочса!.. — У паришон, ғаш ҳолатда қўшиб қўйди. — Майли, кўрамиз... Юр, чой ичиб олайлик, кейин ишингни охирига етказасан.

Ҳақназаров эллик ёшида қандай бўлса, етмиш ёшида ҳамон ўша — қаримсиқ болани эслатади. Кичик жуссаси яна сал кичрайиб, манглай сочи бир оз тўкилганини айтмаганда, унда деярли ўзгариш рўй бермаган.

У катта хонадаги ҳайбатли диваннинг бир бурчида аллақандай газета-журналларга кўмилиб ўтирарди.

— Салом, да-да... Яхшимсиз?— деди бошига қамчи тушишидан қўрққан кишидек, бўйни, елкаларини қисиб, хонага ботиниб-ботинмай кирган Ғозиддин.

— Ничаво. Мен яхшиман,— деди газетадан кўзини узиб, унга бошдан-оёқ разм солган Ҳақназаров.— Кўчага мунча пўрим бўлиб чиқиптилар? Нима, бирон тўй-пўйга бормоқчимилар?

— Йўғ-э...

— Янги «Жигули»ни ҳам миниб чиқдиларми, дейман?!

— Бу ҳаво... машинасиз...— чайналди Ғозиддин.

— Утир!— деди Ҳақназаров кескин. Ғозиддин диван четига чўккач, унга яна зуғум қилди:— Сенга қачон ақл киради?! Шароитингни тушуниб, қандай кийиниш, қандай юришни билмасанг... Бу аҳволда кимнинг сенга раҳми келди?! Ким, бола жабр кўрипти, ёрдам бериш керак, деб ўйлайди?!— Ҳақназаров кичик жуссасига ярашмайдиган чексиз алам, ғазаб билан деразага тикилиб, сукутга чўмди.— Хўш, гапир. Ўзи нима бўлди?— деди анчадан кейин куёвига кўз ташлаб.

— Уч ойча олдин Халқ контролидан одам келиб...

— Нега менга ўшандаёқ айтмадинг?

— Мен, ўзи тинчир, деб... Сизни безовта қилгим келмади. Умуман, ортиқча ҳеч гап бўлгани йўқ. Ишлайверинг, дейишганди. Лекин кеча эрталаб раис бирдан чақириб, сизга жавоб, деди...

— Сенга минг марта айтганман!...— яна ғазабланди Ҳақназаров. — Минг марта, орқа-олдинга қара, деганман. Буни кўяйлик. Сенинг энг биринчи айбинг шуки, муомалани билмайсан. Сенга айтганман, биз кўпчиликдан бошқача яшаймиз, демак, маълум даражада муттаҳаммиз. Шундай экан, муомалага зўр бериш керак. Учраган ҳар бир одам бамисоли эшиги берк хона, қидириб калит топишга мажбурсан. Ҳамма билан фақат жилмайиб мулоким гаплаш, деганман. Ўзингни тутишингга қараб, бошингга кулфат тушганида кўпчилик, ишида хато бор, лекин жуда яхши одам, дейиши керак... Хўп, контролдан мингтаси келмайдими, акам бўласиз, опам бўласиз, мен камбағал бир деҳқоннинг боласиман, соддалик қилиб адашган жойим бўлса, кўрсатинг, айланай сиздан, демайсанми, тўнғиз?! Буни ҳам қўйиб турайлик. Янги раисинг келганида айтганман, уч-тўрт олдига кириб ётиги билан, олдинги раҳбаримизга тишни-тишга қўйиб чидаб юргандик, мен у кишидан ёруғлик кўрмаганман, энди чинакамига ишлаймиз, дейишинг керак эди...

— Раҳим Ғуломович менга ҳозиргача меҳр кўрсатиб келади. Мен қандай қилиб мунофиқлик...— тўнғиллади Ғозиддин.

— Сен менга мунофиқлик қилма. Унга энди яхши гапдан фойда, ёмон гапдан зиён йўқ. У ўйиндан чиқиб кетган одам... Сен у билан кўришдингми? Нима дейди?!

— Фельетон чиқаётган экан...

— Ўл! Мана, касални мадда олдиришнинг оқибати!.. — Ҳақназаров бир нафас ўйланиб, кескин деди:— Ялпайиб ўтираверма, тур ўрнингдан! Тез уйингга бориб, устингни алмаштир. Манови, миниб юрган ўйинчоғингни ҳам яшириб қўй жойига... Мен редакция билан гаплашиб кўраман, Бурҳон Тиллаевичга айтдим, келсин, деди. Сен уйдан тўғри унинг олдига бор. Кўчадан менга ора-орада телефон қилиб тур. Мен Турди Баҳриев билан боғланишга ҳаракат қиламан, розилик берсалар, у кишига ҳам учрайсан...

— Раҳмат, да-да...— пичирлади ўрнидан туриб, эшикка ошиққан Ғозиддин.

— Менга қара, Бурҳон Тиллаевичга, айниқса Турди Баҳриевга учраганингда, бунақа хода ютгандай қаққайиб турма, тушундингми?!

— Ҳа, да-да...

— Йўқ, сен гапни яхши тушуниб ол. Иккаласига ҳам астойдил эгил, керак

бўлса, тиз чўк, оёқларини кучоқлаб, туфлисини ўп, итлик қилдим, де... Улардан айбингни яширишнинг ҳожати йўқ, барибир билишади. Бир мартагина қўллаб юборинглар, юзларингни ерга қаратмайман, де. Бор энди, судралма!..

— Хўп, да-да...— пичирлади Ғозиддин.

— Айтганларим биттаси ҳам эсингдан чиқмасин...

— Ҳа, албатта, да-да...

Хотира

1966 йил 26 апрель Тошкентда беҳосдан ер силкиниб кетганида, вақт кеч тун ёки саҳаролди дейиладиган, уйқунинг айни ширин пайти бўлганидан, битта-яримта кечки сменада ишлаганларни мустасно қилганда, барча одамлар донг қотиб ухлашар эди. Айтишларича, юз йил бурун бу ерда худди шундай кучли зилзила рўй берган экан. Аммо шу кунларда буни ҳаттоки бирон тарихчи эслаб, шундай гаплар бор, дейишни хаёлига келтирмаган эди...

Ушанда биров кийинган, биров шошиб тўшақдан тўғри сирғалгани учун ички кийимда — ҳамма кўчага чиқди, бутун шаҳар дарҳол ғала-ғовур бўлиб кетди.

Одамлар кўчага чиқиб улгурганида ер яна бир карра кифт қоқди.

Айрим гапдонлар фурсатни ўтказмасдан, тандирни совутмай нон ёпган бекаларга ўхшаб, ўз таассуротларини тезроқ халққа етказишга рағбат кўрсата бошлашди:

— Мен ит ҳуриб, мушук бағиллаганидан уйғониб кетдим. Қарасам, ер...

— Мен ўзимча худди поездда кетяпман, бундай кўзимни очсам, уйда дераза шақиллаётган экан...

— Э, бу ҳаммаси ҳалво. Менинг шундай ёнгинамга эшик ағдарилиб тушди!..

Росту ёлғон ҳикоялар ўз йўлига... қизиғи, ўша куни — зилзила деган фалокат юз йилда бир бостириб келганига қарамай, ҳеч ким даҳшатга тушиб, сочинни юлгани, айюҳаннос солгани йўқ. Ҳамма бу воқеани худди олдиндан кутгандек, ўзини осойишта тутарди. Кўпчилик ёнидагидан ҳол-аҳвол сўраб, қайси кўни-кўшнига қандай ёрдам кераклигини аниқлашга ошиқарди...

Ўша, 26 апрель саҳаридан бошлаб, ер гоҳ ҳар куни, гоҳ икки-уч кунда бир силкинадиган одат чиқарди. Бу ҳол анча узоқ давом этди...

Одамлар биринчи кундаги осойишталикни кейин ҳам йўқотишмади. Лекин Тошкентда, тўкиламан, деб турган эски бино кўп экан, шаҳардаги боғлар, дарахтзорларни пионер лагерларини эслатган чодирлар тутди.

Ер, нафаси бўғзига тиқилаётгандек, айни ҳансираётган кунларда:

Тошкентда ёмон аҳвол,
Ёрдам қилинг Тошкентга...—

дегандек, шеърлар ҳам ёзилди. Сирасини айтганда, бу «ваҳима» гаплар эди. Унинг устига, ёрдамчилар бировдан даъватнома кутишмаганди. Дастлабки кунларданоқ уйи бузилганлар турган чодирлар қаватида қурувчилар қатор чодирлар тикишди.

Тошкент ҳадемай янги кўрку либосда қомат тиклай бошлади. Орадан йил ўтмай, чодирларга эҳтиёж қолмади.

Бу — аллақандай ақл бовар қилмайдиган матонат, қаҳрамонлик нишонаси эди...

Халқ рўй берган воқеани ўз номи билан — табиий офат, деб, атаган, унга қарши курашганди. Бироқ шу даврда ҳеч ким диққат-эътиборини қаратмаган бошқа бир табиий офат ҳам рўй берганди...

Ер қимирлаганда тўкилган катта-кичик иморатлар атрофида ўша кунлари, худди ширинликка ёпишган пашшага ўхшаб, ажабтовур одамлар ғужғон ўйнай бошлашди. Улар афт-ангори дуппа-дуруст, юриш-туришидан маданиятли, ақлли, одамшаванда кишилар эди. Ҳаммаси обрўли идораларда ишлайди, ҳурматга сазовор, уйда бола-чақаси фахрланади. Ҳеч ким, ҳеч қачон буларни ўғри, каззоб демайди. Деёлмайди ҳам, чунки тили бормайди, қўрқади. Аммо ана шундайлар орасида тап тортмай бояги иморатлардан уйига фишт, ёғоч та-

шийдиганлар пайдо бўлишганди. Бундайлар ишни бир бошлаб юборгандан кейин, уларни тўхтатиш қийин... Уларга атрофда ҳамма нарса эгасиз туюлади. Бир парча бўш ётган ер топилса, нега ўз томорқанга қўшиб олмас экансан?! Уйингни тартибга келтириш учун эски бинодан олган ашёлар кифоя эмас; нима учун янги қурилишлар бораётган жойларга омонат тахта-деворларни ёриб кириб, цемент, оҳак ташимаслик керак?! Ўзинг ишлаётган идорадан ҳам уйга бирон нарса кўтариб келмайсанми?! Сенга биров монелик кўрсатяптими?! Ерда нони-насиба тўлиб-тошиб ётипти, таги мўл... таги мўл... олавермайсанми — олиш мумкин пайтда?!

Зилзила рўй бергач, Ғозиддин шундай кишилар сафига беихтиёр қўшилган эди!

У, ҳамкасблари кўзига олақарға бўлиб кўринмасликни ўйлаб, Аброр билан Қодиржонни ҳам ўз йўлига тартиб олиб киришга уринди.

— Сен уйда шароитинг оғир, тешиб чиқмайди, мана шу ёзув столи билан тўртта курсини олиб кет,— деди Аброрга Ғозиддин дабдурустдан.— Булар энди идорага барибир керак эмас, хаёлинг қочиб юрма...

Аброр аввалига дудмалроқ қилиб, ҳовлига чиқариб қўяйлик, машина бўлса, олиб кетарман, деди. Аммо кейин, хотинидан кўрқдими, кўнгли чопмадими, олиб кетмади, ҳовлида буюмлар қор-ёмғир остида чириб, йўқ бўлиб кетди.

Қодиржон билан Ғозиддин орасида эса шу иш устида биринчи марта гап қочди.

— Мана бу шкаф...— деб Ғозиддин оғиз очганида, Қодиржон унинг оғзига ургандек бўлди:

— Мен давлат мулкани уйга олиб кетмайман.

— Бу давлат мулки эмас. Бу энди ҳеч кимники. Хизматини қилиб бўлган, ўрнига бошқаси олинган,— бўғилиб тушунтирди Ғозиддин.

— Қўйинг, мени ўз гуноҳингизга шерик қилманг, ака,— деди дангал Қодиржон.

— Нима гуноҳ?.. Нима гуноҳим?!— баттар тажангланди Ғозиддин.— Идоралар йўлагига йллаб бунақа эски мебеллар чанг босиб ётади. Ҳеч кимнинг иши йўқ. Бир камбағал олиб, ўз кунига яратса, шунга ота гўри қозихонами?! Одамлар давлатнинг минглаб, миллионлаб пулини ўмаряпти, кўкка совуряпти. Ана уни гуноҳ дейиш мумкин. Бу — шунчаки чиқит. Қолаверса, авлиё бўлишга бало борми?! Умуман, мен ўзимни ўйлаб ўлипманми? Сенга яхшилик қилгим келди. Олмасанг, олма...

— Олмайман!— деди қатъий қилиб Қодиржон. У секин қўшиб қўйди:— Сиз менга яхшилик қилманг. Тинч ишлаб юрайлик...

Ҳамкасбларидан қўлини ювиб, қўлтиғига урган Ғозиддин ёлғиз қолди. Ер қимирлаган кунларда ҳам, кейин ҳам у идорада қўлига илинган нарсани бемалол уйига кўтариб кетаверди, бекор ётипти-ку, мен фойдалансам нима қилипти, деган гап унинг учун қонуниятга айланди... Ғозиддиннинг назарида, уни фақат бир киши — Қодиржон четдан кузатиб, мунтазам таъқиб қилгандек эди. У аслида Қодиржонни писанд қилмас, одам ўрнида ҳам кўрмасди. Бироқ қўли остида ишлаган шу оддий ходим билан ҳисоблашишга мажбур эди... «Бу бола йиллар бўйи менга қарши курашди. Лекин мен бутун қаҳру заҳримни аксар ичимга ютиб юрдим, унга ортиқча зиён етказмадим!— деб ўйларди энди ўзича Ғозиддин.— Муроса-мадора қилишга уриндим. Навбат Қодиржонга етди. У ҳам менга, ҳеч бўлмаганда кўнгли ачиб, ҳиммат кўрсатармикин ёки ўз йўлини тутаварармикин?!»

ИККИНЧИ ДАФТАР

5

Воқеа

Оёғини судраганча, азоб билан иккинчи қаватга кўтарилган Аброр ўзи ишлайдиган хона эшигини очгани заҳоти, аёл кишининг: «Мен энди нима қиламан?! Шармандалик!»— деган сўзлари қулоғига чалинди. У бир кўнгли

орқага чекиниб эшикни ёпиб қўя қолмоқчи эди, лекин кечикканини ҳис этиб, ичкарига кираверди. Қодиржон дераза олдидаги ўз ўрнида ўтирар, ўйинчи қизлардан Санамжон дегани, кўзларида жиққа ёш, ён томондаги курсида чўнқайган эди.

Аброр одоб юзасидан узр сўраб, эшик яқинидаги ўрнига амаллаб ўтиб олди. Шундан кейингина, у хонадагилар ўз гапларини ҳам унутиб, бақрайиб қолишганини пайқади.

— Оёқ... Кўчада бирдан қоқилиб кетиб...— қизариб-бўзариб ўзини оқлаётгандек оҳангда пичирлади Аброр.

— Уйга кетавериш керак эди. Идорада нима бор, бу аҳволда?!— деди ниҳоят ҳушини йиғиб олган Қодиржон, унга ачиниб.

— Раис...— ғудранди Аброр, бошини чайқаганича.

Санамжонни Аброрнинг дард-алами ортиқ қизиқтирмади шекилли, йигитларнинг гапига қўшилишмади. Аксинча, ҳамон киприклари нам, олдингидан баттар инжиган, аламзада қиёфада тиззасида ётган сумкачадан рўмолча чиқариб, ҳафсала билан кўзларини артди. У йигитлар олдида ўзига оро бераверишга ўрганиб кетганми, кўзгу олиб юзи, кўзлари остига упа-элик ҳам суйкади... Қодиржоннинг ёнига Санамжонга ўхшаган қиз-жувонлар кўп келиб туришади, уларнинг Қодиржонга қандай муносабатлари борлигини Аброр билмайди, кузатгани — гоҳ хона, гоҳ йўлакда кўришиб, алланималарни ғўнғирлашиб юришади...

Санамжон ўзини тартибга солгач, ўрнидан турди.

— Бўпти, Қодиржон ака, бошқа келарман,— деди у ўйчан. Сўнг, мен ҳозиргина кўзимга ёш олганим ёлғон, дегандек табассум қилиб, хонадан чиқиб кетди.

— Раис бугун энди сизни қайтиб сўрамайдилар, ака,— деди Қодиржон Аброрга.— Катталарни биласиз-ку, кўпинча бир ишдан бошқасига чалғиб кетаверишади. Унинг устига, бу ҳавода, афтидан, бошқа ташвишлар... Ростдан ҳам, сиз уйга бориб ётаверинг, ўзингизни қийнамасдан...— Қодиржон қачон одатига зид мулозамат кўрсатса, Аброрга бу мазах, нари борганда, ўйин бўлиб туюлади, у Қодиржоннинг дилдан меҳрибонлик қилишига ишонмайди. Ҳамкасбининг сўзларини эшитиб, унда яна шундай таассурот уйғонди.

— Йўқ, мен уйга бормайман. Мен ундай қилолмайман,— деди у асабийлашиб, қайсарланиб.

— Узи оғрияптими? Шишганми?! — сўради Қодиржон.

Аброр шими почасини кўтариб оёғига қаради:

— Қизариб, шишипти бир оз...

— Уйга бормасангиз, медпунктга кириш, ҳеч бўлмаса... Иссиғида кўрсатмасангиз, ўз-ўзингизга азоб сотиб олгандай юраверасиз...— тўнғиллади Қодиржон.

Аброр бу гал ҳамкасбининг гапида жон борлигини ҳис этди. Душманнинг ҳам тўғри сўзига киради баъзан одамлар! Қодиржон унинг душмани эмас-ку, айтганини қилиш керак!..

У ўрнидан туриб, эшик томон судралди.

Медпункт пастки қаватда. Кичик бир хона. Қачон қараманг, ёшгина ҳамшира қиз китоб ўқиб ўтиради. Икки-уч кунда биров кириб, бошим оғрияпти, дори беринг ичиб олай ёки, қориноғриқнинг давоси нима, демаса, унинг бошқа аниқ иши йўқ. Бу ерни кимнидир муолажа қилишдан кўра, шунчаки одамларга ғамхўрлик юзасидан очиб қўйишган. Аброрга ўхшаган кишининг бу ерга оёғини судраб, ранги ўчиб, инқиллаб кириши фавқулудда ҳодиса ҳисобланади!

— Вой, мазангиз қочиб қолдимми?!— сўради Аброрни кўриб ўрнидан сапчиган ҳамшира қиз ҳаяжонланиб.

— Оёқ... қоқилиб кетиб...— пичирлади Аброр, ўзига кўрсатилаётган эътибордан таъсирланиб, кўзига ана-мана ёш келадиган ҳолатда.

— Бизда сизни кўриб-даволашга имконият йўқ,— деди ҳамшира сал бўшашиб, шунинг баробарида, ташвишланиб. — Бунақа нарсаларга «тез ёрдам»ни юборишмайди. Машиналаринг қаерда?!

— Қанақа машина?— ғудранди Аброр, қизнинг саволига тушунмай.

Ҳамшира, Қобулов, дейишни истамадими, бир оз буришиб:

— Директорнинг машинаси...— деди секин.

Аброр елкасини қисди. У Қобулов кетгач, машина бугун идорада қаровсиз қолганини хаёлига ҳам келтирмаганди. Олдинлар директор ишда бўлмаган пайтларда ўринбосари Сатторов машинага хўжайинлик қиларди. У ҳозир пахтада, Маданият уйидан ўнтача одамни олиб кетган. Демак, машина бекор ётган ё кўчада кира қилиб юргандир.

— Тўхтанг-чи, адашмасам, ҳалигина шофёр зинанинг тагида нард ўйнаб ўтирганди, шекилли,— деди ҳамширанинг ўзи бирдан жонланиб. У югурганча хонадан чиқиб кетди. Кўп ўтмай, худди гарданига арқон ташлаб судрагандек, истаб-истамаган, хўмрайган ҳайдовчи йигитни бошлаб кирди.

— Бу кишини кўлтиғидан олинг,— Аброрни кўрсатиб, ҳайдовчига буюрди ҳамшира.

Улар бино орқасидаги ҳовлига чиқиб, машинага ўтиришди.

Машина йўлга тушгач, Аброр хаёлга толди... Мен одам эмасман ўзи, деб ўйлади Аброр, идорада айни тўс-тўполон пайтда ярим куним эгним алмашиб, эгнимни ўйлаш билан ўтди, қолган ярим кун энди бу лаънати оёқни деб ўтяти... Қодиржон, сўрамайди, дегани билан шу орада раис яна сўраб қолса, нима бўлади?! Қоқилишга бошқа вақт қуриб қолган эканми, деса майли, қочиб юрипти, оёғини жўрттага шунақа қилган, деб ўйласа-чи раис? Бу борадиган жойимизда мени узоқ тутиб қолишмасмикин?! Хўп, уйга бориб уч-тўрт кун ётиб олишга ҳақим йўқ, лекин иккинчи томондан, идорага қайтиб, раисга учраган тақдирда... бунга тўғри келган тақдирда, раис мени кўриб ўйламайдими, рўдапо, деб?!
Рўдапо...

Аброр куни бўйи ўз ташвишлари гирдобиде ўралашиб, эрталаб кўрган тушини унутиб юборганди. Ҳозир беихтиёр эслади... У машина ойнасидан қорга бурканган, бурканаётган оппоқ кўчага тикилиб, ишни, раисни бир четга суриб қўйганича, уйқудан турганида бўлганидек, энди Рўдапо ҳақида ўзи болаликда ўқиган қизиқ маталдаги воқеаларни яна хаёлида жонлантиришга, бевосита аралашган ҳолда «якун»лашга уринди...

Ана, Аброр ариқчадан сакради-ю, белига қандайдир илон зич ўралди. У ўз устига миниб олган дардисардан қутулишга ҳаракат қилиб, сапчиб-ирғишлади, бутун кучини икки қўлига бериб, пайпаслагичларни баданидан юлқиб-ажратишга шахдланди... Аммо шу пайт елкасида ўтирган Рўдапо унга қаттиқроқ чирмашиб, унинг боши, юз-кўзига аёвсиз шапиллатиб тушира кетди... Аброр бўйинини қисиб, бошини эгишдан бўлак иложи қолмади.

Рўдапо имо-ишора билан тамадди қилмоқчи эканини билдирди. Бу фалокатни кўтариб юриш кам, уни тўйинтириш, унинг хизматини бажо келтириш ҳам керак экан!..

Аброр илож-ноилож оролчадаги тўқайлар, ботқоқликларни оралаган эгри-бугри, узун сўқмоқлардан юриб, Рўдапони мевазорга — ёввойи узум, анжир-анор битта бўлиб тўкилиб ётган жойга олиб борди... Унга денгиздан қуруқликка чиқиб олганида жимит оролда об-ҳаво анча салқин туюлганди. Рўдапо ёпишганиданми, кўп юриб толиққани учунми, Аброрга энди оролда ҳаддан ташқари иссиқ эканлиги сезилиб, баданидан қора тер сизиб оқа бошлади. Аммо Рўдапо уни эшакдек ниқтаб, дам сайин олдинга суринишини талаб қилар, тўхтаб нафас ростлайман, деса бас, ваҳшиёна бўкирарди... Рўдапо дегани ўзи юҳо бир нарса экан, ҳадеганда тўядиганга ўхшамас, ўзини тутишига қараганда, бутун мевазорни ямлаганда ҳам Аброрга раҳм-шафқат қиладигандек эмас эди...

— Тушмайсизми?!

Машина оқ бир иморат ёнига келиб тўхтаган, ҳамшира билан ҳайдовчи орқа эшикни очганча, Аброрга қараб туришар эди.

— А, мен...— ғудранди Аброр ҳушёр тортиб. У машинадан бир амаллаб тушди.

Соғ-саломат юрганинга билмайсан, бу дунёда оёқ-қўли синган, қовурғаси пачоқланган, бели чиққан одам оз эмас. Оқ иморатда улар худди атайин жамлангандек. Айниқса, бугун... қиш келмасдан қор тушиб, бир ери оғриган зот борки, ўзини шу ёққа урганга ўхшайди. Мана, машиналар кети узилмай бемор ташияпти. Мана, хасталарни бир хонага етаклаб кириб, бошқасидан замбилда кўтариб чиқишяпти. Бу одамларнинг ҳаммаси ҳам Аброрга ўхшаб аҳмоқлик қилиб, ўз-ўзига иш орттиргани йўқ. Бировни, корхонадаги янги усқунани тек-

шираётиб қўли бехос ғажилган, дейишяпти. Наригиси қурилишда оғир юк остида қолган...

Аброрни ҳамшира қиз тор йўлакдаги хонага бошлади. Врач аёл Аброрнинг оёғини кўриб, қўлига паттадек қоғоз тутқазганича, рентген кабинетига йўллади. Кейин, у деворга осса бўладиган катта қора қоғозни кўтариб яна бояги хонага қайтди. Врач фотосуратни ёруғликка солиб кўздан кечирганича, тўпиқдан юқориси қаттиқ бир нарсага урилиб, томир сал тортилипти, икки-уч кунда ўтиб кетади, деди. Лекин шунга қарамай, оёқни барибир муолажа қилди: баданни музлатадиган нимадир дори суркаб, дока билан маҳкам танғиди...

Ниҳоят, қайтиб кўчага чиқишиб, уларни кутиб турган машинага ўтиришди.

— Уйингиз қайси томонда?— сўради ҳамшира қиз Аброрга юзланиб.

— Уй?.. Йўқ, мен уйга бормайман,— пичирлади Аброр. — Иш...

— Вақт кеч бўлиб қолди. Унинг устига, инсон учун аввало саломатлик... Иш, деб ўлиб кетмайди-ку одам,— койинди ҳамшира.

— Ҳозир барибир ётиб бўлмайди. Одамлар пахтада, мингта ғурбат...— тушунтирди Аброр. — Мен баъзиларга ўхшаб йиқилиб қолганимда бошқа гап эди. Ҳалиям сизларни шунча овора қилдим,— у хижолат чекканидан, қизариб-бўзарди.

— Овораси борми?!— деди ҳамшира.— Ихтиёр ўзингизда, албатта. Лекин даволаниш сизнинг ҳақингиз. Мен справка ёзиб бераман, сизга ҳеч ким бир нима деёлмайди.

— Йўқ, мен ундай қилолмайман,— пичирлади Аброр. Шу сонияда у ўз-ўзидан, нега, деб сўради. Падарига лаънат... турмуш шу! Бундай одамдек оддий бир даволанишга имкон тополмайсан! Югур-югур... гўёки поезддан қолиб кетаётгандек!..

Қодиржон хонада қоғозга кўмилиб ўтирарди. У эзмаланишни ёқтирмаганиданми, энди Аброрни лоқайд қаршилади, хўш, нима бўлди, деб сўраб-суриштирмади ҳам.

Аброр эрталаб ишга келганида тортмалардан олиб стол устига қўйган бир даста қоғоз кунни бўйи қўл урилмаган ҳолда уюлиб ётарди. Уларни кўздан кечириб, қанча иш қилиниши керак эди бугун! Тоғни ағдариб ташлайдиган шиддат билан киришганда ҳам, бир кунлик ишни энди бир соатда эплаёлмайсан! Тошбақадек имиллаган кишини айтмаса ҳам бўлаверади!..

Қоғозларнинг кўпчилигида ҳали Қобуловнинг имзоси турибди. Қобулов! Шу паллада у қаерларда юриб, нималар қилаётган экан?!

Аброр Қодиржоннинг бундан бир неча соат муқаддам қорга бурканиб собиқ директорнинг уйи томон кетганини эслади.

У ҳамкасбини гапга солиш учун, одамгарчилик юзасидан хўжайиндан бир хабар олсақ бўлармиди, демоқчи эди-ю, журъати етмади.

— Мен кўчада кўрдим сизни бугун... кетаётган экансиз, — деди бир оз чайналиб.

Аброр ўзича, Қодиржон бу гапдан довдираб қолар, деб ўйлаганди, йўқ, у мулойим кулимсиради.

— Уғилча пахтада. Ўзимизда ўқув юртига кирган эди бу йил, — деди вазминлик билан. — Комсомол комитетидан Тўлқин ака бугун ўша ёққа бораётган эканлар, иссиқ бир нимча, у-бу олиб жўнатдим. Болаларга қийин бу қорда...

Аброр Қодиржонга нима деярини билмай қолди. Қобулов энди тура турсин... Аввало, машина керак бўлиб директор ўринбосари Сатторовни эсламагунча, у «пахта» сўзини шунчаки хаёлидан ҳам ўтказмаган эди. Ҳамшира билан шароит тўғрисида гаплашганда яна бир гуруҳ хизматчилар, Маданият уйидаги ансамбллар пахтада эканлиги унинг ёдига тушганди, холос. Аммо минглаб талабалар — еттинчи, саккизинчи синфни битириб ўқув юртига кирган болалар қарийб бир ойдан, сентябрнинг дастлабки кунларидан бери далада юришганини ўйлаб кўрмаганди. Ҳолбуки, виждони бор одам бугун қор учкунлаётгандаёқ, пахта нима бўляпти, болалар нима қилишяпти, деб ўйлаши керак эди! Мен қандай ёрдам кўрсатишим мумкин, дейишни қўйинг, Қодиржон, идорадаги бошқа кишилар куюнаётганда бунга унинг ҳаттоки фаҳми ҳам етмапти!.. Иккинчи масала: Аброр ўзи билан бир хонада, рўпарасида ўтирадиган Қодир-

жоннинг туриш-турмушидан деярли воқиф эмаслигини ҳис этди. Бу йигитнинг манглайида бори шу ўғлими ёки кейин ҳам у тирноқ кўрганми?! Унинг хотинига бир йиллари нимадир бўлганди... нима?! Кимлари бор унинг, қандай яшапти? Ақл бовар қилмайдиган, лекин қадамда учрайдиган ҳол: ўн йил, йигирма йил ишлашган одамлардан баъзан бири ҳақида иккинчисидан сўрасанг, қийин аҳ-волга тушиб қолади. Аллабир муносабат билан борганмиз, аммо уйини яхши билмайман, дейдими... Унинг ота-онаси тирик бўлса керак, улар билан бирга турса керак, яна билмадим, дейдими-е... Саҳродаги бир ўтовга кириб, эллик ча-қирим наридаги ўтовда кимлар борлигини сўраб-аниқлаш мумкин. Қишлоқнинг бир четидаги одам у четидагининг таржимаи ҳолини сув қилиб ичган... Шаҳарни дала-даштга қарши қўйиш йўқ! Бироқ инсон ўйлашга мажбур: нима бўляпти бу шаҳарларда?! Бир эшикдан кириб-чиқиб, умри ёнингда ўтаётган кишининг исми шарифини тутилиб эслаш, наҳотки, табиий ҳол саналса?!

— Ўтиб кетади қор... Эрта-индин офтоб чарақлайди яна. Қишга анча бор ҳали, — деди бир оз сукутдан сўнг Аброр Қодиржоннинг кўнгли учун. У секин қўшиб қўйди: — Шунақа катта бўлиб қолган экан-да ўғилча?!

— Ҳа, катта. Йигит, — деди Қодиржон беозор жилмайиб. — Бу йил ўн бешга чиқди...

Аброр неча йиллар давомида биринчи бор дилдан гаплашишга рағбат туғилганига суюниб, Қодиржондан уйи, оиласи тўғрисида ҳам сўрагиси келди. Бояги Санамжон деган қиз нега обидийда қилди экан?! Бирваракай, бу йигит-нинг Қобуловга нисбатан муносабати мағзини ҳам чақишга умидланди. Зора, ўзи нималар бўлаётганини тушунсам, ҳаётнинг менга қоронғи жиҳатлари ойдинлашса, деб ўйлади... Лекин у лаб жуфтлаб, оғиз очишга улгурмади. Шу пайт телефон кескин жиринглади.

Қодиржон трубкани кўтарди.

— Алло... Аброр ака? Шу ерда... — У Аброрга қаради.

Аброр столидаги параллел телефон трубкасини қўлига олди.

Хотира

Униси сал олдин, буниси сал кейин ишга келган, улар иккиси ҳам ҳали бир-бири билан чинакам дўстлашишга мойил эди...

Идорадан чиққан Қодиржон эшикда хаёлга чўмиб, серрайиб турарди.

— Биров келмоқчимиди? — сўради хонани у билан изма-из тарк этган Аброр.

— Йўқ. Ўзим... — кулимсиради Қодиржон.

— Бўлмаса, кетдик. Юринг, — деди Аброр.

— Қаёққа?

— Қаёққа бўлса ҳам... Бизникига борсак ҳам бўлади. Юринг, гаплашиб ўтираммиз.

— Бу, дабдурустдан... — ўйланиб қолди Қодиржон.

— Фарқи йўқ. Юраверинг, — деди Аброр.

Қодиржон андак иккиланиб, Аброрга эргашди. Улар магазин ёнидан ўтаётганда, у қадамни секинлатди.

— Бўлмаса, тўхтаб туринг, ака. Мен ҳозир...

— Ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Ҳамма нарса бор уйда, — унинг қўлини тутди Аброр.

— Мен билан сизга кераги йўқ, лекин болалар... — тўнғиллади Қодиржон. — Қуруқ қўл билан бир ёққа бориш яхши эмас.

— Болалар йўқ уйда. Ойисига қўшиб, қишлоққа юборганман ҳаммаси-ни, — тушунтирди Аброр. — Ўзимиз суҳбатлашиб ўтираммиз.

Аброрнинг уйи ўшанда Шота Руставели кўчасида, идорага анча яқин, уч-тўрт бекатлик йўл эди. Навоий, Пушкин номи қўйилган кўчалар сингари ша-ҳардаги бу катта кўча ҳам, асосан, урушдан кейинги йилларда обод бўлиб, кўкка бурканган, бошқа жойларга қараганда бу ер зилзиладан ҳам камроқ зиён кўрганди.

Улар пойи-пиёда юриб, шу кўчага келишди. Кейин, катта бир иморатнинг орқа томонига ўтиб, тахта панжарага қўшилиб кетган омонат эшикчадан да-

рахтзор ҳовлига киришди. Узун зинадан пастга тушиб, бир табақали темир эшикни очишди.

Бу — одатдаги уй ҳам эмас, афтидан, устахонами, омборхонагами мўлжалланган нимқоронғи, зах ертўла эди.

Аброр Қодиржонни айлантириб, ўз «музофот»ини кўрсатди: учта хона, бир ошхона, деразаларнинг ярми ерда кўмилиб турган бўлса ҳамки, ёруғлик тушиб туради, ёмон эмас, яшаса бўлади... Фақат деворлар оз-моз ёрилиб қолган, ямашга тўғри келади... болаларини қишлоққа юборганига сабаб ҳам, шу кунлар ремонт билан шуғулланмоқчи, уй эгаси — Ленинградда ўқиётган бир бола, ана-мана келиши керак, уйга қарамай қўйибсиз, ака, деб жаврамасин учун, бу ишни вақтида бажарган маъқул...

— Жиянчаларни ҳаво олгани тез-тез юбориб турасизми қишлоққа?! — секин сўради Қодиржон.

— Йилига бир-икки бориб туришади, — деди Аброр. — Опаларим яхши, мен ўзим ўн икки-ўн уч ёшимдан уларнинг қўлида ўсганман, миннат нималигини билишмайди. Лекин ҳадеб боравериш ноқулай. Бунга имкон ҳам йўқ! — У газплитани ёқиб чой қўйди, қозонни илди. — Менга қишлоқдан биттаси хат ёзган экан, — деди шундан сўнг кутилмаганда мавзунини ўзгартириб. — Қандай жавоб қилишга ҳайронман. Мана, кўринг-чи...

Аслида, Аброр ҳозир шошиб мавзунини ўзгартирмагани — бу хатни эсламани уни дарров топиб Қодиржонга кўрсатмагани, Қодиржон ҳам ўз навбатида уни ажабланганича қўлига олиб ўқийвермагани дуруст эди! Ахир, улар бунинг учун уйга келишган эмасди! Аммо бирдан, энди дилкаш суҳбатлашамиз, деб турганда ўз-ўзидан, шундай бўлди-қолди...

Қисқаси, Қодиржон кўздан кечиришга тушган номаи аъмолни Аброрга Тўйбиби опасининг қишлоқдаги қўшниси — Бодом деган қиз юборган эди. У қуюқ-суюқ аҳвол сўрашиб, шеърга қизиқаман, амаки, шеърларим бирон газетада чиқишига ёрдам берсангиз, келгусида актриса бўлмоқчиман, мени устозим Сора опага таништириб, Рихси Иброҳимова билан Пўлатжон ака Саидқосимовнинг адресларини юборсангиз қабилида гап қилганди.

— Мен бунақа ишга биринчи дуч келишим, — сўзни давом эттирди ниҳоят Аброрнинг ўзи. — Нима десам экан... Қишлоқда мен Аброр бўлганим билан Аброр Ҳидоятлов эмаслигимни билишмайди! Мен ёрдам қилишга тайёрман. Лекин бунақа ишларга менда ҳеч уқув йўқ. Масалан, Сора опага учраб, танишиб, қишлоғимизда бир қиз бор, у ҳам сиз билан танишмоқчи, дейманми?! Кулгили...

— Бунинг йўли осон, — деди дўстининг куюниб-ҳаяжонланиб гапирганича сира мос келмайдиган лоқайд-бепарво кўйда Қодиржон. — Биронта редакция, кейин Ҳамза театри адресини юбориш керак...

— Йўқ, мен ундай қилолмайман, — эзилди Аброр. — Бодом редакция ёки театрга хат ёзганидан бир нима чиқишига кўзим етмаяпти. Хат ёзадиган ёшлар кўп. У мендан астойдил ёрдам кутаяпти.

— Аввало, редакциями, театрданми, бирортаси унга эътибор бериши мумкин, — деди Қодиржон. — Сиз бекорга безовта бўляпсиз. Кейин, натижа чиқмаганда ҳам барибир...

— Тушунмадим, — ғудранди нохушланиб Аброр.

— Бундан натижа кутишнинг кераги ҳам йўқ, деяпман.

— Ие, нега?

— Бу қизингиз яқин орада мактабни битиради, шундайми?

— Ҳа, бўй етиб қолган. Мен опамникига борганда уни кўриб юрганман...

— Лекин сиз унинг шеърини ўқиб, санъатини кўрмагансиз?

— Йўқ. Талант борлигини сезмаганман.

— Ёзган хатига қараганда, бу қизингиз ҳали ўзига нима кераклигини ўзи яхши билмайди. Боши гангиб юрган пайт... Гаплари ҳам палапартиш, алмойи-алжойи! — деди Қодиржон совуққонлик билан. — Орзуга айб йўқ, албатта. Лекин орзу бошқа, ҳавас бошқа. Талант деяпсиз! Талант қаёқда? Бу қизда озгина иқтидор топилганда, ўзи аллақачон редакциялар эшигини қоқарди. Ашуладами, рақсдами, қўлидан бир иш келса, қайсидир ёшлар кўригида қатнашарди, биз аллақачон унинг номини эшитардик...

— Хўш, сиз бу билан нима демоқчисиз? — сўради ўсмоқчилаб Аброр,

худди ҳамқишлоғига қўшиб ўзини ҳам биров камситаётгандек асабийлашган ҳолда.

— Бу, Бодомхонга жиддий маслаҳат бермоқчи бўлсангиз, унга гап тушунтириш билан умрингиз ўтиб кетади, ака, — ҳамкасбининг бўғилганига парво қилмай, яна лоқайд сўзланди Қодиржон. — Унга жиддий ёрдам кўрсатаман, десангиз кўчага чиқиб, қайтишда ўз уйингизни тополмай қоласиз...

— Сиз жуда баланддан келяпсиз. Унчалик эмас! — ғудранди Аброр баттар жаҳли чиқиб. — Бир оз шафқат керак... Билсангиз, бизнинг қишлоқ шароитида ўқувчи қизнинг ҳам шеър, ҳам театрга қизиқиши катта воқеа. Интилишининг ўзиёқ — таланти! Ҳеч ким осмондан оёқ узатиб тушган эмас. Мана шу ўқувчилардан эртага машҳур одамлар чиқади, билсангиз. Фақат беписанд қарамай, хайрихоҳлик кўрсатиш керак... Гулзордаги бутун гул ҳам бирдан очилмайди. Бахилликни йиғиштириб қўйиб, ёрдам қилиш керак уларга...

— Тушунсангиз-чи, ака, даладан ашула айтган тракторчини дарҳол театрга судраб келадиган даврлар энди ўтиб кетган, — асабийлаша бошлади энди Қодиржон ҳам. — Ҳозир бировнинг шоир ёки артист бўлишига ёрдамнинг ҳеч ҳожати йўқ! Зарур бўлса, бу қизингизга аччиқ ҳақиқатни ёзиш керак. Сора опадан кейин унга тенг бошқа битта Сора опа, Ҳалима опадан кейин унинг ўрнини босадиган бошқа битта Ҳалима опа чиқмаяпти ҳозиргача. Тўртта роль бажариб, саккизта ашула айтиб, тос-кўзани йиғиштиряпти кўпчилиги. Ҳар ким шеър ёзиб, Ғафур Ғулом ҳам бўлавермайди! Донг қозониш осон эмас. Унинг устига, баъзан йиллар бўйи биргина одамни кўтар-кўтар қилиб, ёнидагига ҳеч ким қарамайди; таланти бўлса ҳам панада қолаверади... Хўп, буниси майли. Турли соҳаларда учраганидек, ҳозир кундан-кунга сифат тушиб, сон ўсиб боряпти. Ҳар йили неча юзлаб, минглаб йигит-қизлар ижодкор бўламан, артист бўламан, деб ўқишни битириб чиқяпти. Бир томондан, бундай даста-даста журналист ёки адабиётчию театр бўйича мутахассиснинг кимга кераги бор, деб сўрайдиган одам йўқ. Иккинчи томондан, редакциями, театрдами бир жой бўшаса, мен шу ёққа кирай, деб ур-йиқит... Сиз, ёрдам бераман, деб ҳамқишлоғингизни саргардон қилиб қўйишингиз мумкин, холос...

— Ҳамма буюк бўлиши шарт эканми? — қайсарланди Аброр. — Ахир унинг ҳам ўзига яраша терадиган насибаси бордир!.. Халқ ўзини таниб, маданиятли бўлишига нега сиз қаршисиз, тушунмаяпман... Ҳали орзуга чулғаниб турган қизалоқнинг иши ташвишини қилаётганингиз қизиқ. Шунча одамларни андармон қилган иш унга ҳам топилади. Ҳозирги замонда ишсиз юрган одам йўқ...

— Тўғри, ишсиз қолмаяпти ҳеч ким, — тўнғиллади Қодиржон. — Лекин ўтин ёриш тўғрисидаги латифани эшитганмисиз? Биров ўтин ёрса, бошқаси четда «ҳаҳ, ҳаҳ» деб турганмиш... Бизда шунақа, ўтинчидан «ҳаҳ» дейдиган кўп! Мисол учун ўз идорамиздаги «Бухгалтерия»га бундай бош суқиб кўринг, катта бир хонани тўлдириб, ҳисобчилар сизу бизнинг ойлигимизни ўнта дафтарга ёзиб ўтиришади. Биз ўйламаймиз, аммо ҳар биримизнинг исми шарифимиз ўзимиздан ўн баравар оғир қоғозларда кўмилиб ётибди! Қайси соҳани олманг, битта ишлайдиганнинг ёнида иккита ҳайбаракаллачи туради. Ҳамма мулла бўлса, подани ким боқади, ахир?! Бу сафни қачонгача кенгайтириш мумкин?!

— Бундан чиқди, сиз билан мен ҳам ҳайбаракаллачи эканмиз-да! — деди «пода» сўзини ўзининг саҳродан эканлигига шаъма мазмунида тушуниб, беихтиёр адоват-нафратга тўлиб кетган Аброр. — Биз ҳеч кимга кераги йўқ ишни қилаётган эканмиз-да?!

— Худди шундай. Ҳеч кимга кераги йўқ... — деди Қодиржон ўйчан. — Иш ҳалол йўлга қўйилса, нимагадир эришардик, албатта. Ҳозирги шароитда қийин...

— Бўлмаса, нега ишлайсиз? Сизга ёқмас экан, ишланг! — терс гапирди яна Аброр. Қодиржон беозор кулимсиради.

— Биз адашиб, чуқурга тушган одаммиз. Сиз бошқани ҳам бу чуқурга тортманг, деяпман, ака... Мен сезиб турипман, сиз шу кетишингизда Қобулов орқали қизингизга ёрдам беришга уринасиз. Иккита шеърини чиқартириб, балки бирон артистдан жавоб хати ҳам уюштирилар... Аммо кейин, бу яхшилик билан тугамайди...

— Кечирасиз, мен билмаган эканман... сиз ёвуз одам экансиз, дўстим! Баднийат, эзгуликни кўролмайдиган!.. — деди Аброр титраб-қақшаб. У Қодиржон меҳмон экани, унга ўзи бошлаб келганини ҳам унутган эди.

— Мен мана бугун сизнинг шароитингизни кўриб, сиздан кўпроқ қийналяпман, — деди Қодиржон ҳамон пинак бузмай. — Бировга оғир эканини, биров азоб чекаётганини пайқамайдиган ёки пайқаса ҳам яйраб юраверади, ёнидагилар оч пайтда қорнини дўппайтиради, бировларнинг алам-изтироблари устига қаср қуради одам ёвуз бўлса керак! Ҳақиқат учун хафа бўлаётган экансиз, ўзингизга жабр... Менга қишлоқдаги бир қизнинг шаҳарда бекорчи ёки саргардон бўлганидан, маданиятдан хабари бор «ўтинчи» бўлгани маъқул. Мени ҳар қандай одамнинг меҳнати билан унинг виждони қизиқтиради... — У бир дам ўйланиб туриб, қўшиб қўйди: — Менинг ишим масаласига келсак, мен шу ишда ҳам ўз вазифамни бажаряпман, қўл қовуштириб ўтирганим йўқ... Лекин менинг асосий ишим бу эмас. Мен бундан ташқари шуғулланадиган бошқа вазифам бор...

Шундай қилиб, чойнакда дамланган чой, қозонда овқат қолиб кетди.

Қодиржон ўрнидан турди ва хайр-маъзур ҳам қилмай, хонани тарк этди...

Эртаси куни улар орада ўтган баҳсни эслаб ўтиришмади. Худди олдингидек муомалани давом эттиргандек бўлишди. Бироқ уларнинг муносабатида энди қатъий бир ўзгариш рўй берган эди...

Воқеа

Уша, сентябрнинг дастлабки кунларида йигитча ҳаммадан олдин келиб, бўм-бўш автобуска чиққан, орқага ўтиб бир бурчакка биқиниб олганди...

Ниҳоят, Маданият уйи хизматчилари, ансамбллардан бир неча хонанда-созандалар баланд товушда гапиришиб, қий-чув кўтаришиб автобусни тўлдиришди. Улар, ҳайдовчининг оғайнисими, шогирдими, деб ўйлашган бўлса керак, йигитчага ортиқча қайрилиб ҳам қарашмади.

Автобус йўлга тушгандан кейин ҳам, ҳеч кимнинг у билан иши бўлмади. Аммо...

Далага етиб келиб, тахта баракларга жойлаша бошлаганда, йигитча ҳам улар билан бирга қолди. Баракда ҳам у бир бурчакни эгаллади.

Йигитчадан, сен кимсан, нега бизга қўшилиб юрипсан, деб сўрайдиган киши бўлмади. Кўпчилик, ташкилот катта, балки янги ишга киргандир, деган хаёлга борди. Ўзи ёввойилик қилиб гапирмагач, ким уни тергаб ўтирарди!

Эртаси куни теримга чиқишди. Йигитча далада ҳам ҳаммадан четда пахта териб юрди. Лекин...

Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас, ёрдамчилар ичида: «Санамжон яхши пахта тераётган экан! Барчамизни орқада қолдираётган экан!» — деган гап ўрмалаб қолди. Кўпчилик бундан беихтиёр саросималанди: «Санамжон пахтага келмаган эди, шекилли... Қани Санамжоннинг ўзи?!»

Санамжон йўқ эди. Худди кўзга кўринмаган қандайдир сеҳргар унинг номидан иш юритиб, унга обрў келтираётганга ўхшарди.

Ёрдамчилар бир томондан раҳбар, иккинчи томондан бу ерда бригадир вазифасини ўтаган Бахшулла Сатторовни ўртага олишди: «Нима бўляпти, бизга тушунтиринг...»

— Бунинг нимасини тушунтиради? Санамжон, ана, юрипти! — истехзоли кулиб, ҳалиги йигитчага имо қилди Сатторов.

Ҳамма янада эсанкираб, анграйди. Санамжон — суяксиз бир вужуд. Нурга ўхшаган экан. Рақсга тушганида, усти ҳарирми, ўзи ҳарирми, ажратиш қийин. Отюз, патиласоч бу йигитча қанақасига Санамжон бўлиши мумкин?!

— Бировнинг бошқа одам учун пахтага чиққанини кўрмаганмисанлар?! Намунча кўзларинг тешилиб қарайсанлар?! — койиш баробарида, тушунтириш бергандек бўлди Сатторов. — Ҳозир биз учун Санамжон шу!..

Ёрдамчилар доим бўлмаса ҳам баъзан кимдир ўзига яқин киши ўрнида дала айланиб кетишини яхши билишарди. Масалан, ота ёки онасини деб келган бола, севган хотинини ўйлаб йўлга тушган эр... Шу боисдан, улар, бу йигитча Санамжоннинг кими бўлди экан, дегандек саволга бир йўла жавоб топиш

фикрига боришди-ю, кейин... йигит Санамжондан тўрт-беш ёш кичиклигига қарамай, ким билади... одоб юзасидан тил тишлаб қўя қолишди.

Ҳеч ким йигитчанинг асл касби-кори нималиги билан қизиқмади. Далада, пахтада бунинг аҳамияти йўқ эди.

Ҳеч кимни унинг исми ҳам қизиқтирмади. Ҳамма учун у аста-секин Санамжонга «айланиб» бораверди... Сирасини айтганда, бир одамни иккита одам тарзида қабул қилишга афтидан кўпчилик эринган, бу уларга ортиқча даҳмаза бўлиб туюлганди. Чунки йигитчанинг бутун иш, бутун ҳужжатда исми аниқ, бир хилда: пахта топширганга ҳам — Санамжон Ашурова, иш ҳақини олганда ҳам — Санамжон Ашурова.

Даладан хабари бор кишилар яхши билишади: пахта теримида бир-бирига қизганиб қараш деган нарсаси йўқ. Кимнингдир олдинга ўтгани, кимдир кўп пул ишлаганига ғаш келиб, тишини қиртиллатадиган зот топилмайди далада. Фақат ҳавас қилиш, баракалла, дейиш мумкин.

Йигитчага ҳам тез орада кўпчилик ҳайрон қолиб, таҳсин ўқишга тушди, холос.

Бахшулла Сатторов бригадир эмасми, тасодифан қўшилган йигитчанинг меҳнатда илғорлигидан суюниб, айниқас унинг «Санамжон» эканлигидан завқланганича ичида кулиб юрарди. Аммо бир куни худди мана шу икки нуқта туташган жойда ўт чатнаб, бехосдан ишқал чиқди.

Кечки пайт Сатторовни штабга чақирди. Штабда одам кўп; ташкилот раҳбарларидан ташқари, область, район вакиллари йиғилишган эди. Бу ерда бригадирни турғизиб қўйиб, дангал сўроққа тутишди:

— Сиз нега қўшиб-чатиш билан шўғулланыпсиз, ўртоқ Сатторов? Биров кунига 15 кило, бошқаси 150 кило теришини қандай тушунса бўлади?

— Мен... мен қўшганим йўқ... кол... коллектив ҳар хил... — довдираганидан тутилиб қолди Сатторов.

— Демак, биров дангасалик қилиб, ёнидаги қаттиқ ишлаяпти, шундайми?

— Шу... шундай...

— Нима учун қолоқларни тартибга чақирмайсиз?!

— Мен... мен бугундан эътиборан...

Шундан кейин, оқсоқоллар қизиқ гап қилишди: ҳафтанинг охириги кунни далада ҳаммани тўплаб, кичик бир мажлис ўтказамиз; қолоқларнинг пайта-васига қурт туширадиган энг яхши восита — илғорлардан уч кишининг номини алоҳида тилга оламиз; булардан икки йигитни соқол оладиган аппарат, мана бу Санамжон Ашурова деган қизни бир кийимлик атлас билан мукофотлаймиз; мажлисда Санамжон сўзга чиқиб, дугоналарига ўз иш тажрибасини тушунтиради.

Бундай ғалвани кутмаганидан эси оққан Сатторовни совуқ тер босди. У боя довдираб-тутилган бўлса, энди қўрққанидан, аксинча, булбулга айланди-қолди.

— Мажлис?! Ҳозир ҳар қандай мажлис... менимча, ўртоқлар, ўзларингиз мендан кўра яхши биласизлар, пахта...

Унинг маҳмаданалигидан ҳамманинг энсаси қотиб, зардаси қайнагандек бўлди.

— Ие, бизга нима қилишни сиз ўргатасизми? — деди қоронғи бурчакда ўтирган вакиллардан кимдир чийиллаб.

— Йўқ, албатта... Мен фақат Санамжонни айтмоқчи эдим. Бунақа нарсаларга ҳозир уни қатнаштириш... билмадим, иложи бўлмаса керак.

— Хўш, нега?

— У касал, — тилига келганини қайтармади Сатторов. — Ўзи зўрға, ишонсанглар...

— Менга қаранг, ўртоқ Сатторов, — деди пахтада юрган ташкилот раисининг биринчи муовини асабийлашиб. — У касал бўлса, бу 150 кило пахтани ким теряпти?! Сизнинг қўшиб-чатиб ёзишингиз рост экан-да...

— Йўқ, мен бошқа нарсаси, — бўш келмади Сатторов. — Унинг касали, масалан... у ҳаддан ташқари тортинчоқ... шўрликка забон бермаган, гажир, дейдим... ҳатто туртиб қўйганда ҳам, овози чиқмайди... уни мажлисга чақирдиш азоб... лекин теришда, машинадай териш кетаверади...

— Сиз ҳам афанди экансиз, ўртоқ Сатторов, — деди раис муовини. —

Бизга Цицероннинг нима кераги бор! Унинг пахта тергани муҳим. Мажлисда ўртага чиқиб, одамларга кўриниш берса, бўлди... Гап тамом!..

Сатторов штабдан эзилиб-гангиб қайтди. Санамжон бўлиб пахта териш, пул санаб олиш мумкин, аммо йигит киши Санамжон бўлиб ўртага қандай чиқади?! Аёллар ҳали очилмаган бир пайтлар театр саҳнасида ёш, хушрўй йигитлар баъзан ўзларига оро беришиб, аёл родини бажаришган экан! Афтидан, санъатга иши йўқ, ёввойи, камсуқум йигитчадан буни талаб қилиш қийин. Унинг турқи-таровати ҳам аёлларга тўғри келмайди. Қўпол... Битта сохта Санамжон кам, бошқа бирон қиздан сўраб кўрилса... бу ҳам мушкул! Қиз бунга кўнадими?! Йигитча нима дейди?! Бу иккала ҳолда ҳам раққоса қизни шахсан таниганлар қоринларини ушлаб, қотиб кулишмайдими?! Бунақада раҳбарлар қатнашган мажлисда жиддийат қоладими? Оқсоқолларга бор-буд аҳволни билдириш мумкин эмас. Айниқса, энди гап чувалиб кетади. Уларга бу мазаҳдек туюлади... Бошда кулиб, сўнггида ўладиган бўлдинг, Бахшуллажон!..

Э, йўқ, бугунги кўйлак эртанинг эгнига мос тушавермайди доим ҳам... Сатторовнинг иши ўнгидан келди.

Ҳафтанинг охири куни район марказида катта бир йиғин ўтказилишини эшитиб, штабнинг режаси бузилди. Раҳбарлар мукофотни Сатторовнинг қўлига бериб, ўзинг топширасан, лекин ҳаммаси биз айтган тартибда бўлсин, дейишди... Сатторов бунга риоя қилмади, албатта. У атласни кўп пахта терган бир қизга тақдим этиб, соқол оладиган аппаратлардан биттасини йигитчанинг қўлига тутқазди: бу «Санамжон» бўлгани билан, ишни дўндиргач, соқолини киртишлаб туриши ҳам керак-ку, ахир!

Октябрь бошланиши — кўққисдан қор ёққан кунгача — яна далада ҳаёт олдингидек бир маромда давом этди.

Ўша куни эса... ёрдамчиларга эрталаб кейинги ўн кунлик иш ҳақи тўланиб, ҳамма мамнун теримга чиқди. Осмонни булут қоплаб, қор учқунлай бошлаганида ҳам аввалига ҳеч ким ишни тўхтатмади. Аммо ерга оппоқ кўрпа тўшла-ла бошлагач, одамлар бирин-сирин баракка қайтишди.

Комсомол комитети котиби — Тўлқин деган йигит саҳарлаб енгил машинада шаҳарга кетган эди. У тушдан кейин юк машинасида қайтиб келди.

Одатда, шаҳарликлар ҳафтада бир марта даладаги ўз кишиларига илинган нарсаларини юбориб туришарди. Олдинги куни бундай «карвон» келганидан, ҳозир шаҳардан мадад кутилмаётгани. Бироқ қор ёққанини кўриб барча ота-она, ака-ука, опа-сингиллар идорага ёпирилишган экан, котиб баракдан-баракка ўтиб, ёрдамчиларга иссиқ кийим, ҳар хил совға-салом улашиб чиқди...

«Санамжон» деганимиз — йигитча ишсиз қолиб зерикканиданми, баракдан ташқарида, кичик бир тепалик этагида, қорга парво қилмай чўнқайиб ўтирар, кўлидаги чўнтак-радиони кавлаштириб, ўзича нималарнидир эши-тарди.

Баракдан чиққан котиб билан Сатторов шу томонга қараб юришди. Улар йигитчани, бегона одам, бунинг устига устак, индамас, деб билишгани учун ҳам, унинг яқингинасида тўхтаб, бемалол гурунглашиб сирлаша бошлашди.

— Бир кеча ётиб қолмоқчи эдим, бўлмади. Бу дардисар қорни кўрмайсизми! — деди котиб. — Раис, дарров орқага қайтинг, дедилар... келавердим. Лекин янги раис жуда одампарвар эканлар. Одамни овқат тутади, деб ўз фондларидан пул бердилар. Бугун дўппидеккина ош қиладиганга ўхшаб турипмиз...

— Идора ўзи тинч эканми? — қизиқсинди Сатторов.

— Тўполон ҳалиям... Дарвоқе, сизнинг акахонингизни ишдан бўшатишти.

— Қанақа акахон?

— Қобуловни айтяпман.

— У нега менга акахон бўлар экан?! — Худди ўзига бало-қазо ёпишаётгандек типирчилади Сатторов. — Биз яхши эмас эдик... Қаёққа кетипти?

— Ҳали билиш қийин. Бўйнига нима қўйишларига боғлиқ.

— Раис мени сўрамадиларми? — алланечук умидвор пичирлади Сатторов.

— Йўқ.

— Бир оғиз ҳам гапирмадиларми? — эзилди Сатторов.

— Йўқ. Биз фақат қор билан пахта ҳақида гаплашдик...

Шу суҳбат давомида йигитча ўрнидан сирғалиб, секин барак томон йўналди. Суҳбатдошлар унинг ўзига бепарво қарашганидек, бу ишига ҳам эътибор қилишмади.

Чамаси ярим соатлардан кейин Сатторов баракка кирганида, йигитча эгаллаган бурчак бўм-бўш эди.

— Бу... Санамжон қаёққа кетди? — саросималаниб сўради Сатторов.

— У сизга индамадими?! Биз, унга жавоб бергансизлар, деб ўйлабмиз...

Хотира

— Бошим оғрияпти. Асабдан шекилли, аналгиннинг фойдаси тегмади, — жавради Ноила, Ғозиддинни уйқудан уйғотиб. — Ишга бормай, десам иложи йўқ. Мингта ташвиш...

— Ишга бориш керак албатта, — тўнғиллади Ғозиддин керишиб.

Эрининг кўнгил сўраш ўрнига нохуш гапиргани-ю, керишиб қўйгани Ноилага оғир ботиб, ғашини келтирди. Аммо дарди ичида, индамай кийим алмаштиргани қўшни бўлмага чиқиб кетди.

Уйда ҳар куни бир хил тартиб эди. Ғозиддин тонг қоронғисида туриб бадан-тарбия қилиб, обдан ювиниб олгач, китоб ўқиб ўтирар, баъзан эса қайтиб бир оз мизғирди. Ноила соат роппа-роса еттида ўрнидан сапчиб, Динорани уйқудан уйғотар, чой ичириб, мактабига жўнатарди. Кейин, ўзи ҳам нонушта қилиб, соат саккиз яримда эшикка йўналарди. У ҳам эри сингари мансаб эгаси — шаҳар касалхоналаридан бирида ташкилий ишлар бўйича бош врач муовини эди. Шу боисдан эшикда уни машина кутар, соат тўққизда ишга кириб борарди. Ғозиддин соат ўндан ишлагани учун ҳам, уйдан кўчага бошқалардан кечроқ чиқарди.

Ноила кийиниб, ойнага қараб, эрининг нонушта қилишига ҳамма нарса тайёрами-йўқлигини аниқлагач, эшикка босди. Эри билан муносабати кундан-кунга совиб, алланечук расмий тусга кирганлигини ўйлаб, энди бош оғриғи устига нечундир юраги санчишга тушган эди.

Баъзан бош врач, баъзан Ноила касалхонада бажарилган ишлар бўйича ҳисобот бериш учун Соғлиқни сақлаш министрлигига кириб туришарди. Бугун Ноила касалхонага боришдан олдин министрликка кириши керак эди.

Машина, суви эрталабки офтоб нурларида жимирлаб-ялтираб оқаётган анҳордан ўтиб, мўъжазгина бино қаршисида тўхтади.

Бошқа маъмурий идораларга ўхшаб, министрликда ҳам иш соат ўндан. Аммо соат тўққиз бўлиб-бўлмаёй остана ҳатлаш керак, чунки бу ерда ҳисобот берадиганларни кўпинча бир даста қилиб чақиривади, навбат олишга, сарғайиб кутиб ўтириш, яхши ишлайсанми, ёмонми, ҳамма қатори «чиғириқ»дан ўтишга тўғри келади. Агар шаҳардан ташқари, областлардан ҳам одам чақирилган бўлса, бешбаттар қийин. Ёшлиқдан эрка ўсган Ноила ҳар гал бу ерга келганида эзилар, юраги нақ портлаб кетадигандек бўларди! Лекин у қанчалик хўрлиги келса, шунчалик мутедек ўтирарди. Чидамай, қаёққа ҳам борасан... Хизматчилик!

Мана, ҳозир ҳам ичкарига киргач, навбат олиб, қўлидаги ҳужжатлар солинган сумкани бағрига босганича, нари-бери одимлаб, соат ўн бўлишини кута бошлади.

Ишга келган министрлик ходими кутиб турган одамлар билан шўх-шодон саломлашиб, ўзига тегишли эшикка қараб юрганича, Ноилага кўзи тушиб тўхтади. У Ноиланинг бугун ҳар қачонгидан ҳам машқи пастлигини пайқадими, кайфияти яхшилигидан кимгадир меҳрибонлиги тутдими:

— Сиз эртага келинг, Ноила Жумаевна, одам камроқ бўлади, — деди.

Бир жиҳатдан, Ноила учун ишнинг бугун битгани дуруст эди. Аммо, иккинчи томондан, ҳозир ташвишдан фориг бўлганига суюнди. Миннатдорчилик билдириб, бинодан чиқди.

Қўлимдаги ҳужжатлар билан касалхонага боришнинг маъноси йўқ, деб ўйлади Ноила, эртага бу ерга яна уйдан олиб келишим керак. Бунинг устига,

касалхонадагилар министрликка киришимни билишади, ишга шошиб нима қилдим, сал нафасимни ростлаб олай! У боя келганида машинага жавоб берганди, такси ёллаб, уйга жўнади.

Уйга етиб келгач, эшик олдида тўхтаб, қўлидаги сумкани кавлаштирганча, калит қидира бошлади. Шу пайт унга ичкаридан негадир магнитофонга ёзилган ашула эшитилаётгандек туюлди.

У ажабланиб, гангиб диққат қилди. Адашмаган экан, энди ашула сўзлари аниқ эшитилди:

Кипригининг соясида бир нафас жон сақладим...

Ноила ҳеч ким уйда йўқ пайтда бу кимнинг киприги соясида ким жон сақлаётганига тушунолмади, асаби таранглашди. Ниҳоят, калитни топди. Бошда калит ўрнига тушмади, эшик ичкаридан... йўқ, эшик ёмон беркилган экан, ичкаридаги калит шарақ этиб тушиб кетди, Ноила эшикни очди.

У йўлакка киргани заҳоти, нотаниш бир бўй димоғига урилди. Кейин, йўлакнинг ўзида бир жуфт пошнади бегона туфлини кўрди.

Ноила жон ҳолатда магнитофон товуши келаётган катта хонага кирди. Кирди-ю... не кўз билан кўрсинки, бир томонда Ғозиддин, бир томонда қопқора сочлари елкасида тўзгиган қандайдир оппоқ жувон худди қадимги юнон ҳайкалларига ўхшаган аҳволда... қотиб туришипти...

— Табриклаймиз! Базми жамшид экан-да!..

Ноиланинг гапига жавобан, Ғозиддин индамай қовоқ уйганича, бошини кўксига солинтиргандек бўлди. Ноила у ён-бу ён аланглади. Бундай пайтлар уйингда қамчи ёки, жилла кўрганда, яхши бир хивич туриши керак экан... томоша кўрсатганини диконглатиб ўйнатиш учун! Ҳеч нарса топмай, қўлидаги сумкаси билан ошиқ-маъшуқнинг орқасига тушира бошлади. Нотаниш жувон шу пайт яшин тезлигида лаш-лушларини қўлтиғига қистирганича, ўзини эшикка урди. Ноила эса, Ғозиддинни қолдириб, телефонга ёпишди.

— Дада, уйга бир келинг, дада. Ҳозир... Бу ифлос биттаси билан... — У пиқ-пиқ йиғлади.

— Вой, муттаҳам! Вой, подлец! — эшитилди трубкадан.

Сўнг, бир пиёла чой ичгудек вақт ўтиб-ўтмай, қўлида ковбойлар тақадиган темир тўқали қалин камар, Ҳақназаров кириб келди.

У йўлакда ётган бир пой пошнади туфлини тепиб, тўғри катта хонага йўналди. Қўлидаги камар билан хона ўртасида серрайган Ғозиддиннинг боши-елкаси аралаш тушира кетди.

Отаси келгунга қадар эшик ёнидаги креслода пиқ-пиқ йиғлаб ўтирган Ноила, бу важоҳат, бу шиддатни кўриб, ўзининг ҳам бошига калтак тушишини кутганидан кўрққандек кўзларини катта очиб, бақрайиб қолди.

Бироқ Ҳақназаров ўгирилиб, унга мулойим қаради:

— Мен сени хўрлатиб қўймайман, она қизим. Ишинг бўлса бор, боравер, йиғлама. Мен бу болани ўзим мулла қилиб қўяман...

Хотин барибир хотин экан. Ўзи отасини чақиртирган Ноила кўзларини артиб, ўрнидан турди-да, Ғозиддинга қараб қўйиб, аллақандай зорланган кўйда:

— Бошқа урманг, — деди.

У чиқиб кетгач...

Аслида Ғозиддиннинг кичик жуссали, питрак қариядан кўрқадиган жойи йўқ эди. Аммо айби бўйнида эканлигидан, у ҳозир қулдай қунишиб, боши ва елкаси аралаш яна ва яна аччиқ зарб тушишини кутиб турарди. Ҳар қандай гуноҳкор сингари, Ғозиддин бунга, ўз гуноҳи учун тўлов, маълум даражада виждоннинг покланиши, изтиробдан қутулиш йўли, деб биларди.

Йўқ, Ҳақназаров, қизи айтсин-айтмасин, афтидан, Ғозиддинни бошқа урмоқчи эмасди. У камарни қўлига ўраб, Ноила бўшатган креслога бориб ўтирганича, Ғозиддинга энди ғазабдан кўра кўпроқ инжиб-ўпқаланган намоийишда тикилди.

— Сен ҳам бошимга битган бало бўлдинг, болам, — деди важоҳат-шиддатидан асар қолмай, беозорлик билан. — Парда очилишга очилдими, кел, очиқ гаплашайлик... Ўтир. Хўш, шўхлик йигит кишига ярашади. Сендан

яширмайман, менинг ўзимда ҳам бунақа мегажиндан тўрттаси бор. Айтмоқчима, бу ишни эплаган одам қилади. Уйингга оғирлиги тушиб, оиланг бузилмаслиги керак. Оила — муқаддас нарса!.. Хўш, сенга бошқа жой қуриб қолганми? Олиб кетмайсанми, шаҳардан ташқари бирон ёққа, ўлиб юрган бўлсанг... Хотининг майли, шунақа пайтда мабодо қизчанг дарсдан қочиб, мактабдан келиб қолса нима бўлади?! Уйлаш керак... Елканг ачишяптими?

— А, йўқ, — тўнғиллади диван четида елкасини сийпалаб ўтирган Ғозиддин.

— Тўхтаб тур, спирт билан пахта қаерда?

— Шу ерда... — Ғозиддин шкафдан шишачада спирт билан бир чимдим пахта олди.

— Еч кўйлагингни...

— Э-й...

— Шунча гапдан кейин, энди келиб-келиб мендан уяласанми, ярамас?

— Вой-вой...

— Чида. Ўтиб кетади... Ўтир, — деди Ҳақназаров. Ўзи ҳам қайтиб ўрнига ўтирди. — Дунёни тушуниш қийин, йигит. Ана бахтли бўламан, мана бахтли бўламан, деб қўлингни олдинга чўзиб чопаверасан... охири қарасанг, қўлингга барибир ҳеч нарса йўқ. Алдамчи дунёда ёнингдагиларни асраш керак, демоқчима... — у чуқур ўйга толгандек бўлди. — Нега бугун ишга бормадинг?

— Раисдан сўрагандим...

— Спирт ҳиди димоқни қитиқлаб қўймапти. Ичадиган бирон нарсанг йўқми, оз-оздан олмасак бўлмайдиганга ўхшаяпти...

6

Воқеа

Машинани қолдириб устини алмаштириш учун уйга қайтган Ғозиддин уй олдидаги йўлкада юпун кийинган отюз, патиласоч бир йигит қорга бурканиб, қорни ғирчиллатганича, у ёқдан-бу ёққа тажанг одимлаётганини кўрди.

Ғозиддин машинани тўғри уй ёнидаги гараж томон ҳайдаб, ўзича бу йигитчани қаерда учратганини хотирлашга урина бошлади. Башараси таниш, Ғозиддинни кутаётгани ҳам аниқ, аммо у ким, мақсади нима?

Ниҳоят, машинани тўхтаиб, шошмасдан темир қути эшиklarини ланг очди. Йигитча унинг изидан етиб келганди. Аммо гап йўқ, сўз йўқ, бир четда Ғозиддинни қўйиб, янги «Жигули»га суқ ва аллақандай адоват билан тикилиб турарди.

— Хўш, хизмат?! — сўради Ғозиддин, йигитча ҳозир бурундан юқори нимадир дегундек бўлса, қулоқчаккасига рўйирост тортиб юборадиган кайфиятда.

— Ақчани чўзинг, муллака... — деди йигитча хумдан чиққандек овозда.

— Сен нима деяпсан ўзи? Қанақа ақча?

— Тахминан бир ой дегандингиз. Бир ойдан ошди... 20 сўмдан келишганмиз. Менга фақат 5 кунга 100 сўм бергансиз. 25 кунга чўзинг. 500 манат...

Падарига лаънат... Ғозиддин гап нимада эканини эслади. Бу йигитни Санамжоннинг ўрнига ёллаб, пахтага жўнатганди. Наҳотки, Санамжоннинг бир-икки васли-висоли шунчалик қимматга тушган бўлса?! Дуч келган одамга 500 сўмни қўртдек санаб бериш осон гапми?! Жонингни суғуриб олган яхшироқ эмасми?!

У индамай рулга ўтирди, машинасини темир қутига олиб кирди. Кейин, қути ичида айланганича, йигитчага юзланди:

— Сенга, укажон, терганингга ҳақ тўлашгандир, ахир? Ёмон тердингми?!

— Ёмон эмас. Лекин мен ўлганнинг кунидан бордим. Биз келишганмиз...

— Тўғри. Менинг гапим гап. Фақат ҳозир... — чайналди Ғозиддин. У, мен учун бу дард устига чипқон, демоқчи эди, айтолмади.

— Жилпангламанг, муллака. Сизда лафз борми ўзи? Яхшиликча чўзинг. Бўлмаса, хотинингиз уйда экан... бир оғиз...

— Бақирма. Кир бу ёққа, — деди Ғозиддин ғазабланиб.

Йигитча темир қутига кирди. Ғозиддин қўлига латта олиб, машинани арта бошлади. У дарҳол пулни тўламоқчи эмасди, албатта. Йигитчани қандай аврашни билмай, боши қотиб турарди. Бехосдан, меҳмонга келган одамдек тўрга,

бўшроқ жойга ўтган йигитчанинг худди орқасида, деворга тиркалиб турган узун, оғир чўқморга унинг кўзи тушди. Ғозиддин титраб кетди, машина остидаги чуқур ўрага қараб қўйди.

— Нарӣ тур! Бирпас... — деди у йигитчага яқинлашиб.

Йигитча афтидан унинг овози титраганини пайқамади, машинанинг ён томонига ўтиб, ташқарига ўйчан, бетоқат қаради.

Ғозиддин чўқморга қўлини чўзди...

Йўқ, ташқаридан машина сигнали эшитилди — қайсидир қўшни ўз гаражига келган эди. Ғозиддин тўрда, оёғи остида ётган эски портфелни апилтапил очиб, хотинидан яшириб юрган пулдан очилмаган бир ўрам бешталиқни олганича, йигитчага узатди:

— Ма... кет... Кет, деяпман... Аҳ-а...

Йигитча Ғозиддиннинг ҳолатига тушунолмаётган анграйганича, пулни олиб чиқиб кетди.

Ғозиддин ўша бурчакда анча титраб ўтирди. Охири, негадир қорни оғриб, оёқлари бушшган алпозда ташқарига судралиб, темир қути эшикларини маҳкамлади...

Ҳа, Ноила уйда эди. Бироқ у Ғозиддинни остонада кўрди-ю, одатда бегонага айтадиган «келинг» дейишни ҳам қизганиб, орқасига бурилди-да, катта хонага кириб кетди.

Ғозиддин йигитчадан кўнгли тўқ, Санамжон тўғрисида гап очилмаганига имони комил эди. Шу боисдан, ишим орқага кетганига бу шунақа қиялпти, деган хаёлга борди ва эрталабгига ўхшаб, ўзича, хотин кишидан асли дўст чиқмас экан, деб ўйлади.

Лекин катта хонага киргач, манглайига дока босилган Динора диванда чўзилиб ётгани, Ноила унинг оёғи учида ўтирганини кўрди.

— Сиз бугун мактабга бормадингизми? — алам билан сўради Ноила.

— Йўқ, мен бордим... — шошилиб, гап тушунтирмакчи бўлди Ғозиддин.

— Мактабга борган жонивор, боланинг устига бир нарса олсангиз ўласизми?! — уни тўхтатди Ноила. — Қўлингиз акашак бўлиб қолганми?! Ёки, қор ёққанини ўйлайдиган бош йўқми?! Сизнинг дастингиздан иккита болам нобуд бўлди. Шу биттагина тирноқ... Одам эмас экансиз!..

Ғозиддин энди нима деярини билмай, шамдай қотди.

Динора алаҳлаб ётипти... Ноиланинг кўзлари жиққа ёш... Бу шароитда, ўз ташвишларим билан ўралашиб қолдим, деб оқланиш тугул, айб менда, деб тиз чўкиб, тавба қилишдан ҳам ҳеч қандай натижа чиқмайди. У бирон ёрдам ҳам кўрсатолмайди. Энди Ноиланинг йиғлаб-сиқтаб, дори-дармон билан қизини ўзи оёққа турғизишини кутиш керак. Кейин, боланинг уйда уч-тўрт кун ётгани ҳам, Ноиланинг ишдан қолиб қийналгани ҳам эсдан чиқиб кетади. Турмуш яна олдингидек давом этаверади. Дарвоқе, агар тинч давом эттиришга қўйишса...

Бирдан Ҳақназаров айтган кишиларга учрашиши кераклиги ёдига тушди. Тез бошқа бўлмага чиқиб, устини алмаштира бошлади. Ноила унинг ёнида пайдо бўлди.

— Нима, ҳаммолликка боряпсизми? — сўради унга ажабланганича қараб.

— А, йўқ... Да-дам айтдилар, битта-яримтага учраш... ёмонроқ кийиниб... иш...

— Дадам айтса, шунақа тасқара бўлиш керак экан-да... энги йиртиқ, куя еган... Масхаравоз! Ечинг бунинг ҳаммасини!..

Ғозиддин устини яна алмаштирди. Бу гал у пўрим ҳам, ғариб ҳам эмас, одмироқ қиёфага кирди.

Кўчада автобус кутиб ўтирмади. Такси ёллаб, Бурҳон Тиллаевичнинг идорасига қараб кетди...

Хотира

Бу — кутилмаганда, фақат бир гал рўй берди.

Ушанда...

Ҳали кеч тун бўлмаса ҳамки, одамлар чироқларни бирин-сирин ўчиришиб, уйқига кета бошлашган, бемаҳал эди.

Эшик қўнғироғи босим жиринглади.

Мунира опа болаларни ухлатиш билан банд. Зухра енг шимариб кир ювар, Аброр ичкари хонада телевизордан футбол томоша қиларди.

Шаҳар шароитида бемаҳалда биров келиши уй эгасини доим безовта-лантиради. Аброр ҳам йўлакда бир оз куйманиб, ким у, деб сўраб, «мен, мен» деган сўзларни эшитгач, овоз эгасини барибир таниёлмаганлигидан оғриниб, ниҳоят эшикни очди.

Эшикни очдио ўз хатти-ҳаракатидан хижолатга тушди. Ғозиддин...

— Э, келинг, ака... Бормисиз!.. — пичирлади Аброр эзилиш билан суюнч қоришган ажабтовур ҳолатда.

Улар телевизор турган хонага киришди. Ҳаш-паш дегунча, Мунира опа болаларни қолдириб, меҳмонга дастурхон ёзди, чой келтирди. Ўлдирса, ўзбекни одамгарчилик ўлдирди, деган гап бор. Зухра уйдан секин сирғалиб, қўни-қўшнига учрадим, ҳарқалай, кўп ўтмай дастурхонда бир шиша коньяк ҳам пайдо бўлди.

Ғозиддин уйдагилар ҳамон югуриб-елишаётганини кўриб, Аброрга юзланганича:

— Ташвиш қилманглар. Илтимос, — деди.

— Нега?! Нега, ахир?! — ранжиб-ўпқаланиб ғудранди Аброр. — Сен... сиз бир марта... биринчи марта... Нима, биз одам эмасмизми?

— Одам бўлмасанг, келмасдим. Бекорчи гапларни қўй, жоним. Ҳали кўп ўтирамыз, — деди Ғозиддин. — Ҳозир сенга иш бор... Кийин, бундай бир айланишимиз керак.

Аброр асабийлашиб, паришонланиб кийинди.

Улар кўчага чиқиб, уй олдидаги узун йўлакда пойи-пиёда одимлаша бошлашди.

— Қаёққа кетяпмиз? — қизиқсинди ниҳоят Аброр.

— Шу атрофда... шундай юриб гаплашамиз, — деди Ғозиддин. — Қайнонанг билан бирга турасизларми? — сўради у.

— Ҳа. Биз ижарада турардик. Қайнонамнинг ҳам кичик бир уйлари бор эди. Кейин, ҳаммамиз шу уйга ўтдик.

— Сенга қийин. Яккақўл одамсан. Туриш-турмушинг ҳам шунга яраша, албатта, — деди Ғозиддин.

— Йўқ, нега? Эр-хотин ишлаймиз. Ҳарҳолда...

— Қўй, ўзингни оқлама ҳадеб... Сен инжиб-нолимаганинг яхши. Лекин бундай дардингни яширишнинг ҳам ҳожати йўқ. Мен кўриб турипман! — деди Ғозиддин. — Мен аҳмоқман. Минг-минглаб пулни қаёқларга кеткизиб, елга совуриб юраман. Ким-кимларга яхшилик қилмадим. Ўзимга яқин одамларга бўлса, бирон пайт зиғирча фойдам тегмади. Ҳолбуки, мана сен кўнгилдагидек яшашинг учун қандайдир ёрдам кўрсатсам, асакам кетмасди-ку...

— Сен... сиз ҳалиям... Ахир, мени ишга олиб... — ҳаяжонлади Аброр.

— Унақа дема! Мен зовутчи бой, сен ишсиз қоладиган йўқсил эмассан. Идора давлатники. Жой бўшаган, кимдир кириши керак эди, сен кирдинг... Умуман, «ишга олиш» деган гапнинг ўзи бемаъни. Итоат қиладиган қулни олиш ёки олмаслик мумкин, биз хизматчи одаммиз! Хўп, ҳозир булар муҳим эмас. — Ғозиддин бир дам ўйланиб туриб, сўзида давом этди: — Биласанми, кейинги пайтларда мен ғалати бир касалга чалиниб қолдим. Сен билан бугун шу ҳақда фикрлашмоқчиман. Фақат сен мендан кулма...

— Э, мен... мен...

— Гапимни бўлаверма, илтимос... Арава қанча қуруқ бўлса, шунча тарақлайди, деганга ўхшаб, шовқин солиб, югуриб-елганим сайин ич-ичимда нимадир йўқолиб, мени гўёки ташлаб кетяпти. Худди бир хумман, ичим кундан-кунга бўм-бўш. Ўзимча баъзан яйраб, илжайиб юраман-ку, аммо кейинги пайтларда бундай жилла хурсанд бўлганимни эсламайман. Йўқ, гап оддий хурсандчилик устида эмас. Бунақасига мен ҳар куни хурсандман, дўппим осмонда... Лекин, масалан, киши эрталаб уйғониб, қушлар чуғурлаганини эшитганида, бадани яйраб кетиши керак. Барглар юзида шабнамни кўрганида ёки дейлик, ариқчада чулдираб сув оқаётганига қараб... Яқинда қайсидир китобда ўқидим. Инсон ўз-ўзини ҳамма нарсадан хурсанд бўлишга ўргатади, депти. Менимча, бунга ўрганиш қийин. Бу

одамнинг қонида, кейин ҳаётида бўлиши керак... Нима қилганда ҳам мен, кўнглим тусаган катта бир хурсандчиликни тополмаяпман. Аксинча, кундан-кунга ҳалигидай... ичим ўнурга айланиб боряпти. Мен нега бу ҳолга тушдим?! Бунга сабаб нима? Қандай касал бу ўзи?! Айт, менга бирон нима де, жоним... Неча йиллардан буён ёнимдасан, мени кузатиб юрипсан, аччиқми, нордонми, ўз фикрингни тортинмай очиқ гапиравер. Гапир энди...

— Сен... сиз...

— Сен деявер, — буюрди Ғозиддин. — Мен сени дўст билиб олдингга келдим, дардимни ёрдим сенга. Илтимос...

— Раҳмат. Яхши. Мен ҳаммасини... Лекин, сен, дейиш ноқулай... Сиз... Сиз толиққансиз. Бирон жойда жиддий дам олиш...

— Менинг бутун ҳаётим дам олиш-ку. Яна қанақасига дам оламан?! — асабийлашди Ғозиддин. — Хўп, майли, ўзим сенга гапни бошлаб бераман. Менинг касалим ўқиган, оқ-қорани ажрата олган одамнинг била туриб, тушуна туриб тубанлик қилишидан туғилган касал. Ўз қабиҳлигиндан ичинг ўпирилиб кетаётганини ҳис этиб, кимдир, қандайдир — номаълум ҳакам қаршисида кўрқиб, даҳшатга тушганиндан оромнинг йўқолгани... Бу ҳакам, балки виждондир, балки диёнат... Ҳарқалай, мен у билан ҳисоблашмай, унинг темир қонунини бузиб, истаганча ифлослик қилдим. Энди у «Макбет»даги арвоҳларга ўхшаб, мени таъқиб қиляпти...

— Ўзингизни мунча лойга қорманг... Мени фикримча, инсон эзгулик билан ёвузликнинг ўртасида юради. Ҳаммамиз ҳам...

— Мен ўртада юрганим йўқ! Кейинги пайтларда нуқул бир томонда! — деди Ғозиддин жаҳли чиқиб. — Сен ўзингга кўшиб, мени ҳам дарров оқлашга тушяпсан. Мен жиноят деса бўладиган ишлар қилдим. Ўғирлик, порахўрлик, бузуқчилик... сен бунинг юз фоизини билмасанг ҳам, эллик фоизини биласан. Жуда бўлмаса, йигирма беш фоиз... Нега очиқ айтмайсан?! Ўзим илтимос қилганимга қарамай, тиззанг қалтираб турипсан! Мен ёмон йўлга кириб қолдим, яна аҳмоқчилик қилаверишим мумкин. Лекин орқага қайтмоқчиман, ишон. Бунинг учун менга ёрдам керак. Мени уйғотадиган аччиқ ҳақиқат керак. Мен одам бўлгим келади, одам! Жоним, жон дўстим...

Ғозиддин Аброрнинг икки елкасини чангаллаб, гўёки унинг вужудидан дилни дафъатан ёриштириб юборадиган керакка гаплар барг бўлиб тўкиладигандек, кескин силкита бошлади. Аброр нимқоронғи йўлкада Ғозиддиннинг кўзларида жиққа ёш кўрди.

— Сиз... сиз барибир... толиққансиз.

Ғозиддин уни қўйиб юборди.

— Майли, бор хотинчангнинг ёнига!.. — деди ғижиниб. — Қўрқма, ишдан бўшатмайман, юраверасан...

— Ахир, мен... — яна оқлангиси келгандек кўйда ғудранди Аброр. Бироқ қоронғида ярқ этган Ғозиддиннинг кўзларида кўзи тушиб, ортиқ гапиролмади. У аста чекиниб, уйи томон кета бошлади.

— Шошма! — деди орқадан Ғозиддин. — Мен бир куни юзтубан йиқилганимда, сен ҳам тепиб ўтмасанг бўлди. Энди боравер...

Воқеа

Аброр, раис чақиряпти, деб ўйлаб, столидаги параллел телефон трубкасини олдию кекса кишиларга хос ҳорғин овозни эшитди.

— Аброржонми? Ассалому алайкум...

— Салом алайкум... — деди Аброр.

— Идорангиз баланд экан, ўғлум. Манга чиқмоқ мушкул. Қоровулнинг қошларидан кўнғироқ қилганимга озор чекмайсиз, ўғлум...

— Мен ҳозир тушаман, ота, — деди Аброр.

Бу одам киму менда нима иши бор, деб ташвишланиб, Аброр ўрнидан турди-да, шошилганича эшикка йўналиб, бирдан оёғи зирқиради...

У эҳтиётланиб, судралиб йўлакка чиқди.

Куча эшиги олдида қоровул стол-курси қўйиб ўтирар, ундан сал берида жуссадор бир киши каттакон ойнадан кўчага, оппоқ қорга тикилиб турарди.

— Аёқ озурда, демайсизми, ўғлум?! Биз бу осийлик қилибмиз! — бошини чайқади қария Аброрнинг оқсаётганини кўриб. Унинг мўйлови, ҳурпайган қошлари оқ, бошида ҳарбийларники сингари кенг айвончали кепка, эгнидаги пахталикнинг тугмалари очиқ, пиджакка қадалган қатор орден-медалларнинг бир қисми кўриниб турар эди.

— Зиёни йўқ, ота,— деди Аброр.— Мана, бу ёқда ўтирадиган жой бор, марҳамат...

Биринчи қаватнинг ўзида, ичкарироқда келган-кетганлар ҳордиқ чиқарсин учун япаски айлана стол, уч-тўртта кресло қўйилган эди, у қарияни шу ёққа бошлаб келди.

— Ман аввало ўртоқ Қобуловни кўрмоқчи эдим,— деди қария креслога чўкиб, нафасини ростлаб олгач.— Зероки, бизнинг ишимиздан Қобуловнинг кам-тум хабарлари бор... Локин у киши бўшаган экан. Тинчликми ўзи, ўғлум?!

Аброр қария шунчаки аҳвол сўраяптими ёки илмоқли савол ташляптими, тушунолмади. «Бу оқсоқол бизнинг ички ишларимизга бурнини суқиб нима қилади! — деб ўйлади ўзича.— Дарди бўлса, рўйирост айтавермайдими! Парадга чиққандай, бутун орден-медалларини тақибдими, демак ҳозир бир даҳмазани бошлайди. Менга бугун шу етмай турганди! Қандай қилиб, гапни қисқа қилсам экан?!»

— Менга катталар ҳисоб бериб ўтирмайди, ота,— қарияга анча нохуш жавоб қайтарди у.— Ҳукуматчилик. Биров келади, биров кетади... Ишингиз менга боғлиқ бўлса...

— Ҳа, сизга... Бу кўпроқ сизга тегишли, — деди шошиб қария. — Локин бу иш Қобуловдан бошланган... Ижозат берсангиз, сувни сал нарироқдан очсак...

— Гапираверинг,— деди Аброр ҳамон тундлиги тарқамай.

— Бизники Бухоройи шарифдан, ўғлум... Бир қизчамиз Тошкандда турмуш қурган, шу боис, ярмимиз бу ерда,— ҳикоя қила бошлади қария.— Мундан тўрт-беш ой муқаддам бир неча бухоролик жамланиб, тасодиф давра бўлиб қолдик. Ўртоқ Қобулов ҳам манга рўбарў келиб ўтирдилар. Ундан-бундан чақ-чақ қилиб, алқисса, камина уруш кунларини ёдимга олдим. Бутун уруш бир суҳбатга сиғмайди, ўғлум. Давра учун, тўйдан ҳалвойитар, деганларидай кичик улуш ажратиб ўртага қўйдим... Рухсатингиз билан, энди сувни бошқа тарафдан очайлик...

«Кетди! Тепаликдан пастга суриб юборилган аравага ўхшаб бу оқсоқолни энди тўхтатиб бўлмайди! У даврада айтганини менга бошдан оёқ гапириб беради, албатта,— деб ўйлади Аброр ўзича.— Даврадаги суҳбатни қайтарса майли, бунга ҳали шукр қилиш керак! Кўрган-кечирганларини дoston қилишга тушса-чи?! Мабодо таржимаи ҳолини ипга тизиб қўйган бўлса, қаёққа қочиш мумкин?!» Аброр қисиниб-асабийлашаётганига қарамай, қариянинг негадир «сувни очиш» деб гапириши диққатини тортиб, беихтиёр кулимсираганича:

— Очаверинг,— деди.

— Қримда Боғчасарой деган бир жой бор,— деди қария.— Борган, кўрган бўлсангиз керак...

— Кўрмаганман. Пушкиндан ўқиганман.

— Ман ўқиганим йўқ, ўғлум. Локин у ерга кўп борганман,— деди қария.— Уша жойга борса, ўзимизни эски иморатларга ўхшаган хоннинг саройи турипти. Саройнинг худди орқасида кўз илғамайдиган қабристон. Шу ерда ман ўз қўлим билан кўмган яхши бир жўрам ётипти... Хўп десангиз, бу сафар сувни анча беридан очамиз...— Қария қўйнига қўлини суқиб, эскириб-сарғайиб кетган қандайдир сурат чиқарди.— Қаранг-чи, бу ўртага кимни тонийсиз?

Аброр қариянинг мақсади нималигини билмаганидан, шунчаки кўнгил учун қаради: кафтдек сурат... кўпчилик, қирқ-элликта аскар, бир-бирига ўхшаган... юзлари ингичка, фақат кўзлари бирдек порлаган... Ҳаммасининг кўзи кишига танишдек туюлади. Аммо бу суратдан билган одамингни ҳам фалончи деб кўрсатишинг қийин...

— Мана, бу — камина. Буниси жўрамиз,— деди қариянинг ўзи Абрордан садо чиқмагач, пастда оёқ букиб ўтирган икки йигитни кўрсатиб.— Алқисса, даврада биз шу жўрамизни гапириб бердик...— сўзни бошлаган нуқтасига олиб бориб боғлади қария.— Мақсадга ўтадиган бўлсак, жўрамизнинг исмлари Асрор, фамилиялари Асқаров эди. У киши бизга хандақда ётиб, ман Қизилқум

сахросидан келганман, деб бир айтган... Қизилқум катта мамлакат. Мундан йигирма йил олдин бош тиқиб кўрдим, жўрамизга яқин одам топмадим... Сизнинг исмингиз Аброржон, отангиз исми Асрор, фамилиянгиз Асқаров экан. Боз сиз ҳам Қизилқумга дохил экансиз, ўғлум. Жўрамиз мабодо падари бузрукворингиз бўлсалар, сизни қабрларидан воқиф этай, деб келдим... Йўқ, бу бегона, десангиз суриштиринг, ман энди бу ишга ожиз... Мана, бу сурат ҳам сизга ёдгор. Ман Тошкандга охири бор келганим, бошқа сафар қилишим оғур... Қобулов бизни тоништирмакчи эдилар, сизнинг дарагингизни берган эдилар, ўйлашимча, ўзимиз ҳаммасини жойига қўйдик... Сизга омад ёр бўлсин, ўғлум...

Аброр бўшашиб, ўринга қапишиб қолган, эсанкираганидан нима қилиши, нима дейишини билмас эди. Қария эса негадир унинг қўлларини тутиб, қисиб қўйди, сўнг ўрnidан вазмин туриб, эшикка йўналди.

— Тўхтанг, ота! — томоғига нимадир тиқилиб, ўрnidан сапчиди Аброр. У оёғини судраб, ошиққанича, остонада туриб қолган қариянинг бўйнига ўзини ташлаб, хўрсиниб-ҳиқиллаб йиғлаб юборди. — Қаёққа мунча шошасиз?! Ис... исмингизниям айтмадингиз,— деди у йиғи аралаш.

— Ман Жалил бобо бўламан,— деди қария, Аброрнинг кифтини худди отадек меҳрибон сийпаб.

— Йўқ, кетмайсиз, уйга борамиз, гаплашамиз,— деди Аброр ҳамон кўзларидан вижир-вижир ёш оққанича, қариянинг юзи, қош-кўзларидан чўлп-чўлп ўпган алпозда.— Минг раҳмат сизга...

— Сизгаям раҳмат, ўғлум,— деди қария. Таъсирланганидан унинг ҳам кўзлари ёшланганди.— Уйингизга борамиз, ўғлум, албатта, борамиз. Вақтисоати билан...

Кейин у кетди...

Аброр — қўлида сурат, зинага қараб юрди. Ҳолсизланиб, шошмасдан икки-уч зина босгач, беҳос қариядан уй-жойи, аниқ адресини сўраб олмаганини эслади.

У оёғини судраб, шошиб зинадан қайтиб тушганича, яна эшикка ошиқди. Аброр бу гал қарияни ростдан ҳам қўйиб юбормасликка шахд этганди.

Аммо кўчада қария кўринмасди.

Хотира

Урушдан олдинги йиллар эмас, кейин ҳам, ҳозир ҳам бу ерда иккита ёш бир-бирини қўлтиклаб, сайри боғ қилганини кўрмайсиз... Бу ерда боғнинг ўзи йўқ, тўрт томон қумлик, унда-бунда, қум уммонидаги оролчаларда сийрак ўсган саксовул, юлғун, ковгар, ёвшан, янтоқ... боғ ҳам, хиёбон ҳам шу! Саҳрода турмушнинг асоси — чорва. Ҳайбатли қумтепалар орасида бир ҳовучдан катта-кичик, ҳар хил ўтовлар сочилган. Буларда турганларнинг кўпчилиги қариндош-уруғ. Ҳамма ота-бола, ака-ука, оила бўлиб чўпонлик қилишади. Ўтовлар бир-биридан жуда олис. Аммо инсон— чумоли, қумтепаларни оралаган омонат сўқмоқларда кимдир мотоциклини тариллатган, кимдир туя ўркачлари ўртасида чайқалган... нима қилганда ҳам, фалон ўтовдаги, тўғрироғи, овулдаги йигит фалончининг қизига хуштор экан, деган гаплар чиқиб қолади баъзан. Кейин, тўй. Кейин бола-чақа. Кейин, яна мол-ҳол ташвиши...

Аброрнинг ота-онаси ҳам тахминан шундай яшашган бўлса керак. Аброр улар тўғрисида кўп нарса билмайди... У онасининг бўйида бўлганида, отаси урушга кетган. Эсини таниганида, онаси билан мол боқиб юрарди. Амакиси опалари билан йилда бир-икки келиб-кетишар, доим гап Ота устида борар эди... Уруш тугаган, Отадан хат-хабар йўқ эди. Ниҳоят «бедарак йўқолган» деган мазмунда бир парча қоғоз келди. Бунга ҳеч ким, айтиқса Она ишонмади... Минг қулоч ерга бир киши тўғри келган саҳрода одам йўқолмайди-ю, ҳар қарич ерда мингта киши ғужғон ўйнаган урушда йўқоладими?! Ўлган бўлса, қорахат юборишарди, демак у тирик, одам игна эмас, демак, у ана-мана қорасини кўрсатади. Она умидланиб, кутиб, йилдан-йилга шамдек сўна борди... шамдек сўнди охири. Амакиси ёлғиз қолган Аброрни ҳам Карманага олиб кетди... Аброр қадди ҳодадай тиккая бошлаганига қарамай, ҳали бола эди, қишлоқда даҳлатларга чирмашиб, деворларга миниб, алланечук яйраб, тез орада Отасини

ҳам, Онасини ҳам унутгандек бўлди. Аммо кейин, ақлга киргани сайин, унинг юрак-бағрида оғриқ уйғона бошлади...

Аброр сахрога бор-йўғи қайтиб икки марта бош суқди.

Биринчи бор талабалик йиллари таътил пайтида амакисининг ўғли Ҳайдар, овга борамиз, деб уни ҳам таклиф қилди... Йигирматача одам тўпланишиб, битта юк машинаси, битта усти очиқ «Виллис»да Конимех чўллари орқали сахрога қараб кетишди. Йўлда Аброр ҳар ер-ҳар ерда симёғочлар, ярми кумга кўмилиб, ярми юзада ётган узун қувурларга кўзи тушди, булар олдин ҳам сахрода бормиди — эслаёлмади. Офтоб тиккага кўтарилгунича йўл босишиб, ниҳоят бир ерда тўхташди. Юк машинасидан эски бир намат, кўрпа-кўрпача туширишиб, ўтиришга жой қилишди. Машинага Карманадан битта қўй юклаб келишган экан, саранжомлаб, чўп-хашак тўплашганча, овқат пиширишга тутинишди... Овда қўлга киритилган «ўлжа» қозонга солинмагани майли, йигитларнинг Қизилқумга қўй етаклаб келишганининг ўзи Аброрга қизиқ туюлди... Тамадди қилишгач, улар икки киши биттадан милтиқ кўтариб, турли томонга тарқалишди. Аброрнинг шериги Карим ака деган кексароқ шофёр эди, у милтиқни аллабир тўқайчаларга ўқтаганича бир-икки отиб, «қуён... тегмади», деб қўйди. Сўнг Аброрнинг қўлга қилиб милтиқ тутқазиб, узоқда қорайиб турган нуқтани кўрсатган кўйи «отинг... қуён...» деди. Аброр милтиқнинг кўндоғини кифтига тираб, тепкини босди... У ростакам ўқ-дорига ҳеч қачон иши тушмаганди, худди биров елкасига қаттиқ мушт туширгандек бўлди. Қўндоқ зарбидан чайқалиб кетди. Карим ака, «юринг, кўрайлик-чи», деди. Улар ҳовузга ўхшаган чуқурликка тушиб, рўпарадаги тепаликка кўтарилишди. Бу ерда кимдир худди супача шаклида ясагандек бир дўнгликка дуч келишди. «Супача»нинг у-бу томонида қандайдир туйнуклар... «Ичида қуён бўлиши керак, қочди...» деди Карим ака. Аброр каттароқ туйнук оғзида негадир отнинг думини эслатадиган бир нарса осилиб турганини кўрди... Кечқурун машиналар турган жойга қайтиб келишди. Бошқалар ҳам тўпланишган, уларнинг ҳам кўлида ҳеч қандай «ўлжа» йўқ эди... Машиналарга минишиб, орқага қайта бошлашди. «Йўлда баъзан чироққа битта-яримтаси ўзини уради, қараб боринглар!» — деди Аброр билан «Виллис»га ўтирган Ҳайдар шерикларига... Кеча ойдин эди. Аброр ой нурларига чўмган сахродан қайтаётиб, ўзини худди фантастик фильмдаги ой сатҳида кетаётган одамдек ҳис этди... Овчилар Карманга етиб келишгач, нариги машинадаги йигитлар, йўлда қуён отдик, деб қонга беланган, бўғизланган мушукдек бир нарсани кўрсатишди... Аброр диққат қилиб қарамади ҳам... кунни бўйи кулиб юрса-да, кўнгли кир эди... Озиб-ёзиб ўн йил деганда Қизилқумга бир борипти-ю, киндик қони тўкилган жойни сўроқлаб, азиз онажони қабрини зиёрат қилмабди. Унинг назарида, отилган қуён онасининг чирқиллаган руҳи эди, ўқ ҳам нақ онажони бағрига санчилгандек...

Аброр иккинчи марта, ишлаб юриб дам олишга чиққанида, сахрога атайин борди... Унинг ниятини билиб, ўт ўчириш командасида ишлаётган Ҳайдар ўзларининг қизил бўёғи ювилиб олачалпоқ бўлиб қолган эски бир машиналарини топиб берди. Машина икки кабинали экан, орқадагисига чарчаганда ҳордик оласиз, деб ўрин ҳам тўшаб қўйишди. Аброр ҳайдовчининг ёнига ўтириб, йўлга тушди.

Машина аввалига Нурота тоғлари этаклаб, гоҳ тиззагача, гоҳ белгача ўт ғовлаб ўсган чўлдаги иланг-биланг йўлда узоқ судралди. Сўнг филдираклар остида гоҳ кум, гоҳ қайроқтош шағирлаган сахро бошланди. Кўклам эди. Ким кўкламда саҳрони кўрмапти, дунёга келмапти. Янтоқнинг аллақандай сариқ соя тушган қизғиш гуллари, ҳовуч-ҳовуч оқ, сариқ, нафармон гуллар... кесилган тирноқдай ингичка барглар... туяўти, қўнғирўт, юзган... машина пастда бор-япти-ю, атрофдаги тепаликларда бир-биридан шан боғлар гуллаб, шовуллаб ётгандек туюлади... Бир тепалик, бир пастлик. Қизилқумда «булоқ», «қудуқ» сўзларига боғлиқ жойлар номи кўп, бу ташна саҳронинг ширин тушлари... Мингбулоқ — шулардан бири. Машина Зарафшонни четлаб ўтиб, ниҳоят, Мингбулоққа келди... Бир тўда ўтов олдида тўхташди. Кучуклар ангиллаб машинага ўзларини уришди. Болакайлар — ёрқин қизил, яшил кийган саҳронинг кенжа-тойлари катта жойлардан одам келибди деб ўйлашиб, сиполик билан меҳмонларни қаршилашди. Болакайларга бир қозоқ чол қўшилишиб қолди:

— Нени излайсен, широғим?!

Аброр бир пайтлар шу атрофда Асрор ва Нуржон деган эр-хотин чўпонлар бўлишганини, учта фарзанд кўришгани, кейин қисмат бўронида тўзиб кетишганини тушунтиришга уринди.

— Ай, они мен биламен-де... — деди қозоқ чол, бир дам ўйланиб. У меҳмонларни қўймай ўтовга бошлади. Кўп ўтмай, бошқа ўтовлардан эркак, хотинхалаж, бола-бақра бу ерга ёпирилишиб, қий-чув бўлиб қолди. Тўпланганлар аллакимлар, алланималарни эслашди. Аброр ҳам нималарнидир хотирасида тиклагандек бўлди. Мезбонлар меҳмонларни қуюқ зиёфат қилишди: аввал қовурилган гўшт, кейин бешбармоқ тортишди... Эртаси куни қозоқ чол уларга қўшилиб машинага минди, анча йўл юриб, саҳродаги бир қабристонга келишди. Дашт-саҳродаги қабристонлар маълум: уларда мрамр тошлар, ёзувли сағаналар йўқ, чангалзор ичида қумга бурканиб ётган дўнгликлар... Қозоқ чол бир қабрни кўрсатиб, мана шу Нуржонники, деди. Аброр тиз чўкиб, икки ҳовуч қумни юзига, лабларига босди. «Онажон, тупроғингиз енгил бўлсин...» — деб пичирлади. Кўзларига ёш олди... Яна чолнинг ўтовига қайтишди. Аброр унинг ҳисобидан бир қўй сўйишларини сўради. Шу куни ўтовда яна одам гавжум бўлди... Учинчи куни улар қайтиб йўлга чиқишди. Йўлда Аброр борган ери чиндан туғилган жойими, қабр онасининг қабрими — ўйлаб, ўйининг тагига етолмади. Тағин, меҳмон ноумид бўлиб кетмасин, деб саҳродагилар унга шафқат қилишмадимикан?! Аброр ўз дардини айтиб, улар ўз дардларини эслашган бўлишлари ҳам мумкин... Ахир, саҳро муайян шаҳар ёки қишлоқ эмас; қум тепалари кўчиб туради, ўтовларни ҳам йиғиштириб, бошқа ерларга ўрнатиб туришади, чархпалак... Йўқ, у бора-бора таскин топди. Айлангани яхши бўлди... Бир неча марта машинани тўхтатди. Бир гал диккайган юмронқозикни — қочиб кетгунича томоша қилди. Бошқа гал катта-кичик иккита тошбақанинг имиллаб судралаётганини кузатди. Машина чуқурликдан юқорига чирмашаётганида, юқоридаги саксовуллар орасида кийикка кўзи тушди. Аммо, юқорига чиқиб машинани тўхтатганларида, жонивор кўздан ғойиб бўлган эди. Аброр шу боришида онажони сингари саҳро билан ҳам ўзича хайр-хўшлашди...

Сўнги йиллар у фақат Навоийга бориб-қайтишга одатланди. У, бизнинг ерларимиз узоқ, жуда узоқ, деб Зухрани, болаларини ҳам ҳеч қачон Қизилқумга томон бошлагани йўқ. Умуман, Аброр етимлиги, машаққатли болалигини эсламаслик учун ота-онаси тўғрисида ҳадеб ўйламасликка қарор қилган эди...

7

Воқеа

Ғозиддин тақсидан икки қаватли бино олдида тушиб, устини тартибга солди-да, эшикка қараб юрди.

Эй, Ҳақназаров донолик қилгани билан баъзан балони ҳам тушунмайди. Ғозиддинчалик гапга тўн кийдириб, муомаланинг кифтини келтирадиган одам ўзи дунёда кам. Озгина умид, озгина кайфият бўлса бас, учраган одам билан бемалол тил топишади.

Ҳозир кайфияти йўқ. Узи тушиб қолган қудуқдан тирмашиб чиқа олишига умиди ҳам ярим-ёрти... Шунга қарамай, у кўпинча катта идораларга кирганида бўлганидек, йўлакда кўринган қизлар, жувонларни, Леночка, ласточка, Шурочка, милочка, қалайсиз, Назокатхон, қўлингиздан ўпиб қоламан, Маъмурахон, гўзалсиз, гўзал, деб эритганича, Бурҳон Тиллаевичнинг кабинетига бирпасда йўл очди. Навбат кутиб эшик олдида сарғайиб турганлар оғизларини карнай қилиб қотиб қолаверишди.

Бурҳон Тиллаевич мактабга бормаган бўлса ҳамки, ота-оналар мажлиси эсида экан.

— Келинг, родител, қалайсиз? — деб Ғозиддинни кулиб қаршилади. — Бугун бордингизми мажлисга?

— Бордим. Яхши ўтди, Бурҳон Тиллаевич, — деди Ғозиддин, гапнинг шундай бошланганидан мамнунланиб.

— Бизни азаматни сўкишмадимми? — қизиқсинди Бурҳон Тиллаевич.

— А, йўқ... аксинча, мақташди, — деди Ғозиддин.

— Хўш, нималар дейишди?

Ғозиддин мажлисда Бурҳон Тиллаевичнинг ўғлини биров тилга олиб, ар-зирли нарса айтганини эсламади. Аммо ўйлаб ўтирадиган пайт эмас; умуман синф ҳақида айтилган, хаёлига келган гапларни дарҳол Бурҳон Тиллаевичнинг ўғлига ёпиштирди:

— Одобли, камтар дейишди... Ақлли, жуда зийрак... ҳисобдан муаллим-лар тиши ўтмайдиган масалаларни ечадиган...

— Камтарлик, одобнинг-ку, кўчасидан ҳам ўтмаган, лекин калласи ишлай-ди, буниси тўғри,— деди Бурҳон Тиллаевич. У тик турган Ғозиддинга жой кўр-сатиб, ўзи ҳам ўрнига ўтирди.— Бизда бир касал бор. Қаерга янги раҳбар кел-са, ишни аппаратни янгилашдан бошлайди. Баъзан шундай қилиш керак, ал-батта. Масалан, ишга келиб машинани қабул қилиб олган шофёр ҳам аввало қисмларни алмаштириб, ремондан чиқаришга уринади. Лекин одамлар билан ишлаганда ҳаммани ўзгартириб ташлаш доим ҳам шарт эмас. Менимча, қозон-ни ҳадеб кавлаштираверса, овқат таъми бузилади... Ишини дуппа-дуруст бажар-ётган кишиларга, ҳарҳолда, тегмаган маъқул... — Бурҳон Тиллаевич бир дам ўйланиб, сўзида давом этди: — Адашмасам, сиз турли олимпиадалар, фести-валларга бориб, совринлар олиб келгансиз, идора билан бирга бутун Ўзбекист-оннинг обрўйини таъминлагансиз, шундай эмасми?!

Ғозиддин ўзи қолиб, янги раиснинг пўстаги қоқилаётганидан бир ботмон семиргандай бўлди. Ишнинг бу томонини ҳам кўрадиган одам бор экан-ку! Тилингга асал, жигарим! Шу томонни ўпиравер, жонидан!...

— Айбимиз йўқ эмас, аммо сиз айтган ишлар ҳаммаси бўлган,— деди у нафаси бўғзига тиқилиб.

— Менинг бу масалада ўз фикрим бор. Жума Назарович ҳам айрим қо-ронғи томонларни сал ёритиб бердилар,— сўзини якунлай бошлади Бурҳон Тиллаевич.— Шариф Рустамович билан бир оз туриб гаплашаман. Сизга ўхша-ган кадрлар кўчада ётгани йўқ. Ўзига яқин одамни оламан деб ўйин кўрсатма-син. Нуқсонларга қарши аёвсиз ўт очамиз. Лекин давр биздан кадрларни кадр-лашни ҳам талаб қиляпти, буни ҳам ҳисобга олишга тўғри келади... Сиз бошин-гизни дадил кўтариб юраверинг, мен бу ишни шундай қўймайман...

— Раҳмат. Ўлгунча сиздан қарздорман, Бурҳон Тиллаевич. Сиз яхши одам-сиз. Мен олдин ҳам билиб юардим, ҳозир яна меҳрим товланди... Мени ҳам бир кунингизга яратсангиз эди, армонсиз кетардим...— Ғозиддин гап тугагани, бу ердан чиқиб бошқа ташвишлар билан шуғулланиши кераклигини билгани ҳолда, анча ҳамду сано ўқиб ўтирди, бу иши Бурҳон Тиллаевичнинг бир оз ғаши-га тегаётганига ҳам парво қилмади. Шу паллада у нақ эркак кишига суйкалаёт-ган хонимларни эслатарди. Ниҳоят, ўрнидан кўзгалди. — Дарвоқе, — деди хайрлашаётганида, тўхтаб, — сиздан маслаҳат сўрашим керак... Турди Баҳ-риевичга ҳам учрайми ёки ҳожати йўқми?

— Одоб юзасидан... мумкин,— деди Бурҳон Тиллаевич.— Мен бир қўн-ғироқ қилиб кўрай-чи, бормиканлар ўзлари...— У рақам терди.— Баҳриевни... Турди Баҳриевични... ҳа, мен... Турди ака, яхшимисиз, ака, салом алайкум... Кечаги топшиқларингиз ҳаммаси бўлди, бориб келдим... ўзимизга фойда, сизнинг бизни ўйлаб юришингиз... Ишми? Йўқ... арзимаган нарса... Мана, бу Ғозиддин аҳмоқлик қилиб... ҳа, ўзи яхши йигит, меҳнаткаш... тарбиялашни ўй-лашмайди, одамни дарров чиқитдай... тарбияламаса, яна ғумай, ҳа... демак, ҳожати йўқ. Утирипти... яхши, ака, яхши... Қўли кўксиде, йиғлаб раҳмат деяпти... хўп, ака, хўп бўлади...— Трубкани ўрнига қўйиб, Ғозиддинга қаради.— Маж-лислари бор экан, биламан, раисга айтаман, деяптилар... Сиз у кишини бошқа безовта қилманг...

Ғозиддин хуррам, бахтиёр бўлиб кўчага чиқди. Ишнинг хамирдан қил су-ғургандай кетаётганини кўрмайсизми! Аввало Баҳриевга учрашга эҳтиёж қол-мади, кейин у ҳам Бурҳон Тиллаевичдек қатъий ҳимоя қиладиганга ўхшаяпти!.. Раиснинг ўз кабинетида бошини чангаллаб ўтирганини тасаввур қилиб роҳат-ланди...

Хўш, энди яна нима иш қолди? Санамжон... Ҳақназаровга қўнғироқ... ма-ҳалла комитети...

Хотира

Аёл тахминан ўттиз беш ёшларда, аммо нозик бўлганиданми, диққат қилмаган киши уни бўй етган қиз ёки янги келинчак деб ўйлаши мумкин эди. Диққат қилган тақдирда ҳам барибир унинг ингичка юзидаги ғунча лаблари, айниқса суратдагидек қийиқ кўзлари кишини беихтиёр мафтун этарди.

У ўтирган хона тор, худди ямоқчининг дўконини эслатарди.

— Кечирасиз, менга Комилова керак эдилар,— деди Ғозиддин эшик олдида туриб.

Аёл машинкани чиқиллатишдан тўхтаб, савол назари билан қаради.

— Комилова сизми, деяпман...

— Киригиз,— деди аёл гапни чўзиб ўтирмай.

Ғозиддин ичкари кириб, яна худди ямоқчининг дўконига сингари эшик олдида турган курсидан жой олди. У гапни нимадан бошлашни ўйлаган кўйда аёлга разм солиб, бехос кулимсиради:

— Сиз... Сизнинг исмингиз Гулсара. Бухороликсиз, шундайми?

Аёл унга ажабланиб кўз ташлади, бироқ Ғозиддин кутганидек ийиб кетмади, инкорми, тасдиқ маъносида жавоб ҳам қайтармади.

— Сизни танидим. Бундай қарасам, сиз... Кутмаганим,— деди Ғозиддиннинг ўзи.— Мени ҳеч эсламаяпсизми? — сўради у.

Аёл бу гал бошини шунчаки сарак-сарак қилди.

— Мен ҳам асли Бухородан... Сиз экскурсовод эдингиз. Талабалик йиллари уйга борганимда, шаҳарни айланиб, сизни учратганман... Сиз жуда яхши ҳикоя қилардингиз. Бир марта ҳикоянгизни эшитиб, куни бўйи ёнингизда юрадиган бўлганман. Қарийб икки ой группаларга қўшилиб, жонингизга текканман... Лекин сиз Чашмай Айюбми, Исмоил Сомонийми, аркми, Моҳи хоссами, бир хил ҳикояларни ҳар куни қизиқ қилиб ҳар хилда гапирардингиз. Мен ўшанда Бухорони, ёдгорликларни қаттиқ севиб қолгандим. Сиз билан ҳам бир оз дўстлашган эдик...

Аёл ўтган кунларини эслагиси йўқми, Ғозиддиннинг «ўтли» ҳикоясини анча лоқайд эшитди, яна бир нарса демади.

— Сиз ҳозир машинистка бўлиб ишляяпсизми? — сўради тоқати туган ҳолатда Ғозиддин.

Аёл ялт этиб қаради. Афтидан, у охир-оқибатда гап шунга келиб тақалишини билган, бу унинг жонини оғритадиган савол эди.

— Ўзи кичик хизматчиман... Ишга келганимда, машинкани ҳам биламан, деб хато қилган эканман. Аввалига, илтимос, ёрдам беринг, дейишди. Кейин шу ерга ўтказиб қўйишди... Иккита институтни битирганман, бу менинг ишим эмас, десам бировнинг қўлоғига кирмайди...— Аёл Ғозиддиндан бўлак киши эшитиб қолишидан қўрққандек, тез-тез гапириб, дардини ўртага тўкди. Ғозиддиннинг унга кўнгли ачишди.

— Қайси институтларни битиргансиз?

— Экскурсоводлик ишидан ташқарими?

— Институт бўлса, албатта-да...

— Чет тиллари институти, француз бўлими... кейин, Маданият институтини сиртдан, диплом олганман...— Бу гаплардан фойда йўқ, деб у хушёр тортдими, қайтиб афти-ангори тундлашди.— Бир нима кўчиртирмоқчимидингиз? — сўради текилиб.

— Э, йўқ... Ижарада туришга уй керак менга. Шунга қидириб юрипман. Эълонга қараб, дегандек...— суҳбат бошланмай тугаганига ўқиниб, тўнғиллади Ғозиддин.

— Мен ўғилчам билан тураман, қизлар бўлса, деб ёзганман-ку, эълонда... Сиз оилангиз билан биргамисиз?

— Йўқ, ўзим...

— Менга ёш қизлар бўлгани яхши, болага ҳам қарашади...— Аёл Ғозиддиндан юзини буриб, машинкага ўйчан кўз тикди.

— Уй масаласи тушунарли... Мен сизни таниганимдаёқ, бу иш ҳал бўлмаслигини сезгандим, — деди Ғозиддин. — Бошқа масала... Келинг, тақдир тақозоси билан юзлашиб қолдикми, ёшлик йилларимиз ҳақи, мен сизнинг ўзингизга муносиб иш топишингизга ёрдам берай...

— Ҳожати йўқ. Менинг шикоятимни каллангиздан чиқариб ташланг,— деди Гулсара.

— Нега?

— Бундай таклифлар олдин ҳам бўлган, мен истамаганман...

— Нега, ахир? — бўғилди Ғозиддин.

— Мушук бекорга офтобга чиқмайди, деган гап бор. Кўпчилик бу дунёда ўз манфаатини ўйламай бир иш қилмайди. Мен ундай таклифларга қарасам, бу ерда ўтирмасдим...

Сирасини айтганда, Ғозиддин Гулсарага шу кунни самимий, холис яхшилик қилмоқчи эди, бироқ, англадики, бунга у ишонмайди... Умуман, кейинги пайтларда... кўча-кўйда кексалар, кўлидаги юкни олмоқчи бўлсанг, асабийлашади, бермайди, ишонмайди... Бирон танишингга шунчаки ҳол сўраб кўнғироқ қилсанг, салом-алиқдан кейин, хизмат, дейди, сен қандайдир мақсадни кўзламай уни эслаганингга ишонмайди... Дунёда самимий, холис яхшилик борлигига ақли бовар қилмайди одамларнинг! Айб уларда эмас... чунки уларни кўп алдашган, чунки эзулик ниқобини юзга ёпганлар ёвузлик кўрсатиб, кўп қуритган одамлар шўрини!.. Мана, Гулсара... Тошкентга катта умидлар билан келиб, ҳеч нарсага эришолмаган Гулсара... Ҳозир у ҳақ. Бугун яхшиликни ўйлаётган Ғозиддин, эртага қандай йўл тутишини билармикан? Ўзига ўзи кам ишонган Ғозиддинга нега у паққос ишониши керак?! Ўргимчакнинг тўр ташлашига ўхшайди бундай «яхшилик»лар!..

Ғозиддин ўрнидан турди.

— Майли, кечирасиз, ўртоқ Комилова,— деди у ярим ҳазил, ярим чин қилиб.— Адашиб бир айтдик-да. Сизнинг ишларингиз ўзи яхши бўлиб кетади. Мен омад тилаб қоламан!..— Аммо кўнглидан, бу — хаёлпараст, тўғри одам, умри шу дўконда ўтади, деган гап кечди.

Ёшлик йилларини кўмсаб, Гулсарани бир неча кун эслаб юрди Ғозиддин. Бухородагидек унинг ёнида бўлгиси, ҳаяжонланиб-тўлиқиб айтган гапларини эшитгиси, у билан пайт топиб ҳаттоки Бухорога боргиси, мангу дўстлашиб қолгиси келди. Шунинг баробарида, таниш жувонга индамай, билдирмай, самимий, холис — нимадир яхшилик қилгиси келди. Уни бахтли, қушдек эркин қиёфада кўргиси келди... Тошкентда иши ҳам, турмуши ҳам ўнганган бахтиёр кишилар оз эмас-ку, мадад қўлини чўзиб, уни гирдобдан тортиб чиқариш керак, холос...

Йўқ, шундан сўнг булар ҳаммаси қолиб кетди; Ғозиддин яна ўзи ўйлаган асосий иш — ижара уй қидириш ташвишига тушди.

Уй ҳадеганда топилмади. Навбатдаги унинг уриниши ҳам муваффақиятсиз тугади.

Ғозиддин адресга қараб, кўп қаватли бино яқинига борди-ю, йўлак оғзида тўхтаб қолди... уй ҳам, йўлак ҳам таниш... боз устига, ичкаридан Ноиланинг синглиси Раънохон Динора билан чиқиб келяпти, денг...

— Почча, сиз нима қилиб турипсиз бу ерда?

— Мен шундай... божамни бир кўрай, деб...— чайналди Ғозиддин. У бир асабийлашар, бир кулгиси қистарди. Ахир, келиб-келиб, янги турмуш қурган Раънохоннинг пинжидаги жойни танлайдими ижарага?! Адресни дафтарчага ёзганида, бу қаер ўзи, деб яхшироқ ўйламаганининг оқибати...

— Йўқми уйда божам? — сўради ўзини қўлга олиб.

— Йўқ. Ишда... Юринг, уйга киринг...

— Сизлар қаёққа кетаётган эдинглар?

— Кинога. Опам сўраганди, Динорни олиб бор, деб...

— Майли. Мен кечкурун келарман. Юринглар, машинада элиб қуяман... — жуфтакни тезроқ ростлаш учун машина томон йўналди Ғозиддин.

...Уй топилди охири. Ёши қайтган, аммо қалин ўсма қўйган бақалоқ бир хотинники. У эшиги бир-бирига юзма-юз икки квартирани эгаллаган, бирига одам қўймоқчи экан. Бўш квартира эшигини очиб, жойни кўрсатди Ғозиддинга; кичик бир хона, лекин ташлаб қўйилмаган, тоза-озода, жиҳозлар ҳам жойи-жойида.

— Бунинг ҳақи қанақа бўлади? — қизиқсинди Ғозиддин.

— Нима десам экан. Қоидаси бор,— деди уй эгаси.

— Қоида?

— Ҳа. Оилангиз билан келмоқчимисиз?

— Йўқ. Баъзан ўзим...

— Буниси менга барибир. Лекин қоидага риоя қилишга тўғри келади. Масалан, якка ўзингиз келиб турсангиз, ойига йигирма беш сўм. Мабодо оғайниларингиз келиб-кетадиган бўлса, ўттиз беш. Борди-ю, аёлларни олиб келсангиз, эллик...

«Мен-ку худо урган бир муттахамман, аммо дунёда мендан ҳам ўтадиган муттахам, безбет одамлар қанчалик кўп!» — деб ўйлади ўзича Ғозиддин. Аммо аёлга кулимсираб, ярим ҳазил, ярим чин гап қилди:

— Учаласини бирлаштириб юборса-чи?

— Унда, олтмиш сўм тўлайсиз,— бўш келмади ўсма қўйган хотин.— Намунча, деб ўйламанг. Ҳар нарсанинг жавоби бўлади. Сизни сотмайман, беобрў қилмайман. Биров келганида чоп-пой қилиб тураман, юз фоиз меҳрибонлик мендан... Маъқулми?!

— А, бўпти...— деди Ғозиддин.

Воқеа

Кўчада Аброр қарияни кўрмай, йиғламоқдан бери аҳволга тушди.

У қачонлардир йўқотган нарсасини топган ва топган нарсасини шу ондаёқ йўқотгандек эди... Қўлидаги суратни қўйин чўнтагига солиб, қария бекатда турмаганмикин, деган ўйда ҳовлиққанича, юз-кўзларига қор урилиб, қорга ботиб, бекат томон судралди. Бироқ, бекатда ҳам кўринмади қария.

Баъзан кунлар бир хилда ўтади. Рангсиз, жарангсиз ҳафталар, ойлар...

Ривоятлар, афсоналардаги «қиёмат» сингари, наҳотки, зилзила, тўфонлар юз бериб, қабрлар ёрилиб, ер гирдибод уриб, ҳамма нарса «бугун» деган БИР КУНга жамланиб қолди! Худди мамлакат шоҳи ағдарилгандек, раҳбарсиз кун — бу кун. Шармандаликни намойиш қилгандек, йигит киши хотини эғнида кўчага чиққан кун — бу кун. Олдинга дадил босиш имкони йўқлигини эслатгандек, оёқ кутилмаганда лат еб, оқсаб юрадиган кун — бу кун. Сенинг дунёда мағрур, ҳайиқмай қон тўккан аждодларинг бор-ку, ахир, дегандек, жисми аллақачон хоки туброга айланиб кетган оталарингни эслаб, номаълум одамлар орқали уларнинг фақат суратлари билан танишадиган кун — бу кун. Қор... Бу қор — музика, рўй бераётган воқеаларни сен мукамалроқ ҳис этиб, англаб етишингга ёрдам бериш учун янграётган музика... Уруш йилларида ҳозиргига нисбатан қалин қор тушар, қиш ҳам ҳозиргига нисбатан аёвсизроқ эди. Сабаб — музика, бу ўша кунлар даҳшатини, одамлар хотирасида теран қолдиришни истаган Санъаткорнинг овози эди!..

Аброр баттар эзилиб, автобус бекатидан илож-ноилож идорага қайтаётиб, шуларни ўйлади, тўғрироғи, қони-жонида аламли, баёнсиз бир МУЗИКА янграгандек бўлди...

Қодиржон ҳамон хонада қоғозга кўмилиб ўтирарди.

Аброр ҳам ўрнига ўтиб, яна қоғозларни кўздан кечира бошлади. Аммо кўп ўтмай, у бугун жиддий ўтириб қоғоз кўришга на иштиёқ, на мажоли борлигини сизди. Ҳалигина узилиб қолган суҳбатни давом эттиришни истаб, Қодиржонга қаради:

— Гапимиз бўлиниб қолди.

— Нима эди? — паришонланиб сўради Қодиржон.

— Уғлингиз...— пичирлади Аброр.

— Уғлим? Яхши юрипти ўғлим...— деди Қодиржон. У, афтидан, нимани, қандай гаплашишганини унутган эди.

Аброр бир оз саросималанди. У олдинги кайфиятга қайтиб, Қодиржондан ўғли, ҳовли-жойи, ҳаёти тўғрисида муфассал эшитмоқчи, кейин ўз навбатида қўйнидаги суратни чиқариб, отаси ҳақида Қодиржонга ҳикоя қилиб бермоқчи эди. Аммо, ҳозир пайқадикки, бунинг иложи йўқ. Тандир совиган, энди нон ёпиб бўлмади... бунинг устига, боя ўғлини, пахтада юрган болаларни эслаб юмшаган Қодиржон қайтиб ҳамишаги унинг ҳамхонасига айланган. Бу йигит бировни ўз томорқасига яқинлашишга қўймайди. Сенинг дардингни ҳам берилиб тинглаши даргумон...

У куни бўйи хаёлидан кетмаган бошқа нарсани гаплашишга қарор қилди.

— Биласизми, бугун бир ишимиз яхши бўлмади, — деди Аброр. — Уз ташвишимиз билан ўралашиб, Қобуловдан хабар ололмадик бундай. Харҳолда, одамгарчилик...

— Мен сизга қизиқ латифа айтиб берайми, ака? — бошини кўтариб, негадир ишшайди Қодиржон.

— Айтинг.

— Бир идорада Ҳасанов деган одам бор экан. Уни бўшатиб, ўрнига Ҳусанов деганни қўйиштипти. Буларнинг иккисини ҳам таниган уч-тўрт оғайни тўпланишиб, Ҳусановнинг ҳузурига кириштипти. Табриклаймиз, энди ўрнингизни топдингиз, ўзи бу курси сизники эди, дейиштипти. Кейин улар, бу ердан чиқиб, тўғри Ҳасановнинг уйига бориштипти. Биз бу идорада сизга суяниб юрардик, чатоқ бўлди, кетмасангиз нима қиларди, деган мазмунда гапириштипти...

— Менга буни нега айтяпсиз? — гудранди Аброр.

— Мен уларни тасодифан иккала жойда ҳам учратдим. Одамгарчилик, дейишди. Кузатиб, ҳайрон қолдим. Иккиюзламачилик ҳам одамгарчиликка кирадими?!

— Сиз мени билмас экансиз. Мен иккиюзламачилик қилмайман! — деди хафа бўлиб Аброр.

— Хафа бўлманг, лекин сиз ҳам барибир... бугун Қобуловдан кўнгил сўрайсиз, эртага янги директорнинг пинжига кирасиз...

— Менинг янги директорга нима ишим бор! — деди баттар хафа бўлиб Аброр. — Қобулов дўстимиз эди. Биров билан кеча дуппа-дуруст гаплашиб юриб, бугун тўнингни тескари кийиб олиш, аксинча, иккиюзламачилик эмасми?!

— Унда, боринг, хабар олинг Қобуловдан. Ким сизга, борманг, деяпти. Лекин мени бирга судраш шарт эканми? Мен у билан ўлганни кунидан муомала қилганман. Иккимиз курашиб келганмиз, билсангиз, — энди асабийлашди Қодиржон.

— Мен олдин эътибор қилмагандим. Ҳозир пайқадим, сиз Қобуловни ёмон кўрасиз, — деди Аброр, ҳамон инжиган кўйда. — Қизиқ, нима учун? Сизга ўхшамагани учунми?! Бир театр директорини эшитгандим. Ишга келиб режиссёрга, нега артистларингиз қари-ёш, бўйи-басти ҳар хил, деса, режиссёр жаҳли чиқиб, бу болалар боғчаси эмас, деган экан! Айримлар ўша директордай қарашади ҳаётга, ҳаммани бир қолипга солмоқчи бўлишади. Бунинг ахир кимга, нимага кераги бор?! Бу қип-қизил даҳшат-ку!..

Шу аснода Аброрга ҳамхонаси оддий ҳақиқатга тушунмаётгандек туюлди. Наҳотки, Қодиржон неча минг йиллик дунёнинг рангинлигини билмаса?! Бу — ҳаёт. Бу — лойқаланиб, ўзини гоҳ ўннга, гоҳ сўлга уриб оқаётган сув; уни на занжирлаш, на муайян ўзанга солиш мумкин! Қанча инсоннинг тинкаси қуриган бунга уриниб. Бош мезон — муомала. Бировни ака, бировни ука дегандек... Битим! Умуман, ҳамманинг инкубатордан чиққан жўжага ўхшаб кетишининг ҳожати йўқ, хаёлпарастлиги бир кунни бошига етмаса бўлди бу Қодиржоннинг!..

Қодиржон худди Аброрнинг гапидан таъсирлангандек, сукутга чўмганди. У ниҳоят бошини кўтариб, яна ишшайди.

— Мен боғдан келсам, сиз тоғдан келяпсиз. Одамнинг ҳар хиллигини мен тушунмайманми?! Бу ерда гап қабиҳлик, меров бўлиб ҳунар кўрсатиш устида боряпти, — деди дона-дона қилиб. — Сиз ҳамма нарсани унақа андаваламанг-да... — Кейин, сал шаштидан қайтгандек бўлди. — Бир киши, балиқ овлайман, деб темирийўлда мурват бурашга тушган экан. Сен ундай қилма, поезд ағдарилиб кетади деса, бутун қишлоқ шунақа қилади-ю, менга қолганда ағдариладими, дермиш... Хўп, буни ўқигансиз, буни шунчаки жаҳолат, дейлик... Бир қишлоқ оқсоқоли ўртага каттакон хумни қўйиб, бир косадан шарбат келтириб солинглар, давра қуриб, ўтириб ичамиз, депти. Лекин ишни бошлашга бошлаб, унинг ўзи, билинмай кетар, деган хаёлда хумга бир коса сув солворишти. Хумни ўртага қўйганда қарашса, бир томчи шарбат йўқ, ҳаммаси сув. Гап шундаки, бошқалар ҳам оқсоқолга ўхшаб, меники билинмайди, деб ўйлашган экан. Халқнинг кўзига чўп суқадиган бундай товламачилар-

ни қандай яхши кўриш мумкин?! Сиздек ён бериб, уларга одамгарчилик сўзини туфлаб ёпиштирадиганлар етарли. Бизни ҳеч бўлмаса ўз ҳолимизга қўйинг, нафратланайлик ўзимизча улардан...

Аброр ҳозир, Қодиржон билан Қобулов тўғрисида, ораларидан фақат баъзан қора мушук ўтиб туради, деб ўйлаб хато қилгани, уларнинг муносабатини чиндан билмаганини ҳис этди. Ҳамхоналар бу ҳақда биринчи марта гаплашаётгани учун ҳам, Қодиржоннинг адоват-нафратга тўлиб тургани Аброрни сал гангитиб қўйгандек бўлди: нега, ахир?! Шунинг баробарида, бу уни бир мунча ажаблантирди ҳам: Қобуловдан Қодиржонга нима алам ўтган экан?! Буларнинг устига устак, Қобулов баҳонасида калтакнинг бир учи Аброрга ҳам теккан эди. У, баъзан уйда Зухра билан баҳслашган пайтларида бўлганидек, қизариб-бўзариб, елкаларини қисди. Лекин Аброр низога, кескинликка сира тоби йўқлигига қарамай, дунёда унинг ўз ҳақиқати бор, у ҳар қандай шароитда шу ҳақиқатни ҳимоя қилишга уринади. Мана, ҳозир ҳам бир дам ўйланиб, қайсарлик билан ўз фикрини илгари сургиси келди.

— Нафратланиш мумкин, — ғудранди Аброр. — Фақат, улар ҳам сизу бизга ўхшаган одам. Одамга ҳарҳолда бир оз шафқат билан қараш керак. Камчилик ўрнида инсондан нафратланиш қаёққа олиб боришини биласизми?! Қобуловдан мабодо бирон айб ўтган бўлса, уни кетганидан кейин ҳам кечирмайсизми? Мен биламан, Қобулов ҳам ўзимиздай тиришиб-тирмашиб, энди оғзи нонга етган киши. Ундан ташқари, ақлли, талантли йигит, ҳали янги директор келиб унинг ўрнини боса оладими, йўқми?! Биз, бирга ишлаганлар, Ҳозидинга орқадан тош отишимиз инсофдан эмас.

— Қўйинг, мен сиз билан тортишмайман, ака, — деди кутилмаганда Қодиржон. — Чунки, бундан барибир ҳеч нарса чиқмайди. Чунки сиз қачонлардир қулга айлангансиз. Сизда заррача эрк, исён йўқ. Сиз ҳеч кимга ёмон кўрингингиз келмайди. Аммо ўртада турганингиз билан биров сизни яхши ҳам кўрмайди, бугун оғиз-бурун ўпишган одамингиз эртага сиздан юз ўгиради, чунки сиз дўст ҳам, душман ҳам эмассиз. Сизга ўхшаган кишиларни бетараф дейди. Бетарафлар миллион йиллар яшаган, яна шунча яшайверишади. Мен аслида Қобуловдан ҳам кўра кўпроқ сиздан нафратланишим керак, ахир сиз унинг қўйнига сув пуркаб юргансиз, дуч келган нарсага, шундай бўлиши керак эди, шундай бўлаверсин, деб йўл очиб бергансиз. Қўйинг, гапирманг, ишдан қолдирманг мени!..

У олдидаги қоғозларни кескин нари суриб, бошқа қоғозларни қўлига олди.

Аброр яна бир муддат саросималанди. Сўнг у ҳам олдидаги қоғозларни истар-истамас кўздан кечиришга тушди.

Бундан бирон соат бурунгидек, телефон дабдурустан жиринглади...

Хотира

Ушанда Аброр олти ёшдаими, еттидаими...

Қиш қаттиқ келган эди. Ҳамма ўтовларни йиғиштириб, марказдаги уйларга кўчганди. Сахро аҳлининг, жумладан уларнинг ҳам, бу ерда ўз уйлари бор-миди ёки бу, умуман, чўпонлар қишлайдиган шунчаки қўналғамиди — Аброр билмайди.

Марказда идора, мактаб, магазин... кейин, бор-йўғи беш-ўнта уй. Атрофда худди чинакам тоғларни эслатган, чўққиси осмонга найза бўлиб санчилган қум тоғлари... Олис-яқиндаги бу қум таркиблари қачонлардир қотиб қолишганми, ҳарқалай, уларнинг ёнбағирларида арча, саксовул, юлғун шамолда гўёки тоғлар этагидаги дарахтзорларга ўхшаб шовуллаб-изиллаб турипти...

Ушанда атрофни қалин қор қоплаган эди. Ер билан осмон туташган. Булут, қуюқ туман оралаб баъзан йилт этган офтоб ойдек заъфарон нур сепади. Совуқдан у шамдек қотганга ўхшарди.

Қўраларга қамалган мол-ҳолга қараш бу ерда ҳам катталарнинг кундалик ташвиши эди. Болалар эса гоҳ уйда, гоҳ ташқарида — қор устида шовқин-сурон солиб ўйнашар, итлар вовуллаб-ангиллаб уларга қўшилишганича, қор тўзитиб ҳар томонга югургилашарди.

Шу қиш кунларидан бирида чўпонлардан кимдир эрталаб ташқарига чиқиб остонада беҳол биқиниб ётган тулкини тутиб олганини Аброр ғирашира хотирлайди. Уларга қўшни уйда турган чўпон нақ уйлар олдида бўрига тўқнаш келган, қўйнидан пичоқ чиқариб ўзига рўйирост ташланган бўри билан эртақдаги пахлавонлардек олишиб, уни чавақлаганди. Қор устида чўзилиб ётган каттакон бўри, ипдек ҳар томонга тортилган қип-қизил қон Аброрнинг кўз ўнгида...

Лекин гап бу воқеаларда эмас. Гап Нуржон — Она тўғрисида...

Уруш ва урушдан кейинги даврда уч бола билан қолган бу чўпон аёл кекса, майиб-мажруҳ эркаклар орасида белини эрдек танғиб юрар, ўша қаттиқ қишда ҳам уйдан кўпроқ мол-ҳолнинг ёнида эди. Болалиқдан меҳнат, машаққатли саҳро ҳаётига кўниккан, буни тақдир деб билган Нуржон, афтидан, учраган ҳар қандай қийинчиликни енгиб ўтишни инсон учун оддий ҳол, деб тушунарди. У барча саҳройилар сингари ғайратли, шиддатли ва шу билан бирга, ажабо, қандайдир ўта вазмин, осойишта эди. Барча саҳро кишиларидек, Нуржон бу ердаги йиртқичлар, газандаларни одамнинг, мол-ҳолнинг душмани, деб қабул қилар, аммо шунга қарамай, уларга нисбатан алланечук шафқатли муносабатга одатланган эди. Овулга, қўрага йиртқич оралаганда, у бутун чўпон-чўлиқ қаторида жонини жабборга бериб жанг қилишдан қайтмас, бироқ саҳродаги йиртқичлар, газандаларни йўқотиш керак, деган гапни ҳеч қачон ҳаёлига ҳам келтирмасди. Оилада, фарзандлар тўғрисида, ўнта бўлса, ўрни бошқа, дейилганидек, унингча саҳрода даррандадан қумурсқагача жамики тирик жон мангу яшаб қолаверишга ҳақли эди.

Аброр эслайди: тулки, сўнг бўри воқеаси рўй берганида, онаси чўпонлар ишини маъқуллаган, лекин йиртқичларнинг ҳолига ҳам ачинганди.

— Шунча ит бор, парво қилмай тушиб келишипти, — деган эди ўшанда Она. — Нималаргадир умидланиб келишган, албатта... Бу — совуқдан. Очликдан...

Ўша йили қишда яна бир қизиқ воқеа рўй берган эди.

Аброр онаси билан уйдан беш-олти қадам нарида билакдек йўғон чипор илонга тўқнаш келишди. Илон бирон кулфат туфайли инидан сурунганми, қор устида калтакдек қотиб ётарди.

Аброрлар биргина хонадан иборат, бир табақали эшик, битта деразаси бор уйда туришарди. Унинг пойгагида мўъжазгина тунука печь ломбиллар, печнинг остига ҳам бир кесим тунука ташлаб қўйилган эди.

Она ўғлига эшикни очишни буюриб, ўзи илонни авайлаганча қўлларида кўтариб олди. Уйга кириб, уни печь остидаги илиб турган тунука устига жойлаштирди.

Кечки пайт эди. Тун кирди. Илон бирдек карахт ётарди. Шу кеча Она ва унинг болалари илон билан бир уйда, шундоқ печь яқинида тўшалган ўринда тунашди. Болалардан кенжаси — илонга қизиқсиниб ҳамда ич-ичидан даҳшат туйиб қараган Аброрни, Она бағрига босди, ёт, қўрқма, у бизга зиён етказмайди, деди.

Илон чиндан уларга зиён етказмади. Эрталаб уйқудан уйғонишганида, у нақ остонада кулча бўлиб ётар, вишиллаб ташқари чиқишга йўл қидирарди.

Она эшикни ланг очди. Илон ўрмалаб, аллақайларга кетди...

Орадан кўп йиллар ўтгач, Аброр аллақайси ҳужжатли фильмда бундай манзарани кўрди: бир гуруҳ олимлар — фидойи кишилар ярим белларигача ботқоққа ботиб, лойга қоришиб қолган ҳайбатли тимсоҳларни гўр азобида қўлларида қуруқликка ташиганча, бошқа оқар сувга келтириб тушириб қўйишяпти... Аброр онаси вақтида мана шу олимлардек иш тутганини эслаб, хайрон қолди...

Бурҳон Тиллаевичнинг ҳузуридан кўчага хуррам, бахтиёр бўлиб чиққан Ҳозиддин ҳамон бўралаётган қор остида бир оз пойи-пиёда юргиси келди. У бошини кўтармай тўғрига қараб кетаверди ва бирдан... қандайдир жар ёқасидан чиқиб қолди.

Ғозиддин тўхтаб, кўзларини йирганича, атрофга аланглади. Эй... талаба-лик йилларида турган жойи-ку бу!

Жарнинг икки томонида кўп қаватли янги иморатлар қад кўтарган. Эски ҳовлилардан биронтаси ҳам қолмаган. Фақат жар... ўша, Ғозиддин этагида туриб осмонга тикилишни ёқтирган жар ҳали ҳам оёқ остида ястаниб ётипти.

У ёшлик даври ўтган ҳовлининг ўрнини аниқламоқчи бўлиб қаради. Хув ана... тўққиз қаватли иморат тушган ер. Ҳа, худди шу. Демак, чўнг бионинг тагида қолипти-да, қадрдон кулба!

Ғозиддин неча йилдирки, бу ерларга қадам босмаган эди. Шу боисдан, ўзи эски ҳовлида турган ўша палла ҳаётидаги энг ажойиб давр туюлиб, таъсирланиб кетди. Юзига урилиб, киприкларига қўнаётган қор, назарида, кўзларидан тирқираб чиққан аччиқ ёш билан қоришгандек бўлди. «Мен нақадар бахтсизман! Нақадар бахтсизман!» — деб пичирлади ўзича Ғозиддин. Бояги хуррамлик, бахтиёрликдан асар ҳам қолмади.

У юз-кўзларини кафти билан сийпалаб артди. Қорга бурканганини пайқаб, устини ҳам наридан-бери қокди. Кейин, тўққиз қаватли иморатга яна тикилганича, ҳовлининг эгаси — паттачи амаки тирикмикан, яшириб қўйиб қаердалиги эсидан чиққан пуллари ҳовли билан бирга вазмин темирбетон бионинг остида қолиб кетмадимикан, деб ўйлади. Инсоннинг ҳаёти шу: йиғаверади, аммо бир кунни ҳаммаси қаердадир ёки кимларнинг қўлидадир қолиб кетади!

Бу ўй Ғозиддиннинг ширин таассуротини бузаётгандек бўлди. У тиришиб, ҳовлида турган пайтидаги яхши воқеаларни эслашга уринди. Эй... амакининг барибир унга нисбатан муносабати ёмон эмасди. Айрим уйини ижарага қўйган кишилардек уни оёқ учида кўрсатмасди. Ўзини унга тенг деб билмаганига қарамай, қандайдир ҳайиқармиди, ҳурмат қилармиди... Бунинг устига, Ғозиддин ҳам ўшанда йигитмисан йигит эди. Янги кийишга доим ҳам қурби етавермас эди-ку, аммо шимига кунда икки марта дазмол босиб, деярли ҳар кеча қўйлаги ёқаларини ювиб қўярди. У баъзи бир талабаларга ўхшаб нафақа тегадиган кунни кутиб, ора-орада оч-наҳор ҳам юрмасди. Мунтазам тарзда мақола, лавҳа, очерк, баъзан ҳар хил ҳажвиялар ёзиб турар, газета-журналларда бири бўлмаса бири чиқиб, унинг қўлига аксар нафақадан кўра кўпроқ пул тегарди. Яшашга имконият бўлгани учун ҳам қалин-қалин китобларни сотиб олиб ўқишга, драма тўғарагида роль ўйнаб юришга эришган эди-да!..

Бу хаёллардан Ғозиддиннинг яна таъби хира тортди. Ўқишни битираётган йили уни театрга таклиф қилишган эди. У актёр бўлиши мумкин эди. Директорликдан ташқари, Маданият уйида бир неча йил драма тўғарагини ҳам олиб борганини айтмаганда, унинг бу борадаги орзу-умидлари аллақачон сўнгани аниқ. Журналистикани эса айтмаса ҳам бўлади. Газета-журналлардан ўша йиллардаёқ узилиб, узоқлашиб қолди.

Ғозиддин шу аснода, ёзиб юраверганимда, ҳозир биров мени эмас, мен бировни фелъетон қилармидим, деб ўйлади. Кейин, Ҳақназаров вақти-вақти билан қўлимга тутқазиб турган фиштдай қўлёзмалар мени еди, деган хаёлга борди.

У беҳосдан сергакланди: тўхта! Шу фурсатда ўтган йиллар давомида эҳтимолки мингинчи маротаба ўз ҳаётини ўзгартиргиси, қайтадан бошлагиси келди. Идорада ҳар қандай айбни мард бўлиб бўйнига олиш, Ноиладан ажралиш, қийналиб-покланиб, якка-ёлғиз қолиб, юраги буюрганича яшашни ўйлади. Аммо худди шу лаҳзадаёқ унинг кўз ўнгида дарғазаб қиёфада турган Ҳақназаров жонланди.

Ғозиддин, мен Ҳақназаровдан интиқом олмоқчи, ҳақназаровларни ер билан яксон қилмоқчи эдим-ку, шу сабабдан Ноилага уйланган эдим-ку, нега улар мени эгиб-букиб қўйди, деб ажабланди. Сўнг беихтиёр афти қаримсиқ болаларни эслатган жикаккина Ҳақназаровнинг жисми-жонига катта ёвуз бир куч борлигини, мана шу кучдан ҳайиқиб йилдан-йилга унга юрагини олдириб қўйганини, танишган йлк кунлардан бошлаб унинг измига тушганини ҳис этди. Ҳақназаровларни энгish осон эмас экан. Уларга бўйсуниб, эргашиш кам, аста-

секин ҳаттоки маҳлиё бўлиб қолиш мумкин экан! Ғозиддин гўёки шу сонияда Ҳақназаров нақ рўпарасида тургандек саросималанди: Да-да...

У шарт бурилиб, катта йўлга қараб югурди. Ҳозир эзмаланишни кўйиб туриш, тушиб қолган қудуқдан амаллаб чиқиб олиш керак. Кейин... кейин, балки...

Йўл четидаги телефон ўрнатилган қатор темир қутилар ёнида тўхтади. Биринчи навбатда Ҳақназаровга кўнғироқ қилиш керакми ёки Санамжон?!

Санамжон, албатта. Чунки бу хоним аллақачон ҳаммаёққа шикоят қилиб юрган бўлиши эҳтимол. Шусиз ҳам ёниб турган ўтга мой тўкилишига ҳожат йўқ. Устига-устак, отюз, патиласоч йигитча, пахта масаласи...

Ғозиддин шошилиб, кўли титраганча, рақам тера бошлади.

— Алло, алло... Санамжон?

— Ғозий ака...

— Сизни тоза қидириб юрипман,— меҳрибон бўлишга тиришиб деди

Ғозиддин.

— Мен ҳам қидирдим...

— Сиз мени қаердан қидирасиз, билатуриб... Ёки эшитмадингизми?

— Эшитдим. Лекин барибир идора... Кейин, уйингизга телефон қилдим...

— Эй...

— Овозимни чиқарганим йўқ. Фақат сиз трубкани оласизми, деб пойладим...

— Мен ташвишлар билан...— деди Ғозиддин. У дангал мақсадга кўчолмаётганидан нохушлана бошлади.

— Қаердан телефон қиляпсиз?— Буни ҳис этдими, дадил сўради Санамжон.

— Кўчадан...

— Мен ҳозир сизни кўришим керак. Юрагим тарс ёрилай деб турипман...

— Ёрилмай туринг,— деди гапни ҳазилга буриб Ғозиддин.— Ҳозир ишим кўп. Сизга бир-икки илтимосим бор...

— Ярим соат вақт топилар менга. Мен нима бўлаётганини билишим керак,— қайсарланди Санамжон.— Қаерда турганингизни айтинг, мен машина тутиб...

Ғозиддин ўйга толди. Унинг нима иши қолди ўзи? Ҳақназаров... маҳалла комитети... Ҳақназаровга кўнғироқ қилиш қочмайди. Бу қийин ҳам эмас, шунчаки икки оғиз ҳисоб бериш. Умуман, буни Ғозиддин одоб юзасидан бажариши керак, холос. Чунки, энди бир томондан Турди Баҳриев билан Бурҳон Тиллаевич, иккинчи томондан Ҳақназаровнинг ўзи ишни тўхтаган еридан давом эттираверишади, унинг ўралашиб туришига эҳтиёж йўқ... Хўш, маҳалла комитети кечқурун ишлайди, ҳозир борган билан биров топилмайди... Демак, Ғозиддин Санамжоннинг раёини қайтарган тақдирда, яна уйга кириб-чиқишига тўғри келади. Уйда иситмалаб ётган Диноранинг инқиллаши, Ғозиддин ярим кун рўзгорга тегишли бутун ишларни ҳалол бажарганини қадрламаган Ноиланинг қош-қовоғи... Булардан ташқари, Санамжонни телефонда гаплашиб эритиш қийинлигини ҳис этди у. Бундан ҳам муҳими, алланималарни жавраётган Санамжоннинг ипак овози... Ғозиддин дунёнинг дард-аламини унутиб, ҳали ёш, чиройли қизнинг кўксига бир нафас бошини қўйгиси келди...

— Нега индамаяпсиз? Алло...

— Менга қаранг. Бўлмаса, кўча эмас, ҳалиги жой... Лекин мени кўп тутмайсиз, иш... Келишдикми?

— Яхши-и...— ширин энтикди Санамжон.

Хотира

Кўникма деган бемаъни нарса бор.

Дунёда инсон ҳар қандай жиноят, ёвузлик, одамнинг одамлик қиёфасини бузадиган турли-туман қабиҳликларга умрида қачондир биринчи марта юзмаюз келади. Орқага қайтса — яхши, қайтолмаса, бунга у ўргана бошлайди. Албатта, маълум муддат норозилик туйғуси шамдек милтираб туради. Аммо кейин, батамом ўчади. Кейин кўникма пайдо бўлади. Кейин эса... махлуқдан фарқ қолмайди. Кўздан ҳаё, юракдан диёнат кетади. Юз туянинг товонига айланади.

Кекса дунё кўникманинг минг-минглаб шаклу шамойилини билади. Шулардан бири — оиладаги кўникма...

Оила — кичик мамлакат. Бу мамлакатда баъзан не-не қусурлар юзага келмайди, қандай хиёнатлар рўй бермайди. Бундай пайтларда табиий ҳолда нафрат туғилади. Инсон портлаши, исён кўтариши мумкин. Аммо кўпинча кўникма ўртага суқилади. У безбетлик, шармандалиқлар устига енгил-ҳавойи парда тортади.

Қисқаси...

Баҳор кунларидан бирида ёши ўн тўққиздан ўтиб, йигирмага қадам қўйган, медицина институтининг иккинчи курсида ўқиётган қиз кўчада, юксак биноларни этаклаб, бошини камтар эгганича, кўзи билан ер чизиб борарди. Унинг ўзини тутишида ясама оддийлик, сохта уятчанлик эмас, чинакам дилбарлик очиқ-ойдин кўриниб турарди. У шунчаки кўчада одимлаётиб, йигит кишининг юрагидан беихтиёр жой олар, ҳавасдан кўра кўпроқ ҳурмат, қандайдир эътиқод уйғотарди. Қизнинг қадди-қомати, ҳусни ҳам жойида; лекин унда бошқа, инсонни мафтун этадиган катта бир ички малоҳат борлиги муқаррар эди.

Дарвоқе, кўкда қуёш чарақлаб турганига қарамай, ҳавонинг ҳали ҳарорати паст, қиз эса кўпчилик ёш-яланглар сингари элдан бурун баҳорни бошлаб юборган эди. У юпқа кўйлак устидан енгил оқ пиджак кийиб, оёғига ҳам ёзлик, «килоннинг оғзидан чиққан» нозик туфлини илиб олган эди.

Кўчада кетаётиб, қиз бирдан тўхтади. Сўнг... ўрнида сакраб қўйиб, оёқларидан бирини йиққанича, лайлакка ўхшаб туриб қолди.

Бировлар учун арзимаган ҳол, аммо қиз учун фалокат юз берган, оёғидаги бир пой туфлисининг пошнаси ўридан кўчган эди.

Одамлар томошага ўч. Йўловчилардан кимдир илжайиб, кимдир истехзоли, масхараомуз тикилиб, бошқалари қандай воқеа юз берганига тушунмагандай анграйиб, унинг ёнидан ўтишарди. У эса шу паллада дарҳол бирон чора топишга ақли етмай, худди лайлакдек қотиб турарди.

Қора костюм кийиб, бўйинбоғ таққан йигит ердан чиқдими, осмондан тушдимми... кутилмаганда унинг нақ рўпарасида қад кўтарди.

— Эй... — қизнинг ғашини келтирганча, унга ачиниб бошини чайқади йигит. Кейин, дабдурустан сўради. — Оёғингиз нечанчи?

— Нима? — деди қиз йигитдан жаҳли-чиқиб, алам, зарда билан.

— Размерни сўраяпман, — деди йигит бунга парво қилмай, беозор кулимсираб.

Қиз куни бўйи кўчада бундай турулмаслигини ҳис этди. Шу боисдан, истаристамас, аммо йигит қандайдир чора топармикин, деб умидланиб сал юмшаганча, пичирлади:

— Уттиз беш...

Дунёнинг ишлари гоҳо кулгили... қиз турган жойдан йигирма қадам нарида пойабзал магазини бор, лекин шошганда лаббай топилмайди, дейилганидек у гангиб қолганидан, буни ўйлаб ҳам кўрмаган эди... Йигит эса тўғри магазинга қараб кетди. Кўп ўтмай, қўлтиғида қоғоз қути, қўлида қизнинг оёғидагидан бир оз одмироқ туфли билан унинг ёнига қайтиб келди. Қути, туфлини қизнинг оёқлари остига қўйди.

— Ҳозирча мана буни кийиб турун. У ёғи бир гап бўлар, — деди яна кулимсираб ва... ўз эзгу вазифасини бажарган хизрдек, шу ондаёқ одамлар орасида кўздан йўқолди.

Китоблар, газета-журналлар саҳифаларида «биринчи ёрдам» деган гап учраб туради. Кимдир аҳволи оғирлашган одамни кўриб, дарҳол врач чақиради. Кимдир ёнғин пайтида одамларни ўйлаб, ўзини ўт ичига уради...

Қиз учун нотаниш йигит мана шундай иш тутган олижаноб инсон эди. У нима бўлганини англаб, раҳмат дейишга ҳам улгурмаганди. Хижолат чекиб, янги туфлини кийди. Сўнг шошиб, қўлидаги ҳамён ҳамда бояги қутини кўксига босиб олдинги туфлини қўлига олганича, пойабзал магазинига кириб борди.

— Опа... опажон... мана бу менга олиб чиқилган туфли... пулини...

Сотувчи аёл негадир қизнинг оёғига эмас, қўлидаги туфлига, қутига қаради. Кейин, қутини очиб, ичига кўз ташлади. Бехосдан унинг киприклари учди.

— Нима қиласиз, ўйин кўрсатиб... афтидан, дуппа-дуруст қиз...

Энди қиз ҳам қутига мўралади. Қутида муҳр босилган бир парча қоғоз ётар, туфлининг ҳақи тўланган эди.

Қиз кўчага паришонланиб чиқди... Бу йигит мени ёнида пули бўлмаслиги мумкин, деб ўйлаган. Мен ундан яхшилиги учун қарздор бўлганим етарли, буниси ортиқча. Уни топишим керак...

Йўқ, ўша куни ҳам, орадан беш-ўн кун ўтгандан кейин ҳам йигитни тополмади. Неча марта йигит учраган кўчани атайин айланиб, одамларнинг юз-кўзига тикилди. Қизнинг излаганига ҳеч ким ўхшамас эди.

Унинг ҳафсаласи пир бўла бошлади. Бироқ ана шунда...

У дарсдан чиқиб, трамвайда кетаётганида, беҳосдан кўчада кўксини кўтариб, босиқ, мағрур одимлаётган қора костюмли йигитга кўзи тушди.

Қиз ҳаяжонланганидан нафаси бўғзига тикилиб, трамвай бекатга яқинлашиши билан ўзини эшикка урди. Кейин, йигит келаётган томонга қараб яна шамолдек елди.

У йигитга етиб олиб, худди йигитни йўқотиб қўйишдан қўрққандек қўли бандини маҳкам тутди:

— Мен сизни излаб юрипман...

Йигит беозор кулимсираб, шу билан бирга, бу қиз киму мақсади нима эканлигини билмаганидан ажабланган алпозда, унга разм солди.

Қиз ҳансираб, туфли воқеасини эслата бошлади. Ниҳоят:

— Бугун аксига чунтагим қуруқ... Лекин сиз адресингизни беринг, юбораман. Ёки аниқ бир жойни айтинг, келтириб бераман... — деди.

Йигит яна кулди.

— Қизиқ экансиз,— деди у.— Инсон учун наҳотки шу муҳим бўлса. Қаерларда қолмайди баъзан арзимаган йигирма-ўттиз сўм...

— Эллик сўм!— аниқлик киритди қиз.

— Барибир,— деди йигит.

Қиз ўз гапида туриб олди. Шундай қилиб, улар эртаси куни қайтиб шу кўчада кўришадиган бўлишди.

Эртаси куни қиз туфлининг ҳақини йигитнинг қўлига тутқазди. Йигит пулга, эски, жонига теккан ўйинчоқни қўлига олган боладек, ғалати қаради. Сўнг:

— Бу йўқ нарса эди. Мен олишим керак бўлса, келинг, ҳозир бунга иккимиз музқаймоқ еймиз... ҳаммасига,— деди.

— Ҳаммасига?— эси чиқди қизнинг.— Томоғим оғриб қолади,— деди содадиллик билан.

— Томоғингизни ўзим даволайман... агар оғриси, албатта...— тушунтирди йигит.

Улар яқин бир ердаги қаҳвахона айвонида ўтириб, музқаймоқ ейишаётганида қандайдир қизлар бош силкиб, илжайишиб, йигит билан кўришгандек бўлишди. Кейин, бошқа биттаси уларнинг ёнига келганича, йигитга театр тўғрисида алланималар гапириб, унинг фикрини эшитди.

Музқаймоқ еяётган қиз ўзи янги танишган йигитнинг қизлардан дўстлари йўқ эмаслигини пайқади. Рўпарасида ўтирган йигитга тикилиб, унинг кўзлари, чиройли порлаб турганини, кўримсиз, чуваккина юзида ажиб бир улғворлик борлигини кўрди. Беихтиёр, у менга ёқади, мен уни ҳеч кимга бермайман, деган ўй кўнглидан кечди...

Ноила шу йўсин Ғозиддин билан кўришиб, учрашиб турадиган бўлди.

Ҳақназаров бир куни, вой муттахам, вой подлец, деб совчиликка келган Ғозиддинни сўкиб, бу йигит билан ошначилик қила бошлагани учун қизини тергашга тушганида, Ноила кўз ўнгида дунё қоронғилашиб, севган йигитини йўқотишдан қўрққанидан, уйда бор овозича бақириб-ўкириб йиғлаган эди:

— У сизга эмас, менга керак. Бўлмаса, яшамайман...

Уларнинг турмуши кўнгилдагидек бошланди. Ноила Ғозиддинга сиғинар, суянар, уни мушукдек ялаб-юлқар, ўзини дунёда энг бахтли аёл деб билар ва дунёда у фақат бир нарсадан — севгилисини йўқотиб қўйишдан қўрқарди.

Тўғри, уларнинг ҳаёти машаққатли эди. Ноила ҳали ўқишни тугатмаганди. Ғозиддин гарчи ҳаш-паш дегунча мансаб курсисига ўтирган бўлса ҳамки, топган-тутгани баъзан рўзгорни тебратиб учун учма-уч ҳам келмасди. Бунинг устига, топганини у қаёқларгадир сочиб ҳам юрарди. Болаликдан етишмовчиликни кўрмай, билмай ўсган Ноила бундан асабийлашар, изтироб чекарди.

Аммо, эрим қўли очик, жўмард яшашга одатланган, мен уни тергашга ҳақим йўқ, деб Ғозиддинга лом-мим демасди. Хўш, улар аввалига анча камхарж бўлишгани, қийналишганини қўятурайлик... Бировнинг уйида туриш йигит кишига малол келади. Бунинг аёлга, айниқса Ноиладек ёш келинчаққа қанчалар хўрлик, қанчалик кўзёшига тушганини тасаввур қилиш мумкин. Паттачи амакининг эшикдан чиққан Ноилага ҳар гал суяқ пойлаб ўтирган итдай оч, ютиниб, бошдан оёқ тикилишининг ўзи... «Келинжон, чироқни кечгача ёқманглар, майли-ку, лекин...» деб ора-орада чайналишининг ўзи... Аммо Ноила тишини тишига босган эди. Хўп, бу ҳам майли. Уч-тўрт йил ичида унинг икки боласи нобуд бўлиб, юрагини сидириб кетди...

Йўқ, Ноила барибир бахтли эди. Ҳаётда учраган бу машаққатлар нима, минг чандон оғир юкни кўтаришга ҳам унинг қурби етарди. Умр бўйи қийналиб яшамайдими!.. Ноила бунга рози эди. У аввалдан муҳаббат йўлида маълум бахтиқароликларга йўлиқиш гарданида борлигини ҳис этган, ўзини шу ўтга парвонадек урган эди!.. Ноила ҳамон ўт кучиб, қанотлари куйиб, ниҳоят, бирдек лапиллаётган ўтнинг пойида жижғанақ бўлишдан қайтадиган эмасди. Фақат... севган, ҳаёт-мамот деб тушунган кишиси, эри унинг орзу-умидларини барбод қилмаса бас, уни тарк этмаса бас.

Бироқ уларнинг тўрмуши кўп ўтмай Ноиланинг кутганидан бошқача кўча бошлади.

У болаликдан ота-онасига қаттиқ меҳр қўймаганди. Бунга сабаб, ота-онаси орасида ҳам оилага кўрк берадиган бирон бир яқинлик кўзга ташланмасди. Икки ўртага қалин девор тушган, ота ўзича, она ўзича кул кечирар эди. Ноила ақлини танибдики, кўпинча уйда ота иккинчи қаватда, она биринчи қаватда умр ўтказди, худди қўшнидай... У ўсиб-улғайгани сайин, уйдагилардан кўнгли баттар совий бошлаганди. Гап шундаки, Ноила кўп китоб ўқирди. Унинг ҳаваси келган, ич-ичида байроқ қилиб кўтарган китоблардаги олижаноб қаҳрамонларга бутун мақсади еб-ичиш, яхши уст-бош, ўй-жойни безашдан иборат бўлган ота-онаси сира ўхшамас эди. Ноила, булар мешчанга айланиб, бошқача яшаш кераклигини эсдан чиқариб қўйишган, деб ўйлар, ўзи бағрида унган хонадондан алланечук ижирғанарди.

У эрга теккан пайтида ҳам уйдагиларга нисбатан муносабати шундай эди.

Унинг назарида, Ғозиддин бутунлай уларга ўхшамаган, ўхшаши мумкин ҳам бўлмаган олам эди. Айниқса, Ғозиддин билан Ҳақназаров икки кутб, дунёда ҳеч бир куч уларни бирлаштиролмади. Аксинча, Ноила борасида гап чиққанида, улар бир-бирларига нафрат, адоват билан қарашган, кескин тўқнашишганди...

Тўй ўтиб, қариндош-уруғлик қарор топгач, Ҳақназаров Ғозиддинга ён бе-раётгандек бўлди. Ғозиддин-чи? Тез орада у ҳам негадир Ҳақназаровга томон қайиша бошлади... Ноила аввалида бунга ортиқча парво қилмади. Буни табиий ҳол деб тушунди. Ахир, қайнота билан куёв бир умр қирпичоқ бўлиб юришмайди-ку!.. Улар орасида илиқ муносабат туғилган экан, бунинг нимаси ёмон?! Дунёда бир-бирига душман мамлакатлар муомала қилишадию!.. Аммо бора-бора Ноила адашганини сезди. У отаси билан эри уйдаги аёллардан махфий қандайдир ишлар билан шуғулланишаётганини, уларни номаълум мақсад, маслак бирлаштирганини ҳис эта бошлади. Ноиланинг энди отасидан жаҳли чиқди. Эримни отам йўлдан оздиряпти, деб ўйлади. Дунёда нега бузилган одамлар ҳамиша бошқаларни ҳам бузишга уринишади, ўзлари сингари бедаво бўлишга ўргатишади, бу қандай бедодлик, деган хаёлга борди. Эри учун курашиб, уни Ҳақназаровнинг даст-панжасидан тортиб олгиси келди. Лекин орадан яна бир оз вақт ўтгач, Ноилага гап фақат Ҳақназаровда эмаслиги ошкор бўла бошлади...

Йиллар давомида эса бутун манзара ойдинлашди-қолди.

Ноила, албатта, отасини оқламас эди. Ахир, нима қилганда ҳам, Ҳақназаров Ғозиддинни биринчи таниган пайтидан ўзи ўралашиб турган гирдобга имлади. Кейин, йилдан-йилга ошнабозлик, манфаатпарастлик, қўли эгриликдан унга дарс бериб келди. Ниҳоят, уни афти-ангори зиёли одамга ўхшаган ростмана корчалонга айлантирди. Куёвини узлуксиз ўз фойдаси учун ишлатди. Ундан доим совға-салом кутгани етмагандек, қарз, деб тўппа-тўғри пул ҳам олиб турди. Устига-устак, Ғозиддинга арзимаган имкониятлар яратиб бериш эвазига, уни

ўзи чизган чизикдан чиқолмайдиган шунчаки қўғирчоқ, шунчаки қул аҳволига солиб қўйди...

Ҳозирдин-чи? У нега бунчалик қайишиб-майишиб, қайнотасининг иродасига бўйсунди?!

Ноила танишиб-дўстлашган кунларда ҳам Ҳозирдин қизнинг ҳаёлидаги йигит эмасди. Улар илк дафъа кўчада юзлашган пайтдаги Ҳозирдиннинг валло-матлиги ҳам аслида бир ўйин эди! Тўғри, аввалдан унинг билим доираси кенг, Шарқ дейсизми, Ғарбми, бирон тўғрида гап чиқса, у билан бемалол суҳбатла-шиш мумкин эди. Алишер Навоийнинг қайсидир машҳур ғазалидан бир сатри-ни эсланг, Ҳозирдин сизга шу ондаёқ иккинчи сатри топиб берарди. Достоевский ва жиноятга қараш, Хемингуэй ва ов тўғрисида сўзлашмоқчимисиз, мар-ҳамат! Уйда ётиб, отаси тўплаган даста-даста китобларни ўқиган Ноила қишлоқ-да туғилиб-ўсган йигит қаердан, қандай қилиб бунчалик билимли бўлганига ҳайратланарди. Маърифат эгаллагани учундир, у ўзини босиқ, маърур тутарди. Бачкана хатти-ҳаракат қилмас, бачкана гапирмас эди. Бунга йўл қўйган тақдир-да ҳам, бу эркалашга, ҳазил-мутойибага ўхшаб кетарди. Бирон ерда йигитлар қиз болага шилқимлик қилаётган бўлса, қизни ҳимоя қилишдан қочмасди. Ким-дир, айниқса аёл киши оғир юк кўтарганини кўрса, шубҳасиз кетаётган йўлидан тўхтаб, ёрдам бергиси келарди. Умуман, ҳолис, беминнат яхшилик қила олар-ди. Ахир, ўқишни тугатиб, янги директор бўлганида, у ҳеч қандай манфаатни кўзламай ходимларни ишга қабул қилаверганди... Ҳа, унда муайян бир оли-жаноблик белгилари бор эди. Маърифат ва мана шу улуғворлик туфайли, ҳали унинг юзи ёруғ, кўзлари порлар эди... Бироқ ўшанда ҳам, Ҳозирдиннинг ҳар бир босган қадами, ҳар бир сўзида, мана, мен шунақаман, деган маъно акс этарди! У табиий ҳолда, эҳтиёж юзасидан эзгу ишни бажаришдан кўра кўпроқ, мен бошқаларга ўхшамаслигим керак, деган ҳаёлга бориб, буни азбаройи ўзини кўрсатиш учун қиларди! Унинг ойнага узоқ тикилиб, эътибор билан кийи-ниши, ўзини кибор тутиши, кулимсираб гапириши — булар китоблардаги, тарихдаги ажойиб кишиларга тақлид натижаси эди, ҳолос. Ҳозирдин ҳаммадан бурун одамлардан бир бош юқори кўтарилиш, рўёбга чиқишни ўйлаб-ўрта-нарди. Бунга қайси тарзда эришиш уни кам қизиқтирарди. Ушандаёқ у шундай йигит эди...

Кейин, ич-ичида беркинган истак йўлида Ҳақназаров унга қўл келди.

Ҳозирдин тап тортмай олдинга босди ва ўз мақсадига эриша бошлади.

Ота-онаси уйда тўқ-тўкинликка одатланган Ноилани дастлаб эрининг нима ҳунар кўрсатиб турмушни тез ўнглаб олаётгани ортиқча ташвишга солган-ни йўқ. Аксинча, оиланинг бахтини ўйлаган кўпчилик аёллар сингари, машақ-қатлар чекиниб, ҳаётнинг яхши бўлаётганига суюнди... Биринчи галда Ҳозир-диннинг ўзини тутиши, афти-ангори йилдан-йилга ўзгариб, олдинги жозиба йўқолиб бораётгани унинг диққатини жалб этди. Сўнг... бунга сабаб излаб, уларнинг ҳаётига ҳам аллақачон ҳаром-хариш аралашганини пайқади. Бу Ноилани даҳшатга солди. Сўнг... Ноила бундан ҳам каттароқ даҳшатни туйди. Унга Ҳозирдиннинг меҳр-муҳаббати йўқ, у Ҳозирдин учун мақсад йўлида шун-чаки восита вазифасини ўтаган эди!..

Тилла деб қўлига олгани мис чиққан Ноиланинг руҳи сўнди. Ҳозирдиндан кўнгли қолди. Бу йигитга нисбатан юрагида кўтариб юрган оташин муҳаббат ўрнини совуқ нафрат эгаллади...

Муттаҳам, каззоб, корчалон бир одам Машраб ёки Маркес ҳақида гапириб нима қилади? Ноилани эрига қаттиқ боғлаган ширин суҳбатларнинг ҳам умри тугади...

Одам сафарда билинади, дейишади. Йўлда-ку, ёмон ҳамроҳдан юз буриш, қочиш мумкин. Аммо оила аталган умр сафарида кўнглингни ўтиришмайдиган ҳамроҳдан қандай қутулиш керак?!

Ноиланинг бутун ҳаётдан кўнгли совий бошлади. Шу орада Динора туғил-ди. Фарзанд онани ҳаётга қайтариб, унга барибир яшаш кераклигини тушун-тиргандек бўлди. Лекин кундан-кунга янги даҳмазалар чиқди.

Ноила бир пайтлар уйда отасининг чўнтагидан қайсидир аёллар исми-фамилияси билан телефони ёзилган хат чиқиб, онаси обдан юмдалашганини кўрганди. Кейин, бир гал йўлак бурчагида отасининг ёнига келиб юрадиган аспирант йигит негадир онасининг сочларини сийпалаётганини...

Гозиддиннинг аслида Ҳақназаровдан фарқи йўқ экан. Мана, у ҳам уй бўлса уй, бўлмаса, бошқа аллақабларда ўйинқароқлик қилади.

Ноила-чи?

Ноила ҳеч қачон эрига хиёнат қилмади. Бироқ у ҳам энди ўзгариб кетган. У ҳам олдинги Ноила эмас...

Орадан йиллар ўтиб, у ҳам ҳар қандай аҳмоқгарчиликка кўникма ҳосил қила бошлаган...

Воқеа

Ҳақназаров зинани ғичирлатиб, қўлида машина калити, паришон кўйда иккинчи қаватдан пастга тушди.

— Редакция жавоб бермаяпти. Бу редакторлар ҳеч ўрнида ўтирмайди,— деди у, оёқ шарпасини эшитиб йўлакка шошиб чиққан Донохонга тикилиб.

— Бошлиғи билан гаплашмадингизми?— одоб сақлаб, секин сўради Донохон.

— Раисми? Раис билан гаплашишади,— деди Ҳақназаров.— Ҳозир бу... дазмоллаш мумкин. Бу ердан кетса, бошқа иш топилади. Газета ёмон. Пақ этиб фельетон чиқса, тамом. Менинг ҳам тагимга сув кетади. Боринги, тинч кўйишганда ҳам, шаънимга доғ тушади. Шундан хаёлим қочиб турибди.

— Сиздай одам, ҳамма билади...— деди яна одоб билан Донохон, эрини бир умр бошида кўтарган аёлларга ўхшаган мўмин қиёфада.

— Узим бундай бир бормасам...— гапни якунлади Ҳақназаров. Донохон эрининг мақсадини тушунди. Шкафдан калта пальто, бўрк олиб, уни кийинтирди.— Сенинг нега машқинг паст?

— Ноила телефон қилди,— сал тирилиб, ҳаяжонланди Донохон.— Бу ёғи нима бўлади, деб кўрқиб ўтирипти. Эримнинг ўзи аввалдан аҳмоқ экан, дейди...

— Энди тушуниптими?— аччиқ кулди Ҳақназаров.— Шунинг учун телефон қилиптими?

— Йўқ,— деди Донохон шошиб. — Қизи қаттиқ шамоллапти. Иситмаси чиқиб, алаҳлаб ётибди экан...

— Узи дўхтир, қарамайдими?— бўғилди Ҳақназаров. — Бунга ҳам мен балогардон бўлишим керакми?! Шу қизинг мени куйдирди-куйдирди-да...

Донохон индамади.

Ҳақназаров ташқарига чиқиб оппоқ, қалин қорни ғарч-ғурч босганича, тўғрига қараб кескин йўналди. Унг қўлдаги баланд девор этагидаги пастак ёғоч уйдан югуриб чиққан қоровул бош силкиб, андак саросималанганча, унга салом берган бўлди. Сўнг дарвоза томон ошиқиб, каттакон темир дарвозанинг иккала табақасини ҳам ланг очиб қўйди.

Ҳақназаров машинани секин, эҳтиёткор ҳайдаб, йўлга тушди.

У олдинги қора «ЗИМ» ўрнига бу оқ «Волга»ни олганига ўн йилча бўлиб қолди. Аммо авайлаб ҳайдаганидан ҳамон янгигина харид қилинганга ўхшайди. Вақти-вақти билан Ҳақназаров бу машинага пул харж қилган пайтлар ҳам бўлган, албатта. Лекин қайси қимматбаҳо буюм эгаси бундай қилмайди, дейсиз.

У редакция биносига яқин қолганида машинани тўхтатди.

Газета редактори Махсумжон ака қизиқ одам. У чекмайди. Бироқ ким биландир бафуржа, кўнгилдан суҳбатлашишга тўғри келиб қолса, уни бехосдан биргина сигарета чекиб ташлаш хумори тутади. Суҳбатдошининг ёнида ҳам чекишга ҳеч нарса топилмаса, беихтиёр асабийлашади... Ҳақназаров кашандаликни ташлаганига анча йиллар бўлган. Шунга қарамай, редактордан қайси йўл билан бўлмасин, фельетонни тўхтатиш, куёви, ўзини обрўсизликдан сақлашни сўрамоқчи, бунинг учун редактор билан дўстона, дилкаш суҳбатлашмоқчи экан, ёнида сигаретаю бир қўти гугурт бўлиши шарт.

У машинадан илдам тушиб, гавжум дарахтлар орқасидаги қаҳвахонага ёнма-ён ўрнашган магазин томон одимлади... Дарахтзорда энгига нисбатан катта, узун, негидир нархи ёзилган қоғоз узиб ташланмаган янги плашч кийиб, айвончали кенг янги шляпани қўлида ғижимлаганича, нари-бери юраётган, кайфи тароқ бўлса керак, ўз-ўзи билан гаплашаётган қандайдир отюз, патиласоч йигитчага тасодифан кўзи тушди. Ҳақназаров бу йигитчани қаердадир олдин бир кўргандек эди.

Йўқ, у йигитчага ортиқча аҳамият бермай, магазинга кирди. Сигаретаю гугурт олиб, қайтиб ташқарига чиқди. Йигитча ҳамон дарахтзорда тентирарди.

Ҳақназаров энди олдинга босиб, ўзича бу ким бўлди экан, деб шунчаки ўйлай бошлади. Эслаёлмади. Аммо ўтиб кетаётганида, йигитча бошини кўтариб, бехосдан унга ялт этиб қаради. Кейин, суюнганми, эзмаланганми кўйда, ёйилиб:

— Домулло...— деди.

— Илёс!— Бу ном ўз-ўзидан Ҳақназаровнинг ҳам ичидан портлаб чиққандек бўлди.

— Яшанг! Мана, юрипмиз. Озодлик! Йўқ қилолмадингиз, домулло!— деди яна ёйилиб, ўз сўзларидан ўзи бир оз лаззатланиб йигитча.

— Бемаъни гапларни қўй, болам. Яхши эмас,— насиҳат қилди Ҳақназаров.— Ҳаётда инсон ҳамма нарса учун жавоб беради. Ўғирлик қилгани учун ҳам... Ўзинг машина баллонларини тешмагин эди. Яроқли анжомларини ўғирламагин эди...

— Мен ўғирлик қилганим йўқ,— деди Илёс энди афти-ангори тундлашиб, алам, надомат билан. — Мен... мен, майли, ўғри... Лекин менга ўхшаганлар арзимаган гуноҳи учун йиллаб жазо тартади... Нима, сиз тўғримисиз? Сиздай китлар олдида биз балиқча... А-ҳа, сизларни ҳам ҳозир тутишяпти, мен кўрган кунларни яқинда сиз ҳам кўрасиз, домулло!.. Менинг бутун ҳаётимни сиз буздингиз, сиз!..

— Бунақада мен сен билан гаплашмайман, болам,— қўлини силтади Ҳақназаров, йўлида давом этишга уриниб. — Сен ҳалиям тушунмапсан...

— Тўхтанг, нимани?

— Мендек зиёли бир одамни ҳақорат қиляпсан. Ҳеч бўлмаса, ёшимни ўйламайсанми? Мен сенга яна айтаман. Ҳаётда инсон ҳамма нарса учун жавоб беради...

— Сиз-чи? Сиз нега жавоб бермадингиз?

— Мен нимага жавоб беришим керак?

— Билмайсиз-а...— заҳарханда билан кулди Илёс. — Опамни машинада олиб юргангиз. Тегишганингиз... Мен шунга машинани бузганман. Опам шарманда бўлмасин деб, судда буни айтмаганман. Сиз бўлса...

Ҳа, бундан бир неча йил бурун воқеа худди шундай бўлган эди... Аёллар, қизлар ҳам ғаройиб халқ-да! Мана, шу Илёсдан уч-тўрт ёш катта опаси Руқия олима бўлгиси келиб, менга шахсан ўзингиз раҳбарлик қиласиз, домлажон, деганча Ҳақназаровни қўлтиғидан маҳкам тутиб олди. Аввалига Ҳақназаров бир оз қочиб юрди, кейин Руқия билан иш юзасидан кўриша бошлади. Қиз пинжида тургач, охири уни машинага солиб юришга одатланди... Бу чол опамни машинада олиб юрмасин, деб Илёс машинани бузганини, анжомларини ўғирлаб қўйганини Ҳақназаров биларди. Бироқ ўзини билмаганга солиб, Руқиянинг юзини ҳам ўйлаб ўтирмай, милицияга шикоят қилди. Терговчи Илёсни тутиб, ишни судга оширди...

Бу ишнинг қизиғида довдирамаган Ҳақназаров энди ўзини йўқотармиди!

— Опанг? Опанг ҳозир ҳам менинг шогирдим,— деди у Илёсга ўйчан, ғамгин тикилиб. — Агар гапинг рост бўлса, демак, ўшанда сен аҳмоқчилик қилган экансан, болам. Менга бир оғиз айтмайсанми, машинага теккунча! Сен қаёқдан биласан, мен балки, ўз қизим, деб опангни пешонасидан ўпиб қўйгандирман! Кўча лой бўлганида, йиқилмасин, деб қўлтиғидан олгандирман! Қиз бола ярим кечада юрмасин, деб машинага миндиргандирман! Тентак!.. Бугун қорда, шу ҳолда юришинг-чи! Бу ҳам тентакликдан бошқа нарса эмас, тушунсанг!..

Илёс бошини бир дам кўксига солинтирди. Кейин гўёки ҳозиргача оддий бир ҳақиқатларга ақли етмаган-у, айни сонияда кўзи бирдан очилгандек, Ҳақназаровга анграйиб қаради.

— Сиз мени алдаяпсиз!— деди секин.

— Эсимни ебманми, сени алдаб...

— Сиз яхши одамсиз,— негадир бемаъни илжайди Илёс. — Лекин барибир опам...— деди у ва бехосдан ўкраб йиғлаб юборди.

— Қўй, йигит кишига уят бўлади, болам,— Илёснинг елкасига қўлини қўйди Ҳақназаров. Ажабо, ўзи кутмаган ҳолда, унинг ҳам кўзларининг туб-

тубида ёш йилтирагандек бўлди.— Вой, болам-э... менинг кўнглимни бузиб нима қиласан?! Бас, ўтган ишга салават. Қайтипсан, яхши, энди ҳаётни ўйлаш керак... Менинг кўлимдан эзгулик келади, болам, мен мардман. Қаерда ишламоқчисан, айт, ёрдам берай... Унгача кунингга яратиб туриш учун пул... айтавер, қанча керак?

— Пул? Йўқ... Ана, ўзимда... ана, бемалол...— Илёс кўйинини пайпаслаб, кўлини ҳавога кўтарди. Бир даста бешталиқ қор устига сочилиб кетди.

Ҳақназаров энгашиб, шошмасдан пулни ердан териб олди. Ниҳоят, уни кўлида ғижимлаб турганича, Илёсга қадалди:

— Бундан чиқди, ўғирлик қилипсан-да яна...

— Мен ўғирлик қилганим йўқ,— бошини чайқади Илёс.— Пахта... ишладим...

— Бутун гапинг телба-тескари,— жаҳлдан кўли титради Ҳақназаровнинг.— Сен бир ерда ишламасанг, сени ким пахтага юборади?

— Ўзим... Бир қиз учун... Қайлиғим касал, ўрнига сен бор, деб бир йигит...

— Бир йигит?

— Ҳа, Қобулов деган... директор экан.

— Қобулов?— эсанкиради Ҳақназаров.— Сен уни қаёқдан биласан?

Илёс ўзини оқлашга уриниб, куюниб, нима бўлганини тушунтирди... У Ҳақназаровни кўриб гаплашишни кўнглига тугган экан. Ҳақназаровнинг уйи олдидаги бўш шиша қабул қиладиган дўконда бирон ҳафта шунчаки югурдаклик қилипти. Бу унга арзимаган чой-чақа учун ҳам керак экан. Қобулов кўчадан ўтиб кетаётиб, унга кўзи тушипти-ю, уни эртасигаёқ далага жўнашга кўндирипти...

Ҳақназаров ҳамон бир даста пулни кафтига босиб турарди. Бундан бир неча кун бурун Ҳозиддиндан у пул сўраган, куёви чайналиб, ҳозир кўли қисқалигига мингта ваз-корсон кўрсатганди. Қайсидир оёғи-суюқнинг эркалигига шунча сарфлапими, демак, қуриб қолгани ёлғон экан-да! Демак, ўз қайнотаси — ўз отасини алдапти-да! Муттаҳам! Подлец!..

Ҳақназаров шу дамда редакцияга боришни йиғиштириб қўйиб, қаердан бўлмасин Ҳозиддинни топгиси, ҳовучидаги пулни — буни Илёсга бермай, куёвининг юзига рўйирост отгиси келди. Кейин, бу кунингдан баттар бўл, деб куёви билан юзкўрмас муносабат тутиб кетишни ўйлади.

— Домулло... чўзинг...

Ҳақназаров хушёр тортди. Илёс биров билан кўришмоқчидай икки кўлини олдинга узатиб, хивичдек чайқалиб турарди.

— Ҳа, албатта,— деди Ҳақназаров. У пулни ўзи авайлаб Илёснинг кўйнига жойлади.— Фақат, кет. Тўғри уйингга бор. Тушундингми?

— Менми? Мен сизни ўпмоқчиман,— деди Илёс.— Сиз яхши одамсиз...

Ҳақназаров кўл силтаб, кескин бурилганча, машинага қараб кетди. Машина ёнида устидаги қорни қоқди. Сўнг кабинада бир дам маҳзун ўтириб қолди.

— Подлец!— пичирлади ниҳоят ва машинасини юргизиб, редакция томон ҳайдади...

Хотира

Кеча ойдин ва салқин эди.

Шамол ўт-ўланларни енгил шитирлатар, от ҳар дамда пишқирар, арава худди сўнгсизликда кетаётгандек туюларди.

Улар — икки киши арава устида ярмиларигача пичанга ботиб ўтиришарди. Ҳайбат муаллим ора-орада ўхчиб-ўхчиб йўталар, кўзлари ҳадеб ёшланаверар ва кўлларининг орқаси билан ҳадеб кўзларини артар эди.

Йўлдан узоқдаги қайсидир нуқтага ўйчан тикилиб, тилга кирди:

— Хув, тепалик ёнида қорайиб турипти, қаранг... Қишлоқ! Боғиён дейди...

— Боғиён? Бу, сизнинг қишлоғингиздан каттами?

— Йўқ, бўтам... Кўрганингиз, бизнинг қишлоқларимиз ярим шаҳар,— деди Ҳайбат муаллим.— Бу фақат битта кўча...

— Лекин бу ерда ҳам боғлар...

— Сиз ўйлаган боғ йўқ бу ерда... Мен сизга айтсам, Жумавой, бу ном «боғ» эмас, «боғий», яъни осий деган сўздан олинган. Бу ерда боғийлар яшай-

ди!— Қария нафаси қисиб, йўталишга тушди. Кўзларини қўллари орқаси билан арта бошлади.

— Нима осийлик қилган қишлоқдагилар?— тепалик томон қараб, қизиқсинди Жума.

— Кўп,— деди Ҳайбат муаллим. — Ҳар замонда ҳар хил... Оташпарастликдан бошланган. Арабларга бўйин бермаган бу қишлоқ. Пошхоликка қарши чиқиб, боғиёнликдан бир қанчаси оёқ-қўллари кишан-занжирланиб, зиндонда тизилиб ўтирган сурати бор менда... Бу ернинг одамлари доим қайсар бўлган. Улар ҳаммавақт бош бураверган. Ҳеч қачон, ҳеч кимга итоат қилмаган.

— Уларни нуқул жазога ҳам тортишаверганми?— сўради Жума.

— Тортишган,— деди қария. У калта-калта йўталди. — Итоат қилмаган кимга ёқади, дейсиз. Бутун тарих бўйи уларни жазолашган. Қайси салтанат ҳукм сурмасин, адоват билан қараган. Улардан нотинчланган... Боғиён дега-нидан тушунмадингизми? Уларга гўёки лаънат тамғаси бу... Қишлоқни етти ёшдан етмиш ёшгача неча марталаб қиличдан ҳам ўтказишган. Бу шундай қишлоқ, кичик бўлсаям...

— Демак, эркинлик...

— Эркинлик... бу даҳшатли бир эркинлик, бўтам,— деди Ҳайбат муаллим.

— Эрк — оддий тушунча. Ҳозир ҳеч ким эрка шак келтирмайди,— деди Жума. — Мана, эрк учун инқилоб... шунча ишлар бўляпти. Оғзимиз тўлиб, кўксимизга офтоб тегди, деяпмиз. Яхши... Лекин, подага ҳам чўпон керак, дейишади. Менимча, дунёда итоатсиз ҳам қийин. Мумкин эмас... Мен тушунмайман...

Қария қўли орқаси билан кўзларини артди.

— Ҳаммаси эътиқодга боғлиқ,— деди у ўйланиб. Сўнг, ой нурлари остида яна сирли ҳикоя қила бошлади. — Мен ёшлик пайтимда бир бола масжидга бормагани учун ота-онаси қўл-оёқларини синдирган. Бу фақат жаҳолат... Эътиқод — эркин. Бировни мажбур қилиб эътиқодга киритиб ҳам, эътиқоддан қайтариб ҳам бўлмайди. Инсон умрида муайян эътиқодга ўзи етиб келиши керак! Баҳарнав, инсон қулдек букилиб, бошини эгиб кирадиган уй эмас — эътиқод! Итоат-чи?! Мен айтган боланинг ота-онасига ўхшаб, жаҳолатга суяниб, жохиллик билан итоатни талаб қилиш — телбалик, бўтам. Зўрлик кўрсатиб, эркин бўғиб эришилган итоатнинг умри қисқа. Бундай итоат қачондир барибир емирилади. Зотан, мағрур, ўзини таниган ҳар қандай одамнинг томирида озми, кўпми боғиёнликнинг қони бор!.. Алқисса, итоатдан эътиқод эмас, эътиқоддан итоат туғилгани мақсадга мувофиқ, бўтам. Бу ҳолда эркинлик йўқолмайди. Башарнинг азалдан интилган нуқтаси шу!..— Ҳаяжонланиб гапирган Ҳайбат муаллим, яна нафаси қисиб, узоқ йўталди. Ниҳоят, кўзларини артиб, беҳосдан деди:— Инқилобнинг маъноси — ўзгариш...

Битсин энди эски турмуш.
Ул кулоҳу жандалар...

Эски турмуш битяпти, кулоҳ-жандалар ҳам... Янги мактаблар, фан, маданият... Ер бизники, аёлларимиз озод... Бир сўз билан, чиндан катта ишлар бўляпти. Демак, бизнинг таъқибларга учраб, кўрган саргардонликларимиз бекорга кетмапти, бўтам!.. Локин ҳали тузатадиган жойимиз кўп. Ҳамон катта-кичик аксар идораларда англатишдан кўпроқ, биринчи навбатда итоат талаб қиляпмиз. Қаттиққўллик, деб баъзан зулм ўтқаргандек ҳол учраётир. Хўш, мисол учун, қишлоқда раис одамлар бошида саҳардан қамчи ўйнатса, унинг кечаги бойлардан нима фарқи бор?! Ёки, фойтун миниб кўчада ҳаммага терс қараб бораётган раҳбар Исфандиёрхонни ёдга солмайдими?! Бир ёқдан эркинликни нотўғри қабул қилиш, иккинчи ёқдан эркин таҳқирлаб, эътиқодга шикаст етказиш содир бўлаётир...

Жума ўзи сўхбатни бошлаб бериб, қариянинг бу гапларини эшитгач, беихтиёр саросималанди. У бўйинини секин чўзиб, ғарам пастида, олдинда ўтирган аравакаш томон қараб қўйди. Аравакаш ҳамма нарсани эшитаётган бўлса... билиб бўладими, эртага Ҳайбат муаллим билан бутун сайру саёҳат бурунларидан чиқиб кетиши мумкин. Ҳаёт тўғрисида мушоҳада юритиш керак, албатта. Уйсиз тириклик йўқ. Фақат буни эҳтиёткорлик билан...

«Жума Назар» имзосини қўйиб, шу ўттизинчи йилларда мақолалари, илмий китоблари орқали халқ орасида танилган, анча шуҳрат қозонган ёш бу олимнинг ҳаётга муносабати қандай?!

У кўпдан буён бир ҳолатни кузатади... Қаёққа қарама, ўтмиш ёмон, эндиги ҳаёт фақат яхши, деган фикр ҳукмрон. Кечаги кун қоп-қоронғи, бугун ёп-ёруғ, заррача ғубор кўринмайди! Бутун забардаст шоирлар ёзаётган шеърлар ҳам, асосан, шу руҳда. Ўтмишни қарғаб, бугунги бахтни куйлашяпти! Жума ҳам, шундай бўлиши керак экан-да, деб бор иқтидори, бор илмини шунга қаратган!

Жума, албатта, аҳмоқ эмас. У, Лениндек буюк одам саводсизлик, хўжасизлик, манманлик, ўғрилиқ, порахўрлик ва бошқа иллатлар анча узоқ яшаб қолишини биллиб, курашни давом эттиришга чақирганидан хабардор. Бунинг устига, ҳаётда, чор атрофда аҳволнинг ҳақиқатда қандайлигини кўрмаслик, эшитмаслик учун кар ва кўр бўлиш керак! Бироқ бу ҳақда гапириш қийин... Ҳаким дейсизми, ҳакамми, арбоб дейсизми, фуқароми — ҳеч кимни бирон жиҳатдан айблаб бўлмайди. Одамлар янги, яхши! Ҳамма нарса, ажойиб халқимиз, деган тушунчага мос! Қайсидир нуқсонлар, хатолар жонингни ҳалқумингга келтириб, азбаройи тилинг қичиганидан икки оғизгина нордон гап қилсанг, тамом, кўнгилдагидай ишдан, туппа-тузук одамлардан айб қидириш уят эмасми, дейишади... Лекин буниси ҳали ҳалво! Гулдай ҳаёт, жондай одамларни камситиб, ёмонлик излаган одамнинг ўзи ёмон, деб қараш расмга кирган! Сени эзгуликни кўролмайдиган муттаҳамга чиқаришлари турган гап!..

Жума тушунади: бу, албатта, бемаънилиқ... Бундай шароит инсонни фаолиятсиз қилиб қўяди. Курашдан маҳрум бўлиб қолган инсонда инсоний хислатлар камайиб, у жуда қашшоқ қиёфага киради!.. Ҳаммадан ҳам даҳшатли жойи, бу — Ленин, Маркс, бошқа сиёсат, маърифат даҳоларининг фикр-қарашларига тўғри келмайдиган, бегона, тарих учун самарасиз бир йўл!..

Худди шундай! Аммо бу ҳақда очик-сочик гапириб юрмаган дуруст. Балки эртага ҳозирги иллатлар барчаси янада томир отиб, ниҳоят, сўнгги чегарага бориб тақалар, уларга қарши аёвсиз ўт очилар! Бугун эса... дунёда қачон, ким ҳақиқатни ўз вақтида дадил сўзлаб боши балога қолмаганки, Жума ундан намуна олса... Бири дор, бирининг териси шилинган... Бирини тириклай ўтда ёқишган... Қолаверса, бояги боғиёнликлар... Йўқ, яшаш керак!

Ҳайбат муаллим ҳам, Жума сингари, хаёлга чўмган, нафаси қисиб, ўхчиб-ўхчиб йўталар, кўзларини қўллари орқаси билан артар эди.

Жума қария тўғрисида, туғилган кишлоғим, деб бошқа жойни кўрсатганига қарамай, бу одам асли боғиёнлик эмасмикан, деган фикрга борди. Унга Ҳайбат муаллим ҳали Боғиён ҳақида айрича меҳр, эътиқод билан гапиргандек туюлган эди! Шу сонияда у қариянинг инқилобгача даврдаги ҳаёти мунтазам ўлим билан беркинмачоқ ўйнаган бир намоёишда ўтгани, ҳозир ҳам пойтахт шаҳарда, шу устозингиз зап калтакбоп бўлиб юрипти, дейдиган зиёлилар, арбоблар, ҳар хил калондимоғ кишилар орасида ҳайиқмай жанг олиб бораётганини эслади. Тун яна ҳам салқинлашдимми, унинг эти сал сесканди... Жума шахсан эҳтиёткор иш тутиш билан бирга, Ҳайбат муаллимни ҳам қандайдир беозор йўсинда эҳтиёт бўлишга даъват этгиси келди. Лекин у гапга лаб жуфтлаганида, қария яна кўнгилдагини тўка бошлади.

— Ота ўз фарзанди, устоз шогирди, катта кичикнинг олдида бир умр масъул, бўтам,— деди у. — Дунёда ёши улуғлардан ёшларга нима мерос бўлиб қолади? Одам боласи маймунга қиёс. Биз бевурдлик қилсак, эртага бутун ҳаётдан бурд кетади. Биз ёлғон сўзласак, эртага бутун дунё ёлғон либос кияди. Инсондан инсон эзгулик дарсини олмоғи керак! Мен, насибам оз қолди, бўтам. Шу боис, бунингизга айтмоқдаман... Боз айтиш вазифам. Мен сиздан ифтихор туяман. Сизда истеъдод, иқтидор, илм бор. Халқ орасида шуҳрат топиб келаётганингиз ҳам шундан далолат беради. Локин сўнгги китобингиздан бир қадар хижилман. Мен унда эътиқод бутунлигини кўрмадим... Мисол учун, бир туманда уч кун ораси аёллар паранжи ташлади, депсиз. Аввало, бу ёлғон. Иккинчи, қайсидир нодон раҳбар, уч кунда шу иш тугасин, деб кўргазма берган. Аёл озодлиги — буюк мақсад. Бунга ҳашар деб қараш жоиз эмас! Сиз, олим бўлсангиз ҳам, шу телба тегирмонга сув қуйгансиз. Тарғибот юргизмай, шошма-шошарлик қилинган ўша туманда, бекорга қанча хунрезлик бўлганини биласизми?! Кўп ўринларда, одамларни янгилик тарафдорю янги даврни

кўролмайдиган душманлар, деб қарайсиз. Шу фурсатда мени ҳам, янгиликни тушунмаяпти, деб баҳолаб турипсиз, албатта. Мени эҳтиёт бўлишга чорламоқчисиз! Йўқ, бўтам, мен Ленинни сиздан кўпроқ ўқиганман...

Жума ўзининг ўй-хаёлларини бу қария қандай илғаб олганига ҳайрон қолди. У гўёки фикрларини рўйирост айтгану Ҳайбат муаллим унга жавоб қайтараётгандек эди. Шу дамда Жума барибир, қариянинг ақли суюлибди, мен унга ўхшашим шарт эканми, деб ўйлади. Сўнг, бу хаёлларини ҳам устози илғаб олишидан кўрқкандек, овоз чиқариб деди:

— Мен сизни яхши кўрганимдан, фақат авайлайман... Хатолар бўлса, тузатилар...

— Эҳтимол, эҳтимол...— деди Ҳайбат муаллим секин.

УЧИНЧИ ДАФТАР (ёки кечинмалар, ўйлар)

Мана, ниҳоят, очиқ, юзма-юз гаплашиш мавриди етди.

Менда тўртта дафтар тўлдириш нияти олдиндан туғилган эди.

Қўлга қалам олиб ёзишга киришганимда ҳамма нарсани биринчи шахс тилидан — ўз номимдан ҳикоя қилиб кетаверсам ҳам бўларди, албатта. Аммо менга четдан туриб тасвирлаш маъқулроқ туюлди. Бу услуб, айниқса бир жиҳатдан қўл келди: кўрган-кузатганларимдан ташқари, жамики тасаввур қилганларимни ҳам қоғозга туширдим. Дарахнинг сояси ўзига ўхшайди, дейишади. Бошқача қилиб айтганда, соясига қараб дарахтни ҳам тасаввур этиш мумкин. Икки дафтар шундай ёзилди. Тўртинчи дафтар яна шу йўсинда давом этади...

Мен нега бу ишга киришдим? Бундай дафтар тутиб ўз-ўзимни қийнашдан мурод нима?!

Дунёда лоқайд-бепарво яшаб юриб, дабдурустан бошимга тушган савдолар мени жуда гангитиб қўйди. Ёзувчилик даъвоим йўқ. Лекин ўзим, атрофимдагилар тўғрисида ўйлаб, бировга айтмаган дардларимни ҳеч бўлмаганда қоғозга тўкмасдан иложим қолмади.

Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаб ўтишга тўғри келади.

Йигит умри, деган гап бор. Илк ёшлик даврим орқада қолди. Бугун ўттиз ёшлилар сафидан чиқиб, қирқни қоралай бошладим. Шоир айтмоқчи:

Қирқ йил мунча узоқ муддат экан,
Ҳатто қариб, чўкипти сал — тоғ.
Райҳон аро унган каби тикан,
Сочларга ҳам оралабди оқ.

Қирқ йил мунча қисқа муддат экан,
Қирқ йиллик қор тоғларда оппоқ...

Мен айтмоқчиман: кўнглимдагини ёки ҳозир ёзишим, ёки ҳеч қачон ёзмаслигим керак! Ёш улғайган сайин қон совийди, эҳтирос сусаяди. Қолаверса, энди қандайдир кўрқиб, юрак-юрагимдан сезяпманки, умр ҳам боқий эмас...

Учинчи дафтар — ўз ҳақимда, бошдан кечирганларим, дунёни, турмушни, одамларни тушунишим, эътиқодим ҳақида. Мўлжалимда у борлиги учун ҳам қолган дафтарларда атайин ўзимга тегишли гапларга камроқ тўхталишга ҳаракат қилдим.

Мен бу дафтарни қисмларга бўлмаган, Воқеа, Хотираларга ажратмаган ҳолда, илова тариқасида ёзяпман. Аммо шунга қарамай, демак, давом этаётган ҳикояга алоқаси йўқ экан, деб ўйламаган маъқул. Ҳикоянинг кемтик жойлари кўзга ташланиб, унга айрим аниқликлар киритиш зарурлиги мени шундай йўл тутишга ундади.

Сўзни нимадан бошласам экан?..

Боя қаламга олинган: ёш олим Жума Назар (Ҳақназаров) устози Ҳайбат муаллим билан унинг қишлоғидан аравада шаҳарга қайтган кунлар — инқи-

1 Шоир Ҳусниддин Шарипов шеъри.

лобдан кейинги йилларда, Файзулла Хўжаевни қўриқлаган бир йигит бор эди. Хўжаев қаерда бўлмасин, қўриқчиси ҳам ёнида юради. Хўжаевдан жонини ҳам аямайдиган ниҳоятда очиқ, тўғрисиўз бу йигит пайти келиб, кекса отонасига ҳам қарамай, оиласини бошлаб номаълум сафарга чиқади, мусофирликни қабул қилади. Унинг оиласи: хотини билан биргина ўғли! Шу йўсинда, у Самарқандга, сўнг эса Тошкентга келиб қолади.

Пойтахт шаҳарда қўним топиб, орадан маълум фурсат ўтгач, кутилмаганда Хўжаевдан бахт, омад юз ўгиради. Хўжаевга қўшилиб, соясига айланган, иссиқ-совуқда унга эргашган йигитнинг ҳам хонумони куйиб кетади...

Шу одам менинг ота томонидан бувам бўлади!

Отанинг қисмати қай тахлит шаклланиб, қайси тарзда кечганини шундан тушунавериш мумкин: ота-онасидан айрилиб, ўсмир ёшига етиб-етмай етим-есирлик унинг чекига тушади. Дадам бечора уруғ-аймоқлари кимлигини, қаердалигини билмайди. Бунинг устига, бошини оғир юк бўлиб эгган кулфатни уларнинг бошига ағдаришни ҳам истамайди. Ҳеч кимни қидириб топмайди. Ота-онасининг ҳажри каби, бу ҳам унинг юрагида кейинчалик армон бўлиб қолади.

Аммо бу ишнинг муқаддимаси, холос.

У минг машаққат билан эндигина қомат тиклаганида, янги бир бахтсизлик бостириб келади: уруш бошланади. Отаси кирган давралардан узоқ — оддийроқ касб танлаб, бир артелнинг бўёқчилик цехида уймалашган дадам хизматга чақирилади. Урушдан у бошдан-оёқ ғажилиб қайтади: жангда унинг икки қўли — худди кундага қўйиб чопгандек, нақ тирсагидан учиб кетади. Бир одам боласига шу офатнинг ўзи етмагандек, кўзлари хира тортади, қулоғи том битади.

Дадам энди бир хона бурчагида тўнкадек ётиб, тўрт кунлик умрини амалтақал ўтказиши керак эди. Бироқ у фалокатга бўйин бермайди. Иш қидиради. Ожизлар учун очилган артеллардан бири — хайрият, одамгарчилик шарти бор экан, — уни ишга қабул қилади. Олдин ҳам иш кўргани учунми, урушдаги хизмати инобатга олинибми, ҳатто тўғри цех бошлиғи қилиб тайинлашади.

Дадамнинг умри шу артелда ўтади. Унинг бу ердаги вазифаси маълум... Иккала қўлининг ҳам қирқилган жойи омбирга ўхшайди, жангда шунақа бўлганми, жарроҳлар шундай шаклга солишганми — айтиш қийин, буни ўшанда эс-хушини йўқотганидан ўзи ҳам яхши билмайди, — нима бўлганда ҳам, у қаламни мана шу «омбир»лардан бири билан тутиб, иккинчисига қистириб қўйганича, имзо чекади. Цехда юриб, унга-бунга кўрсатма беради. Ишни назорат қилади. Бор-буди шу!

Хўш, ойим-чи?!

Дадамга ўхшаб, ойимнинг ҳам тақдири анча чигал. У ҳам етимликда ўсган, унга ҳам уруғ-аймоқдан буюрмаган.

Умуман, ота-онамга ўз ўтмишларини эслаш малол эканлигидан, уйда деярли бу тўғрисида оғиз очмаймиз.

Ойимнинг ҳам касби оддий: тикувчилик.

Дадамнинг аҳволи ҳалигидай бўлгач, онажоним ишдан ташқари уй-рўзғорда қандай кун ўтказиши ортиқча изоҳни талаб қилмайди. Утин ёриш ҳам, кўмир ташиш ҳам унинг гарданида. Иккита болага — мен билан отамга қарайди. Отам ўзининг ночорлигидан азобланиб инжийди, мен эса — ҳадеганда ақлимни йиғолмаганим, дунёнинг баланд-пастига тушунмаганимдан. Кир-чир, қозон-товоқ, бозор-ўчар... Қўли косов, сочи супурги, дегани менинг шўрлик волидамга тааллуқли!..

Бундай шарт-шароитга қарамай, болаликдан эрқаланиб-талтайиб ўсганимнинг сабаби бор: мен ҳам оилада биргина ўғил, ота-онам сиғиниб-суянган биргина тирноқман!

Менинг таржимаи ҳолим бор-йўғи икки оғиз сўздан иборат.

Ота-онам бағрида, ўйинқароқлик, тўс-тўполон билан мактабни тугатдим. Институтда ўқий бошладим. Лекин иккинчи курсни битиргач, тирикчиликни ўйламасам бўлмаслигини ҳис этдим; ўқишни кечкига ўтказиб, кундузи ишлашга қарор қилдим. Кўчада айланиб юриб, тасодифан Маданият уйи остонасига келиб қолдим. Эшикдан ичкарига бир кирдим узоқ йилларга — то ҳозиргача шу ерда қолиб кетдим...

Ҳаммаси мен бу даргоҳга дастлаб қадам қўйган кундан бошланди...

Ўша куни негадир қабулхонада ҳеч ким кўринмас, директор ўз кабинетида қоғозга кўмилиб, кайфиятсиз ўтирар эди.

Одатда, раҳбар кишининг ҳузурига бостириб кирилмайди. Қабулхонада котибани пойлаш керак. Ундан раҳбарнинг қабул соатини аниқлаш, шундан кейингина ҳозир кириш мумкинми, йўқлигини суриштириш — ҳеч жойда ёзил-маса ҳамки, одамлар яхши биладиган қонун-қоида, тартиб ҳисобланади.

Мен эса эшикни шарт очдим. Назаримда, директор тумтайиб-ижирғаниб, эзилган-инжиган кўйда: «Мен бандман! Кечирасиз, бандман!» — деб серрайи-ши, мен ўз навбатида эшикни қайтиб қарсиллатиб ёпишим аниқ-равшан эди. Бироқ иш бошқача кўчди.

Директор чеҳраси очилиб, мулойимлик билан киринг, кираверинг, деди. Саломлашиб, ўтиргани жой кўрсатди. Ишга кирмоқчи эканлигимни билгач, сал ҳаёлга толгандек бўлди.

— Сизни бу ерга ким юборди? Биров юбордими? — сўради менга разм солиб.

Биров аралашмасдан, биров қўнғироқ қилмасдан туриб, ишга киришни ўйлаш анойилик, албатта. Аммо мен қисиниб ўтирмадим. Ўзим шунчаки йўл устида кирганимни дангал айтдим.

— Сизга бу ерда бўш жой бор деб айтишдими? — сўради яна директор. Мен ҳеч нарсадан хабарим йўқлигини билдирдим.

— Исмингиз нима? — қизиқсинди директор.

Мен унга исми-шарифимни айтдим.

— Қодиржон. Қодиржон... — ўйлаиб пичирлади директор. — Сиз ҳам ўзимизга ўхшаган экансиз. Кўнгли очиқ. Содда. Тўпори. Бу — яхши...

Шундан сўнг, зерикиб ўтирган эканми, иш борасидаги гапни унутгандек бўлди, мен билан бафуржа суҳбатлашишга чоғланди. Узининг исми-шарифи Ғозиддин Умарович Қобулов, бухоролик эканлиги, Тошкентда уйланганию яқин орада директорликка тайинлангани — ҳаммасини гапириб берди. Кейин, менинг турмушим, авлод-аждодимни суриштира бошлади.

— Бизнинг асли келиб чиқишимиз ҳам бухоролик, — дедим ўзим ғира-шира билган ота томонидан бувамни эслаб, ялпайганимча.

— Буни айтиб юрманг, — шошиб мени огоҳлантирди Қобулов. — Сизни ишга оладиган бўлсак, ҳамшаҳарини олипти, деб гапирадиганлар ҳам топилади. Одамлар ҳар хил...

Мен энди бир оз ҳовримдан тушиб, ота-онам, ўз ҳаётим тўғрисида қисқа-ча сўзлашга уриндим. Қобулов диққат билан эшитди.

— Ўқишни тугатиб келсангиз, яхши бўларди-ю, лекин унда жой топил-маслиги ҳам мумкин! — деди ниҳоят. — Майли, сизни ишга оламан. Фақат астойдил ишлашингизга тўғри келади. Акс ҳолда, биздан хафа бўлмайсиз.

Шу куни Қобулов менга жуда ёқди. Эсимда, ҳужжат тўлдиргани уйга қайтаётиб, бу қандай яхши раҳбар, бу қандай яхши одам экан, деб ўйлаб, ифтихор туйган эдим.

Маданият уйида ишлай бошлаган дастлабки кунларда ҳам Қобуловга ўзимча сажда қилардим. Унинг кийиниши, ўзини тутиши, кулимсираб, сени тенг кўриб ва шунинг баробарида, ғурурини билиб гаплашиши мен учун ибрат эди.

Менга, Қобулов сингари, ҳамхоналарим — Аброр билан Ато ҳамда Самар деган режиссёр йигитлар ҳам аввалига жуда ўтиришиб қолишганди. Улар илк қарашда самимий, холис одамлар эди.

Идорадаги ишни айтмайсизми! Маданият уйига тегишли каттакон, ҳаша-матли залда муттасил репетиция, кунора концерт, томоша. Республикада номи чиққан санъаткорлар ҳам шу зал саҳнасида бўй-бастларини кўрсатишни орзу қилишади. Улар ойлаб навбат кутишга ҳам тайёр. Кўнглида санъатга озгина меҳри бор киши учун бу даргоҳда кўз-қош бўлиб юришнинг ўзи қанчалар фахрли эканини тасаввур қилинг! Айниқса, бу ерда ўқув юртларидаги талаба-лар — санъатга ихлосманд ёш йигит-қизларни йиғиб тарбиялаш вазифаси биринчи ўринда туради. Маданият уйи уларни чинакам маърифат йўлига етак-лаши керак. Дунёда бундан улуғ мақсад бўлиши мумкинми, ахир!..

Мен Қобулов айтганидан ҳам яхшироқ ишлашга бел боғлаган эдим!

Аммо, йўқ... Менинг мамнунлигим узоққа бормади.

Шу, олтмишинчи йилларнинг охирларида кўпчилик одамларда, мен бировдан қолишмаслигим зарур, деган кайфият пайдо бўлганди. Ҳамманинг ўйлагани имкон борича катта давралар, зиёфатларда, биз ҳам бормиз, дегандек кўриниш бериб қўйиш... қизиқмаганингга қарамай, биров кўрмаган фильмни томоша қилиш, биров қўлга киритолмаган китобни сотиб олиш... уйинга меҳмон чақириб ажаблантириш учун қора икра, 55 сўмлик «дори»ни дастурхонга териб чиқиш... ва шунга ўхшаган кеккайишлардан иборат эди! Бунга кучи етганлар-ку гўрга, тиришганларнинг кейин бир йил бели оғриб юрганига кулгинг қистаб, аламинг келарди!..

Қобуловнинг шундай одамлардан эканини билгач, ҳафсалам пир бўла бошлади. У менинг назаримда бехос тоғдан кесакка айланди.

Буниси майли... Кундан-кунга Маданият уйидаги иш ёлғондан иборат бўлиб, ҳаваскорлар тўғраги қўядиган арзон-гаров СПЕКТАКЛдан бошқа нарса эмаслигини ҳис эта бошладим. Концерт залидаги томошалардан хизматчилар ўз қўйин-қўнжиларини қаппайтириш учун фойдаланишар экан. Талабаларнинг бирон нимага эришишини ўйлаш қаёқда, талабалик кўчасидан ҳам ўтмаган аллақандай шубҳали кишилар эрта-кеч шу даргоҳда уймаланишар эди...

Ҳаммадан ҳам, астойдил ишлаш, деганда Қобулов итоаткорликни кўзда тутган эканми, мендан ҳам ёлғон иш тутиш, ёлғон сўзлашни талаб қилишга одатлана бошлади.

Мен, ўйин кўрсатолмайман, шунақа тарбия кўрганмиз, деб оёқ тирашга тушдим. Идорада шундан сўнг Қобулов билан муносабатимиз терс бўлиб қолди.

Қобулов ва унинг атрофидагилар, худди эртагаёқ адойи-тамом бўладигандек, ўладиган дунёда одамдек яшаш керак, дейишни ёқтиришар, улар учун йўлини топиб турмушни ўнглаб олишдан бошқа дард, айш-ишрат, кайф-сафодан бўлак тириклик лаззати йўқ эди.

Бошда ҳамкасбларимдан Аброрни ҳурмат қилар эдим. Менинг отам урушдан майиб-мажруҳ ҳолда қайтган бўлса, у отасини урушда йўқотган — қисматимиз уйқашлиги ҳам бизни яқинлаштиргандек эди. Аброрнинг ҳалол одамлигини, турмушда анча-мунча қийинчилик кўрганини билар, бундан таъсирланар эдим. Унинг боладек соддадиллиги, самимияти мени мафтун этганди. Энг муҳим жойи: Бахшулла Сатторов, Ато билан Самарлар Қобуловнинг хатти-ҳаракатидан мамнунланиб, бундан ўз тегирмонларига сув қуйиб туришга фойдаланишган бир пайтда, Аброр директорнинг кўп ишлари номақбул эканлигига тушунар, буни оқламас эди.

Аммо дунёда кимга ва нимага фидо бўлишни ҳам билиш керак экан. Аброрнинг Ҳозиддинга нисбатан беғараз фидойилиги ҳам бора-бора ғашимни келтира бошлади. Мен, бу одамлар қандай халқ, бирлари ўзини шармандаликка уриб, бошқалари бунга бемалол чидаб, мутелик билан қўл қовуштириб тураверишса, деб бўғилардим. Йўқ, Аброр, афтидан, хушомадгўйлик юзасидан фидойилик кўрсатмасди. Ҳамма бало шундаки, у ёшлик хотиралари туфайли Ҳозиддинни яхши кўрар, бу одамдаги барча қусурлардан тушунган билган ҳолда кўз юмарди. Аброр қизиқ бир касалга мубтало эди: у, дунёда бахтсизлик, кулфат қадамда учраб туради, бир-биримизнинг қадримизга етиб, иноқ бўлайлик, деган фикрга ёпишиб олганди.

Бундай кишилар минг маротаба яхши одамлар бўлмоғи мумкин, аммо улар на эзгулик ва на ёвузлик қилишга қодир. Аксинча, уларнинг лоқайдлиги, бетарафлиги ҳарнеки қабиҳликнинг гуллаб-яшнашига майдон яратиб беради. Демакки, улар охир-оқибатда ёвузлик малайи вазифасини ўтайди.

Мен бора-бора Абрордан ҳам кўнглим қолди. Унинг ёнига-идорага баъзан келиб турадиган Зухрани кузатиб, ажабланиман: булардан қайси бири эр, қайсиси хотин? Наҳотки, йигитларда шижоат, кенглик, валломатлик, аёлларда аёлга хос назокат, ибто, ифрат йўқолиб кетаётган бўлса?! Мен аёлни «заифа, ожиза» деб қарайдиган бадбин эмасман, аммо хотинининг этагидан тутиб, унга эргашиб юрадиган муте эрни кўрсам, қоним қайнашини ҳам яшириб ўтирмайман.

Санамжонга ўхшаш айрим қизлар, жувонлар менинг нопоклик, сотқинлик

қилмаслигимни билишганидан дардларини ёришади, Қобуловнинг қанчалик қабиҳлиги, муттаҳамлигини, бутун кирдикорларини фош қилишади. Кейин, яна унга алданиб, унинг кетидан югураверишади.

Бу нима, муҳаббатми? Шунақа муҳаббат ҳам борми дунёда?!

Қисқаси, Қобулов йилдан-йилга кўзбўямачилик, ўғрилиқ, муттаҳамлик йўлини тута бошлади. Унинг фаолиятини қўлламаганимдан, мени ишдан кетказиш пайига тушди. Иккимизнинг бошимиз бир қозонда қайнамаяпти, сенга жавоб, аризангни ёз, гап тамом, деб дағдаға қилган пайти ҳам, меҳрибон тус олиб, изҳори муҳаббатга тушиб, менга унча-мунча жой эмас, тўппа-тўғри Маданият министрлигидан иш топиб беришга уринган пайти ҳам бўлди. Очиги, ўзим кетаверардим-ку, лекин кимдир бу ерда ҳалол ишлаши керак-ку, нега марҳамат кўрсатгандек ишни безбетларга қўшқўллаб топширар эканман, деб ўйладим. Энди қарасам, ўзим ҳам чақир тиканак эканман, Ғозиддин Қобулов мени юлиб ташлашга ҳаракат қилгани сайин, унинг қўлини қоната бошладим.

Бир-бирига қараб думалаган икки тош орасида туриб бўлмайти, дейишади. Жамоатчилик қаёқда эди, деган гаплар бекор. Ўша йиллари, сен менга тегма, мен — сенга, қабилида иш тутиш расмга кирганди. Биров қайсарланса, қулоқ-чеккасига мушт туширилади ёки секин оғзи мойлаб қўйилади, инсон — ожиз банда, шу иккисидан бири уни тинчитади. Хуллас, Қобулов билан ўртамизда адоватли муносабат пайдо бўлганини идорада ҳамма билар, аммо ҳеч ким аралашмас эди. Ташкилот раҳбарлари ҳам, баъзан ўт чиққанида, иккимизни чақириб, гўёки гап иш тарзи, идорадаги аҳвол ҳақида бормаяпти-ю, биров шунчаки эзмаланаётгандек, бундай қараса, яхши йигитларсизлар, тинчгина ишлаб юрмайсизларми, деб фақат насиҳат қилишарди.

Охири ғишт қолипдан кўчди. Бир куни иккимиз кескин тўқнашдик.

Идорага юқори ташкилотдан навбатдаги комиссия келган эди. Миқти, хушрўй бир киши. Ҳар гапга қиз боладек қизаради. Эшитилар-эшитилмас, паст овозда сўзлашади. У бошқа ўртоқлар қатори мен билан ҳам суҳбатлашди. Мен иш издан чиқиб кетганини яширмадим. Ўз қўлимдан ўтган айрим ҳужжатлар нухаси — бир даста қоғозни унга кўрсатдим. Булар орасида биров учун бошқаси имзо чеккан, бажарилмаган ишга ҳақ олинган тўлов варақалари ҳам бор эди. Суҳбатдошим қизариб, бошини чайқаб, булар менга керак, албатта бундай ишлаб бўлмайти, раҳмат сизга, деди. Жиддий қиёфада хонани тарк этди.

Ўша ҳафтанинг охири кутилмаганда Қобулов мени ҳузурига чақиртирди. Директор кабинетига кириб, не кўз билан кўрайки, мендан бояги одам олган қоғозлар барчаси Қобуловнинг столи устида сочилиб ётарди.

— «Хоинлигингни билардим, лекин қотиллигингдан беҳабар эдим!» Шунақа гап бормиди бир ерда? — мазах аралаш оҳангда деди Ғозиддин столга имо қилиб.

— Сиз менга оғзингизга келганини ёпиштирманг! — дедим мен ҳам захарханда билан. — Бу бошқа одамга тегишли! Мен шахсан ҳужжатларни вақтида сизга, раисга кўрсатганман, натижа чиқмаган. Пинак бузмагансизлар. Комиссияни сотиб олган экансиз, бу мен эмас, сиз билан унинг виждонига ҳавола. Мен махфий иш тутганим йўқ, тутмайман ҳам...

— Илон! Илон! — Тиши орасидан аламли пичирлади Қобулов. — Сен, бола, яхшилиқни билмаган нонкўр экансан! Мен сенга бирон ёмонлик қилмадим, сен бўлса менинг оёғим тагини кавляяпсан! Хўш, сен бу билан нимага эришасан?!

— Дунёда эртами-кечми, ҳақиқат қарор топиши керак!

— Қанақа ҳақиқат?! Сен тушунмаяпсан, ҳақиқат бошқа ерда, оғайни. Мен даҳрийман, лекин эскидан қолган бир гапни айтай. Ҳар ким дунёга ўз қисмати билан келади, ўз билганича яшайди. Худо деймизми, табиатми, одамни шунақа яратган! Мен сендан кўрқмайман. Умуман, ҳеч кимдан кўрқмайман. Шунга қарамай, мен сенга чидаяпманми, сен ҳам чид! Кел, бемаъниликни бас қилайлик! — Қобулов ўрнидан туриб, қўл бермоқчи бўлдими, ишшайиб мен томон бир-икки қадам қўйди.

Унинг сув юқтирмаётганидан ғазабим кела бошлади.

— Мен ҳайронман, — дедим унга тикилиб. — Нима, нотўғри нарсани тўғри дейишим керакми?! Кўриб турган нарсани кўрмаганга, билиб турганини

билмаганга солишимни истаяпсизми?! Мақсад шу бўлса, мен ундай қилолмайман! Бир замонлардагидек, куллуқ, бойота, деб бош эгиб, ер чизиш қўлимдан келмайди. Ундайлар менсиз ҳам топилади. Менинг бувам, отам бошига қилич келса ҳам...

— Биз тўпнинг оғзига кўксини босган Тўйчи Эрийгитмиз, дегин! — гапимни кесди Қобулов. У яна олдинга бир-икки қадам суруниб, бармоғини кўксимга ниқтади. — Бўпти. Босавер! Лекин билиб қўй. Биз кучлимиз. Жуда кучли! Бизнинг олдимизда бўйнини чўзаверганнинг бўйни синади. Сенга ўхшаган қаҳрамонлардан анча-мунчасини йўқ қилганмиз. Шамолимиз тегиб, учиб кетган. Бу қуруқ пўписа эмас! Сен ҳам ўзингдан тушуниб, эгилиб-букилмасанг, эгиб-букамиз. Йўлимизда ётиб олаверсанг, суриб ташлаймиз! Гап тамом...

Қобуловга менинг жавобим қисқа бўлди: қўлингдан келганини қил.

Орадан кунлар, ойлар ўтди.

Мен балки буларнинг барини эслаб, батафсил ёзиб ўтирмасдим, бироқ...

Менинг қисматимда шундан кейин қандайдир жумбоқли ҳол юз бериб, бутун ҳаётим дабурустдан остин-устун бўлиб кетди.

Бу — энди бошқа бир тарих...

Арқонни жилла узун ташламаса бўлмайдиганга ўхшайди.

Мен мактабни янги битириб, институтга кирган пайтим эди.

Санъатшунос бўлмоқчиман. Уқишим шунақа.

Нега санъатшунос?! Менинг болалиқдан санъатга бирор яқинлигим, жиддийроқ қизиқишим бормиди?! Йўқ, албатта. Умримда бу кўчадан ўтмаганман. Расм билан суратнинг фарқига бормайман. Хўп, буниси гўрга, дейлик. Театрга ойда-йилда бир адашиб кираман. Бунисини ҳам қўятурайлик. Бах билан Бетховен, Чайковский билан Ашрафий — мен учун бир! Танлаган соҳам нималигини билмайману оғиз қулоқда, бурун осмонда, сўраган-сўрамаган одамга, аканг қарағай санъатшунос, деб юрипман. Ҳавас деса ҳавасга ўхшаймайди, телбалик деса... ўз ақлим билан кирганман ўқишга. Ота-онам-чи? Улар ҳам менга шу йўлни кўрсатишганмиди? Асло! Улар мен ҳам ўзларига ўхшаб оддий бир касби-кор танлашимни орзу қилишарди... Ҳаммасига сабаб: менга шунчаки «санъатшунос» деган сўз ёқади, айниқса «шунос» деганини эшитиб, ўлиб қоламан — бундай касалга қайси ёшимда, қачон йўлиқдим, эсламайман... Ҳозирлар кўча-кўйда баъзан аллақандай «шунос» деб ном олган ҳар хил қаланғи-қасанғи кишиларни учратиб тураман: менга ўхшаган талабалардан охир-оқибатда шунақалар чиққан бўлса ажабнам!

Менинг ишим, умуман, уйда ота-онасининг аҳволи билан ҳисоблашмай эркаланган ўспиринга хос олифталик эди. Бу — биз акаси, журналист, биз, акаси, артист, деб кеккайишдек гап! Ушанда тушган бир суратимни кўрсангиз. Елкамга ёмғирпўш ташлаб бошимга шляпани қийшиқ қўндириб олганман, лабимнинг бир четига папирос қистирилган. Санъ-ат-шу-нос!..

Илк ёшлиқда ҳамма ҳам ўзига бир оз бино қўяди, чунки бўйи чўзилиб, атрофга қарайдиган вақти келади. Лекин мен ўша йиллар жўн эмас, жиддий олифталардан эдим... Пошнали туфлининг йигит кишига нима кераги бор, аммо биз кийганмиз. Оқ, фақат оқ кўйлак, қора, фақат ялтираган қора шим бизники, бошга қўндирадиган шапкадан саккизтаси уйда михга қатор илиб қўйилган, об-ҳавога қараб кийилади. Каллада ҳеч вақо йўқ, юриш-туриш, ўзни тутиш — мутаффакирона! Ёшгина йигитча баҳорда ёмғир томчилаши билан боши устида рангин, камалак соябонни очиб юборса — куясизми, ўласизми?! Бир нуқтага тикилиб ўйчан — албатта ўйчан бўлиши шарт, — ҳаёт ҳақида мулоҳаза юритилади. Доим кўчада кетаётганда, худди ариқдан сакраб чиққан қурбақани босиб қўйишдан қўрққандай, ҳар қадамни ўлчаб, санаб босилади. Қаергадир ўтирганда албатта рўмолча тўшалади... Э, олифталикнинг тури, кўринишлари кам дейсизми?!

Хуллас, мен институтга кирган ўша пайтда...

Бир куни, Тамарахонимнинг неча йиллигимиди, Алишер Навоий номли театрга барча талабалар бориши шарт эканлигини айтиб қолишди. Бормасам ҳам бўларди-ю, аниқ ишим йўқ, унинг устига, санъатшунос бўлганингдан кейин, баъзан шунақа ишларга аралашадиш фойдадан холи эмас, деб ўйладим. Кечга томон ясаниб, бордим Тамарахонимни кўришга.

Институтда бизни бекорга қисташган экан. Театрда одам кўп, бир-биринги елка билан туртмай, ичкарига кириб бўлмайди. Амал-тақал қилиб, ўзимни олдим ичкарига... Залда ўтиришни қўйинг, бундай оёқда туришга ҳам қулайроқ жой кўринмас эди. Булажак санъатшуносга ҳурмат-эътибор йўқлигидан хафа бўлиб кетдим. Бошимни кўтариб, юқорига қарадим. Учинчи қаватдаги айвонча четида уч-тўртта ўрин бордек эди. Бу ҳам қўлдан кетмасин, деб тўппа-тўғри учдим... Учинчи қаватга кўтарилгунимча, ҳалиги айвончага ҳам одамлар кириштипти. Фақат қандайдир қизнинг ёнида биргина ўрин... Банд қилиб ўтирмаган бўлсин-да, ишқилиб. «Бўшми?» — деб сўрадим умид ва ишончсизлик қориган ҳолатда. «Бўш!» деди қиз менга қараб қўйиб, негадир қизарганича. Шу имкониятга ҳам суюниб, шошмасдан, шимнинг тиззасидаги дазмол йўқолмасин учун почани сал кўтариб, ўринга чўкдим.

Шундан кейин ёнимдаги қизга ортиқча аҳамият бермай, саҳнага тикилдим, тезроқ чироқ ўчиб, чиройли қизил бахмал парда очилишини кута бошладим. Аммо кўп ўтмай ҳалиги қиз беихтиёр диққатимни жалб этди. У гўё машҳур одам билан бехос юзлашган ўқувчилардек, аллақандай қисиниб, нотинчланиб ўтирар эди.

Мен, бу қизга афт-ангорим кимнидир эслатган бўлса керак, деб ўйладим. Унга яна аҳамият бермай, чўнтагимдан рўмолча чиқарганча, манглаймни артдим. Азбаройи олифталигимдан рўмолчани тиззамнинг кўзига босиб қўйиб, олдингидан кўпроқ интиқлик билан саҳнага тикилдим.

Шу пайт чироқ ўчиб, қизил бахмал парда очилди. Саҳна орқасидан оловдай ял-ял ёнган қўйлак кийиб, бошини заррин дурра билан танғиган Тамарахоним чиқиб келди. У қўлини кўксига қўйиб, халққа таъзим қилди. Қарсак... Зал ўрнидан туриб, гувиллаб кетди. Залга қараб, биз, юқори қаватда ўтирганлар ҳам оёққа қалқдик.

Ҳамма қайтиб ўрнига ўтиргач, Тамарахоним саҳна олдида туриб:

— Азизлар! — деди ниҳоятда ҳаяжонланган, шу билан бирга, ёш қизларники сингари янгроқ товушда. — Раҳмат сизларга, мени йўқлаб келганларингиз учун! Ҳар бирингизга бир бошдан минг раҳмат! Сиз менинг катта карвондай йўл кечган катта халқимсиз! Мен ҳам... чанглар ютиб, санъатга кириб келган ўзингизнинг кечаги жамалаксоч Тамарахонимингизман!.. — Сўнг, Тамарахоним бу оқшом ўзи тўғрисида ҳикоя қилиш баробарида, ашула айтиб рақсга тушишини, ора-орада эгнини алмаштириб келиши зарурати ҳам борлигини билдириб, узр сўради. Ниҳоят, рақсга тушди. Кейин куйлашга ўтди:

Вой, ойижон, ойижон,
Бошгинам оғриди-е.
Бошгинангдан ойинг айлансин,
Нималарга оғриди-е...

У бояги ўзи айтган — эгнини алмаштириш учун саҳна орқасида ғойиб бўлганида:

— Кечирасиз, — деган овоз эшитилди, — рўмолчангиз тушиб кетди...

А, ёнимдаги қиз... Буни у, афтидан, соқов одамнинг гапириб юборганидек ҳолатда айтган эди.

Ҳали ҳамма қатори ўрнимдан турганимда ерга тушган рўмолчани олиб, чўнтагимга солиб қўярканман:

— Раҳ-ма-ат! — дедим қизга, сўзни салмоқлаб.

Қиз индамади. Аммо мен унга энди тузукроқ разм солдим. Кўримсизгина, ориқ-озғин. Фақат кўзлари катта, ёруғ... оҳуни эслатади.

Ахир, бу қиз менга таниш-ку, деган хаёлга бордим. Йўқ, қаердан ахир?!

Тамарахоним яна рақсга тушди. Яна ашула айтди:

Дўстлар, ҳеч ким менингдек ёридин айрилмасин...

Мен қиз томон энгашиб:

— Кечирасиз, — дедим, — мен сизни кўргандайман.

Қиз баттар уялиб-қизаргандек бўлди.

— Мен холам билан ишлайман, — деди пичирлаб.

— Қизиқ экансиз, — дедим олифталигим тутиб, — ўзингизни бундай эслолмаяпман-у, холагизни қаёқдан биламан?!

— Жамила опамни айтяпман, — деди қиз.

Жамила?! Қанақа Жамила?! Эй... Уз онажонимнинг исми Жамила эканлиги ҳадеганда эсимга тушмаганини қаранг!.. Олдинлари индпошив, яқиндан бери ателье деб аталадиган жойда бу қиз онам, кўп аёллар, қизлар қатори тикувчилик қилади. Энди ҳаммаси тушунарли! Мен онда-сонда бўлса ҳамки, оймнинг олдига бориб тураман. Бир қаричлигидан онаси башанг кийимлар тикиб берадиган мендек олифта йигитга у ерда ёш қизлар баъзан энтикиб қараб қўйишади, албатта! Енимдаги қиз шу боисдан қисиниб-қимтиниб ўтирган экан, ўйласам. Аканг қарағайга қизларнинг муносабати шунақа яхши!

Биз бошқа гаплашганимиз йўқ. Тамарахонимга бағишлаб қизғин бошланган кеча қизғин тугади.

Ишонинг-ишонманг, мен театрда кўришган қизни кўчада пойлаб турадиган йигит эмасман. Одамлар оқими кўчага суриб чиққанидан кейин қарасам, ёнимда ҳалиги қиз турибди. Бундай паллада ўз йўлимга уриб кетаверсам — бу ҳам йигит кишига ярашмайдиган хунук иш.

— Келинг, кузатиб қўйай, — дедим. — Қайси томонда турасиз? Кеч тун, ҳарҳолда.

— Йўқ, йўқ, — деди қиз шошиб. — Сиз бораверинг. Мен ўзим... Шу ердан автобус бўлади. Илтимос, йўлдан қолманг...

И-е! Бояги менга нисбатан сажда қаёқдаю бунақа мени ҳайдаш қаердан чиқди?! Очиғи, қизнинг хатти-ҳаракатига тушунолмай сал гангидим.

— Ахир...

Қиз ғалати гап қилди:

— Мени қийнаманг, илтимос. Сиз боринг, Қодир ака...

Қодир ака? Тавба, бу қиз менинг исмимгача билар экан! Ахир, бу яқинлик белгиси эмасми?! Шундай бўлса, нега мени ҳадеб ҳайдаяпти?! Иззат-нафсим оғриди.

— Ихтиёрингиз... — дедим қизнинг юз-кўзига қарамай.

Хайрлашмай кетдим-у, шу тун, эртаси куни, эртаси тунда, бутун ҳафта бўйи дилкаш, дилозор қиз хаёлимни тарк этмади. Мен олдин ҳеч қачон бундай ҳолатни туймагандим. Нозиккина қизнинг катта, ёруғ кўзлари қалбим, хотирамга нақ муҳрланиб қолганди... Биринчи навбатда, у мен учун қандайдир сирли, тушунуқсиз эди. Нега театрда менга сифингандай ўтирди-ю, нега кўчада мендан қочиб пайига тушди?! Бундай қарама-қарши иш тутиш ҳали эси кирди-чиқди ёш қизнинг тентаклигими ёки ривоятларда битилмиш аёл макрининг нозик шаклими? Йўқ, иккаласига ҳам ўхшамайди... У негадир сўнгиди: «Мени қийнаманг, илтимос...» — деди. Нега? Бунинг маъноси нима? Наҳотки, тунда қиз болани уйига кузатиб қўйиш уни қийнаш бўлса?! Мени шунчаки суюқ, олифта деб ўйладими?! Йўқ, шундай хаёли бўлса, аввалдан менга театрда сифиниб ўтирмасди...

Ўз аҳволим ҳам ўзимга тушунуқсиз эди. Мен қизнинг кўчадаги муомаласини, таҳқирлангандек кўйга тушганимни ўйлаб, мағрурлигим тутиб, қизга нисбатан қандайдир адоватга тўлиб бораётгандек эдим. Аммо ажабланарли жойи — шу билан бир пайда, негадир уни кўргим, ёнимга ўтқазиб, унинг катта, ёруғ кўзларига тўйиб қарагим келарди...

Бир ҳафтадан кейин, сабр-тоқатим тугади. Назаримда, бу ишга аниқлик киритмасам, портлаб кетадигандек эдим. Кундузи, машғулотдан чиқиб, оймни кўриш баҳонасида уларнинг ишхонасига бордим.

Уч-тўрт эркак, қолгани аёллар, қизлар ишлашаётган хонага қадам ранжида қилдим у негадир оймни эсдан чиқариб, биринчи галда мени изтиробга солиб юрган қиз томон қарадим. Қиз ҳам худди шу аснода бошқа биров эмас, шахсан мен кириб келишимни билгандек, менга ялт этиб қаради. Кўзларида недир севинчми, илтижоми бор эди. Сўнг, театрдагидан ҳам минг чандон қисиниб, паришонланиб қолгандек бўлди. У ҳозир гўёки қаёққадир қочиб кетмоқчию қўл-оёқлари занжирда эканлигидан, илож йўқлигидан, ҳеч қаёққа қочолмаётгандек эди!

Эй, гап бу ёқда экан!..

Онамнинг ёнига келганларимда қиз мени ёқтириб қолганига, ўзимнинг ҳам ўша, Тамарахонимга бағишланган кечада унга шайдо бўлганимга шак-

шубҳа йўқ эди! Бу қандай бахт, дунё! Менга сенинг ҳали шундай буюк марҳаматинг бормиди!..

Шу куни юрагим лиммо-лим нурга тўлгандек бўлди. Мен қуруқ бир таёқдан яйраб-яшнаган, гуркираб ўсган дарахтга айландим. Вужудимга ўрнашган жунунни сиғдириолмай, телба-девога кўйга тушдим энди мен... Тўғри, ҳамон ўзимга қарар, башанг кийинар эдим. Бироқ юриш-туришим, ўзимни тутишимда олдинги олифталик йўқ, унинг ўрнида бошқача ёниш, мағрур туриб, жонингни кимларгадир нисор қилиш истаги...

Шундан кейин, онажонимга меҳрим «ошиб» кетди: гоҳ уч кунда, гоҳ ҳафтада бир уларнинг ишхонасига кираман. Онам бечора менинг феълим ўзгарганидан бир шод, бир ҳайрон. Бошқалар ҳам менинг бу ерга серқатнов бўлиб қолганимга эътибор қилишгани аниқ — кулимсираб қаршилашади. Йўқ, улар ҳеч нарсага билишмайди. Чунки, биз ҳар гал фақат кўзларимиз билан бир оғизгина сўзлашамиз: «Бормисиз?», «Борман, азизам!» Шу, холос... Албатта, қиз билан қаердадир кўришиб, сўзлашгим келади. Лекин алланималардан қўрқаман... Аввало, унинг кўришиб-кўришмай қочиб қолишидан, ишнинг буткул бузилишидан... ўзим билмасдан, уни хафа қилиб қўйишдан ҳам қўрқаман... Кейин, умуман, менга бу қиз насиб этмаслиги ҳам мумкинлиги, ҳаётнинг минг хил чигалликлари борлиги...

Мен барибир бахтиёр, умидга тўлғин эдим. Бир-бирига интилган икки қалб қачон бўлмасин топишмаслигига, қовушмаслигига ақлим бовар қилмас эди. Ҳаяжонланиб, ҳуркиб, бунинг вақти-соати етиб келишини кутардим.

Шундай юриб, қишдан чиқиб олдик. Кўчалар, бозорлар гулга тўлди.

8 Март байрами арафасида, одатдагидек, онамнинг олдига борадиган бўлдим. Кўчада кетаётиб, хаёлимга антиқа бир фикр келди: эртага байрам бўлса, онам, дилбаримдан тортиб, ишхонадаги бутун аёлларни гулга кўмиб ташламайманми! Бу менинг қонимда ухлаб қолган олифталикнинг туйқусдан қайтиб уйғонишидек гап эди. Бунда ўзимни кўрсатишга уриниш йўқ эмасди, ҳарқалай.

Мен ҳаётдан ўша куни — ўзимнинг носамимий қилмишимга яраша «мукофот» олдим...

Яхшиси, тартиби билан.

Шу куни хаёлимга келган фикрдан шошиб-ҳовлиқиб, бозордан бир эмас, ўн даста гул харид қилдим. Бу бутун бир хирмон эди. Машина ёллаб, бордим бостириб.

Ҳар қачонгидек одамлар ишлаб ўтиришган хонага кириб, қучоғимга сиғмаётган гулларни эшик ёнидаги яланг тахта устига қўйдим. Сўнг, анграйишиб туришган аёллар, қизларга маъноли тикилиб, бир гулдастани онажонимга топширганимча, қолганларини бўлиб, ҳар кимнинг ёнига бир, иккитадан гул ташлаб чиқа бошладим. Навбат кўз остимга олган қизга келди:

— Бу сизга...

Во ажаб... У менга қарамас эди. Гулни ҳам сал нарига суриб қўйди-да, қўлидаги иш билан машғул бўлаверди: менинг гўё бу ерда бор-йўқлигим унинг учун буткул аҳамиятсиздай...

Мен ҳайрон эдим. Аёллар, қизларни байрам олдидан табриклаб гул бераётганим — чиройли, яхши эмасми?! Ана, ҳамма аёллар, қизлар суюнишяптику... нега суюнмайди бу қиз?! Ахир, аслида, мен унинг учун қиялпман-ку бу ишни!..

Довдираб қолиб, ёш боладек мадад сўраган қўйда ойим томонга қарадим... Қизиқ, онажоним ҳам негадир мен учун хижолат тортаётгандек эди!..

Мана, энди қилаётган ишим чиройли, яхши, аммо ақлли одамга оп-очик кўриниб турган бачкана ўйин эканлигига фаҳми-фаросатим ета бошлади. Мен уй қолиб, ишхонада табриклаб, онамни бир оз камситганимни пайқадим. Ҳали ўртамизда ҳеч муносабат йўқ, қиз учун гул келтириб, намойишқорона унинг олдига серрайиб, сен меникисан, мендан қутулиб қаёққа ҳам борардинг, дегандек иш тутиб, қизга ҳам озор етказганимни англадим...

Ким билсин, бу аёллар, қизлар чиндан суюнишяптими, мендан, онажонимдан, менга шу қадар сиғиниб юрган қиздан кулишяптими истеҳзо билан?!

Сир бой бермасликка тиришиб, байрам яхши ўтсин, деган мазмунда ёл-

дираб, эшикка илдам босдим. Қоқилиб-сурилиб, тез ташқарига чиқдим. Уз-ўзимдан нафратим келган, кўнглим ғаш, кир эди. Лекин буниси ҳали ҳалво экан...

Нима бўлганини чуқурроқ тушуниб олишни истаб, ташқарида бир дам тўхтаганимча, папирос тутатдим. Худди шу палла кимдир — биров рўпарамда сояга ўхшаб турганини сездим. Бошимни кўтариб қарадим. — Буюртма қабул қиладиган Зухур деган йигит.

— Дўстим, — деди у, илтифотдан кўпроқ алам ва ғаразли бир оҳангда. — Гапириш ноқулай, лекин бошқа илож йўқ... Сиз анчадан бери Адолатга илакишиб юрисиз...

— Нима-а?! Яна бир қайтар! — дедим бўғилганимдан муштим дўлайиб, уни ҳозир уриб юборадиган жангари бир алпозда. — Сенга бунинг нима алоқаси бор, қанжиқ?!

— Олдин йўқ эди, — деди Зухур ҳамон босиқ, аммо алам билан. — Энди бор!.. Биз келишганмиз, турмуш қураммиз яқинда. Ҳамма нарса тайёр, фақат ҳаво сал юришса...

Бирдан томирларим бўшашиб кетди. Хаёлимда даҳшатли бир сўз янгради: тамом!

Зухурга зуғум қилмоқ ошиқча, шу тобда мени тирноқча бола ҳам ер билан яксон қила олади. Бундан кўра урмайсанми, мард бўлсанг, Зухур?!

Худди ёнғинда баданига ўт теккан одамга ўхшаб, бехос югурдим. Қаёққа? Нега? Тўхтар, гандираклар, яна олдинга — дуч келган томонга югурар эдим... Телба! Бу дунёда кулфатдан, кутилмаган бало-офатлардан, бахтсизликдан югурган билан қочиб-қутулиб бўлар эканми?!

Уф-ф...

Шу кундан бошлаб онажонимнинг ишхонасидан қадам уздим.

Бир ой деганда мендан фақат чўп-устихон қолди.

Олифталик қайда, усти-бошга қараш ҳам йўқ. Уқишга борганда ёки бошқа иш билан кўчага чиққанда ҳам, менинг ўрнимда соям кезади гўёки...

Севимли китобингни, титиғи чиққанини билатуриб, ёд бўлиб кетганига қарамай, гоҳ-гоҳ бағринга босиб, қайта ўқишга тутинганингдек, мен ҳам Адолат билан муносабатимни бот-бот бошдан-охир эслаганим-эслаган эди. «Мени қийнаманг, илтимос...» Зухур билан олдиндан қандайдир режа тузиб қўйилгани учун шундай деганмиди Адолат?! У мени яхши кўра туриб, бошқага тегадими?! Ёки у Зухурни мендан ҳам қаттиқроқ севадими?! Аёлларни тушуниш нақадар қийин бу дунёда, нақадар қийин...

Менинг аҳволимни уйда ота-онам сезишмаслиги мумкин эмасди. Бироқ мен уйдан, ота-онамдан ҳам бегонасираб қолгандек эдим. Улар билан деярли гаплашмас эдим...

Онамнинг ўзи бир оқшом дастурхон устида гап очди. Тўғрироғи, у менга индагани йўқ, дадамга, бақириб-чақириб, ишхонаси ҳақида алланималар деяётгандек бўлди:

— Шу, қизларимиз ғалати. Мени бир-бирларига рашк қилиб юришади...

Отам энгашганча қулоғини тутиб, онамнинг сўзларига тушуниб, кулимсиради.

— Сени нега рашк қилади? — сўради у.

— Мен қизлардан Адолатни айниқса яхши кўраман. Бошқаларнинг рашки келади-да...

Адолат!..

Юрагим гурс-гурс уриб, бошим ғувиллаб-санчишга тушди.

Ойим куюниб, отам эшитсин учун бақириб-чақириб, ҳамон нималардир дер, афтидан, ҳамон Адолатни мақтар эди. Мен ўрнимдан сапчиб кўчага югургим келар, аммо шу дамда қимир этишга мажолим етмас эди.

Агар гапирётган киши онажоним эмас, бошқа одам бўлса, мени атай ўртамоқчи, деган хаёлга борардим... Йўқ, Зухур билган нарсани — менинг Адолатга кўнгил қўйганимни ойим албатта билади. Унинг фаҳми-фаросатига шак келтириб бўлмайди. У менинг — ўз боласининг ярасига туз сепмаслиги ҳам турган гап!.. Хўш, оддий, аён ҳақиқат шу экан, онажоним нега бундай қияпти?! Эй...

Ойим, Адолат яхши қиз, фақат сен эмас, менга ҳам ёқади, уни қўлдан чиқарма, муҳаббат учун курашиш ҳам керак-да, демокчи...

Отамга бақириб-чақириб гапириш баҳонасида ойимнинг мени туртиб қўйиши бежиз эмас! Унинг ўзи муҳаббатни теран ҳис этган, муҳаббати учун вақтида қаттиқ курашган инсон, ахир...

Ахир...

Илк ёшлиқда бошига тушган кулфатлардан сўнг минг машаққат билан қадқомат тиклаган дадам, ойимни танлаб-топиб, никоҳдан ўтиб, «кичик бир тўй» ўтказмоқчи бўлиб турган паллада уруш бошланган.

Тириклик, бахт — ҳамма нарса кўзига муваққат кўринган, аввалдан турмушда аламзада бўлган дадам тўйни тезлаштириш пайига тушган. Бироқ дўппи тор келиб қолган шу аснода ойим, йўқ, уруш кетяпти, энди тўй бўлмайди, деб туриб олган.

Табиийки, дадам бундан ранжиган. Лекин ойим барибир қайсарланишни қўймаган. «Мен сизнинг никоҳингиздаги хотинингизман. Вафо билан кутганимни билишингиз керак!» — деган мазмунда гап қилган.

Дадам урушга жўнаган. У қонунан хотини, амалда қайлиғи бўлган ойимга фронтдан ошиқона хатлар ёзиб турган. Ойим уни кутиб, ҳар бир хатига иккитадан жавоб йўллаган.

Кейин... Кейин, дадамдан узоқ муддат хат келмай қолган. Ниҳоят, бундай аламли бир мактуб...

«Жамила! Ёлғизим, дунёга келиб, топган бахтим! Иродангни, бардошингни йиғ. Мен сенга ачиқ бир ҳақиқатни ёзишим керак. Жангда менинг бутун дабдалам чиқди. Бу оддий майблик-мажруҳлик, деб ўйлама. Биров кўрса, даҳшатга тушадиган, кўрқиб кетадиган ҳолдаман... Жамилажон, сен бунча ақллисан, тўйни қолдириб тўғри қилган экансан. Шу хатим — сенинг эркинга қафолат. Мен сенинг бахтингга зомин бўлмайман, турмушни ўйла, эркам, сен ўйли-жойли, ува-жували бўлиб кетсанг, мен ўзимни бахтли сезаман, ишон, менга дунёда бошқа ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Мендан кўркироқ, кўрса одамнинг ҳаваси келадиган қанча-қанча йигитлар ўлиб кетяпти. Мени ҳам шулар сафига қўш, унут... Мен сал ўнгланиб, бирон томонга бош олиб кетаман, менга ўхшаганлар учун белгили жойлар бор, деб эшитдим...

Сени сўнгги бор хаёлан қучиб, ўпиб: Ҳаёт...»

Онам йиғлаб-йиғлаб унга бу йўсинда жавоб ёзган:

«Ҳаётим!

Бу қандай шафқатсизлик! Нега мени бунчалик камситасиз, хўрлайсиз? Наҳотки, мен сиздан юз ўгирсам! Мен одам эмасманми?! Токи тирик эканман, сизни бошимда кўтариб юрмасам, бу дунёга келиб, инсон бўлиб нима қилдим...

Эрим! Халқ учун ўзини аямаган баҳодирим! Қанотлари синган лочиним!.. Тез қайтинг, тез...

Сизни интиқ-интизор кутаётган хотинингиз

Жамила...»

Ойим бу хатни жўнатгач, кўнгли барибир тинчимаган. У дадамнинг қайсарлик қилиб, алам-аччиқ устида бир умрга қаёққадир ғойиб бўлишидан кўрққан.

Поездга осилиб, Москва яқинидаги госпитални ўзи топиб борган ойижоним. Йиғлаб-йиғлаб, дадамни олиб қайтган Тошкентга!..

Ойимнинг ўрнида бошқа аёл бўлганида, — бундайлар эса истаганча топилади, — дадамнинг аҳволини билгач, айниқса, уни кўрганидан кейин, мен энди бу дардисарни бошимга ураманми, деб бурилиб ўз йўлдан кетавериши ҳеч гап эмасди! Ойим дадамни яхши кўргани-ю, одамнинг чиқити йўқ, деган ақидага риоя қиладиган аёл эканлигидан, ўшанда чексиз марҳамат кўрсатган, дадамни қайта тириштириб, оёққа турғизган. Ана шундай инсон менинг ойижоним!..

Қисқаси, муҳаббат учун албатта курашиш керак.

Лекин мен нима деб, қандай курашаман? Адолат билан Зухур яқинда турмуш қуришаётган бўлса, ҳамма нарса тайёр бўлса... Лоақал март байрами арафасида Адолатга озор етказмаганимда эди, у билан бир қур гаплашишга уриниб кўрардим... Йўқ, ўшанда ҳам бундай қилолмасдим. Чунки бу оддий ғурурдан ҳам воз кечиб, эрга тегаётган бир қизга тиланчидек бекордан ялиниб-

ёлборишга ўхшайди... Онам мени туртса туртсин, бунга бўйним ёр бермайди! Мен ичимда куйиб юравераман! Энди менинг қисматим шу!..

Ойим оқшом пайти дастурхон устида ўтган суҳбатдан кейин, қайтиб бирон марта Адолатни тилга олмади. Орадан яна бир ойга яқин фурсат кечиб, май кунлари яқинлашиб қолди...

Бир куни онам эрталаб ишга кетаётиб, кечкурун албатта уйда бўлгин, деб тайинлади. Гапини эшитиб-эшитмагандай турганимни кўриб:

— Меҳмонга борамиз, ўғлим, — деб изоҳ берди. — Маҳфуза опанг бир келинлар, деб қўймапти. Бирга борайлик. Қоронғи кечада ўзим тентираб юрмай.

Маҳфуза опа ойим билан бирга ишлайди, икковлари қалин дугона. Онамнинг озиб-ёзиб кечки пайт кўчага чиқадиган бўлгани, буни у аллақандай байрамдек қабул қилишини ўйлаб, бояги лоқайдлигимдан ранжиб, дарров рози бўлдим. Сўнгги ойлар бадалида биринчи марта, мен сизни ҳам тоза қийнадим, ойижон, деб ўйладим ичимда...

Онам ишдан қайтиб, байрамларда киядиган энг яхши кўйлагини устига илиб, одатда беркитиб юрадиган балдоғи, узукларини тақди. Мени ҳам пўрим кийинишга қистаб, ўзи назорат қилиб турди. Ниҳоят, кўчага чиқдик.

Мен эмас, ҳамон онам «раҳбар»лик қиларди. У кўча бошида қўл кўтариб, машина тўхтатди.

Хўп, Маҳфуза опанинг эски шаҳардаги бизникига ўхшаган ҳовлисига етиб ҳам келдик. Ойимнинг дугонаси бизни мамнун қаршилаб, ҳовли тўридаги катта бир хонага олиб ҳам кирди.

Эй... бу тушимми ё ўнгимми? Нима бўляпти ўзи?!

Хона ўртасидаги ясатиғлиқ хонтахта ёнида менинг дилкаш, дилозорим Адолат ўтирарди!

У менга тик қарамай, ўрнидан туриб қаршилади. Ойим уни қучиб-ўпгандек, ўз қизим, деб эркалагандек бўлди.

Бирон соат чамаси ўтирдик. Мен билан Адолат аразлаган болани эслатардик. Онам билан дугонаси негадир нуқул ҳазилкашлик қилиб, кулишар эди. Охири Маҳфуза опа ойимга деди:

— Бу, қизим кетмоқчи эди, жавоб берсакмикин?

Онам бир Адолатга, бир менга қаради:

— Адолатни йўл бошига тез кузатиб кел, ўғлим. Мен кутиб ўтираман. Кейин бирга қайтамиз.

Шу куни ҳеч қутилмаган ишлар бўлди-да...

Вақт ярим тунга борганида, Маҳфуза опаникига яна келиб, эшик қоқдим. Маҳфуза опа, тахминан ўн-ўн беш минут ўтиб, кўзларини ишқаганича, эшикни очди:

— Вой, тинчликми?!

— Ойим...

— Бор, уйга бор, болам, кеч бўлиб қолди, — илжайди Маҳфуза опа. Унгача эса...

Адолат иккимиз, қош-қовоғимиз солиқ, кўчага чиқдик. Бир оз ёнма-ён юргач, менинг беихтиёр зардам қайнади:

— Қочмайсизми, кўзидан?!

Адолатни ҳали билмас эканман. Уни фақат қисиниб, нафас ютиб ўтирадиган қиз десам, унда бир қизга етиб-ортадиган дадиллик ҳам, эркалик-шўхлик ҳам бор экан.

— Узингиз қочинг... пўшт, қо-чоқ! — деди у бехосдан. Мен бўш келмадим.

— Тўй қачон энди?! — заҳримни тўқдим яна.

— Мен айтишим керак экан-да. Қизиқ! — истехзо билан деди Адолат.

— Сиз айтмасангиз, Зухур бизни тўйга ҳам айтмаса керак! — чимдиб олдим ўзимча.

— Зухур?! У, бу ерда нима қилиб юрипти?!

— Ахир, турмуш қурмоқчи экансизлар-ку? У сизни олмоқчи экан...

— «Оламан» деган олаверадими, афанди?..

Мен бораётган йўлимда тўхтаб, қотиб қолдим. Демак, демак...

Зухур ўз фойдасини кўзлаб мени чалғитган, холос. Бошқа гап йўқ! Бу қиз байрам арафасидаги кўнгилсизликни аллақачон унутган, мени кутган, арази ҳам шундан. Мен бўлсам... Онажоним меҳрибонлик кўрсатиб, мен учун ҳам курашмаса, билмадим, Адолатимни чиндан йўқотиб қўярмидим?!

Нима қилганда ҳам, мен ундан бир қатла жудо бўлиб, уни қайта топган эдим!..

Ойнинг ўн беши қоронғи, ўн беши ёруғ, деб ўринли айтишган экан.

Менга яна жон кирди. Юрагим янгидан лиммо-лим нурга тўлди... Мен энди Адолатни еру кўкка ишонмасдим. Адолат билан бирга, ўз ота-онамга нисбатан ҳам қандайдир меҳрим ошиб-тошиб кетган эди. Яшаш фараҳли, дунё гўзал, атрофимда юрган, ҳатто кўча-кўйда учраган катта-кичик одамлар барчаси гўзал... аммо ота-онам, уларнинг ёнида Адолат ҳаммадан ҳам гўзал!

Эй, аслида ҳам худди шундай...

Дадам яримта одам-у, лекин кўрган-қараган кишининг этини беихтиёр сескантирадиган бедаво эмас. Афти-ангорида чексиз ғурур, матонат акс этган, нуруний, улуғвор киши!

Ойим! Ойимни айтмасам ҳам бўлади. Уни ишхонасида, энг ақлли, энг чиройли аёл, деб билишадди.

Адолат...

Мен Адолат билан гоҳ унинг ишидан кейин, гоҳ дам олиш кунлари мунтазам кўришиб турадиган бўлдим. У Маҳфуза опаникига борган кунимиз анча ўктам гаплашганига қарамай, энди менинг ёнимда ўзини ҳамон бир оз қиснаётгандек тутар, ҳар гапга қизараверар, кўзига қараётганимни пайқаса, панамга беркинар эди.

Умуман, у бошқача қиз эди. Уятчан! Оҳу! Унда туғма бир одоб, маданият кўзга ташланарди. Мен баъзан ҳаяжонланиб кетиб баланд товушда гапириб юборганимда, у юз-кўзимга жовдираб қарар, эътибор қилавермасам, бошқаларга сездирмай, секин бармоғини лабига босарди. Сўнг, мен сизни огоҳлантиришга оз-моз ҳаққим бор, дегандек гинаомуз меҳр билан боқар эди. Унинг менга тикилиши аксар боласини рўпарасига ўтқазиб қўйиб, томоша қилаётган ОНАларни эслатарди.

Бу қизнинг мраммрдан йўнилгандек юзи, мени банди-асир этган катта, ёруғ кўзлари, елкаларига ёйилган қоп-қора сочлари, узун, ингичка бармоқлари... менинг бахтим эди...

Одатда, ошиқ-маъшуқлар танишган кунларини бир умр эслаб, у ҳақда доим сўзлаб туришни ёқтиришса керак! Биз ҳам Тамарахонимга бағишланган кеча ёдимизга тушиб, аксар шу тўғрисида суҳбатлашардик.

— Менга қаранг, нега сиз ўша кеча кузатиб қўйишимга кўнмагансиз?! — сўрардим ҳар гал, аниқ жавоб олгим келиб.

— Ўзим... — шу биргина сўзни айтарди Адолат.

— Хўп, нега, мени қийнаманг, илтимос дегансиз?! Мен ҳеч тушунмаяпман.

— Сиз бир куни барибир кетасиз-да... Ана, қирқ саккиз кун юрдингиз-ку келмай?! — дерди Адолат уялиб-қизариб. — Кетсангиз, ҳалиям қийналанман-да...

— Мен ўлгунимча ҳеч қаёққа кетмайман энди! Мен сизни ўша кеча ёқтириб қолганман. Кейин, яхши кўра бошладим. Сиз-чи? Сиз... қачон?

— Мен?! Сиз бу гапни қаёқдан топдингиз? Мен сизни нега яхши кўрар эканман?! — дерди Адолат ўзининг бутун сири бир йўла очилаётганидан кўрққандек.

— Мен ҳарҳолда яхши кўришга арзисам керак! — дердим гапни ҳазилга буриб.

— Йўқ, сиз ёмонсиз. Сиз жудаям ёмонсиз! Жудаям!.. — дерди Адолат, энди ўзининг сўзларидан ич-ичида ўзи завқланиб.

Баъзан эса:

— Ҳар хил концертлар бўлиб туради... театрлар, музейлар... Ҳафтада-ойда бўлсаям, бирга борайлик, Адол! Ёлғиз боргим йўқ, — дердим ўша, танишган кунимизни эсга олиб сўзлашиб ўтирганимизда. Санъатшунос эканлигимдан, яна секин қўшиб қўярдим. — Олдинлар кам кирганман. Ҳозир ҳам, биласиз... Ҳолбуки, сезяпман, иш учун кўриш, ўрганиш керак.

— Кейин... — дерди Адолат, тўйдан кейин, деган мазмунда. — Уяламан. Танишлар кўриб қолишади. Ҳалиям кўчада шунча судралганимиз! Отам, акаларим эшитса яхши эмас...

— Сизнинг дадангиз, акаларингиз, менимча, тушунган одамлар...

— Тушунганми-тушунмаганми, барибир орият деган гаплар бор. Мен уларнинг юзини ерга қаратган бўламан...

— Театрга хушингиз бўлмаса, унда Тамара опани кўришга уйига борайлик. Мен уни ёзмоқчиман...

— Вой! Бизга ўхшаган одам камми?! Ҳамма бораверса... — дерди шошиб, куюниб Адолат, худди мен уни шу дамдаёқ қўлидан тутиб, судраётгандек.

Чуқур хўрсиниб қўйиб, санъат борасидаги ўйларимни ўртага тўккандек, гўлдирардим:

— Тамарахонимга ўхшаган санъаткорлар кам, албатта. Лекин қизларимиз ўқиса, ўз устида қаттиқроқ ишласа...

— Йўқ, — дерди Адолат ўйчан. — Мен билмадим-у, унақа бўлиш учун яна нимадир керак... Мен тушунтириб беролмайман...

Унинг зийраклиги, ақлига ҳайрон қолардим. Йўқ, у суҳбат пайтида шундай беихтиёр гапирмаса, ҳеч қачон ақлли эканлигини кўрсатиб оғиз очмасди. Ақалли ўқиган қайсидир китоби, эшитган қайсидир нақли тўғрисида ҳам, лом-мим демасди. Бу унга, афтидан, ўзини бошқалардан устун қўйиш, мақтанчоқлик бўлиб туюларди.

Ишонинг-ишонманг, шу баҳор кунларидан то қиш келиб янги йил бошлангунича, Адолат билан кўришиб юриб, бирон марта қўлини тутишга журъат қилганим йўқ. Янги йил бошланганида эса бир куни...

Кечга томон, ҳар сафар иккимиз учрашадиган муюлишда Адолат кўринмади.

У эртаси куни ҳам кўринмади. Индини ҳам...

Мен ўзимни йўқотиб, эсхонам чиқа бошлади. Адолат ишга келмаётгани аниқ. Аммо, нега? Унга нима бўлди?!

Ҳар куни эрталаб ҳам, кечкурун ҳам онамга жовдираб қарайман, юз-кўзига термуламан. Мени мудом тушуниб келган онажоним бу гал тушунмаяптими... ахир, кўришиб юришганди, бир-биридан хабари бордир, деб ўйлаяптими... менга индамас эди.

Олдинги телбаликлар бир пул, энди чинакам жинни бўлаёздим. Бу менга янги имтиҳонми, янги зарба? — билмас, билмаганимдан эзилар эдим.

Адолатлар дарвозасини кўрмаганман-ку, лекин учрашган пайтларимизда доим уни кўчаларига яқин-яқин жойларга боргунча кузатганман... Энди ишхона олдидаги қадрдон муюлишни обдан айлангач, бошим оғиб, уларнинг уйи атрофларида тентирайман.

Менинг билганим шу: уйга кираман, кўчага югураман, Адолатнинг қораси кўринади, деб ўйлаган ерни қадам-бақадам ўлчайман...

Ўзимча минг хаёлга бордим... Билмасдан-сезмасдан Адолатга озор бериб қўймадимми? У мендан қочиб юргани йўқми? Буниси ҳам майли. Адолатнинг бошига бирон кулфат тушиб, у азоб чекаётган-у, мен унга кўмак бериш ўрнига бекордан-бекорга санқиб юрган бўлсам-чи?!

Ойимнинг оғзини пойлаш жонимга тегиб, неча марта ундан гап сўрашга ҳам чоғландим, лекин ўзбекчилик экан, юзим чидамади. Йигит киши уйлангандан кейин ҳам ота-онага хотини тўғрисида кўп гапиравермайди, ёқтирган қизни эслаб-эслатиш одобдан эмас.

Мен ишхонага кириб, ойимга билдирмай, Маҳфуза опаданми, қизларданми Адолатни сўраб-суриштиришни ҳам ўйладим. Бироқ бундай қилиб одамларнинг орасида қизнинг шаънига доғ туширишдан кўрқдим. Ўз-ўзимдан уялдим ҳам.

Менга қолса, изтиробга чулғаниб, тоқатим тугаган бир пайтда тўппа-тўғри Адолатларникига кириб боришга ҳам тайёр эдим-ку, аммо — яна ўзбекчилик — дунёда номус деган нарса бор, Адолатнинг отаси, акалари менга ним дейишади-ю, унга... Шусиз ҳам чигал бахтимиз барбод бўлмайдимми?!

Қисқаси, роппа-роса бир ҳафта шундай гангиб-излаб, ўз ёғимда ўзи қоврилиб юрдим.

Йўқ, кейин...

Кечки пайт ишхона олдидаги муюлишда менга ўхшаб ер чизиб, кимнидир кутгандек нари-бери одимлаётган бир йигитга кўзим тушди. Мен унга ортиқча парво қилганим йўқ, ўзи мен томон шахдам қадам босди.

— Қодир... сиз эмасми? — деб сўради йигит сал иккиланган кўйда.

— Ме-ен...

— Биласизми, биз Адолат билан қўшни турамиз, мактабда ҳам бирга ўқиганмиз. У сизга мана буни бериб юборди, — букланган бир варақ қоғозни кўлимга тутқазди йигит туйқусдан. Сўнг, рашки келмасин, деб ўйладими, қўшиб қўйди. — Нима деб ёзганини билмайман, қараганим йўқ...

Мен йигитга одамгарчилик юзасидан раҳмат дейишга ҳам улгурмадим. У тез бурилганича, кетди.

Эй, рашка бало борми?! Адолатни севаман, унга ҳам дунёда мен — фақат мен керакман! Зухур хабар келтирмайдими, ўлай агар, заррача рашк қилмаган бўлардим шу палла!..

Кўлимга тутқазилган қоғоз кафтимни куйдирарди. Йўл четидаги пештоқида чироқ ёнаётган бинога яқинлашиб, шошганимча варақни очдим.

Хат қаламда, катта-катта ҳарфлар билан ёзилган, қисқа эди:

«Қодир ака! Соғиндим... Бирдан қаттиқ ётиб қолдим. Сизни қийнаб қўйганимни биламан. Мени кечиринг, хўпми? Шанба куни кечқурун соат 6 да Инқилоб хиёбонига, Маркс ҳайкали ёнига бораман. Улиб ётган бўлсам ҳам, ўрнимдан туриб бораман. Ҳеч тоқатим қолмади. Бир кўрсам... Адол».

Адолат менга, ўша кунга қадар ҳам, кейин ҳам — ҳеч қачон «севаман» деб айтган эмас. Аммо у қалбидаги менга аталган бутун сўзларини шу бир варақ қоғозда акс эттирган эди!

Мен Адолатимни яна топганим, уни кўрадиган бўлганим учун ҳам ўзимни бахтли сезардим-у, унинг беморлигини билиб ёнига дарҳол етиб боролмаганимдан баттар эзилардим. Шанбагача орада бор икки кун давомида вақтнинг имиллаб ўтишидан туйган азобим, баёнсиз интиқлигим ҳафталик интизорликдан ҳам юз чандон ошиб тушди!

Менинг ёруғ бу оламда бир куни умрим ўтиб, сўнгги нафасим етар, лекин... лекин ўшанда ҳам шу сафарги Адолат билан учрашувимиз хотирамда сақланиб, лаҳзама-лаҳза кўз ўнгимда тизилиб турар, ниҳоят мен билан тупроққа қоришиб кетар... шундай бўлиши муқаррар!

Жума куни ёмғир ёғиб, кечга томон қорга айланди. Тунда қор тинмади. Эртаси куни ҳам гоҳ капалакка ўхшаб, гоҳ кепакланиб турди.

Мен Инқилоб хиёбонига анча эрта бориб олганимни айтмасам ҳам бўлаверади. Қорга бурканиб, қозиққа боғланган отдек, ҳайкал теграсида айланар, Адолатим қайси ёқдан келаркин, деб атрофга аланглар эдим.

Йўқ, Адолат барибир мени ғафлатда қолдирди. У худди осмондан тушгандек, бехос мендан йигирма қадам нарида пайдо бўлди.

Қорда юриш қийинлигига қарамай, илдам босиб кела бошлади... яқинлашди ва бирдан ўзини бағримга отиб, бошини кўксимга босди. Унинг катта, ёруғ кўзлари жиққа ёш эди.

Мен ҳам уни елкаларидан кучдим. Телбаланиб, ақлу ҳушимдан айрилиб, унинг қош-кўзлари, юзи, бурни, лабларидан ўпа бошладим. Энди биз учун биров қараб-қарамаслиги, таниб-танимаслиги, кимнингдир эшитиб-тергаши-ю, балки бизнинг кўнглимиз билан ҳисоблашмаслиги — ҳаммаси бекор эди!..

Кейин...

Мен Адолатга нафас ростлагани бир оз рўпарадаги қаҳвахонага кириб ўтиришни таклиф қилдим.

Қаҳвахонада одам сийрак эди. Биз бир бурчакдаги энсизгина столни эгалладик.

— Совқотипсиз, — деди Адолат ва қаршимда ўтирганича, қўлларимни ўзининг кичкина қўллари орасига олиб, куюнчак бир ҳолда иситмоқчи бўлди. — Узица, секин «ух-ух»лаб ҳам қўйди. — Ҳалиям совқотяпсизми? — сўради юзимга тик қарамасдан.

— Энди яхши...

— Мени кўп кутдингизми?

— Келмайди, деб кўрқдим...

— Мен ҳам... — пичирлади Адолат алланечук ҳорғин. — Умр қисқа, сизни йўқотиб қўйсам, билмадим...

— Сиз мени нега йўқотишингиз керак экан?!

— Уйда ётиб, шундай деб ўйладим-да... Йўқ, мен сизни биламан. Лекин менга нима учундир доим сиз кетиб қоладигандек туюласиз. Тушларимда ҳам алаҳлаб сизни чақираман баъзан... — Адолатнинг киприкларида яна ёш ҳалқаланди.

Мен, бунинг ҳаммаси соғинч, изтироб, ҳали вужудни тарк этмаган хасталик оқибати, ўтиб кетади, деган хаёлга бордим. Адолатга буни айтиб ўтирмадим. Ўзи нима бўлди, деб ундан касалини ҳам сўраб-суриштирмадим. Менинг бу гапимга биров ажабланиши мумкин. Аммо мен шунга одатланганман... Эри йўқ хотиндан, ўртоғингиз қаерда ишлайдилар, фарзанди йўқ кишидан, болалар нечта бўлди, деб сўрайдиган одамларни учратиб тураман. Ким қандай қарамасин, мен буни фаросатсизлик деб биламан... Бетоблик масаласида ҳам шундай. Ўзи айтмаса, отамдан ҳам қаерингиз оғрийди, деб сўрамайман.

Адолатга ярим ҳазил оҳангида бундай гап қилдим:

— Бир кетиб қолганимиз учун бизни ҳадеб арқонга тортаверманг-да, Адолтон, сиздан ўзим ўргилай! Умри борича оёғингизга бош қўймаган номард! Бўлдимми?! — Сўнг: — Лекин унақа тушкунликка берилаверсангиз, ростдан ҳам кетиб қоламан! — деб ўтирган ўрнимда қимирлаб ҳам қўйдим.

— Кетманг! — Адолат шошиб қўлларим устига иссиқ кафтларини босганича, менга илтижо билан ва алланечук саросималаниб қаради. — Мен сизга бутун кунглимдагини айтмоқчи эдим. Наҳотки, бу сизни қизиқтирмаса?! Ақалли бир марта ҳам эшитмасангиз?!

— Бўпти, гапиринг, — деб қўйдим юмшаб.

— Сиз мени эқтирасиз. Мен ҳам сизга ўрганиб қолдим...

— Ўрганиш эмас, сиз мени мендан ҳам кўпроқ яхши кўрасиз! — дедим сал тантиқланиб. Назаримда, шундай қилмасам, Адолат кўзига ёш олиб, хаёлпарастлик гирдобада ўралашаверадигандек эди.

У, биров эшитмаяптими, дегандек ўнг-сўлга кўз ташлаб, менга инжиган, ўпқалангандек, аммо, ажабо... шу билан бирга, ўғлининг эркалигидан куйган онадек, беозор тикилди.

— Ҳечам-да! — деди ўзининг сўзига ўзи ишонмаган кайфиятда. Энди руҳи бир оз ёришиб, қувлик билан яна деди: — Сизни қайси эсини еган қиз яхши кўрар экан!..

— Демак, мен ҳалиям ёмонман...

— Ёмон! Шунақанги ёмонки...

— ...бошқа унақаси топилмайди! — илиб кетдим сўзни.

— Тўғри! — тасдиқлади Адолат яйраб.

Шу пайт қаҳвахона хизматчиси ликобчада бизга ширинлик билан қаҳва кўтариб келди.

— Олинг...

— Майли, раҳмат, — деди Адолат. Бироқ столга қарамади. — Нима қилганда ҳам, биз ҳозир бахтлимиз, — деди у гапини узилган жойидан давом эттириб. — Умр қисқа, бахт эса абадий эмас, унга қайта-қайта йўлиқиш қийин, менимча, у сенга бир кулиб боқдими... — Худди нафаси қирқилгандек, бирдан жим бўлиб, ёлғиз ўзига аён олис нуқтага тикилганича, қотиб қолди Адолат. — Юринг, қорда бир оз айланамиз.

Биз қаҳвахонадан қайтиб чиқдик. Хиёбон, унга туташиб кетган боғ, қор босган кўчаларда анча айланиб юрдик. Адолат қаҳвахонадаги суҳбатни — ўзини кўп ўртаган дардларини унутгандек бўлди. У мени икки қўллаб тутиб, бошини елкамга ҳар дамда суйкаб борар, чироқ нурларида олмос зарраларидек ярақлаб тушаётган қорга, шохлари соябонга айланган дарахтларга, йўлг завқланиб, мамнун боқарди. Биз гоҳ-гоҳ тўхтардик. Мен Адолатнинг устидаг қорни қоқиб, уни қучар, ўпар, эркалардим. У ҳар гал кўксимга бошини қатти босар, бағримга гўёки сингиб кетар эди...

Ниҳоят, мен уни уйи яқинигача кузатдим.

— Бир нарсани айтсам, хафа бўлмайсизми? — деди Адолат тўхтаб.

— Йўқ.

— Мабодо иккимиз айрилиб қолсак, сиз дарров уйланиб олинг, хўпми?! Шунда менга ҳам, ўзингизга ҳам яхши бўлади...

Мен жаҳлим чиқиб, уни койимоқчи эдим, аммо у нозиккина бармоқларини лабларимга босди. Сўнг, оёғи учида чўзилиб, иягимдан секин ўпди-да, уйлари томон чопиб кетди...

Биз Адолат билан яна олдингидек деярли ҳар куни кўриша бошладик. Адолат бошқа ҳеч қачон айрилиқ тўғрисида оғиз очмади. Мен ўша оқшом эшитганларим тез орада хаёлимдан ҳам кўтарилиб кетди...

Адолат билан учраша бошлаган пайтдан буён ундан нега ўқишга кирмаганини сўрагим келарди. Мен унинг қаерда бўлмасин албатта ўқишини истардим! Лекин бу ҳақда сўзлашсак, Адолат, биз тенг эмас эканмиз, мени ўзига муносиб кўрмаяпти, деб ўйлаши аниқ эди. Шундан кўрқиб, унга индамасдим...

Ёзга бориб, Адолатга уйланганимдан кейин, буни бемалол муҳокама қилиш имконияти туғилди.

Ҳаяжонланиб, воқеани жилла тезлаштириб юбордим, шекилли...

Биз энди бировнинг маломат-иддаосига бепарво, ўз дардимиздан бўлак дардни билмай, ошиқ-маъшўқмиз, деб осмони-фалакда эркин парвозланиб юрган қунлардан бирида отам менга мурожаат қилди:

— Қачон бундай бўшроқ вақтингиз бўлади, ўғлим?!

— Вақт? Доим... Нима эди, дада?!

— Гаплашиб олишимиз керакка ўхшаб қолди.

— Нимани?

— Шу сизнинг вақтингиз оз, кўчада ишингиз кўпайиб кетганини, — кулди отам. — Олдинги юришингиз ҳам бирнав эди, ҳозир саломлашишга ҳам қийналяпмиз.

— Узр, дада... — дедим сўнги пайтлар дарҳақиқат кўчадан келмай қўйганимни эслаб.

— Одамнинг тириклиги — уй-жой... Саёқ юрган таёқ ейди! Катта йигит бўлиб қолдингиз, у ёқ-бу ёққа қарамасангиз бўлмайди, ўғлим...

— Мен тушундим, дада, — дедим отам эшитиб олсин учун бақириб. Аммо нимани тушунганимни ўзим ҳам билмасдим.

— Гап бундай, — деди дадам. — Сиз ўқишингизни бажараверасиз. Сизга беш-ўн йил қараб туришга, шукр, қурбимиз етади. Мен айтаман, ойингиз билан маслаҳатлашиб тўйга тайёргарчилик кураверинглар...

Мен дабдурустан довдираб қолдим. Онам билан нимани гаплашаману тўйга қандай тайёргарлик кўришим керак?!

Эй, бунақа ишлар кўпинча ўз-ўзидан бўлиб кетаверар экан!

Онам билан Маҳфуза опа Адолатларникига бориб, нон ушатиб келишди. Ҳаш-паш дегунча янги саруполар тахтланиб, ёғ-гуруч ғамлаб қўйилди. Ниҳоят, мен билан Адолат никоҳдан ўтадиган даргоҳ эшигида учрашиб турганимизни кўрмайсизми!..

Ёз оқшомларидан бирида тўйимиз ҳам ўтди.

Мен барчага ўхшаб дунёда аввалдан орзу-умидли бир жон эдим-ку, лекин оппоқ келинлик либосида парига — фариштага айланган Адолатим билан ҳовли, давра тўрида султон бўлиб ўтириш, ҳавас билан беғараз тикилган нигоҳлар, эътибору меҳрга тўла сўзларга кўмилиш... сенга бир карра насиб этган чинакам эркалик ва ниҳоят, яшаш, яратиш учун дунёга келган инсон эканлигингни ҳис этиш... булар етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган эди!.. Азал-азалдан кўрган куни машаққатлардан, изтироблардан, неларгадир эришиш йўлида қадам-бақадам ЙЎҚОТИШлардан иборат одамзод мана шу қисқа сониялар ҳаққи-ҳурмати учун ҳам, тошга чирмашиб униб-ўсган гиёҳдек ТИРИКЛИКни севган, томоғини йириб «ГУЗАЛ!» — деб ҳайқирган эмасмикин?! Бунга шубҳа йўқ! Ҳар қандай инсон фарзандига, сендан ўтинчим, шундай ёрқин сонияларни буюргин, ДУНЕ!..

Уша тўй оқшомида, фақат мен билан Адолат эмас, ҳовлимизда тўпланган кишилар ҳаммаси алланечук хуррам, бахтиёр эди. Ҳатто ўзи Адолатга уйланмоқчи бўлиб юрган, бугун менинг тўйимга айланиб келиб қолган Зухур ҳам, орадан ҳеч гап ўтмагандек, ён-веригагилар билан улфатлашиб ўтирарди...

Инсон муҳаббатни, севиш-севилиш бахтини ростакмига оилада англаб етар экан!

Адолат, иккимиз бир-бирининг патларини эринмай тозалаган, бир-бирига тумшугида емиш берган, бирга-бирга учиб-қўниб, тўлиқиб сайраган икки қуш эдик! Ҳар куни эрталаб зўрға узилишиб, оқшом тезроқ дийдорлашишга ошиқардик. Йўқ, Адолат ўз одатича ҳамон муҳаббат тўғрисида бир оғиз ҳам сўз айтмасди. У, ёқтириш, ўрганиш, деб оддийроқ гапиришга мойил эди. Бироқ унинг бутун хатти-ҳаракати, сўзи муҳаббат эди! Кўзларига қараган пайтларимда, нигоҳини олиб қочиб, қизариб кетиши, мен китоб ўқиб ёки телевизор кўриб ўтирганимда, орқамда узоқ туриб, гоҳо дафъатан бошини кифтимга суйкаши, ухлаб қолган деб ўйлаб тунларда мени ўзича пичир-пичир эркалашлари... чексиз бир муҳаббат эди! Кўчага чиқиб кетаётганимда, «Тез келасизми, Қодир ака», дейишининг ўзи муҳаббат эди!.. Бизнинг орамиздаги муносабатда заррача ғашлик, ғубор йўқ эди!

Одамлар ёмонликни, қозоннинг қораси, деб юқиши мумкинлигидан хавфсирашади.

Тавба! Эзгулик-муҳаббат ҳам юқумли дард экан. Бу дард инсоннинг бағрини тўлдириб юборар экан!

Адолатга қараб, унинг ота-онаси, уч акаси ҳам менга худди сажда қилишарди. Ҳар гал борганимда, эшикдан кутилмаган қувонч киргандек югургилаб қолишар, мени ўтқизгани жой тополмай, довдирашарди. «Куёвимиз!» деган сўз уларнинг оғзидан тўлиб чиқарди. Адолат — ёлғиз қиз эди, унинг бахти — буларнинг ҳам бахти эди!

Менинг ота-онам ҳам Адолатни еру кўкка ишонишмасди. Ойим: «Адолтон!» — деб тилидан бол томарди. Дадам ишдан қайтиб, бирон юмуши йўқлигига қарамай, албатта, келин қани, деб сўрар, Адолатга кўзи тушгач, кўнгли таскин топгандек бўларди.

Муҳаббатнинг юқиши, биргина ўғил ёки учта ўғилдан кейинги кенжатоё қиз, деган гаплар тушунарли, лекин бундан ташқари... Адолатнинг уйидагилар нималарга асосланиб мени ардоқлашганини билмадим-у, менинг ота-онам Адолатга кундан-кунга қаттиқ боғлана бошлагани бежиз эмасди. Адолат фақат менинг кўнгили уйимни обод қилиб қолмай, турмуш анча машаққатли бўлган хонадонимизга ҳам файз олиб келганди. Ота-онам уруш туфайли ўзлари тугал ҳис этолмаган баркамол бир муҳаббатни мен билан Адолатда мужассам кўриб, орзулари ушалганидан, гўёки қайта яшаришганди. Дадам ўзини жуда катта бир оилага бошдек сезиб, серҳаяжон, серташвиш бўлиб қолганди. Ойимнинг гарданидаги юк, ниҳоят, енгиллашганди... Умуман, Адолат одамлар ҳавас қиладиган келин эди! У ҳар куни саҳардан туриб, ҳовлини албатта бир қўр супурар, бошқалар уйғонишгунча, чой қўйиб, дастурхон тузашга киришарди. Тунда ҳам бошқалардан кейин ётишни одат қилганди; аксар мизғий бошлаганимда кўксимга секин суйканар, ингичка бармоқлари билан иягим, лабларимни беозор пайпасларди... Ойим, уйда менга ҳам бир оз иш қолсин, Адолтон, деб унга ёлборганида, у кулиб қўйиб, ҳамма ишни яна ўзи эплаб кетаверар эди. Дадам билан сўзлашишга тўғри келганида ҳам, Адолат пичирлаб гаплашарди. Ойим, баландроқ товушда гапиринг, эшитмайдилар, деганида бошини чайқарди: «Мен дадамга қандай қилиб қаттиқ гапираман!» Қизиғи шуки, Адолатнинг пичирлаганига ҳам отам унинг юз-кўзидан тушуниб кетаверарди...

Қисқаси, тўйдан сўнг бир оз муддат ўтгач, Адолатга ўқиш борасида гап очдим.

— Мактабни битирган йилим ҳужжат топширгандим, киролмадим, — деди Адолат ўйчан.

— Қаерга кирмоқчи эдингиз ўзи?!

— Тарих... — деди Адолат. — Аввалдан қизиқаман. Тарихни ўйласанг, умрни чуқурроқ тушунасан... Лекин одам кўп экан.

Адолат ўқишга киролмаган бир пайтда мен кирганим учун виждоним қийналиб, алланечук қисиндим.

— Бу йил бир уриниб кўрмайсизми? — дедим унга.

— Йўқ, кимдир ишлаши ҳам керак-ку...

Мен баттар қисина бошладим. Хотининг ишлаб юрсаю сен ўқиб, мулла

бўлсанг... Биров шарт-шароитдан келиб чиқиб, эҳтимол, шундай қилиши мумкин, аммо мен... Адолатга ўхшаган минглаб қизлар, жувонлар ҳар хил корхоналарда оёқ-қўллари толиб, кўз нурлари кетиб, 8 соат оғир меҳнат билан шуғулланишади. Буни қўйинг, баъзан аёллар катта юк машиналарини бошқаришади, қурилишда қоп ташишади. Кўп жойларда сўлоқмондай йигитлар пашша қўриб ўтирганини кўрасиз. Қишлоқларда ҳам шу... масалан, машинада пахта терадиган — аёл, кассир — йигит! Бу инсофдан эмас, албатта. Инонихтиёр менда бўлса, шусиз ҳам турмушда вазифаси ўзига етарли АЁЛга ҳеч қачон оғир иш қилдирмасдим. Қизлар, жувонлар ишлаётганида эса, мендек йигитларнинг ялло қилиб юриши — бемаънилик, холос.

— Ишлашим шарт, десангиз, унда кечки ўқишга кирасиз! — дедим Адолатга қатъий.

— Йўғ-э! — кулди Адолат. — Бир нарсани тушунаман, деган одам ўзи ўқиб юраверса бўлмайдими?!

Мен унинг донолигидан беихтиёр донг қотдим. Шу аснода олдинлар хаёлимга келмаган оддий бир ҳақиқатни ҳис этдим... умуман, мени вақтида ўқишга ундаган, бу йўлга бошлаган куч — «одам бўлиш» деганда илм ёки маданиятга алоқадор бирон иш билан шуғулланиб, маълум даражада ном чиқаришни тушуниш эди! Мен бир томондан, зиёли бўлиш шарафи нақадар оғирлигига, иккинчи томондан, аслида меҳнат кишиси ҳаммадан улуғ зот эканлигига фаҳми-фаросатим етмаганди!

Бироқ энди орқага чекинишим ҳам мушкулдек эди!

— Менга қаранг, нима қилганда ҳам, сиз кечкида ўқийсиз! — дедим Адолатга янада қатъий. — Хўш, мен-чи? Отам билан онамга, сизга юк бўлиб юрмай, мен ҳам бирон ишга жойлашиб, кечкида ўқий қоламан... Бўптими?

Албатта, мен ўшанда тўғри бирон корхона ёки қурилишга бориб ишлашни мўлжаллаган эмасдим. Шундай фикр туғилганди, деб мақтанмайман ҳам. Бу ёлғон бўларди. Чунки, олифта юриб, ҳеч ким талаб қилмаган бир пайтда ишга киришимнинг ўзи мен учун жасорат эди!

Худди ўша кунлари мен тақдир тақозоси билан Маданият уйига келиб қолдим.

Адолат-чи?!

У менинг раъиймга қараб, шу йили кузда ўқишга ҳужжат топширди. Бу гал кечкига кирди ҳам. Лекин орадан кўп ўтмай, бўйида бўлиб, маълум муддат ўқишдан узилиб қолди. Бола туғилиб, оёққа турганидан сўнг... қайтиб қатнашга уринди-ю, унга ҳам ишлаш, ҳам қўлидаги ёш болага қараш, ҳам яна кечки ўқишга бориш оғирлик қила бошлади. Мен уни ортиқча қийнаб қўйганимни ҳис этдим...

Биз, иккимиз ҳам шу йиллар ўз-ўзимиздан ортмайдиган аҳволда эдик. Бироқ ёнингдагиларга меҳр, эътибор кўрсатиш вақт, шароитга қарамас экан. Адолат ҳамон дадамни кафтларида тутар, ойимни қўлини совуқ сувга урдирмасликка ҳаракат қиларди. Мен ҳам энди уй-рўзғор ишларига оз-моз аралашиб туришга ўрганган эдим. Буниси майли. Умримда илк дафъа дадамнинг йиллар давомида бажариб келган ишига кўмаклашадиган бўлиб қолгандим. Унинг артелдаги хизмат-вазифасига дахли йўқ бу иши нимадан иборат эди?!

Дадамга ёшлигида отаси ўша пайтлар янги чиққан «ФЭД» фотоаппарати совға қилган экан, унга отасидан қолган ягона ёдгорлик ҳам, мерос ҳам шу эди. Урушда ҳам дадам фотоаппаратини ёнида олиб юрган. Бу унга ўшанда жуда асқотган. Ўзбек тилида босилган фронт газетасида сурат чиқариб турган ва ойимга ҳам вақти-вақти билан қўлида тўпланиб қолган суратларни юбориб турган... Асосан, газетага мўлжалланган суратлар орасида унинг ўз сурати кам. Ҳаммаси — полкдошлари, қуролдош дўстлари.

У энди сурат ололмайти, нусха ҳам кўчиролмайти, буни бошқа малакали сураткашлар бажаришади...

Урушдан қайтгач, дадам қандай қилиб бўлмасин ёзиб-чизишни эплаштириш устида бош қотиради. У артелда имзо чеккани сингари, аввалида қўлидаги «омбир»ларга қалам қистириб, ёзишга уринади. Бироқ бундан ҳадеганда натижа чиқмайди. Дадам энди қаламни оёқ бармоқлари орасига олганича, битта-битта ҳарф муҳрламоқчи бўлади. Аммо бу ҳам иш бермайди.

Ниҳоят, дадам қаламни тишларида тутиб машқ қила бошлайди... ана шу сўнги шаклда — тиш билан ёзишда у бир оз муваффақиятга эришади.

Дадам ўзини бунча қийнаб, нимани ёзмоқчи?

У ўтган уруш даврида бутун кўрган-кузатганларини кунба-кун, соатма-соат хотирасида тиклаб, аниқ, тугал бир манзарани кўз олдига келтирмоқчи. Кейин, қуролдош дўстларини бирма-бир излаб, уларнинг қисматини билмоқчи, уларга, оила аъзолари, қариндош-уруғларига шаҳсан хат битиб, уйда тўпланган, катта бир жавонни тўлдирган суратлардан танлаб-танлаб жўнатмоқчи... Шу йўсинда, беҳабар юрган кишиларга бир-бирлари тўғрисида дарак етказиб, буларнинг натижасини ҳам қоғозга белгилаб қўймоқчи!

Дадамга ўхшаб жанглр ёдини муқаддас бурч билган одамлар кўп. Эски фронтовиклардан тортиб, ҳар хил тарихчилар, мухбирлар, изтопар болаларгача... (Аброрни қидириб келган қарияни эсланг!)

Шунинг баробарида, уруш қисматига соя ташламаган, бу тўғрида чуқурроқ ўйлаб ҳам кўрмаган беғам-бепарво кишилар дунёда анча-мунча топилади. Улар, масалан, бу ортиқча бир даҳмаза эмасми, шунча йил ўтди, бунақа ишларнинг кимга кераги бор, дейишади.

Йўқ, ҳали ер титраб, осмонда тутун сузиб юрипти. Урушлар, қон тўкишлар, таъқиб, эркисизлик ҳали ҳукмрон. Инсоннинг ҳақ-ҳуқуқи ҳали шунчаки баҳс мавзуи... Шундай экан, одамхўрликка, ҳар қандай зулм-зўрликка, бахтни ўғирлаган ҳар қандай қабихликка қарши АЙБНОМА керак!

Демак, бу — муҳим, оғир, шарафли иш...

Дадам, албатта, ўз кўрган-кузатганларини айтиб туриши, мен ёзиб боришим ҳам мумкин эди. Аммо буни у ҳеч кимга ишонмайди. Кечалари ўрндан сапчиб, хонада нари-бери одимлаганича, бир сўз, икки сўз эслайди, қаламни тишларида маҳкам қисиб, қитирлатган кўйи шуни ёзиб қўяди. Унинг излаб-азобланиб ёзганлари пала-партиш, худди рўйирост тиш остидан ғажилиб чиққандек туюлади. Четдан қараганда, дадамнинг бутун ёзгани қуроқдан тикилган дастурхонга ўхшайди. Аммо бу табиий... уруш, ахир!..

У битадиган хатларини ҳам бировга ишонмайди. Нега? Гап инсон қисмати, одамларнинг юрак-юрагидаги ҳиссиётлар устида боради. Эҳтиётсизлик қилиб ёзилган бир сўз кимларнидир бир умр ноумид, бахтсиз қилиб қўйиши мумкин.

Суратларни ҳам дадам ўзи танлайди. Чунки, бошқа биров қайси сурат кимга тегишли эканини билмайди...

Ўтган уруш даврига иши тушмаган киши, дадамнинг дастхатларини ўқиганда туйиладиган даҳшат, ғазаб, нафрат, шу билан бирга, тирикликдан, эзгуликдан ҳис этадиган ифтихорни ҳам тушунмайди, тасаввур қилолмайди.

«Катта саройга тўплаб ёқилганлар ҳаммаси болалар эди... Майдонга неча юзлаб жасад саржин қилиб, териб қўйилган... Баҳорда қор остидан йўлга тўшалиб пачоқланиб кетган мурдалар чиқди... Афтидан, бундай қарасанг, одам, лекин икки оёқли ҳайвон. Отиб ташламасанг, босиб келяпти...»

Шунга ўхшаган ёзувлари кўп дадамнинг. Барини бирма-бир кўчириб ўтирмайман. Бу менга малол келганидан эмас. Менинг дафтарларимни бир куни ўқийдиган кишини авайлаяпман, юрак-бағри эзилмасин, деяпман.

Дадам киришган иш туйфайли уйимизда қанча таъсирли, ҳаяжонли ҳолатлар юз берганини билсангиз эди!

Бир гал тун яримдан оққанида дарвоза беҳос тақиллаб қолди. Елкамга чопон ташлаб, безовталаниб-нохушланиб чиқдим. Остонада бири қўлтиқтаёқ, бири ҳасса тутган, орден-медал таққан икки киши туришарди.

— Бизни сўкмайсиз, ўғлим. Ҳозир поезддан тушдик. Эрталабни кутсак ҳам бўларди-ку, сабримиз чидамади... Ҳаётжон... бизга Ҳаётжон керак...

Шу орада отам ҳам хона эшигида кўринди. Улар — учовлон шу бемаҳалда, ҳовли ўртасида бошларини бириктириб, хўнғир-хўнғир йиғлашганини кўрсангиз.

Уйимизга деярли ҳар куни турли-туман одамлардан хат-хабар келиб туради. Жангу жадал кунлари ёзилган хатларга ўхшаб, ҳамон булардан ўт чатнайди.

Нотаниш йигит дадамга ёзипти:

«Хурматли Ҳаёт Икромов!

Амакижон!

Бизнинг қўшниларибиз Субҳоновларга хат билан сурат юборган экансиз. Мен улардан адресингизни олдим. Менинг отам ҳақида ҳам бирон нарса билмайсизми, амакижон?! Гап шундаки, менинг дадам Саид Субҳонов билан бирга урушга кетган, адашмасам, жангда ҳам бирга бўлган; кейин бедарак йўқолган. 43нчи йилдан буён кутамиз. Йўлга қарайвериб, онамнинг кўзлари кўрмай қолди.

Шунинг учун, илтимос. Отамнинг исми Муродали, фамилияси кам учрайдиган — Юзбошев, отасининг номи Ибодулла. Қўлингиздаги суратларни бир қаранг, амакижон.

Сиздан интизорлик билан икки оғиз хат кутиб:

Ҳамиджон».

Дадамга кекса бир аёл эса бундай хат йўллаган:

«Ҳаётжон!

Менга боламнинг расмини юборганингиз учун раҳмат, ўғлим. Сурат, албатта, сийрат эмас. Лекин шунисига ҳам шукр. Менда шуниси ҳам йўқ эди. Невараларим катта қилиб беришди, деворга илиб қўйдик. Боламнинг юз-кўзларини ҳар кун кўрадиган бўлдим. Урушни чиқарганларни қарғаб, сизга бахт-саломатлик тилайман. Ҳадия аянгиз».

Бу ишларда отамга қилган ёрдамим шуки, мен дадамнинг топилган-тирик қуролдош дўстларига унинг номидан хат ёзиб, уйга таклиф қиламан. Уларнинг дадам билан боғланиб туришига ёрдамлашаман. Дадам битган хатлар, тайёр суратларни одамларга жўнатаман. Уйимизга келган хат-хабарларни ажратиб чиқаман. Бу ишлар ҳарҳолда «иккинчи даражали» бўлгани учун ҳам, дадам менга ишонади. Булар ҳам барибир анча вақтни олганидан, ёрдам бера бошлаганимга дадам бениҳоя хурсанд...

Фарзанд кўргач, мен билан Адолат янада яқинлашиб қолдик.

Болага Анвар деб исм қўйдик.

Анваржон оёққа туриб, Одам бўла бошлади.

Отам билан онамнинг ҳам, мен билан Адолатнинг ҳам бутун диққатимиз-этиборимиз шу янги Одамга боғланган эди.

Тунларда Адолат баъзан боланинг ёнида ўтириб, дафъатан мени уйғотарди.

— Мен ўтирайми, сиз озгина мизғиб оласизми? — дердим шошиб.

— Йўқ, бир оз гаплашиб ўтиринг, — пичирларди Адолат.

— Нимани? — дердим уйқум ҳали тарқамаганидан, паришонланиб.

— Анваржон қандай одам бўларкин? — дерди Адолат.

— Бизнинг боламиз яхши одам бўлади-да... кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Мен сизга ўрганган эдим. Энди Анваржонга ҳам ўргана бошладим... — пичирларди Адолат.

Мен унинг бошини кифтимга босиб, сочларини сийпалардим. У мени худди бўғгандек, бўйнимдан қаттиқ қучарди.

— Анваржон улғаяди, яхши одам бўлади. Сизни бошида кўтариб юради. Ойисига муҳаббатни у мenden олади-да! — дердим Адолатнинг кўнгли ўссин учун.

— Бу қандай бахт! — дерди Адолат. Кейин, негадир қўшиб қўярди. — Бу қандай изтироб! — Ниҳоят, илтижо қилгандек, яна пичирларди: — Айтганингиз келсин!..

Мен, бахт бўлган жойда изтиробга бало борми, деб ажабланардим. Бахтнинг шу кунлар хонадонимизни тўлдириб юборганига эса, шак-шубҳа йўқ эди.

Аллабир замонда қайсидир дарвиш:

Коса берсанг — тўла бер,
Нимкосадан безорман... —

деганини эшитганман. Биз ҳам нимкосага рози-ризо бўладиган ҳолда эмасдик. Қисмат бизнинг қўлимизга шу кунлар лаб-лабигача тўла бахт косасини тўтқазган эди...

Шундай юриб, тасодифан косани қўлимиздан тушириб юбордик.

Ҳаммаси бирдан, тез содир бўлди.

Иссиқ, одамни лоҳас қиладиган ёз кунлари эди. Шанба. Бехосият шанба...

Тушдан кейин, отам билан онам ўзларига тегишли хонада ҳордиқ чиқаришарди. Анваржон ҳам терлаб, инжиб уйқуга кетганди. Мен идорадан кўтариб келган алламбало қоғозларни эриниб кўздан кечириб ўтирар эдим. Бир маҳал Адолат кийиниб олганини пайқадим.

— Ҳа, йўл бўлсин?

— Бозорга бормоқчи эдим. Анжир егим келяпти, — деди Адолат ўйчан.

— Анжир чиққанмикин бозорга?

— Чиққан бўлса керак.

— Мен ўзим эртага бозор қилмоқчи эдим. Хўп десангиз, эртага иккимиз...

— Йўқ, сиз ишдан қолманг, — деди Адолат. У беланчақда ётган бола-сини энгашиб ўпиб қўйди. Ёнимга келиб, бир оз турди-да, мени ҳам бўйнимдан қаттиқ кучиб, иягимдан ўпди. Кейин кетди.

Кетди...

Орадан икки соат чамаси вақт ўтди — Адолатдан дарак йўқ эди.

Кўнглим ўз-ўзидан ғашланиб, безовталана бошладим. Аммо Адолат баъзан кўча-кўйда тутилганида, уни ўйлаб, бекорга оромим йўқолиб, оёғи куйган товукдай тўрт томонга югурган пайтларим кўп бўлган. Шу боисдан, кўча-магазин айланиб юргандир, деб таскин қидирдим. Уйқудан турган Анварни ҳовлига кўтариб чиқдим. Унинг тетапоя бўлиб, чайқалиб юришини томоша қилишга тушдим.

Кутилмаганда дадам уйдан чиқди:

— Келин қани?

Бу дадамнинг ҳар қачонги саволи эканлигига қарамай, шу аснода юрагим шув этди. Адолат бозорга кетганини тушунтирдим-у, лекин ўзим энди ўтиришга жой тополмай турганимни сездим. Дадам билан изма-из онам ҳам ҳовлига чиққач, болани уларга қолдириб, уйга кирганимча, тез кийиндим.

Ана-мана Адолат рўпарамдан чиқади, деб умидланиб, шунинг баробарида, саросималаниб атрофга аланглаганча, бозорга қараб кета бошладим. Бозорга етиб ҳам келдим.

Умуман, бозорда, айниқса, Эски Жўвага ўхшаган жойда, одам одамни топиши қийин. Бироқ мен Адолатга дабдурустдан юзма-юз келиб, хайрият деб юбормоқчи эдим. Шу хаёл билан бозорни уч-тўрт айланиб, бу ердаги магазинлар, дўконларга ҳам бирма-бир бош суқиб кўрдим.

Адолат бу орада балки уйга қайтгандир, деб ўйлаб ҳовлимиз томон югурдим.

Уйга у ҳамон қайтмаган эди.

Мен уй билан бозор ўртасида чарх ура бошладим. Шу йўсинда, беш-олти соат вақт ўтиб, қош қорайиб қолди.

Адолат ота-онаси уйига индамай кетиб, бемалол ўтираверишга одатланмаган эди. Буни билганимдан, унинг уйдагиларга шошиб учраб, уларни ҳам ҳаяжонлантиришни истамадим. Нимадир чора кўриш керак эди... Милицияга учрашга қарор қилдим.

Милиция бўлимида икки киши навбатчилик қилаётган экан. Булардан бири олдидаги катта дафтарни очиб қўйиб ўйланиб ўтирар, иккинчиси хона бурчагидаги устига қўйилган мис идишда шўрва қайнаётган электрплита ёнида картошка арчиб турарди.

Мен бу даргоҳга қайси ҳолатда кирганим маълум. Бу ерда эса негадир навбатчилар, биров келипти, деб юз-кўзимга қарашмади ҳам. Улар ўз ишлари билан шу қадар машғул эдиларки, буларни бекорга безовта қилмаяпманми, деб ўйлаб иккиланиб қолганча, қайтиб чиқиб кетиш ўнғайроқ туюларди.

Аммо келишга келгач, салом бериб, дардимни ёришга шахд этдим:

— Кечирасизлар... мен... болалар йўқолиб қолди...

— Болалар? Ёш болами? — менга разм солиб, бир оз эзилиб сўради дафтар кўраётган ўйчан йигит.

— Йўқ, аёлим...

— Қачон? — сўради йигит, бу гал негадир лаблари сал табассумга келиб:

— Кундузи соат икки-учларда... Бозорга кетганди... Анча вақт ўтди...

— Бунақа воқеа тез-тез бўлиб туради, — гапга аралашди картошка арчаётган йигит ҳам негадир илжайиб. — Айланиб келадилар янгам, кўп бўғилаверманг, окам...

Беихтиёр булар мени алданган эрга чиқаришиб, мазах қилишаётганини ҳис этдим.

— Сизлар нима деяпсизлар ўзи?! Уйда ёш бола... Ахир, сизлар ҳеч нарса билмайсизлар-ку... — дедим бўғилиб.

— Бир кун, икки кун ўтса, бошқа гап... сиз уч-тўрт соатни айтаяпсиз, — энди босиқ тушунтирди дафтар кўраётган йигит. — Яна келавермаса, хабар қилинг, бемалол.

Бошимга тўқмоқ тушгандек бўлди. Наҳотки, ҳукумат идорасида бировга ҳеч кимдан камлигинг йўқлигини, гулдай хотининг суюқоёқ эмаслигини исбот қилишга уриниш керак бўлса?! Бу нима деган гап, ахир!..

Асабийлашиб-гангиб кўчада бир оз юргач, қайнотамникига қўнғироқ қилишдан бўлак иложим қолмади.

Менинг бахтимга катта қайноғам трубкани кўтарди. У кўпни кўрган, мулоҳазали киши эди.

— Салом алайкум... Йўлдош ака, бу мен... Қодиржон. Кўчадан телефон қиляпман. Адолат... — бўлган воқеани тушунтирдим унга.

— Уйда бўласизми? Мен ҳозир етиб бораман, — деди Йўлдош ака.

Шошиб уйга қайтдим. Уйга қайтаётиб, ҳозир Адолат албатта уйда бўлади, кўчада тасодифан тутилиб қолгани учун кечирим сўрайди, менинг жаҳлим чиқмасин учун оёғи учида чўзилиб, иягимдан ўпади, ўтирганимдан сўнг, сочларимни ингичка бармоқларига ўрайди, топилган бўлса бас, мен уни кечирмай эсимни ебманми, деб ўйладим. Ўзимни дарвозадан кирганим заҳоти Адолат билан юзлашишга ишонтира бошладим.

Аммо ҳовлида ойим Анваржонни қўлида кўтариб юргани, дадам кийиниб турганини кўрдим.

Кўп ўтмай, уйга Йўлдош ака келди. Биз учов маслаҳатлашиб, энди биргаликда милиция бўлимига бордик.

Бўлимдаги навбатчи йигитлар, овқатланиб олиб сал тирилиб қолишганми, уларни дадамнинг сипо, мағрур афти-ангори, Йўлдош аканинг салобати босдим, ҳарҳолда, бу гал эътибор бериб қарашди. Рўй берган воқеани ҳам анча жиддий эшитишди. Ниҳоят, Йўлдош аканинг иродасига бўйсунган ҳолда, Адолат Абдуллаева, деган исм-фамилияни дафтарга тиркашиб, аллақаяқларга қўнғироқ қилишди.

— Милицияда бу исм-фамилия қайд этилмаган, — дейишди охири навбатчи йигитлар. — Касалхоналар аниқ бир гап айтишолмаяпти... Бир оз сабр қилишга тўғри келадиганга ўхшайди.

Бу — мен биринчи гал эришган натижага яқин эди. Шунга қарамай, Йўлдош ака умидланиш мумкин бўлган нуқтани топди. У йигитлардан яна сўраб-суриштириш, агар бирон нима билишса, тез хабар етказишни илтимос қилиб, ўз телефонини уларга қолдирди.

Йўлдош ака ўз уйида телефонни пойлайдиган, биз уни уйда пойлайдиган бўлдик.

Шу кеча уйимизда Анваржондан бўлак биров мижжа қоққани йўқ. Икки уйда ҳам, ҳовлида ҳам чироқ ёқиқ. Лекин ҳаммамизнинг юрагимиз зимистон, бир оғиз гапга ҳолимиз келмайди. Қозонда овқат аллақачон совиган, мадор кетгани устига томоқ ғиппа бўғилган.

Мен уйга кирсам уй билан бирга портлаб кетадиган ҳолда эдим. Папирос тутатиб, ҳовлида айланганим-айланган. Тиқ этармикин, деб дарвозага тикилганим-тикилган.

Шу кеча, қизлик пайти Адолат касалланиб ётиб қолгани, ўшанда уни бир йўқотганиму унинг қўшниси, мактабдоши менга кутилмаганда хат келтириб берганидан кейин кўришганимизни бот-бот эсладим. Майли, мен ҳозиргидан минг баттар ўртанай, майли, Адолат бир ерда яна бетобланиб ётган бўлсин, аммо кишини умидлантирадиган хабар келтирадиган бирон мард борми, эй дунё?! Уша йигитдек кимдир ғойибдан келса... сен ҳеч нарса йўқотмайсан-ку, қисмат!..

Тун ўтиб, кун ёриша бошлади, бироқ ҳеч ким Адолатдан хабар ҳам етказмади.

Қуёш ёйилаётганида, қовоқлари шишган Йўлдош ака яна келди. Биз ундан бирон гап сўрамадик. У дадам билан ойимга ишга кетаверишларини буюриб, мени кўчага бошлади.

Иккимиз шаҳардаги бор касалхоналарни бирма-бир тинтиб чиқадиган бўлдик.

Учта касалхонадан Адолатни тополмадик. Тўртинчи касалхонада рўйхатдан ўтказиш бўлимида иккита ёш қиз чой ичиб, гаплашиб ўтиришарди.

— Абдуллаева? Унақаси йўқ... Биттаси бор эди, кеча уйига жавоб бердик, — деди қизлардан бўйи тикроғи, ҳаққи кетаётгандек, сўзлашишни истаб-истамаётган кўйда.

— Сиз яхшироқ қаранг, — асабийлашди Йўлдош ака.

— Қарасам-қарамасам шу... — киприклари учди қизнинг ҳам. У дугонаси томон ўгирилиб, бизга орқа қилиб олди.

— Э, сен, қизча... — менинг ҳам жаҳлим чиқа бошлади энди.

Шу пайт қизларнинг ёнига бошқа бир жувон келди. Бош ҳамшира эканми, уларни ўзича эркалаб-тергади:

— Одамлар билан яхши муомала қилиб ўтиринглар, қизларим! — У бизга юзланди. — Хўш, хизмат?

Биз Адолатни қидираётганимизни айтдик.

— Кечаги мана бу... кечқурунги қоғозларни кўрдингларми? — деворга туташ шкафга имо қилиб, қизлардан сўради жувон.

— Йўқ, — дейишди қизлар қизаришиб, лекин ҳамон қаҳр-ғазаблари босилмаган ҳолатда.

Жувон шкафдан ўзи бир даста қоғозни олиб, кўздан кечира бошлади. У... қандайдир анкетани бошқаларидан ажратди.

— Адолат, дедингларми? Абдуллаевами?!

Мен ҳам, Йўлдош ака ҳам беҳос сергакландик. Бу чой ичиб, гап сотаётган қизалоқлар, балки уларнинг ўзларига ўхшаш дугоналари кеча оқшом милиция суриштирганида ҳам ҳозиргидек лоқайдлик қилишгани турган гап! Шунақаям бўладими?!

Йўқ, инсон талашиб-курашиб, муайян натижага эришгач, кечиримли бўлар экан. Биз ҳам, шу палла, хайрият, дейишга, ҳатто жувонга раҳмат деб юборишга тайёр эдик.

Бироқ жувон... жувон ҳам қизлардек қизарганди. Унинг ҳам энди негадир кайфияти бузилгандек эди. У анкетани қўлида тутганича, нима учундир ўзича ўйланиб турарди.

Ниҳоят, жувон тилга кирди:

— Бардам бўласизлар. Бахтсиз ҳодиса рўй берган экан...

Бахтсиз ҳодиса?! Қаёқда! Бу турган-битгани даҳшат эди.

Биз кечган бутун воқеани ўша дамда мана шу бош ҳамшираданми ёки сўнг бориб учрашганимиз врачларданми — кимдан билиб олганимизни айт-толмайман. Балки, парча-парча эшитиб, ямагандирмиз, барибир эмасми... Нима қилганда ҳам, аянчли воқеа содир бўлган, буни тузатишнинг иложи йўқ эди.

Менинг шўрлик Адолатим... Кеча у кўчадан ўтиб бораётганида, биров шахсий машинасида уни уриб, тўхтамасдан яна шиддат билан йўлида кетаверган. Қонга беланган, ҳушсиз Адолатни касалхонага олиб келишган. Жарроҳлар уч-тўрт соат уриниб, унинг ҳаётини сақлаб қолишга ҳаракат қилишган. Лекин шунга қарамай, у кўз юмгач, уни саҳарлаб аравачага солиб, ўликхонага чиқариб ташлашган...

Хўп, нега биз бунинг баридан беҳабар қолдик? Ҳеч бўлмаса, охири нафасда унинг бошида туролмадик?! Вақтида уни уйга олиб кетолмадик?! Нега?!

Ҳаммаси шунчаки...

У бир марта сал ўзига келиб кўзини очганида, исм-фамилиясини айтган... яна қайсидир исмларни тилга олган. Кейин ҳам кимдандир инжиб, кимгадир ёлбориб, алаҳлаб, алланарсаларни гоҳ бақариб, гоҳ пичирлаб ётган... Аммо касалхонада исмини аниқлашгач, ортиқ у билан ҳеч кимнинг иши бўлмаган. Милицияга ўз вақтида маълумот беришни биров назорат қилмаган. Фалокатдан

хабардор кўчадаги милиция ходимлари ҳам, бу шошадиган иш эмас, деб касалхона билан боғланишни пайсалга солишган... Касалхонада бу ёш аёлнинг эри, бошқа одамлари бордир, уларга хабар етказиш керакдир, деган гап бирон кишининг ақалли хаёлига ҳам келмаган... Чунки, бу ерда йўлаккача касал ётипти, ҳаммасининг яқинларини суриштириш кўп вақтни олади, қийин. Чунки, бу ердагиларнинг ундан ташқари ҳам иши ўзига етиб-ортади. Чунки, бемор ўладиган бўлса, ҳеч нарса талаб қилолмайди, тирик қолса, яқинлари ўз-ўзидан топилади, албатта...

Мен эс-ҳушимдан тамом айрилиб, кўз олдим қоронғилашиб қолган эди.

Милиция бўлимидаги навбатчи йигитлардан касалхонадаги ҳамшира қизларга, булардан шу ердаги бошқа одамларгача ўтиб, ўсиб борган юрагимдаги адоват, энди Адолатни ерпарчин қилган номаълум кишига — шаклу шамойилини дарҳол илғаш қийин бўлган бутун ЁВУЗЛИКка қарши катта бир кучга айланган, таажжубки, фақат шу куч мени оёқда тутиб турар эди.

Бир пайтлар отам, унинг дўстлари билан сўзлашиб, улардан, бизнинг йигитларимиз жангда қаердан, қандай куч топиб фашистларни ўлдиришган, шундай оғир ишга қўл уришган, деб сўрагандим. Улар, қонимиз қайнаган, дейишганди. Мен ўшанда бунга тушунмаган эдим. Энди ёвузлик бутун бор-бўйи билан менга рўпара келган эди. Мен уни ҳозироқ эзиб-янчишни истар, ўзим ниҳолдек чайқалиб турипман-ку, аччиқ бир алам кўксимда дарёдек ҳайқиради...

Сени не кўйларга солишди, Адолжон?! Ерга ташланган, топталган гулим...

Адолат ўз тақдирини олдиндан билган, шундан кўрққанмиди?! У менга доим шуни эслатишга уринганмиди?! Йўқ... у ёвузликнинг қўллари ҳали узун, оёқлари ҳали бақувват эканлигини, бахтнинг нақадар ҳуркаклигини жуда эрта англаб етган. Табиат катта ақл, теран ҳис берган буюк бу АЁЛ аввалдан дунёни ўйлаб, НОТИНЧЛИК туйган, холос... Менинг эса буни тушунишга ҳам имконим бўлмаган...

Дунёда инсон эгаллаган ҳар қандай касби-кор ҳам, билим ҳам, ҳатто дин ҳам — ўткинчи. Энг биринчи, энг улуғвор эътиқод — ЭЗГУЛИК учун кураш... Азал-азалдан шундай бўлиб келган, шундай бўлиб қолаверади...

Адолжон! Адол...

Мен Адолатнинг ҳалокатини эшитган лаҳзадаёқ руҳим сўниб, ерда биргина соям судрала бошлаган эди.

Кейин... кейин мени тоғдек зил мудроқ босиб, гўё бутун борлиқни туш кўраётгандек ҳолатга кирдим.

Адолатнинг жасадини уйга олиб келдик. Уни ўша куниёқ дафн этмоқчи бўлишди. Лекин мен телбаланиб, бир кунгина уйда меҳмон бўлсин, қанақа одамсизлар ўзи, деб бақириб, дунёни буздим.

Унинг жасади турган хонада шу кеча иккимиз тунни ўтказдик. Мен яланг палос тўшалган ерга чўзилиб, топиб-йўқотган азиз кишимнинг оёқларига бош кўйдим...

Адолжон! Адол...

Эртаси куни эрталабдан ҳовлини яна йиғи-сиғи тутди. Аёллар расмга кўра Адолатнинг яхши кийимларини ҳовлига ташиб, офтобга ёйишди. Шу баҳонада, касалхонадан олиб келинган тугунни ҳам очдик. Тугунда хотинимнинг эгнидан ташқари, уйдан у кўтариб чиққан бозор халта ҳам бор эди. Анжир. Тўрт-беш ҳовуч эзилиб, сув бўлиб кетган анжир...

Ниҳоят, Адолатнинг жасадини мен у билан илк танишганимда кўрган театр пардасига ўхшаш — қизил бахмал ёпилган тобутга ортиб, қабристонга қараб кетдик. Уни тупроққа топширдик...

Ана, ҳаш-паш дегунча бутун маросим ҳам, во, келиним, во, қизим, деган нидо, во, болам, во, синглим, деган фарёдлар ҳам, бировларнинг шовқин-суронларию бошқаларнинг маҳзун пичирлашлари ҳам — барчаси тугади. Худди сукунат чўккандек бўлди!

Бу сукунат бағрида бир қучоқ янги, илиқ тупроқ билан шу тупроққа энди йиллар бўйи ўзини отиб сиғинадиган — бир мен қолдим!

Мен қаердадир ўқиган эдим: одамлар уруш давридаёқ унинг даҳшатини туйишгани билан, бор қабоҳатини кейинроқ чинакамига, теран ҳис этишган! Дунёда катта-кичиқ ҳар қандай бахтсизлик шундай кечар экан!

Адолатни ерга кўйиб қайтгандан сўнг мени чулғабган мудроқ тарқаб, мен

уйғониб... уйғонганим сайин, кундан-кунга олдинги оғриқ ўрнида юрагимни оғир бир тош босиб-эза бошлади... Айрилиқ! Бунга чидаш, кўникиш мушкул экан!

Севиб юргандаги телбаликлар, ҳижрондаги азоблар бунинг олдида энди эслаб-сўзлашга арзимас эди.

Адолатнинг йўқлигига, уни ортиқ ҳеч қачон, ҳеч қаердан топиб бўлмаслигига ишонгим келмас эди... Бир ерда ўтиролмайман. Кўчаларда тентираб, бундан натижа чиқмаслигини била туриб, уни излаганим-излаган. Охир-оқибат қабристонга бориб, қабрини қучганимча, нола чекканим-чеккан... Ярим тунларда уйга сиғмай, ҳовли юзида чарх уриб, ярадор шердек ўкиришдан ўзимни тутолмай, уни минг қатла қақирганим-чақирган:

— А-дол-жон! А-до-ол...

Орадан уч-тўрт ой ўтиб, мен Адолатнинг топилмаслигига ишонч ҳам ҳосил қилдим. Бақириб-чақирешлар, ҳар томон югуришлар ҳам тугади. Лекин юрагимдаги тош барибир ўридан кўчмас эди. Мен — бир пайтлардаги олифта, аста-секин хокисорликни ихтиёр эта бошладим. Бора-бора дунё билан иши бўлмаган, тушкунликни бўйнига олиб, ўзини тупроқ билан тенг тутишдан ор қилмаган бир кишига айлана бошладим:

Йўлингда туфрақ ўлдим ман...

На ишим, на турмушимда унум, на ётиб-туришим, яшашимда маъно... шу йўсинда икки-уч йил ҳам ўтиб кетди.

Йўқ, шундан кейин...

Адолат учун ота-онам мендан кам ўртанишмагани, улар мен учун ҳам куйиб адо бўлишаётганига қарамай, бирон пайт миқ этишмаганидан изтиробга тушдим. Урушга кириб, уйга «парчаланиб» қайтиш дадамга, уни бу аҳволда кўриш ойимга вақтида осон бўлмаган-ку, бироқ улар чидашган, мана ҳозирги кулфатга ҳам чидашяпти, инсон чидам, бардош учун яратилган экан-да, деб ўйладим. Бу ҳам бир азоб эди.

Бунинг устига, мен дунёда Анвар борлигини эсимдан ҳам чиқараёзган эдим.

Қайсидир кун қўчадан гангиб уйга қайтганимча, ҳовлимизга яқинлашганимда бошимни бехос кўтардим... дарвоза очик, остонада Адолат... сал қисиниб-қимтинган, катта, ёруғ кўзлари порлаб, уятчан кулимсираган Адолат турганини кўрдим. Фақат у негадир кичрайгандек эди.

Дафъатан нима бўлаётганига тушунолмай, баттар гангидим. Сўнг...

Бир лаҳза ичида, ойисидан айрилган боламни мен ҳам тирик етим қилиб қўйганимни ҳис этдим. Шўрлик Адолатимнинг руҳи чирқиллаб ётгандир менинг бу ишимдан?! Унинг мендан умиди шумиди?!

— Анваржон! Болам...

Кўнглим бузилиб, кўзларимдан ёш тирқираганича, Анварни бағримга босдим. У сал довирагандек бўлди. Аммо кейин... бошимга бошини суйкаб, бўйнимдан қаттиқ қучди.

Чидаш, яшаш керак!

Яна ўз ишларим билан шуғулланадиган, отамнинг тўпланиб қолган ишларига ҳам ёрдам берадиган бўлдим...

Йиллар аёвсиз экан.

Улар ёнимдан бирма-бир шошқин ўтиб, йўлимга ҳовуч-ҳовуч баргдай тўкилишяпти.

Мен ҳам олдинга қараб кетяпман.

Сўнгги йилларда ота-онамнинг мени қайтиб уйлантириш ниятлари йўқ эмас. Лекин бу ҳақда сўзлаш уларга оғир. Бундан ташқари, мени ўйлашади, истиҳола қилишади, кўрқишади, шекилли... Мен-чи?! Мен кексайганда якка-ёлғиз қолган кишиларни баъзан учратаман, юрагим ачийди, ёлғизликнинг инсонга қанчалик жабр эканига тушунаман. Умуман, мен тақводор эмасман, кимдир кимнидир севгани учун дунёдан тоқ ўтиши керак, деб икки оёқни бир этикка тикадиган одамлар тоифасига кирмайман... Бироқ мен қайнона-қайнотам, қайнакаларим

учун энди кўпдан буён ҳам ўз ўрнимда, ҳам Адолат ўрнидаман! Мени, ўғлимни кўриб улар ҳарқалай таскин топишади. Ахир, қандай қилиб улардан узоқлашиб, Адолатни янгидан қабрга қўйгандек иш тутиш мумкин?! Хўп, мен яшашга ҳақли эканимни булар ҳам билишсин? Унда, мен Адолатимга ўхшаганини энди қаёқдан топаман! Қолаверса, муҳаббат — кўшиқ бўлгани билан, уни қайтиб куйлаёлмайсан!..

Умрида бир марта ҳам муҳаббат кўрмаган инсонлар бор дунёда. Менга бу насиб этди! Адолат айтмоқчи, бахт чексиз-чегарасиз эмас...

Адолат баъзан менга, сиз кетасиз, дегувчи эди. Менинг ундан йилдан-йилга олисганиб, она-заминда шундай танҳо, вазмин одимлаб боришимни кўзда тутганмиди Адолатим?! У мени йўқотишдан қўриқиб юриб, мен уни йўқотиб қўйдим-ку!

Кетяпман...

Бу томони ҳаётим қандай кечади, нималар бор менинг тақдиримда?! Менинг бугунги туриш-турмушим шу. Аммо бунга қадар яна айрим воқеалар ҳам борки, мен уларни ҳаяжон туфайли тушириб қолдирипман.

Адолат дафн этилгандан кейин, бир куни дабдуруст уйимизга қўлтиғига жилд қистирган терговчи келди.

У жилддан қоғоз-қалам олиб, мен билан обдан суҳбатлашди. Лекин негадир юз берган фалокат қолиб, кўпроқ мен, ота-онам — барчамизнинг таржимаи ҳолимизни суроштирди. Ниҳоят, ўзича ғудранди:

— Ҳозирги ҳаёт шароитимиздан келиб чиқадиган бўлсак, йўлларимиз ҳеч бир талабга жавоб бермайди. Унинг устига, шаҳарда одамдан машина кўпайиб кетяпти. Билмадим, бу масалаларни қачон, ким ҳал қилади...

— Буни ҳарҳолда мен ҳал қилмасам керак, — дедим бир оз энсам қотиб.

— Ҳа, албатта, — деди терговчи. — Одам кўчада эҳтиёт бўлиб юришига тўғри келади. Мен шуни айтмоқчи эдим...

— Бундан чиқди, Адолат кўча қондасини бузган эканми? Айб унинг ўзидами?!

— Айб у кишида эмас...

— Бўлмаса, нега ундай деяпсиз? Сизнингча, пиёда эҳтиёт бўлсин, отлик билган номаъқулини қилавериши ҳам мумкин... шунақами?!

— Мен шунчаки гапнинг омадини айтаяпман, оғайни, — деди терговчи ўйчан. У ўрнидан туриб, яқин кунларда яна келишини билдирганича, эшикка босди.

Суҳбатдан кўнглим ғаш бўлиб қолганди... Нега бу терговчи ўз ишига дахли йўқ бизнинг оиламиз тарихини кавлаштиради? У қотилни оқлагандек оҳангда гапиришдан мақсад-муддаоси нима?!

Мен бу саволларга дарҳол жавоб топишим қийин эди. Бироқ терговчи яна уйимизга келди.

— Хўш, жиноятчингиз ҳалиям сизга думини тутқазмаяптими, ўртоқ терговчи? — дедим бу гал мен уни рўйирост саволга тутиб.

— Менга ишонсангиз... мен виждонли кишиман, — деди суҳбатдошим шошмасдан. — Сизга очиғини айтаман... Ҳаётимизда ҳар куни анча-мунча жиноятлар содир бўлиб туради. Буларни тез аниқлаб, ҳаммасига жазо бериш сиз ўйлаганчалик жўн иш эмас...

Мен ҳар хил саргузашт-детектив асарларни кўп ўқиганим учун ҳам, шу аснода терговчи билан дадил баҳслашгим келди.

— Одатда, жиноятчи қанчалик қочмасин, жиноят содир бўлган жойда қандайдир белгилар қолади, дейишади.

Терговчи тиззасида ётган жилдни очиб, уч-тўрт варақ қоғоз чиқарди.

— Қаранг. Бу гувоҳлардан ёзиб олинган. Лекин биронтаси машинанинг маркаси, номерини қўйинг, ранги қанақа бўлганини ҳам аниқ айтолмаяпти, — деди у. — Китоблар, киноларда ҳамма иш осон кўчади. Ҳаёт мураккаб... Биз бурч тўғрисида гапириб, қанчалик тушунтирмайлик, аввало кўпчилик одамлар гувоҳлик беришдан ўзларини панага тортишади. Битта-яримтаси ўктамлик қилиб, мана мен, деб турганида ҳам, бутун билганини очмайди. Ортиқча ғалвадан кўрқишади. Кейин, ишинг бошида турган ўртоққа ҳам кўп нарса боғлиқ. Масалан, менинг қўлимга топширилган ишда пичоққа илинадиган биронта гап йўқ.

Хўш, яна? Сиз терговчига, унинг имкониятига ишонасиз. Терговчи баъзан кичик одам эканини билмайсиз. Биз доим жиноятга яраша жазо беришга эришавермаймиз...

— Биров қотиллик қилгач, нега жазосини тортмас экан?! Унда қонун қаёқда қолди? Шунақаям бўладими? — дедим асабийлашиб.

— Қонун муқаддас, албатта, — деди терговчи ўйчан. — Лекин ҳали одамлар ичида ҳаёлига келган аҳмоқчиликни қиладиган, қонунни ҳайиқмай бузадиганлар бор. Буларнинг ақсарини, катта одамлар, дейишади. Сиз айтмоқчи, отлиқ... Шундайлардан айримларини жазолашга мен эмас, бошлиқларнинг ҳам кучи етмайди баъзан. Ҳақиқат тикланадиган кун келар бир пайт, ҳозирча қийин... Мен сизга бунимани учун айтяпман? Сизга тегишли ҳодисанинг иштирокчиси ҳам ўшандай кишилардан бўлиши эҳтимолга яқин...

— Сиз бунимани аниқладингизми? — сўрадим ҳовлиқиб.

— Йўқ. Мен ҳаракат қиляпман.

— Сиз ўзингиз, шундай оғир жиноят қилиб, жазо олмаган одамларни биласизми? Ёки шунчаки гапиряпсизми?

— Бор... Мисол керакми?! Бир бола ўтган йили ҳалокатга учради. Жиноятчи ҳам топилди. Лекин ҳалигидай, соясидан от ҳуркийди. Биз барибир ишни бошлагандик. Мен боланинг ота-онаси билан ўзим гаплашаман, деб бизнинг попугимизни босиб қўйди. Бола энди тирилмайди, мен сизларга фалон пул жарима тўлайман, деб гаплашипти ҳам... Ишонмайсиз, тинчиб кетди. Даъвогар йўқ!.. Мен сизнинг оилангизга шу боисдан қизиққандим. Менимча, сизлар бундай келишувга бормайсизлар.

Э, мен Адолатимни, унинг ҳаёти, хотирасини қандайдир ифлосга сотармидим!

— Йўқ, албатта, — дедим қатъий.

— Мен ҳам шундай деб ўйладим... Бу ишнинг баъзан бошқача шакллари ҳам бўлади. Масалан, обрўли бир одамга ҳамкасблари шанба-якшанбада шаҳардан ташқарига ҳордиқ чиқаргани бормоқчи эканликларини айтиб, уни ҳам таклиф қилишади. У боролмаслигига узр сўрайди. Шунда идорадаги хонимлардан бири, қизчангизни мен олақолай бўлмаса, мен билан айланиб келади, дейди. Обрўли одам ўн яшар қизчасини уларга қўшиб юборади. Одатда, бировнинг боласини етаклаган киши уни кўз қорачиғидек асраши керак. Бу ерда эса, ҳеч ким қарамаганидан, қизча сувга фарқ бўлади. Бояғи хоним-чи? Обрўли одамга учраб, йиғлаб-сиқтайди, уйим куйди, менга шафқат қилинг, дейди. Қизчаннинг отаси — олижаноб одам, яна бир киши жабр кўрмасин, деб жиноятни кечиради... Уша хонимни мен ҳозир ҳам кўча-кўйда гоҳ-гоҳ кўриб юраман. У оғзи қулоғида, тиржайгани-тиржайган, афтидан, гуноҳини аллақачон эсидан ҳам чиқариб юборган... Кўрмайсизми, шундай воқеалар ҳам бўлиб туради. Бу — виждон масаласи... Клим Самгин тўғрисидаги китобни ўқиганмисиз? Улимга сабаб бўлган Самгин вақти-вақти билан, бола аслида ўзи бормиди, деб ўйлаб, бунимани инкор қилишга ошиқади... Мен айтган ҳар икки ҳолда ҳам, жиноятчиларнинг ўзини тутиши Самгиннинг ишига ўхшайди. Буларнинг виждонсизликда ундан фарқи йўқ...

— Хўп, нима қилганда ҳам қотиллик энг катта жиноят, у арзимаган бир айб эмас! Мен ўз даъвождан қайтмайман. Фақат бизга ёрдам беришингизни сўрайман...

— Мен кўлимдан келганини аямайман, — деди терговчи. — Лекин ҳаммаси мен ўйлаганимдек кўчадиган бўлса, ишни мендан олиб бошқа терговчига топширишлари, ундан яна бошқасига ўтказишлари ҳам мумкин.

— Нега, ахир?

— Ёпиб ташлаш қийинлиги учун... Бунинг устига, бизнинг соҳадагиларнинг ҳам барчасини бир қаричда ўлчаёлмайсан! Адолатсизликка қарши ҳали кўп курашиш керак. Жамиятимизга ёт иллатларга қарши... Мен буларни сизга айтишга ҳаққим йўқ эди. Лекин қаттиқ куйиб юрганингизни кўриб, кўнглим ачиди. Сиз мени тўғри тушунасиз, деб ўйладим...

Терговчи яна бир оз сўхбатлашиб ўтириб, кетди.

Мен бу гал кўнглимда унга нисбатан ҳурмат уйғониб, ундан миннатдорлик ҳис этдим. Аммо афсуски...

Бутун иш шу терговчи айтганидек кўчди.

Орадан мана ўн йилдан кўпроқ вақт ўтиб, мен идораларда кераксиз даста-даста қоғозларга кўмилдим, холос. Ҳеч қандай натижага эришиб бўлмади. Қотил ким эди?! Шу қадар маккорми ёки унинг дастпанжаси узунми шунчалик?!

Менинг ҳикоямга, бу даражада эмасдир, деб ҳозир кимдир ишонмаслиги мумкин. Эртага эса яна кўпроқ ишонишмаслиги эҳтимол.

Лекин барибир... бу тарих шундай яқунланди.

Менинг юрагимда ўз манфаатини кўзлаб, бировларнинг бошига тушадиган кулфат, бировнинг бахтсизлиги билан ҳисоблашмайдиган кишиларга қарши чексиз нафрат-адоват қолди.

Мен энди ўзимга ишда ҳар куни тўқнаш келган Қобулов, унинг атрофдагиларга шу нафрат-адоват, олдингидан кўпроқ душманлик ҳисси билан қарашга одатландим...

Қобуловнинг бу воқеага алоқаси нима? Адолатнинг ўлимига унинг бирон бир дахли борми?!

Очиғи, билмайман... Бу ишнинг жумбоқлиги ҳам ана шунда!

Лекин менга бир нарса аён: истаса, керак бўлса, бировни йўқ қилиш Қобуловнинг кўлидан келмайдиган иш эмас.

Мен Қобуловга қарши курашдим. Курашаман... (Йўқ, мен Насим деган йигитга ўхшаб «юмалоқ хат»лар ёзишни касб қилмаганман!) Тўғрилиқ, ҳалолликни ўйлаб яшади, яшайман...

Идорада ишлаб, йиллар давомида, аҳвол сиз айтганчалик ёмон ҳам эмас экан-ку, деб қўлтиғига совға-салом қистириб кетган текширувчиларни, мухбирларни кўп кўрдим. Мени бир пайтлар Қобулов билан кескин тўқнаштирган уятчан вакил сингари ҳар хил комиссия аъзолари кўригидан ҳам ўтдим. Бирон марта нотўғри ишлар, ёлғонлар устига парда тортмадим. Ҳеч кимдан ҳайиқмай, бундай ишлаш, бундай яшаш мумкин эмаслигини рўйирост айта олдим!.. Ниҳоят, кутилмаганда яна текширувчи келди.

Бу гал ишдаги бутун қусурлар бирдан юзага қалқди.

Қобулов портфелини кўтариб, уйига жўнади...

Икки оғиз сўнги сўз.

Ҳаммага маълум... бизнинг диёримизда аёлманд оила кўп — минг шукр, то абад шундай бўлаверсин!.. Аммо... ўйлайман... бизга келганда, нега зурриёд борасида бундай бахилликни раво кўрдинг, эй она-табиат?! Нега бизнинг авлодимизни бунчалар қисиб, томчи-томчи яшашга мажбур қилиб қўйдинг?! Дадам биргина ўғил эди. Мен ўзим ҳам ёлғизман. Мана, энди менинг фарзандим ҳам якка!

Хўп, бу майли... Дунёда бунчалар кўп кулфатлар, машаққатларни нега бизнинг авлодимиз бошига солдинг?! Дунё ўзининг суйган фарзандларини кўпроқ ўртайди, дейишади. Бу балки тўғридир. Лекин, суяман, деб шунчалик ҳам бизни бурдалайсанми, она?! Бувам, дадам, мен — кўрганимизни кўрдик, энди менинг фарзандимга ҳам аёвсиз бўлма, илтимос, бир оз марҳаматли, шафқатли бўл, онажон!.. Ахир, биз ҳам бу ёруғ дунёда умидли инсонлармиз-ку...

Анваржоннинг қад-қомати кўтарилиб қолди.

Мен, болам билим олишдан ташқари касб-кор ўрганса, Адолатнинг руҳи шод бўлади, деб уни ҳунар ҳам ўрганадиган ўқишга қўйдим.

Ота-онамнинг энди мендан ҳам кўпроқ кўз тикишгани — шу Анвар. Болага асосан улар тарбия беришган-да. Билмаган одам уни — менинг укам, чол-кам-пирнинг супрақоқдиси, деб ўйлайди.

Лекин дадам ҳам, ойим ҳам кейинги йилларда қариб қолишди. Иккиси ҳам уйда. Деярли гузарга чиқишмайди. Афтидан, уларнинг бутун иши мен билан Анварнинг кўчадан кириб келишимизни пойлаб ўтиришдан иборат бўлганга ўхшайди.

Ойим шунга қарамай, баъзан Анварни етаклаганича, Адолатнинг қабрига бориб, қабр теғраларини супуриб-сидириб қайтишади. Менга улар бу ҳақда

индашмайди. Мен ўзим Адолни соғиниб, беихтиёр йўл солганимда буни ҳис этаман.

Адолжоннинг қабри устига тош қўйиб, унинг расми, туғилган-марҳум бўлган йиллари муҳрланган. Кейин, бир неча сатр шеър ҳам ёзилган:

Гуллар ичида сараси бўлган, эй гул,
Ундан бири очилмасдан сўлган, эй гул.
Хазон фасли етмай, баҳор фаслидаёқ
Ерга битта бўлиб тўкилган, эй гул.
Сенинг яқинларинг токи дунёда бор,
Эзгу хотиранг олдида қолар қарздор...

Йилдан-йилга дадамнинг барча ташвишларини ўз зиммамга ола бошлаганман.

Аксар ёз ойларида, турли юрт, турли шаҳарларга сафар қилиб, дадам айтган жойларни кўраман, у сўроқлаган кишилар билан учрашаман.

Идорадаги ишим ўзимга ёқмайди, деёлмайман. Бироқ икки қўлимни кўксимга қўйиб очигини айтадиган бўлсам, ёшликда ақли-фаросатим етганида бу касбни танламай, одамларга кўпроқ, амалда аниқ фойдаси тегадиган бошқа бир иш билан шуғулланардим, албатта. Ишонинг-ишонманг, менинг бу гапим умри бўйи меҳнатдан қочиб, бемалол оғиз кўпиртирган одамга хос шунчаки олифталик эмас!

Бугун эрталаб барвақт хонага режиссёрларимиз Ато билан Самар хушчақчақ кириб келишди. Улар менга, сиз Қобуловга нисбатан тўғри йўл тутган экансиз, биз уни билмаган эканмиз, дейишиб бир оз ялтоқланишди. Мамнун бир ҳолатда, эртага мажлис бўлиб, Қобуловнинг иши муҳокама қилиниши, янги директор масаласи ҳам кўрилиши мумкинлигидан гаплашишди. Четдан қараганда, мен қолиб, худди булар Қобуловга зўрға чидаб юришгану энди ўзларини бахтиёр сезишаётгандай туюларди. Тавба, баъзан одамлар шу қадар тез ўзини бошқа кўчага уриб кетар экан-да! Бу — нима, худбинликми, субутсизликми, буқаламунликми...

Тушдан кейин Бахшулла Сатторов — эринмаган одам, пахта штабидан кўнғироқ қилди. Овозни эшитиш, гапни илғаш қийин. У бўлса, идорада аҳвол қанақа, мени биров сўрамаяптими, деб бўғилиб-бақириб ётипти.

Идорадагилар орасида Қобуловга фақат Аброрнинг кўнгли ачийди. Унинг иккиюзламачилик қилмагани яхши, лекин у ҳамон директорни оқлаш билан овора. Умуман, бугун Аброр сорбони йўқлигидан, йўлини йўқотиб қўйган қарвонга ўхшайди. Кун бўйи бирон иш қилгани йўқ. Инқиллаб-тентираб юрибди. Унга қараб, ҳам кулгинг қистайди, ҳам жаҳлинг чиқади.

Сирасини айтганда, идорада бўлаётган ишлар ҳаммаси ҳали ваҳима. Раис, Қобуловни бўшатдик, деб бировга айтса, у қўл қўйган буйруқ йўлак деворидаги тахтада осиглиқ турса бошқа гап эди. Ҳар куни бўлмаса ҳам, гоҳида бугун бошлиқ қилиб тайинланган киши эртагаёқ ишдан олиб ташланган ёки бугун бўшади, деган кишингиз эртага яна қўлида портфелини кўтариб эшикни очиб турган пайтлар бор ҳаётда. Билиб бўладими, ахир. Қобулов, зап ажойиб иш бўлди-да, деб мансабидан кечиб кетавермайди-ку! Тирик жон, курашади.

Мен Қобуловдан дурустроқ одам директор бўлишига ишонаманми?

Ҳар нарса бўлиши мумкин. Мабодо у кетиб, ўрнига яхши одам келса, суюниб ишлашамиз, албатта. Омадимиз чопмаса, яна курашаверамиз-да!

Бугун қор ёққанини кўрмайсизми! Бемаврид, беаёв қор. Аммо у барибир оқлик, покизалик...

Охири келгуси сонда

Қутлибека Раҳимбоева

ҚИШНИНГ ОХИРЛАРИ

Достон

— Она, нега одам сийрак кўчада-кўйда?
Кун ёйилиб кетгач, турдим. Нон ёпаётган
Онам билан мулоқотим шундай бошланди.
Мен қўмсаган меҳр билан термилди онам;
«Ажинлари шоха-шоха бўлиб кетибди» —
Уйлаганим кўзларимга келди — ёшланди.

— Инларини сув совутган чумолилардай
Тизим-тизим одамларнинг ичидасан-ку.
Одам аро одамларга зормисан, болам...
Онам гина қилаётир араз аралаш,
Нетай, йиллаб ололмайман ҳолидан хабар
Соғинч тортиб, узилгудай бўлар жон толам.

— Колхозчига қиш дегани бир нафас тиним,
Иссиқ кунда пахтаси бор — қўли тегмайди,
Хотин-халаж йиртиқ-ямоқ, кир-чирга тушган.
Сувқоғозда пана этиб томорқасини
Помидору бодринг экиб, бозорга элтар
Эркакларга ҳозир парник ишқи ёпишган.

Бирдан «лов»лаб кетишимга шу гап етарли.
— Она, наҳот кундузи бир тутам қишни ҳам
Майда-чуйда ташвишларга ем этар қишлоқ?!
Бошқа биров сизлар каби жонин аямай
Қаттиқ ерни тилиб тилло ундирса эди,
Жаннатмисол жойга бориб келарди қишлаб.

Кўзга сиғмас денгизлар бор, ахир, дунёда,
Дарёлар бор — товушлари тошни ёргувчи
Тўлқинлари қўрқмас қушлар учун беланчак.
Утлоқлар бор — ёмғир ичиб, кўкариб ётган,
Хаволар бор — бир ютуми минг дардга даво,
Тоғлар қанча, шаршаралар, ўрмонлар қанча?!

«Ўз уйимиз — ўлан тўшак», десангиз агар
Қаттиқ қишни сал юмшатмоқ — илитмоқ учун,
Ахир, она, шу ерда ҳам топилар имкон.
Ҳозир не кўп — шудгор майдон, ғўзапоя кўп.
Катта қурлар тузаб, катта гулхан ёқилса...
Тунларига олов тегиб, ёришса осмон.

Бу қурларга «Лазги» кирса, урилса қайроқ.
Гўрўғлию Авазхонлар тирилса қайта
Бахшиларнинг сувдай оққан тизмаларида.
Бўз йигитлар кураш тушса, ўлан айтсалар
Юрагида булбули бор озғин момолар,
Қизлар кушдай учиб юрса хизматларида...

Енгил «уҳ»лаб, синиққина жилмаяр онам,
Киноя йўқ, таъна ҳам йўқ кўзида, лекин
Пасаяман... тутиламан... тўхтаб қоламан.
— Беш-олти йил пул бўлмади колхоздан дуруст,
Ҳар бир уйнинг бир этакдан қоракўзи бор,
Йўқса, қишда эмгак кимга ҳавас, болам-а?!..

Бу кузак-ку хийла яхши, кўп кўпирмадик.
Бешни беш деб, ўнни эса ўн дедик, шукур.
Аммо осон ўнгланарми кўп чувалган ип.
Даромаддан умидимиз йўғмасу, лекин
Томорқадан узилолмай турибди қишлоқ,
Отчет¹ гача обу ҳаво ўзгармасми деб.

...Мен онамдан нигоҳимни олиб қочаман:
Қиш қишлигин қилаётир — пориллаб чиққан
Қуёш изми булутларга ўтиб кетибди.
Ҳалигина баргларининг ерга сакрашин
Кўриб завқдан шохаларин силкитиб кулган
Оғочларнинг бошларини туман тутибди.

Гоҳ туманни, гоҳ қуёшни кийиб-ечётган
Пахса уйли, тупроқ йўли кафтдай шу қишлоқ
Азиз Ватан ичра азиз Ватаним менинг.
Бешикдаги сўз айтмаган гўдагидан то
Айтиб толган, қайтиб қолган чолларигача —
Катта-кичик қадрлигим, жонимга тенгим.

Сўнг ёзилажак хатларимнинг биринчиси — қишлоғимга

Туққан ерим, болангмидим бир,
Қийин кунларингда йўқ эдим.
Келиб кўрмай шаънингга, ахир,
Ялтираган байтлар тўқидим.

Йўқ эдим-ку фармон — ўқ тегиб,
Улкан тутлар қулаганида;
Қушлар Ватан қайғусин чекиб,
Қора киймай йиғлаганида;

Йўқ эдим-ку сой, ёллар чўкиб,
Сувлар тилдан қолган чоғингда;

Қуёш сени овутиб, ўпиб,
Яна ўзи ёнган чоғингда;

Йўқ эдим-ку оғули дори —
Тупроғингнинг кучин қирққанда;
Шўри тошдай манглайин ёриб,
Отиз²ларга қалқиб чиққанда:

Ташинг соқов — сўзлидир ичинг,
Неча сирлар ётибди тугук.
Сенинг кеча кечган кечмишинг
Бир шоирнинг қаламига юк.

Айланмасам, элим, тилингда,
Овозингни ёйолмасам кенг,
Қумурсқаман Сўзга илинган,
Шоир бўлиб ким бўлибман мен?

¹ Отчет — бу ерда ҳисобот-сайлов мажлиси кўзда тутилаяпти.

² Отиз — экиладиган ер.

— Кўришибок шу хабарни етказмайин деб
Оқшом сенга сўз очмаган эдим. Норгулинг
Раисликдан туширилди, иши терговда.
Ёмон тойди, ёмонларга қўшилиб тойди.
Дўстинг эди, қора кунда қочди демасин,
Кириб чиқсанг бўлар эди, болам, бирровга.

Онам гапи ўйларимга теккан ўқ бўлди,
Тўрт тарафга сочилгандай тўрт мучам гўё
Талай фурсат йиғолмадим ўзимни-ўзим.
— У ҳам қўшиб ёзишларга аралашганми,
Қаттиқ заҳмат — қуруқ ҳамён... касрими унинг...
Ич-ичимдан оғриқ билан чиқди ҳар сўзим.

— Тупроқ тирнаб ўтган эди ота-бобоси.
Келиб-келиб колхозчининг боласи бугун
Колхозчининг боласига қилди хиёнат.
Менинг онам табиатан ҳалима аёл,
У-ки шундай қаттиқ гапга бордимми, демак
Норгулнинг эл-юртга теккан хийла зиёни...

Ё бировнинг ўтларига куйиб юрибми...
Ўзим шундай ўйлардим, ўйлаганимда
Тушунарсиз чалкашликлар бордек туюлди.
Онам худди тушларимда сўйлаётгандек:
— Қонимиз бир, икки этар нонимиз дея
Норгул раис бўлганида қанча суюндик.

Оёғида лой йўқ эди, олдинлар элнинг
Ути билан кириб, кули билан чиқарди.
Биров унга амалини бермасдан олдин
Бир чеккага олиб қўйиб ўзининг бошинг
Биз берган бу бошни кийиб ишлайсан дея
Шарт қўймаган бўлса керак, тушунмай қолдим.

Сўнгра онам бошқа руҳда, бошқа оҳангда
Гап жиловин ўзга йўлга буриб юборди.
Оғир-оғир қарашимдан толди, шекилли.
Лекин Норгул хаёлимдан узоқлашмади.
Юрсам-турсам кадрдон ҳам маъюс суврати
Тасавури кўзгусидан турди тикилиб...

Иккинчи хатим — Норгулнинг болалигига

Ана, сен турибсан — сочларинг буйра,
Эгнинга кийганинг алвон рангли чит.
Мен келдим аламнинг даштидан куйраб,
Беғубор сўзлар де — муздайин сув тут.

Ана, новвот мавжли Бўзёпнинг лаби,
Тупроқни тўзғитиб элайсан «ун»лар.
Шаҳарлик қизчалар қўйлаги каби
Оқ қўйлақ киради тушинга тунлар.

Чўпларни саралаб, ясаб қўғирчоқ,
Шодлик яратасан ўзинга-ўзинг.
Ана... чақиряпти кулиб қўнғироқ,
Энди сен онангмас, мактабнинг қизи.

Ана, «болалигим шунчалар гўзал»,
Дея шеър ёдлайсан титраб товушинг.
Сўнг эса ягана қиласан гўза,
Тупроққа кўмилиб елим қовушинг.

Ана, сен... шу гўзал болалик ҳақда
Иншолар битасан оппоқ қоғозга.
Сўнг эса эгилиб терасан пахта,
Манглайинг ялатиб кечки аёзга.

...Едим йўлларини босмоқда туман,
Наҳотки илк фаслинг шундай тугайдир?!
Китоблар ёзгандек, минг рангли қувонч —
Минг исм шўхликлар сенга ўгайдир?!
Угаймас, бор неча байрам ойлари —
Қароғингдан учкун сачратган шўх-шўх.
Фақат кашшофларнинг ганч саройлари,
Лагерь гулханининг алангаси йўқ.

Сайру саёҳат ҳам бордай чамаси:
Хива. Фишт кўчалар. Нилий минорлар.
Лекин йўқ денгизнинг кучли нафаси
Ва тоғлар бошида гуллаган қорлар.

Ана, сен... турибсан кўзимда тўхтаб,
Бошқа бор чизгилар ўчади ёдда.
Кокилинг ўргансан онангга ўхшаб,
Қўлларинг ингичка, нигоҳинг содда...

Мудом суюб, силамайди бошимни ҳаёт.
Гоҳ зарба еб йиқиламан дўсту душмандан,
Мен ҳаммадан қочгим келар бу оғир дамлар.
Кўзёшимни «кўз-кўз»ламоқ истамайман ҳеч.
Жилмайишга уринаман бор кучим билан,
Мени фақат кучли кўрса дейман одамлар.

«Балки, ҳозир Норгулда ҳам шундай ҳолатдир», —
Деган ҳаёл мени кўп бор итарди изга,
Лекин уни кўрмай кетсам ичим ёнарди...
Болакайлар чуғурлашиб мактабдан қайтар,
Пахта ёғин ҳиди анқир деразалардан.
Кун қизариб ботаётир ёриқ анордай.

Хоразмда қиш фаслида сувлар оқмайди,
Хазонларга тўлиб кетган узун солмалар
Оёғи йўқ хаста каби сарғайиб ётар.
Бари бир ҳам шу солмалар, озгин оғочлар,
Оҳакларин ёмғир ювган рангсиз деворлар
Кўзим қўйиб юбормайди, бағрига тортар.

Ўзапоя бошин эзган баланд-паст уйлар,
Куюгини «пуф»лаб ётган қора мўрилар...
Бир қарашда из солади дилингга хира.
Мен-ку кеча шу ҳаётнинг бир қисми эдим,
Наҳот бугун у ҳам менинг парчам эмас — у
Олисларда қолиб кетган жонсиз хотирам...

...Мен шеър дедим, мактаб битгач, Тошкентга кетдим.
Норгул эса... боролмади, қолди қишлоқда.
Орамизда ёзишмалар учарди тез-тез
Узун-қисқа мувашшахлар йўллардим унга.
У гунафша тасвири бор оппоқ конвертда
Юборарди куритилган нозвойгул, ялпиз.

«Йиғилишга келдик», деб гоҳ бориб қоларди:
Қўли қадоқ, товонларин кесаклар тилган,
Лабларида пўрсилдоқлар — рангги қорайиб.
Андижонда сирдан ўқиб, агроном бўлди.
Турмуш қилдим. Мен қайтмадим қишлоққа қайта
Дийдорлашиш имконлари кетди торайиб...

...Звеновой, бригадир, агроном, раис...
Таржимаи ҳолингнинг ҳар қаторин, дўстим
Ёзаётган эмасмидинг манглай тер билан?!
Мен кўрмаган йилларда сен неларни кўрдинг,
Не сабабдан мисқол-мисқол йиғган обрўйинг,
Қориштириб қўйдинг экан қора ер билан?!

...Норгул ўзи қаршилади остонадаёқ,
Йўллар ҳозир кўзларимга чизган тасвирлар
Синиб кетди унинг оғир нигоҳи тегиб.
Уйга кирдик. Аёлларга хос узун-узун
Сўрашишлар давомида билиб ўтирдим:
Норгул зўрға гапирарди йиғисин енгиб.

Нон қўйилди, чой қўйилди, мева-чевалар...
У беовоз сўйлар эди, мен ҳам беовоз —
Бўғзимизга келиб-келиб қайтарди сўзлар.
Йўк, бўлмади! Сўзлар қисди, Портладим кетдим:
— Эшитдим, «Ёлғон бўлсин!» деб тилаб келдим.
Ёлғон, деб айт! Сен тозасан — нопоклар ўзга!

Эгик бошин бирдан кескин тиклади Норгул.
Кўзларида совуқ бир ўт ялтираб кетди,
Мен бу ўтни танимадим, бу ўт эди ёт.
— Гаплашгани кўркмайсанми мен билан, шоир?!
Ахир, энди ўйлаганим айтавераман.
Неча кунки, кишани йўк: тилларим озод!

Халатининг тугмаларин ечиб юборди,
Норгул анча эт олибди: ҳозир пайқадим.
Овози ҳам ўзгарибди: тортибди йўғон.
Илк бор унга бир қаршилик ўсди қалбимда:
— Нега энди?! Мен юзма-юз суҳбатдан эмас,
Ўз элимга хиёнатдан кўрқаман, чиқон!

Гап нишонга тегди чоғи, довдираб олди.
Ёноғига оч қизиллик қалқиб, сўнди тез.
— «Элинг» қайда? Шу ердами? Менга бир кўрсат!
Элмикин шу — айиролмас яхши-ёмонни,
Ким юқори ўтса унга ёйдай эгилиб,
Ким минбарга чиқса, туриб чалади қарсак!

Кўзи очиқ лекин ҳамон онги-фикри кўр,
«Қорним тўйса қурбон ҳайит» деб юраверар.
Узи киму ўзгалар ким — ўйламайди ҳеч.
Кепак каби ёпишмайди бири-бирига,
Кимга қора юқса, ундан нарига қочар,
Ҳар ким ўзи яшаса бас катагида тинч.

Гапирмасди, бақирарди деярли Норгул.
Шу аҳволда кетаверса йиғлаши аниқ.
Йиғлаётган одам билан баҳслашар номард.
Сал йиғиндим. Вазминликка олдим ўзимни.
Тутаётир. Тутунлари тарқалсин бир оз,
Мен у билан гаплашмоғим энди жуда шарт.

— Минорадан бозорни ҳеч кузатганмисан?
Шундай ўхшаш кўринади бари одамлар.
Бир хил сўзлар сўзлагандай туюлар, ҳатто.
Шунга ўхшаб қайси раҳбар пиёда юриб,
Гаплашмаса эли билан туриб бетма-бет
Худди сендай хулосалар тўқийди хато.

...Норгул турди, чироқларни ёқиб юборди.
Ҳеч нарсадан хабари йўк: нурланди бирдан
Деворларга оппоқ ганчада солинган нақшлар!
Ҳеч нарсадан хабари йўк: ётар хотиржам,
Жавонларда Маркс, Энгельс, Ленин томлари,
Ҳар сувлоқдан келтирилган турфа ранг тошлар.

Сўнгра яна рўпарамга келиб ўтирди.
Сал бўшашган. Асабининг таранг торидан
Бир-иккиси, гапим тегиб, узилган чоғи.
— Мен таниган-билган йиллар, Норгул, ўзинг ҳам
Шу элнинг бир жон-жигари — боласи эдинг,
Ким айирди? Қачон бўлдинг ёви, йироғи?

— Мени фақат иссиқ уйда иссиқ чой ичиб,
Раисликдан давлат йиғган деб ўйлайсан-а,
Ўйлайсан-а, босмаган деб ҳеч отиз-чел¹ни?
Эслайсанми қай аҳволда эди қишлоғинг?!
Уни сонга солгунимча кўзим кўкариб,
Тўққиз йиллаб она сутим оғзимдан келди.

...Ҳа, ёдимда: ёмғир узоқ ёғди бир баҳор,
Булут осмон эгасидай кунлаб кетмади.
Ғалвир-ғалвир бўлди барча лойсувоқ томлар.

¹ Чел — жўяк.

Зир югуриб сув таширдик уйдан ташга биз,
Сал тўхтасак дод соларди ёмғирнинг узун
Қамчисидан хўп эзилган челақлар, жомлар.

...Ҳа, ёдимда: уч тарафи очиқ шийпонда
Гуппимизни тўшак қилиб, кўрардик кино,
Зах, изғирин, саратонда ўтириб қатор.
Чўчир эдик қабристонни ёнлаб ўтгани,
Ваҳимали сўз айтарди қабрлардан ҳам
Бир неча бўй ўсиб кетган қора қамишзор.

...Ҳа, ёдимда: курук совуқ ёвдай келганда
Қиш тугамай, кўмир тугаб қолган кунлари
Қаттиқ ўтин излар эдик тутқатор гази¹.
Ҳолбуки, бу олтмишинчи йиллар ўртаси.
Ҳолбуки, шу кўз кўргудек яқин бир жойда
Ловулларди Газўчоқнинг атласранг гази.

Ҳозир бошқа: қишлоқ сал-пал ўзин ўнглаган.
Норгул тўғри айтаётир: каму кўст бир оз,
У бош бўлган замонларда бутлангани чин.
— Кутилмаган қаҳрамонлик эмас, бу, Норгул,
Раҳбармисан — ўз элингни ёруғлик томон
Силжитмоқлик оддийдан ҳам оддий иш бурчинг.

Унутмаган бўлсанг агар, қўшни қишлоқ ҳам,
Бир пайтлари гадой боқмас ғариб жой эди.
Шу аҳволда раис бўлган Уғилжон опа.
Беш-ўн йилда заргар кўрган тиллодек бўлиб,
Ҳар қаричи пардозланди. Кўзга кўринди.
Тўғри одам мақсадига тўғри йўл топар.

Дам олишга чиққанига, мана, неча йил...
Бошлиқман деб иззатига туфламаган-да,
Эли ҳамон ҳурматига кўрпача тўшар.
— Сен билмайсан! У кунларнинг аравасию,
Йўл, сўқмоғи бошқа эди. Ҳа, бизда шундай.
Эски йўлни бузиб, кейин янги йўл тушар.

...Аста туриб, зич ёпилган дарчани очдим.
Қисилган нур шоша-пиша сакради боққа,
Уч ичига оқди юмшоқ ҳаво ирмоғи.
Дарахтларнинг баланд қасри яшириб турар,
Билинмасди юлдузлими, ойлими осмон,
Қаердандир эшитилар майна сайроғи.

Норгул эса пайқамасди қўшни, ҳавони,
Қалб тубида қават-қават ётган булутни
Силкитарди, ёғар эди ёғмай ётган сўз.
— Аёз жуда эрта тушди бу йил кузакда:
Етти ёшдан етмишгача далага чиқди,
Тунда чувиб, қишлоқ кўсак йиғарди кундуз.

Совуқ ҳар тонг кўсакларни кичрайтирарди.
Зўрға лабин очар эди кўсак кўкариб,
План тўлмай қолади деб кўрқардим жуда.
«План!» — дея бақирарди менга қоғозлар,
«План!» — дея жирингларди телефон тинмай,
Хуллас, бу сўз танҳо ҳоким — мисоли худо.

Бемаҳалда райком мени йўқлади бир кун,
Қапишганча ўтирарди иш столига.
Елкасида ўтиргандай улкан бир қайғу.
Ҳол сўради, ҳол дегани пахта... рақамлар,
Нима қилай, юрак ютиб, ростини айтдим.
Кутганимдай стол муштраб бақирмади у.

¹ Газиб — кезиб.

«Роппа-роса ўн кундан сўнг рапорт берасиз,
Сизни машъал қилмоқчиман районга», — деди.

Жуда нимжон, жуда сирли эди товуши.
Йўллари ни тушунтирди икки қайтадан.
Тушунишни хоҳламадим, кескин этдим рад.
Утирганча қолаверди ранги совушиб.

Қўшни колхоз машъал бўлди ўн кун ичида.
Бизни эса аямади қайсар табиат.

Олтмиш-етмиш орасида михландик — қолдик.
Катта-кичик йиғинларда чайқалавердик.
Ҳамма жойда номимизга қўшиб айтилди
«Қолоқ» деган ёмон ёрлик — қоп-қора ёрлик.

Баҳор келди. Кун кетидан исиди кунлар,
Исимади катта билан орамиз аммо.

У теграмга айлантириб доира чизди.
Қайга борсам, ёпиларди очик эшиклар,
Ўзим бўлсам майли эди, хўжалигимни
Бор кераги, яроғидан бир йўла қисди.

Аввал шудгор, кейин эса экиш кечикди.
Сув кечикди. Ишлов бериш, ўғит кечикди.
Топилмади районда ҳеч менга қайишгич.
Юрагимни очиб кўрдим якка-яримга,
Ёшуллимиз уларга ҳам имлаб қўйганми,
«Оққан дарё билан оққан яхши», — дейишди.

Охир бордим ёшуллига ариза билан.
«Сен, қиз, осон кетаман деб туш кўриб юрма», —
Шундай деди ва эшикни кўрсатди кулиб.
«Мен кучлиман. Мен енгаман!» — деб пичирладим,
Аямадим зўрға йиғган колхоз пулини
Йўқликлардан имкон топдим югуриб, елиб.

Лагерда дам олаётган эди болалар.
Яккагужум ёнбошига ҳовуз қаздириб,
Каравотлар қўйиб роса берган эдим зеб.
Ҳаммасига ўроқ бериб, ўтоққа солдим,
Бригадир қолиб, баъзан турардим ўзим,
Кун димласа, салқин излаб қочишмасин деб.

Ёпдим дўкон, кутубхона, медрпунктларни,
Ярайдиган кампирларни боғчага қўйдим.
Ўйладимки: «Пахта бўлсин, тўйсин шу бошлиқ».
Ишонмайсан, кунўртада дим тутқаторда
Ҳансираб сув ичаётган юкли келинлар
Кўзларига қаролмасдим... кўзларим ёшли...

...Манглайига қалқиб чиқди йирик-йирик тер,
Норгул қайта кечар эди кечганларини.
Шоша-пиша чой узатдим, қайтарди қўлим.
— Шоир халқи хўп нозик-да, чўчиёпсанми
Тилимдаги ҳақиқатнинг рафторин кўриб,
Ҳа, у эзгин, жисми жони минг жойдан тилим.

— Қай юракка кирса, шунга ўхшар ҳақиқат.
Ботир бўлсаг, ҳақиқатинг бўлади ботир,
Сен бечора бўлсанг, у ҳам кўрқоқ, бечора.
— Сенингча, мен бечораман... курашмадим-а?
Очиқ айтиб, фош қилмоққа гувоҳим қани?!
Агар айтсам «туҳматчи» деб суртарди қора...

...Мен ҳам бир бор юзлашганман шу одам билан,
(Ўша пайтлар у райкомда учинчи эди)
Сўхбатимиз зиғир ёғдай кунглимга теккан.
Чунки унинг — мафкуравий котибимизнинг —

Юрагида «буйруқ, план, мажбурият», деган
Сўздан ўзга орзу, қувонч, ҳасрат йўқ экан.

Учинчи хатим —
«Ўқиганларнинг эътиқоди шу бўлса,
ўқимадим!» — деб олий мактабни ташлаб
кетмоқчи бўлаётган ҳамқишлоғим

Ойгулга

Келаман, деганлар келолмас бунга,
Кетаман деганга сўқмоқ — юз, йўл — юз.
Кундузда ўтириб, шошдингми тунга,
Кетсанг ривоятим тинглаб кетгил, қиз.

...Улкан бир хонликда тиғ билан зўрлаб,
Бахна этилган бир ўлка бор экан.
Бу ўлка боғида битаркан дурлар,
Сувлари шарбатли, ери зар экан.

Топганин тўрт фасл берса-да хонга,
Тинчлик бермас экан бу халқ ҳеч қачон.
Қул бўлмасин дея инсон инсонга,
Исёнлар кетидан қиларкан исён.

Тўйдириб, кийдириб кўрибди олдин,
Нонга ҳам, тўнга ҳам сотилибди халқ.
Сўйдирайин деса — қўллари олтин,
Хон уйлаб, ўйлари бўлар экан талх.

Охир ҳукмдорга кимсасиз тунда
Йўл-йўриқ айтибди бир оқил аввал¹
(Қаранг: қора ишлар ривоятда ҳам
Пичир-пичир билан этиларкан ҳал).

«Бир халқнинг ҳаммаси бўлмас исёнкор,
Озодлик нелигин билмайди бари.
Турғун дарахтларни қўзғаган шамол —
Беш-ўнта китобни ўқиганлари.

Китобни билганлар — тарихин билар,
Билар эртасини, танир ўзини.
Кетган ғурурларни қайтариб келар,
Тузини берса-да, букмас тизини.

Уларни тубидан ўриб, қутилинг,
Гуноҳу қонидан ўтирманг чўчиб.
Кейин қолганлари тили тутилиб,
Сел босган оловдай қолади ўчиб».

Хонга ёққан сўзлар қоларми сўздай,
Бўлибди бадарға пичоқ ёки дор.
Халқ ювош тортибди, ечинган қиздай —
Қалбида кичрайиб ғурур, номус, ор.

Бу-ку бир ривоят — яшаган ёшин,
Кесарми — кесмасми, Ойгул, йулингни.
Лекин, бил: мангуга тикланмас боши
Саводсизга қолса куни элингнинг.

* * *

— Шу курашми? Одамларни озорлаш, хўрлаш,
Елкасига тоғни қўйиб, «югур» деб зўрлаш...
Яхши раҳбар олдин элин, сўнг ўзин ўйлар...

¹ Оқил аввал — донишлар дониши.

— Кун-тунларга майдалардим кучим, фикримни,
Бари бир ҳеч етмас эдим, улгурмас эдим,
Имконимга сиғмасди сен деган кенг ўйлар.

Куз ҳам келди: ғалвиримиз сувдан кўтардик.
Ҳосил бўлди, эмгагимиз қолмади ерда.
Бултургидай вазмин эди мажбурият, план.
Ешуллимиз қирриқлигин қўймади сира,
Қўл кучидан кўмак керак — бордим ноилож.
«Кучлисан-ку, эплэйсан!» деб узди гап билан.

Кучим қайда? Яна мактаб, яна болалар...
Муаллимлар идорамга йиғилар ҳар тун.
Шахсан ўзим сўроқ-савол этаман бир-бир.
«Сиздан нега икки бола чиқмабди бугун?»
«Нега сизда паст ташлабди ўртача кило?»
«Тушунинг-да, биз ҳаммамиз пахтакор, ахир!»

Қиров тушди, келди тагин қишнинг дараги,
Мадад керак, нажот истаб, обкомга чиқдим.
Баҳор-ёзги кўргулигим сўзладим очик.
Илдизини ковламади, мен индамадим.
Ўйладимки: «Райкомга бир «ҳа» деса бўлди,
Не топаман бошлиғимнинг этагин очиб».

«Ишлайверинг, биз ўзимиз гапиришамиз,
Сал дарёлик қилинг фақат», дейишди, қайтдим.
Кўнглим бўлиб ярим хижил, ярим умидвор.
Кўп ўтмасдан ёшуллимиз ўзи чақирди,
Туриб қарши олди, лекин овози ўша.
Ўтган гаплар кечагидай қулоғимда бор.

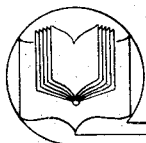
«Сенга аён: доим танқис иш уловимиз,
Ерларимиз шўрлаб кетган, сувимиз камчил.
Қўлимизда турган шу куч, шу имкон билан,
Қанча ҳалол ишласак ҳам, жонимиз бериб
Елкамизга юклагандай ҳосил бўлмайди,
Пахта сотиб олмагунча, тўлмайди план.

— Ёшулли, шу гапингизни далил-исботлаб,
Юқорига юз тутсангиз бўлмасмикин-а,
Балки, ёлғон лойлатмаган бир йўл топилар?!
— Колхозчини ишлата бил аввало, дейди,
Ер сеники, дардин топиб, давола, дейди,
Э, қўявер, буйруқ учун туғилган улар.

— Ер ҳақдаги гапларида жон йўқ эмас-ку,
Сиқиб-сиқиб сувин олган анорга менгзаб,
Йилдан-йилга тупроқ ранги бормоқда ўнгиб.
— Хўш, қани сен бир йил план бажармай кўр-чи,
«Бу ерини тузатяпти» деб аярмикин,
Ҳар мажлисдан қор егандай чиқасан тўнғиб.

Шунинг учун оқим билан оқавер, синглим,
Қарши юрсанг, кўп сузмоққа қуватинг етмас.
Бугун эплаб иш қилганнинг тиллари узун.»
Саҳар уйдан ғиди-биди билан чиққандим,
Оғир бошим оғирлашди. Иккиланардим.
«Сал тўхталиб, сўнг айтай деб» сўрадим изн.

Охири келгуси сонда.

Мирзохид Мирзараҳимов

ТУМАНДАГИ ОДАМЛАР

Ҳикоя

— Туман эди, қуюқ қора туман, икки қадам нарини илғаб бўлмасди, — энтикиб-энтикиб деди аёл. — Мен қизчадан орқароқда тургандим. Қизча икки томонга тез-тез қарадио, олдинга юрди. Бирдан... машина чийиллади, бир нима «гуп» этди, қизча ожизгина ингради!.. Бошқа ҳеч нарса билмайман, оёқ-кўлим музлаб, турган жойимда туриб қолибман.

— Туман тарқай бошлаганди, — аниқлик киритди ўрта яшар мўйлабли киши. — Бўлмаса «Жигули»нинг ранги оқ, олдинги номери «00» эканини кўролмай қолардим.

— Мен машинамни тахминан ўттиз-қирқларда ҳайдаб келаётгандим, — деди қайиш шляпа кийган ёш йигит. — У мени эллик-олтмиш қадам нарида қувиб ўтди. Тезлиги етмишдан кам эмасди.

— Чироғи ўчиқ-ёниқлигини эслайсизми? — сўради ГАИ ходими.

— Нега эсламай, катта тезлиги, бунинг устига чироқни ёқмагани учун ёғиниб бо-раётган эдим ҳамки, унинг тормоз чироқлари ёнди, машина ўнг томонга сурилиб бориб, яна ўша тезликда кўздан йўқолди...

Гувоҳлар кўп эди. Ҳали ўрнидан кўзғалиб улгурмаган автобусдаги одамларнинг ҳеч бири ишдан кеч қолаётганини ўйламас, атрофдан келиб қўшилаётган кишиларга ҳозиргина содир бўлган даҳшатли фожиани ҳар ким ўзича тушунтирарди. Шу пайт оломоннинг кўзи катта йўл ўртасида бошланг, сарпойчан югуриб келаётган аёлга тушиб, тисла-ниб йўл беришди.

— Қизим, қизим! Қани у! Қизим қани! — аёл ГАИ ходимлари ип тортиб ўраб қўйган майдонда ётган таниш портфелни ва қонни кўриб, оёғига болта урилгандай, беҳуш қулади.

Қизни кечга яқин, худди ғўла ўтиндай, оқ чойшабга ўраб бердилар. Кутиб турганлар унча кўп эмасди. Улар бош эгганча, чуқур қайғуга чўмиб, Одил акани зимдан кузатиб турардилар. У келгандан буён бир нуқтага тикилганча ўтирарди.

Қизнинг жасадини кўтариб останада пайдо бўлган қора халат кийган ранги заҳил кампирни биринчи бўлиб Одил ака кўрди. Худди ток ургандай сапчиб ўрнидан турди, бироқ ерга михлаб ташлангандай, оёқлари қимирламади.

— Қизим! — у қўлларини олдинга чўзди. — Жоним қизим!

Одил ака қизини уйда кўрди. У ухлаб ётганга ўхшарди. Узун-узун қайрилма киприклари бир-бирига омонат илашиб, юпқа лаблари хиёл очилиб қолганди. Гўё қўғирчоғига алла айтаётгандай, маъсум бир ифода унинг чеҳрасини ёритиб турарди. Ота қизига узоқ термилиб ўтирди, кейин унинг уйғонишига астойдил ишонган ҳолда, туташ қошлари, кенг пешонаси, ипакдай майин сочларини силаб аста-аста:

— Қизим, қизим, — деди.

Бутун ҳовлидан фалакка кўтарилаётган аянчли фарёд остида ота кўксидан чиққан

илтижолли бу нидо юракларни тешиб юборди. Бир томондан хотини, иккинчи тарафдан катта қизи унинг бўйнига осилиб шундай дод солдиларки, бошларини кўксиларига осилтириб оғир чайқалиб ўтирган маҳалла чолларининг ҳам елкалари силкинди, лекин биргина Одил ака йиғламади, хотинининг қўлини бўйнидан астагина олди, тасалли бергандай қизининг елкасига секин-секин уриб қўйди. Одил аканинг сабр-қаноатига ўзларича ҳамду сано айтиб ўтирган кексалар қалбига гулгула тушди. Киши бардошли бўлгани яхши-ю...

Одил акада тушуниб бўлмас бир ҳолат мавжуд эди. У қизига термилганича киприк қоқмай тонг оттирди. Фақат майитни сувга олиш пайтидагина ўрнидан турди. Каттаю кичик, қизни унга қайтиб кўрсатмаслик керак, деб ҳисобларди. Бироқ бундай шафқатсизлик кимнинг ҳам қўлидан келсин! Балки сўнги видолашув таъсир қилар, бирдан у чўчиб уйғониб кетар ва булар ҳаммаси тушида эмас, ўнгида юз бераётганини билиб қолар. Йўқ, унда ўзгариш бўлмади. У охириги бор яна марҳуманинг юзлари, лаблари, ияги, қулоқлари, сочларини силади. Худди кечагидай аста-секин, умид ва ишонч билан ёлворган оҳангда:

— Нодира, қи-зим, — деб қақирди.

Шунда қизнинг кўзлари ярқ этиб очилиб кетдию, ҳамманинг кўксидан аянч ва ҳайрат тўла «ох!» деган нидо отилди. Кимдир кафти билан қизчанинг кўзларини авайлаб беркитди, кучли қўллар Одил акани икки биқинидан даст кўтарди...

Орадан икки кун ўтди. Одил ака эшик олдига саҳар чиқади, кечқурун кириб кетади. Ким келди, ким кетди иши йўқ. Бир нуқтага тикилганча ўтираверади. Фожианинг учинчи куни соат саккизлар бўлиб қолганди. Ер бағирлаб ётган туман эндигина тарқалиб, кўчада сумка кўтарган ўқувчи қизлар мактаб томон ўтиб борардилар. Йўл четида энгашиб туфлиси ипини боғлаётган қизча илгарилга бораётган ўртоғини қақирди.

— Барчин! Тўхтаб тур, ўртоқ...

Шунда атрофдагилар Одил аканинг бирдан сесканиб ўрнидан туриб кетганини кўришди. Барчин қизининг энг яқин ўртоғи эди. Нодира унинг номини оғзидан туширмасди. Улар ҳамиша бирга ўйнашар, бирга дарс қилишар, мактабга ҳам бирга бориб-келишарди. Энди унинг Нодираси йўқ. Барчин бошқа қизга ўртоқ, унинг ўртоқлари кўп... Нодира бугун ўнга тўларди. Уйларида тўй бўлиб кетарди. У кўғирчоқдай яسانيб олар, худди бутун умрини меҳмон кутиб ўтказган бекалардай ўта бир синчковлик, ҳушёрлик билан эшикдан кирган ўртоқларини қаршилар, шилдироқ қоғозга ўралган дафтар, қалам каби совғаларни улар қўлидан оларкан, севинчдан кўзлари парпираб кетарди.

Ўтган йили қизининг туғилган кунида қуёш чарақлаб турганди. Шанба бўлганидан Одил ака уйда эди. У қизлар уялмасин деб ташқарига чиқмаган, лекин ҳаммасини деразадан кузатиб, завқ-шавққа кўмилиб ўтирганди.

Бугун эса Нодиранинг учи. Энди ҳеч қачон қизининг туғилган куни нишонланмайди. Уни табриклагани ўртоқлари келмайди. Одил ака совға қидириб югуриб-елмайди, қизининг исмини ёздириб махсус торт қилдирмайди. Энди унинг пайшанбаси, йигирмаси, қирқи келади, маъракаси, йили бўлади. Кейин аста-секин унутилади, гўё ҳеч қачон Нодира бўлмагандай...

Одил ака дам каттайиб, дам кичрайиб, иккала ҳолатда ҳам симобдай оғирлашиб кетаётган бошини икки чеккасидан маҳкам қисди. Авваллари ҳам дапқир-дапқир боши оғриб турарди. Бундай азобли дамларда одатдагидек эшик олдига кутиб олувчи қизи қулочини ёзиб югуриб келарди-да, отаси кўзларидаги зўраки жилмайиш пардалаб турган ҳорғинлик ва азобни дарҳол сезар, бирдан маъюсланиб маҳзун бир оҳангда:

— Оғриб қолдингизми, дада? — деб сўрарди.

— Бошим салгина оғрияпти, қизим.

Шўрлик қизчанинг ўша дамги ҳолати, нигоҳидаги жонсарақ жавдироқ... Бирдан улғайиб, оналардай меҳрибон, жонкуяр ва қаққон бўлиб қоларди у. Отасининг юз-кўзларидаги ифодадан бутун истагини яққол кўриб турар, елиб-югуриб зумда уни бажо этарди. Ётиб ёстикқа бош қўйиши билан жажжи кафтини пешонасига босар, бемор оғриқ ўрнида дарҳол ором ҳис этарди...

Энди қизалоғи йўқ. У капалакка айланиб учиб кетди...

Эшикдан тобут чиқмаган бўлса-да, ҳовли ўртасидаги шинам ҳовузда рангдор баликчалар ўйноқлаб сузиб юрган, қатор уйлариинг пештоқлари нақшиндор, деворларига товус ва кийик расмлари туширилган бу хонада ҳам уч кундан буён мотам ҳолати ҳукм сурарди. Ҳол сўраб келувчи казо-казоларнинг кети кеча-кундуз узилмас, улар ўғилнинг «эхтиёсиз»лиги оқибатида оила бошига ёғилган фалокатдан куйинган отага тасалли берардилар.

— Қасддан қилмаган-ку, ахир, — дейишарди улар. — Бола туманда яқиндан югуриб чиқиб қолган, янаям шукр қилинг, ўзига шикаст етмабди.

— Шамолдек учиб юрарди, бир балога йўлиқмаса деб жон ҳовучлаб турардим.

— Бўлар иш бўлди, болани койиш билан иш битмайди, бошқа йўлини қидириш керак.

— Нима қилай?

Йўл кўрсатувчилар кўп эди. Бири врачларни кўлга олиш керак деса, бошқаси ҳамма иш жиловчи терговчи кўлида эканлигини айтарди. Яна бири гувоҳлар билан тил топишиб, улар кўрсатмасини ўзгартириш ҳақида маслаҳат берса, бошқаси даъвогарнинг икки энлик қоғози ҳаммасини ҳал қилади, дея билағонлик қиларди. Ҳаммасининг эса отаси пул, деб хулоса чиқаришарди...

Одил ака аста келиб тўхтаган нотаниш оқ «Волга»га одатича бепарво кўз ташлади. Машинадан тушаётган қизил юзли, нуруний чолни кўриб бошқалар баравар ўринларидан туришди. У салобатли қадам ташлаб, айвондаги чорпода мудраб ўтирган қариялар томон юрди. Ўз иззатини яхши билувчи меҳмон тўрдан кўрсатилган жойга чиқиб ўтирди. Кейин атрофга бир қараб олиб, хотиржам қиёфада қироат билан тиловат қилди. Дуодан сўнг ҳам у ўрнидан кўзгалмади, ҳар замон пиёладан чой ҳўплаб, инсоф, диёнат, мурувват ҳақида маъруза айтиб ўтираверди. Ниҳоят шом палласи оқ кителининг кўкрак чўнтагидан тилла занжирли соатини олиб қарагач, томоқ қириб ўтирганлар диққатини ўзига тортди ва «бизга руҳсат» дея ўрнидан кўзгалди. У худди дарвоза остонасига етган дақиқада бояги «Волга» қайтиб келди. Номаълум меҳмоннинг кетиши ҳам келиши каби сирли бўлиб, у кўпчиликда қизиқиш уйғотди. Чорподаги мўйсафидлар унинг фазилатлари, улўғворлиги, суҳандонлигини анча фурсат бир-бирларига гал бермай мақтаб ўтиришди. Кўмлигини эса ҳеч ким билмади.

Майдалаб ёғаётган ёмғир туни билан ҳам тинмади. Бугун пайшанба бўлганидан, ҳали тонг бўзармай, саф-саф кишилар кела бошлашди. Хафақон бош эгган оломон орасида иззатталаб кишилар ҳам йўқ эмасди. Улар кўзлари олазарак бўлиб азадорни излашар, гўё «мана мен келдим, кўриб қўй» деяётганга ўхшарди. Бир пайт яна кечаги сирли меҳмон пайдо бўлди. Бугун у ёлғиз эмасди. «Волга» билан кетма-кет тўхтаган юк машиниси кабинасидан қақди-баста, юз-кўзи айнан ўзига ўхшаган ўрта яшар киши тушиб унга эргашди. Нотаниш меҳмонлар ҳадеганда кетишга ошиқмасдилар. Вақт чошгоҳдан ўтиб, келди-кетди анча сийраклагач, оқсоқол салмоқлаб гап бошлади.

— Яратганнинг иродаси шунақа экан, биз — мўмин бандаларнинг шуқр келтирмақдан ўзга чорамиз йўқ. Кимнинг қандай одамлиги бошга мусибат тушганда билинади. Дўсту ёрон, қавму қариндош синовдан ўтади. Мана биз ким — етти ёт бегона эдик, лекин бу мусибатдан бизнинг оила ҳам ларзага келди. Шундай оғир кунларда ҳамдард бўлгани, хонадон қайғусини бўлишгани, тақдир тақозоси ила рўй берган тасодиф фожианда ноихтиёрий иштирокимиз учун сиз — аҳли донишлардан уэр сўрагани келдик...

Худди қадимий ғаройиб куй тинглаётгандай, кўкракларига сангуллаб тушган бошларини ликиллашиб ўтирган «аҳли донишлар» бу оҳанрабо куйнинг мағзини бирдан чақолмай қарахт бўлиб қолдилар. Ниҳоят, меҳмон машинадаги юкларни тушириб олиш ҳақида кўрсатма бергач, кексалар бош кўтариб журъатсизгина бир-бирларига қарашди. Анча жимликдан сўнг чорпоя қирғоғида ўтирган маҳалла комитетининг раиси Мирвали тоға ўрнидан аста кўзғалиб, кўча томон юрди. Тўрт қоп ун, бир қоп гуруч, нақ бузоқдай келадиган қора қўнқор ва аллақанча қанд-курсадан иборат юкни кўриб, нима қиларини билмай қолди. Бироз боши қотиб тургач, Одил аканинг ёнига келди, минг бир андишада тутила-тутила унга воқеани айтди.

Одил ака индамади. У ҳеч нарса эшитмагандай, туғилган куни энди ҳеч қачон нишонланмайдиган қизини ўйлайверди. Қизи кечадан бери унинг хаёлида капалак бўлиб учиб юрарди. Қанотлари чиройли, гулдор. Ёмғирда ҳўл бўлиб, қулаб тушмаса деб қўрқарди у. Лекин унга ёмғир тегмас, отаси атрофида айланиб учишини қўймасди. У баъзан шундай яқиндан учиб ўтардики, ота қизининг нафас олиши, баданининг иссиғини шундоққина ҳис этарди. Капалак энди отасининг соқолли юзлари, тарашадек қурушқоқ лабларини искалар, боши, елкаларига қўнарди. Шунда Одил аканинг қарахт вужуди ширин жимирлаб кетар, димоғига тоғ ёнбағрида ҳозиргина юз очган бинафшанинг беғубор иси урилгандай бўларди.

Мирвали тоға гапини такрорламоқчи бўлиб Одил акага қарадио аянчли ғусса чўккан нигоҳга дуч келиб, кўзларини олиб қочди. Ҳозир унга бировнинг муруввати ҳақида оғиз очиш нақадар пасткашлик эканини бирдан англаб, ўз-ўзидан орланиб кетди. Бугун юкни тушириб қолиш мумкин эмаслиги ойдай равшан, бироқ эртанги кундан умид узмаслик керак.

Ёмғир остида ивиб, шалаббоси чиқиб кетган рутубатли жума тонги ҳам отди. Оқшом деворга суянганча мизғиб қолган Одил ака бугун бироз тетик кўринар, кўзлари, ҳаракатларида безовталиқ сезиларди. У афтидан қизининг қайси томондан учиб келишини кутарди. Шу пайт эшик тагида яна оқ «Волга» тўхтади. Бахмал дўппи, амиркон маҳси-кавуш кийган чол ёнидан ўтиб борар экан, у Одил ака кўзига мушук бўлиб кўринди. Ювошгина, юмшоққина...

Одил ака сесканди. Қизини бир зум унутгани, бошқа биров ҳақида ўйлагани унинг хотирасига хиёнатдай туюлди.

Тушга яқин шабада кўзгалди. Ота кўнглида умид уйғонди. Ёмғир тинди, офтоб чиқди, бироқ қизи келмади, эртасига ҳам, индинига ҳам. Ҳар куни оқ «Волга» келаверди, бахмал дўппи, амиркон маҳси-кавуш кийган сатанг чол кўзи олдидан лип-лип ўтаверди.

«У нега келади, нима керак ўзи?» Ниҳоят, унинг мақсади аён бўлди. «Икки энли қоғоз! Даввойим йўқ, деган икки оғизгина сўз! Ахир фарзанд доғини бир оила тотиб тургани етмайди? Яна бир оила зор қақшашидан кимга наф?»

Чолнинг кундалик келишлари, ғаройиб маърузалари зое кетмаганди. Ҳар галгидек ҳозир ҳам мўсафидлар таъсирланиб тинглашар ва у ҳақ гапни айтаётганига шубҳа қилишмасди. Бироқ бу беозор, юмшоқ чол билан жабрдийда ота ўртасида воситачиликни бўйнига олишга ким журъат қилади?

Аслида эса ўртакчилар ҳамиса топилар экан. Таажжубки, улар «хайрли ишга» қўл органларига шубҳа қилмайдилар. Бундай «шарафли» вазифани ўз зиммасига олган Мирвали тоға жон куйдириб гапираркан, жабрдийда ота шундай хулоса чиқарди: «Демак, чекаётган изтиробларим бекор. Бу — мен ўйлаганча оғир фожиа эмас. Йўқотиш қанча катта бўлмасин, топилдиқ ҳам шу қадар улкан. Бир қизимнинг ўрнини шундай катта, бадавлат, саховатли оила тўлдирай деб қўл қовуштириб турибди. Салгина имо қилсам бас, қизлари сочи билан эшигимни супуришади, ўғиллари ўла-ўлгунча ёнимда суянчиқ...»

Ишни хамирдан қил суғургандек битирган чолнинг қораси ўчди. Бироқ тўртинчи кун эрта наҳорда, ҳали қарға нонушта қилмай туриб, кўча бошида яна оқ «Волга» кўриндию. Одил аканинг таъби тирриқ бўлди. У ёлғиз эмасди. Машинадан Одил ака ишлайдиган мактаб директори, шаҳар маориф бўлимнинг мудури ҳам тушди. «Уларни нега бошлаб келдйкин, яна нима истаиди у?» Ҳар гал бошини куйи эгиб, ўғри мушукдай ўтиб кетадиган одам бугун дадил келиб Одил акага қўл узатди. Одил ака кўришар экан, худди юмшоқ, шилта балчиқни ушлаб олгандай сесканди. Димоғига гуп этиб қалампирмунчоқ хиди урилди. Улар нари кетгач ҳам ўткир хид тарқамади. Одил ака, худди олов хўплаётгандай нафас олиши оғирлашиб, ҳовли этагидан ўтадиган анҳор томон одимлади.

Анҳор унча катта бўлмаса ҳам, болани бемалол оқиза оларди. У мана шундан кўрқарди. Ишдан қайтганда, баъзан қизи дарвоза олдида кўринмаса, то уйга киргунча ўпкаси бўғизга тиқилиб қоларди. Ажабо, нега шундай? Бир кунмас, бир кун фалокат юз бериши, қизидан ажраб, қақшаб қолишдан ҳамиса кўрқиб яшарди у. Ҳолбуки, бу ҳовлида ундан бошқа яна уч қиз, икки ўғил ҳеч қандай хавф-хатарсиз вояга етганди. Нега бунчалик аярди уни? Умри шунчалар қисқа эканини ота юраги сезганмикин?

«— Яна баҳор келяпти. Анҳор лим-лим оқяпти, новдаларда куртаклар кўксини чок-чок ёрпяти, қушлар чуғур-чуғур кўшиқ айтишяпти, ана қуёш ҳам чиқиб келяпти, мен қандай чидайман, қизим!»

«— Сиз полвонсиз, сабр қилинг, дадажон!»

«— Овозингдан ўргилай, қизим, қаердасан, дийдорингни бир кўрай!..»

«— Чок ёраётган куртаклар — мен, сайроқи қушлар — мен, юзингизни силаётган офтоб менман, дадажон!»

Одил аканинг хаёли бўлинди. Орқасида томоқ қириб шарпа бераётган Мирвали тоғага норизо қаради.

— Меҳмонлар кутиб қолишди, — деди у журъатсизгина. — Ахир улар сизни деб келишган.

Одил ака индамади.

— Биласизми? — деди Мирвали тоға бош кўтариб. — Тунов кунги қоғоз ўрин ўтмабди.

Одил ака нигоҳида қизиқсиниш аксланди.

— Биз даъво қилмаганимиз билан у барибир қонун олдида жавобгар экан.

— Нима қилай? — Одил ака суҳбатдошининг калтакесакники каби совуқ, кичкина кўзларига қаттиқ тикилди. — Улар учун бошқа қонун чиқариб берайми?

— Отангни ўлдирганга онангни бер, деган гап бор, бунда ҳикмат кўп, иним. Келинг, яна бир яхшилиқ қилинг.

— Хўш, айтинг, нима қилай?

— Улар керакли одамлар билан гаплашишибди, ҳамма гап сизда қопти. Шу денг... ҳалиги...

У гапиролмади. Бошига тегиб турган тол новдасини синдириб, майда-майдалаб сувга улоқтира бошлади.

— Қийналманг, айтаверинг...

— Улар яхшиликни ерда қолдиришмайди, нима десангиз хизматингизга тайёр.

— Истаклари нима?

— Арзимаган нарса. Фақат ўша тилхатга бир оғизгина кўшимча бўлса бас.

— Қандай?

— Шу... улар дейдики, агар... қиз сал ҳалигидай... ё... кўзлари ожиз бўлса...

— Бас, бас! — Одил ака қўлларини кўкка чўзди, сўнг ўқ еган арслондай бошини чангаллади. — Эвоҳ! Қандай кунларга қолдим, қизим!

Ота бу хўрликка бардош беролмади. Кўксидаги лиммо-лим зардоб қаттиқ чайқалиб, таранг тортилиб турган асаб торлари чирт-чирт узилиб кета бошлади. Кўзи тинди, қулоғи шанғиллади, вужуди музлади. Қора қунон уни чирпирак қилиб осмонга кўтарди.

Ер, қуёш, осмон гир айланди. Қушлар, куртаклар, анҳор — борлиқ аралаш-қуралаш бўлиб кетди.

Бошини чангаллаганча букчайиб қолган Одил акадаги ўзгаришни Мирвали тоға аввал сезмади. Кейин унинг кўзларига кўзи тушиб сесканиб кетди.

— Сизга нима бўлди?

Одил ака, бирдан чўчиб уйғонгандай, атрофга аланглади.

— Қани? — деди у.

— Нима?! — Мирвали тоға қўрқиб кетди.

— Беринг! — деди Одил ака қўлини чўзиб. — Беринг деяпман!

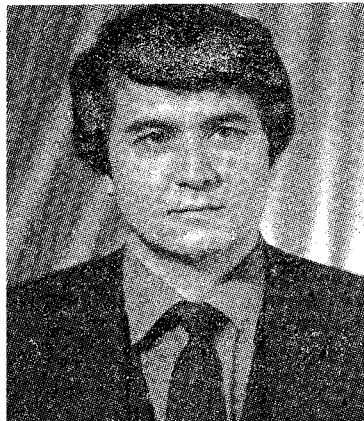
— Ё алҳазар! — ёқасини ушлади Мирвали тоға. — Нималар бўляпти ўзи?!

— Сиз олгансиз, беринг, қизимнинг кўзларини беринг!

Мирвали тоғанинг ранги қув ўчди. Даҳшат қотиб қолган кўзларини Одил акадан узмаган ҳолда кетига тисарилиб бораркан, оёғи чалмашиб йиқилди. Урнидан туриб, бошидан учиб кетган дўпписига ҳам қарамай қочди.

Одил ака унинг орқасидан қўлини чўзганча узоқ турди. Охир қўллари толди, кўзларини туман босди.

— Беринглар, — деди у ялинчоқ оҳангда. — Қизимнинг кўзларини беринглар...

Тўра Мирзо

**БИР БУЮК АРМОН БОР
ҚЎШИҚ ҚАЪРИДА**

Тонгги мактублар

1

Мен мактуб битаман, тонгдир қоғозим,
Оқ тонгнинг кўксига жойланар соғинч:
Бу оппоқ оғриққа сиғиниш лозим,
Бу оппоқ қийноқни тинглаб бўлмас тинч.

Бу нурлар куйдирар менинг қўлимни,
Саҳфага санчилар шуъла беозор.
Ёруғлик чалғитиб ташлар йўлимни,
Мактубинг — пешонам урилган девор.

Толеинг оқ бўлсин тонгларим, тонгим,
Мен тонгни йўллайман Шарқдан сен учун.
Тонгни уйғотмасанг мен сендан тонгум,
Сен мактуб битасан уч соатдан сўнг.

2

Икки ой кўришмадик,
Янгиланди икки ой.
Иккита ой бағридан
Топилмади битта жой.

Кўзга суртиб мактубинг —
Ҳар бир сўзинг ёд бўлди.
Бир ой ҳам, икки ой ҳам
Бари бизга ёт бўлди.

Азобин ютдим фақат
Фалакнинг бефарқ ойин.
Сийламас учинчи ой —
Кўкка ўзинг чиқ, ойим.

3

Орамизда баланд тоғлар бор,
Орамизда бордир денгизлар.
Тун ухлар, кун ухлар, мен бедор,
Хотирамда уйғоқдир излар.

Ерга тегмас оёғим сира.
Ерга босар тепамдан куёш.
Кундузларим оқшомдай хира,
Юлдуз — бошни нишон олган тош.

Чўктиради денгиз кемамни,
Осиламан умид — бир чўпга.
Азоб учун тутдим елкамни,
Топиндим мен ҳар гиёҳ, ўтга.

Зил-зил тоғни олиб бўйнимга,
Чопажакман сен томон енгил.
Ёруғликка муҳтож бағримга,
Қиё боқкин, ёришсин кўнгил.

Бўйнимдаги зил-зил тоғлару
Қора тунни, хира кундузни
Қўлинг билан олиб ташлаю
Сўнгра осил бўйнимга ўзинг.

4

Бир хил либос кийган мактублар
Урилиб-сурилиб шошар манзилга.
Очкўз почта хатларни хўплар,
Хат — холис элчидир орзиққан дилга.

Мен битган мактублар кўйлаги тонгдан,
Нур билан ёзганман қоғоз юзига,
Кимки ёруғликни суймаса жондан,
Хатларим кўринмас унинг кўзига.

Хатларимда қуёш ҳаяжони бор,
Бордир Кунтуғарнинг кенглик хислати,
Хатларим йўлига боққил интизор —
Машриқдан Мағрибга кунни элтади.

5

Мен томонда кун ботди,
Сен томонда туш чоғи.
Юракда дард уйғотди
Олис юлдузлар оҳи.

Мен томонда оқшомдир —
Тилга кирар чироқлар.
Сабр-тоқат тамомдир,
Чопиб келар йироқлар.

Кўкрагимдан жой олган
Кенгликларни сизлайман.
Ёдда ўйилиб қолган
Изларингни излайман.

Изларингга бош қўйиб
Келолмайман ҳушимга.
Бир бор қарайин тўйиб,
Кириб келгин тушимга.

6

Тайёралар учар бетиним,
Мактуб кутар ухламай шаҳар.
Оҳларимдан оқарар туним,
Кўкка нола қилгум ҳар саҳар:

Самолёт, самолёт,
Қанотингни пастлаб ўт.
Севгилим менга битган
Мактубини ташлаб ўт.

Дарак йўқдир мактубдан,
Мен кутишга маҳкумман.
Тайёра кўкдан тушмас,
Тушмас тилимдан бир сас:

Самолёт, самолёт,
Бардошимга кетди ўт.
Ғар мактуб келтирмасанг
Бу шаҳарга кўнмай ўт.

Маъмуржон Узоқнинг манзили узоқ

Маъмуржон Узоқнинг қўшиқларида,
Бир кенглик бор тоққа етган ўнгари.
Бир буюк армон бор қўшиқ қаърида,
Уловда, гоҳ яёв борар юрт сари.

Бу қўшиқнинг қўллари дағал,
Бу қўшиқнинг қўллари қадок.
Қўлинг тутиб сўрашган маҳал
Куй қўлида бўласан адок.

Маъмуржон Узоқнинг хонишларидан
Титрар Фарғонада борки дарахтлар.
Ўз ўғлин юраги ёнишларидан
Ёнади виждонлар, сарҳадлар, аҳдлар.

Бу қўшиқнинг қўллари майин,
Бу қўшиқнинг қўллари юмшоқ.
Бу қўшиққа қўл чўзган сайин,
Яқинлашар кўксингга тупроқ.

Маъмуржон Узоқнинг қўшиғи содда,
Соддадир онанинг алласи мисол.

Ҳар гиёҳ, ҳар сўзни тутуди ёдда,
Қўшиқлар бағрида улғаяр хаёл.

Бу қўшиқнинг маҳзун сўзлари,
Бу қўшиқнинг равшан кўзлари.
Бу қўшиқнинг манглайи ёруғ,
Бу қўшиқнинг иссиқ юзлари.

Маъмуржон Узоқнинг қўшиғи узун,
Овозин ёполмай туннинг кўнгли хун.
Йўл юрса, мўл юрар бу диёрда кун,
Қўшиққа эргашиб бормоқда юртим.

Маъмуржон Узоқнинг йўллари узоқ.

Авазбекнинг элати

(«Авазбек» достонини ўқиб)

...Ғиркўк йўртиб боради,
Йўлни туртиб боради.
Тақаларнинг жарангги
Юртни тутиб боради.
Бўса олса туёқлар,
Уйғонади гиёҳлар.
Ғиркўк отнинг остига
Тўшалади йироқлар.
Йироқлари яқиндир,
От устида чақиндир,
Хаёлида париси,
Чироқлари яқиндир.
Авазбек оёғида
Этиги бор бир ботмон.
Оҳиста ечиб қўйса,
Титраб кетар ер—осмон.
Авазбекнинг белбоғи
Ҳов, товланган камалак.
Бир учи ерда турар,
Бир учи кўкка безак.
Авазбекнинг қўлида
Шамшири бор олмосдан.
Ёвлар чиқса йўлидан
Улар нафас олмасдан.
Авазбекнинг эғнида
Чопони бор беқасам.
Беқасамнинг қўйнида
Ранглар талашиб ётган.
Бу ранглар мард, баҳодир,
Танир ўзининг ҳақин,
Ҳамда дуруст англайди,
Ўз миллатин, ўз халқин.
Авазбекнинг бошида
Тож бор қуёш нуридан.
Унинг соғинч ёшида
Юрт — Туркистон кўринган

Авазбекнинг дўпписин
Қирқта қиз тиккан қирқ йил.
Ботирининг дўпписин
Севиб кийдиради эл.
Дўппининг гулларида
Юрт боғлаган оят бор.
Бу дўппини олмоққа
Қанча девлар харидор.
Девлар ўраб келади,
Дўппи сўраб келади.
«Бош қолиб, дўппи кетса?» —
Савол ўртаб келади.
Дўпписи йўқ эркакнинг
Эркаклиги бекордир.
Дўпписи йўқ эркакка
Ёлғиз хиёнат ёрдир.
Авазбек қамчи босди,
Ғиркўк уча бошлади.
Эр ўғилнинг ортидан
Ер—кўк уча бошлади.
Бу дўппининг остида
Битта элнинг боши бор,
Бу дўппининг устида
Қуёш боқар бахтиёр.
Авазбекнинг тилида
Ватан деган бир сўз бор.
Авазбекнинг дилида
Эли, тили барқарор.
Кунтуғар унга юртдир.
Кунчўкар унга юртдир.
Ёв элга эга чиқмас —
Ўғлоннинг кўнгли бутдир.
Бошда дўпписи борнинг
Кўкрагига ёрдир ҳақ.
Авазбекнинг лашкари
Дўпписи бор бутун халқ.

Замира Рўзиева

ОҚИБ КЕЛАВЕРАР КУНЛАРГА ЗИЁ

Ўзбекистон

Уйларинг хуш кўрар демоқни «келинг»,
Феълингга сингишиб кетишган улар.
Шодлигини дўстга илиниб элинг,
Ниҳон чўнтагида қолар қайғулар.

Сенда ташвиш, завқин дастурхон қилиб
Кўтариб келади кўкламлар, ёзлар.
Ҳар битта лаҳзани бир имкон билиб
Меҳмон кузатади сўнг сарвинозлар.

Хотирларни тугиб хоши белбоққа,
Оталар кўчани тўлдириб юрар.
Бу фахр сиғмайди вазн, туроққа,
Шоир куз оқ шеърга давралар сўрар.

Гўзаллик шарҳларин ўқийди боғлар,
Анвойи ислардан маст бўлар атроф.
Майинлашган сувлар олма қучоқлаб,
Шийпон томонларга оқади дарров.

Гоҳ аёз бетаклиф девордан бўйлаб,
Фашига тегади мезонларингнинг.
Изғирин (билмайман, нимани ўйлаб)
Ўпиб чийиллайди хирмонларингни.

Қор урган оқ, оппоқ фурсатлар бирдай
Ўзапоя боғлар алпларинг чандон.
Сенинг исминг қадар иссиқ тандирдан
Тонгларни қаршилаб бозиллайди нон...

Мутолаадан сўнг

Бу дунёда меҳр айланиб юрар,
Бу дунёнинг синчи, ғишти — муҳаббат.
Томирларда қонмас ҳайрат югурар,
Бу дунё Пушкинни севар, хайрият.

Узун киприкларда қалқиб турган юк,
Сен ўтсан, оловсан, кўйдириб тушгин.
Муҳаббат дегани шу қадар буюк,
Шу қадар буюқдир дард билан Пушкин.

Мансабни сиқимлаб чўнг панжасида
Виждондан бенасиб ўдайган бағир,
Мен сенга раҳмининг деразасидан
Қарайман, Пушкинни билмайсан ахир.

Бойишнинг минг битта хилидан воқиф,
Манглайи тер кўрмай яшаётган жон.

Шеърнинг чўғи билан кўксингни ёқиб,
Бир бор йиғламаган бу умринг ёлғон.

Хиёнат йўлида тентираган кўз,
Нигоҳларинг сенинг бетуғён, бечўғ.
Илтимос, сен шеърдан оча кўрма сўз,
Қаллобларга унинг алоқаси йўқ.

Ошиқлари билан сирли бу дунё,
Ошиқлари билан қудратли бу Ер,
Оқиб келаверар кунларга зиё,
Оқиб келаверар юракларга шеър.

Ошиқ дўст, ҳақиқат, севгидан йироқ
Кечган умрлардан сўйламайлик биз.
Пушкиндан ўқиймиз — шу уларга чоҳ,
Пушкиндан ўқиймиз...

* * *

Юрак, севасанми бу маъсум қизни,
Ишлар у офтобга елкасин тираб.
Узун эгатларда қолдирган изин
Ўпа биласанми япроқдек титраб.

Яктагини қуёш ўпиб сарғайтган
Деҳқон ғўзасига эгилди, ана.
Киприги намланиб қолди. Шу пайтда
Йиғлай биласанми сен ҳам жимгина.

Чопиб келар бола — кўзлари олов,
Қўлидаги таёқ табаррук, азиз.

Унга рангин қувонч шу яшил яйлов,
Сен рангин қувончни қиласанми ҳис.

Теракзор кўчалар, лойсувоқ уйлар,
Айвонга ин кўйиб вижирлаган қуш.
Кеч кузак бағрини иситган тўйлар
Сеҳрини соғиниб кўрасанми туш.

Кўксимдасан, ўзни англат, жавоб бер,
«Ҳа», деёлсанг — сенда борлиги шафқат.
Унда тўкканларинг ҳаммаси рост шеър,
Унда сиғинганинг ростдан ҲАҚИҚАТ.

Март

Бағрига қутловлар жойлаб — чарақлаб,
Қуёш ҳар кунгидай чиқар юксакка.
Нурли сасдан кўзин очиб дарахтлар,
Шохларин тўлдирар бошлар куртакка.

Файзли ҳовлиларнинг дарвозасидан
Шамол минг эҳтиром ташиб келади.
Энтикиб қувончлар овозасидан
Лолалар адирдан тушиб келади.

Анҳорлар сўзлаган каби туюлар,
Улкан истакларга теккан имкондан.
Юраклар тўрига ташриф буюрар
Шоир шеър қўлтиқлаб Шоҳимардондан.

Майдонларда эмас, қорачиқларда
Гулханлар ёнади сачратиб ёшлар.
Куйлаётган гулбарг — оқ сочқилардан
Кўринмай кетади қорамтир тошлар.

* * *

Галаговур шаҳар, югур-югурлар,
Минг битта истакка таржимаи ҳол.
Минг битта юмушга чопар, улгурар,
Қадамлар шамолдир, нигоҳлар шамол.

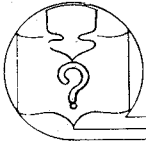
Нафис хаёл ичра турар хиёбон,
Ишхонам нарироқ, тушиб бўлмайти.
Трамвай эшигин ёпар шу замон,
Осудалик тагин мени кўрмайти.

Шундай шошқин кунлар учратдим Сизни,
Уйчан чехрангизда нигоҳим синиб.
Суйиб сўзладингиз қир, далангизни,
Қақшаган соғинчим олди исиниб.

«Бизда томлар пастак. Қизғалдоқ кулар,
Қушлар кўп. Ҳаммаси кўшиқ айтади.
Юраклар ҳам кенгроқ, билсангиз улар,
Кўкламги қирларга ўхшаб кетади...»

Ёраб, мени қучар йўқолган хаёл,
Кўкламги қирларнинг суратин ўпиб,
«Севаман» деган сўз сеҳрини алҳол,
Юракнинг энг чуқур жойидан топиб.

Муҳаббат, мен сени танидим бу чоқ,
Кўз ёшларим сенинг соғинчинг ахир.
Мана мен, томларни ёпган қизғалдоқ,
Мана мен, қирларга шошилган ёмғир...

Дадахон Нурий

Бўстонлиқнинг кутқаринг!

Ишнинг бундай чакана усулига ҳамон зўр берилиб, йилига ўн олти мингдан ортиқ кишига хизмат кўрсатадиган ўн тўртта кенг кўламли дам олиш зонаси қурилиши олиб борилмоқда. Яқин келажакда бир юз йигирма минг (120.000) кишилик (бу республикадаги ўртамиёна шаҳар аҳолиси сонига тенг) санатория, курорт муассасалари қурилиши планлаштирилмоқда. Бўстонлиқнинг бошқа тоғ зоналарида ҳам ўнлаб туристик соғломлаштириш спорт базалари барпо этиш режаси мавжуд.

Энг ачинарлиси шундаки, бутун бир район тақдири билан боғлиқ шу даражадаги кенг кўламли ишлар яна марказий канализация системаси қурилишини узил-кесил ҳал этмасдан туриб амалга оширилмоқда.

Агар бу гапларимизга сал шубҳаси бор киши Ўзбекистон шаҳарсозлик илмий-тадқиқот лойиҳалаш институтининг Бўстонлиқда қурилган объектлар бўйича бош архитектори ўртоқ Т. М. Шетинина бошлиқ муҳтарам лойиҳачиларига учраб, уларнинг «хузурбахш» режалари билан қизиқсин, гап нимада эканлигини билиб олади. Е бўлмаса, Хўжакент-Бурчмулла магистрали бўйлаб сафар қилсин. Шундоқ «Эшаккўприк» довонидан ўтгач, катта қурилиш майдонида осмонга бўй чўзиб сочилиб ётган маҳобатли иморатлар қаршисидан чиқади.

Тошкент шаҳар Фрунзе ҳамда Ленин районларига қарашли ушбу дам олиш комплексларидан чиқадиған ифлос оқава сувлар ҳам кучли насослар ёрдамида «Эшактепа» баландлигидаги табиий «ўра»га ташланмоқчи. Лойиҳа шундай тузилган.

Ахир тоғ тепасида ахлат бижғиб, қайнаб ётса ҳаво булғанмайдими, ёғин-сочин таъсирида атрофдаги булоқлар суви ифлосланмайдими, дерсиз! Ҳозирча бу ҳақда ҳеч ким бош қотирмаяпти. Тўғри, лозим бўлиб қолган пайтда бу ишнинг бошида турганлар «қурилмаларимиз вақтинча бўлса ҳам мустаҳкамдир, атроф-муҳитга мутлоқ зарари йўқ», дея «илмий» далиллар билан ўзларини оқлаган бўладилар.

Аслида тоғ зоналарининг инжиқ, кескин ўзгарувчан табиий шароитига асло тўғри келмайдиган бундай системалар қонундан ташқари эканлиги лойиҳачиларга ҳам, қурувчиларга ҳам, қўйингчи, шу ишларга мутасадди юқори лавозимли кишиларга ҳам яхши маълум эди. Ўтган йили Ўзбекистон ССР Бош санитар врачлари ўртоқ М. К. Шарипов шундай деган эди:

— Марказий канализация бўлмаган жойларда, айниса тоғли зоналарнинг сув ҳавзалари яқинида баланд иморатлар қурилиши қатъиян ман этилади. Бу ҳақда қонун бор. Биз мана шу Қонун асосида атроф-муҳит ва сув ҳавзаларини булғанишига қарши кураш олиб борамиз.

Аммо кўп ўтмай нобоп ишнинг «миси» чиқди. «Зарари йўқ», «мустаҳкам» қурилмалар худди шу гаплар айтилганидан кейин уч ой ўтар-ўтмас рўй берган офат — қаттиқ жала-ёмғир чоғида ўпирилиб кетди. Минглаб кубометр ифлос чиқиндилар Бўстонлиқнинг булоқ жилғалари, дарё ва сув ҳавзаларига оқиб тушди...

— Қонуң, шубҳасиз ҳар қандай министрликнинг буйруғидан, маҳкамавий кўрсатмалардан юқори турадиган муқаддас нарса! Уни менсимасликка ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Афсус, узоқ йиллар давомида қонунга хилоф иш қилиб келинди,— дейди Тошкент область архитектура Бош бошқармасининг Бўстонлиқ бўйича нозир Д. Ш. Аҳмедова,— энди эса табиатни ўз «мулки»га айлантириб олиб, хоҳлаган ишини қилаверадиганларнинг даври ўтди. Биз тегишли қурилиш ташкилотлари, муассасалар олдида Бўстонлиқнинг ҳар туп дов-дарахти, булоғу жилғаларини авайлаш бўйича қону-

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

ний талаблар қўймоқдамиз. Серхаражат қурилишларга зўр бериб, табиий мувозанат нормаларини менсимаслик ҳолларига қаттиқ қарши турибмиз... Аммо, барибир, ҳозирам «йўлини топадиганлар, кимларнидир ишга солиб, Қонунни четлаб ўтаётганлар учраб турибди.

Шу пайт телефон жиринглаб, суҳбатимиз бўлинди.

— Эшитаман.

Кутилмаганда трубкадан, на салом, на алик бор эркак кишининг қаттиқ-қаттиқ овози эшитила бошлади: «Яна илтимос қилиб кўрамиз. Агар йўқ десангиз, кейин пушаймон бўласиз, ўзингизга жабр бўлади!»

— Бундай дўқ-пўписаларни кўп эшитганман. Овора бўлмаганлар! Бўлиқсувни шунчалик ташландиқ қилингани етар!— Дилором Шоаъзамовна телефон трубкасини жойига қўйди, сўнг бизга ўгирилди:

— Булар, темирийлчилар! Ҳар куни келишади, қўнғироқ қилишади. Энди дағдағага ўтишди... Бўлиқсувнинг соя-салқин жойларида ўз ҳолига ташлаб қўйилган, қаровсиз бир неча кўпқаватли бинолари бўлатуриб, янгисини қуришга киришдилар. Бу ҳам етмагандек яна кўшимча ер сўраш-япти... У ердаги расвогарчиликларни бир бориб кўрсангиз эди...

Хўжакентга киравериш йўлининг ўнг томонида ям-яшил тепалик бор. У ерни Баландобоғ ҳамда булоқлари кўп бўлганлигидан Бўлиқсув деб ҳам аташади.

Ун беш йилларча муқаддам худди шу ердаги боғ ичига Урта Осиё темир йўлининг Тошкент бўлими маъмурияти томонидан ҳар бири 30—50 хонали бир неча типовой бино қурилди. Улардан иккитаси темир йўлчилар ҳордиқ чиқарадиган пансионатга айлантирилди.

Ҳозир мна шу пансионат корпусларининг ён-атрофи саришталироқ холос... Йўлақдан озгина нари борсангиз, бутунлай бошқа манзарани кўриб, табиатингиз тирриқ бўлади, бир пайтлар бу ернинг кўрки ҳисобланган азалий ёнғоқзор боғ қуриб, йўқ бўлиш арафасида. Деразалари синиб тушган, подъездларидаги эшиклар ўрнига тахта қоқилган, ровоқлари осилиб қолган иморатлар... ва улар орасига қачонлардир шу ерда истиқомат қилганлар томонидан тартибсиз қуриб ташланган сон-саноксиз гараж, оғбор, товўқхона, молхона, чўчқахоналар ачиб-бижиб ётибди. Оёқ қўйгулик жой йўқ. Қўланса ҳиддан кўнгил беҳузур бўлади, пашшалар ғужғон ўйнайди.

— Бу биноларда темир йўл ишчилари, пансионат хизматчилари яшаарди. Икки йилча бурун Чорвоқ посёлкасидан янги квартаира олиб кўчиб кетишди-ю, қаровсиз қолди,— дея бизга тушунтириш беради қоровул кампир ва кўшиб қўяди: — Энди анави янги корпуслар битиб, ишга тушса, иморатларни қайтадан ремонт қилиб, шаҳардан келадиган хизматчиларга беришармиш.

— Вой-бўй,— деймиз ҳазиломуз оҳангда,— хизматчиларингиз дам олувчилардан кўпайиб кетмайдими?

Пайпоқ тўқши билан банд бўлган кампир кўзойнаклари устидан бизга жиддий қараш қилди.

— Бу гапингни нега менга айтасан, болам. Катталарга гапир! Ана, ўн-ўн беш қадам наридаги қишлоқларда қадамидан ўт чакнайдиган ҳар қиз-жувонлар бекорчиликдан нима қилишини билмай ўтирибди. Ҳар бири ўнта шаҳарликнинг ишини қилади. Э, бу дунёнинг ишлари қизиқ экан: шунча уйлар туриб, яна қурдиришяпти!..

Нишаб асфальт йўлдан юриб, қурилиши ниҳоясига етай деб қолган пансионатнинг янги корпуслари томон борамиз.

— Биласизми,— дейди Дилором Шоаъзамовна,— бу ишлар ҳам кўр-кўрона таваккалчилик билан қилин-япти: дарёнинг у бетидоги Чорвоқ посёлкасига қарашли вақтинчалик чиқинди «омбори»га умид боғлаб қурилмоқда... Яна, бу томонларнинг шарт-шароитини ҳисобга олиш керак, дабдабали осмонўпар иншоотлар қуравериш жуда қимматга тушади. Лекин баъзи кишиларни бу масала қизиқтирмайди, «каттароқ» қурилиш бошлаб, каттароқ пул ундиришининг пайдидан бўлишди, буни ҳар ким ҳам тушуниб етавермайди! Қоровул аёл ҳам!

Суҳбатдошимиз жимжи қолади. Узоқларда ястаниб ётган пувиқор тоғларга кўз ташлайди. Сузиб юрган булутлар орасидан яшил оролчалардай кўзга ташланиб қолаётган қишлоқларга тикилади, сўнг оғир хўрсиниб давом этди:

— Гапим мавзуга алоқадор бўлмаса ҳам мен бир нарсани айтиб ўтмоқчиман. Райондаги мавжуд 46 мактабнинг 24 таси авария ҳолда ётибди, болаларни ўқитиш хавфли. Баъзан ўзимча ўйлаб ҳайрон бўламан: нега бундай қурилишларга миллионлаб пул ажратиш оппа-осону, мактабларга келганда минглаб «тўсиқ»лар йўлда кўндаланг?! Ҳаммамиз бир замин, бир элнинг фарзанди бўлсагу, нега муносабат икки хил? Ахир, бизда ҳамма яхши нарсалар болаларники бўлиши керак-ку?!

Архитекторнинг «Мавзуга алоқадор бўлмаган» гапларига район ижроия комитетининг раиси ўртоқ А. И. Кашенко аниқлик киритгандай бўлди:

— Албатта биздаги экологик аҳвол кўпчиликни ҳақли равишда ташвишга солмоқда. Айниқса, пала-партиш қурилишлар ҳақида гапирадиган бўлсак «иккиланишга ўрин йўқ, фақат бажариш керак», деган чала расмий кўрсатмалар Бўстонлик учун жуда қимматга тушди. Унинг асосий ижрочилари — Чорвоқ атрофларидан ўзларига ажратиб олинган ўн уч ярим минг гектарли территорияда узоқ йиллардан бери хоҳлаганча иш юритиб келдилар. Ҳатто, бир пайтлар янада эркинроқ ҳаракат қилиш учун бу жойни алоҳида «автоном» район қилиб ажратиб олиш режасини ҳам кўтариб чиқдилар. Энди уларнинг Бош плани бўйича шу территорияда азалдан яшаб келган аҳоли кўчирилармиш, деган гаплар юрибди. Шу сабабли бирон мактаб, болалар боғчаси, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш пунктлари, клуб ёки ҳаммом, кўйингчи, мазорга ҳам рухсат йўқ эмиш. Ун беш-йигирма йилдан бери аҳвол шу. У ёғини сўрасангиз тўрт мингдан зиёд аҳоли истиқомат қиладиган Сижоак қишлоғида қабристон бўлиши планда кўрсатилмаган. Лойиҳалаштириш идораларидаги баъзи кимсаларнинг мана шу калтабинлиги туфайли ҳам ўнлаб маҳкамалар эшигини қоқишимизга тўғри келди. Айниқса, шу «зона»даги мактаблар аҳволи ночор. Уларнинг кўпи яроқсиз ҳолга келган, болалар вагонларда ўқитилмоқда!

Ҳа, энди шу ерда Бўстонликнинг табиатидан ташқари, маънавий-маориф ишларига етказиб келинган қусурлар ҳақида андак тўхталиб ўтиш лозимга ўхшайди. Қўлимизда бир даста фотосурат. Уларнинг аксарида қуйидаги манзарани кўришингиз мумкин: деворлари ёнбошлаб қолган, қулаб

тушган, баъзиларига кўша-кўша тирговичлар қўйилган биналар, на поли, на тузукроқ печкаси бор синфхоналар... Бундай «билим масканлари»нинг кўпчилиги «курорт территорияси»га тушиб қолган аҳоли пунктларидадир. Уларга эътибор берилмайди. Лекин бу аҳволни нуфузли кишилар бошқарган ҳар хил «текширувчилар» қайта-қайта келиб кўришади, бош чайқашади, мандатлари, мансабларини ўртага қўйиб ёрдам берамиз дейишади, шундан кейин дом-дараксиз йўқ бўлиб кетишади.

Бу хилдаги қуруқ «келди-кетди»лар мактаб ислоҳоти, хусусан қишлоқ жойларида болаларга билим бериш ва ўқитиш савиясини янада ошириш ҳақида кўп гапирилаётган шу кунларда ҳам содир бўлиб турибди.

Биргина Сижжак қишлоғидаги коллективлаштириш даврида ҳашар йўли билан қурилган эски мактаб биносини «янгилаш» учун ўн йиллардан бери ҳаракат қилинади. Қишлоқ совети раисининг ён дафтарида икки йил нари-берисида йигирмага яқин комиссия келиб-кетганлиги қайд этилган. Шулар ичида иккита маориф министри ҳам бор. Бироқ, қарийб 900 бола ўқийдиган даргоҳ ҳамон авария ҳолида турибди.

Энди очик-ойдин айтилаётган гапларга қараганда «маблаг йўқ» эмиш. Баҳонани ўйлаб топганлар бор бўлишини! Уларнинг андак қитиғига тегадиган гапимиз бор: мана шундай рўдапо мактаб биналари қаршисида қурилаётган дабдабали оромгоҳ-кошоналар, ажабтовур туристик қароргоҳлар учун ажратилаётган ҳисобсиз маблағлар қаердан олинмоқда? Қачондан бошлаб тузумимизнинг энг олий «Ҳамма нарса болаларга бўлсин!» (В. И. Ленин) деган муқаддас шиорига амал қилишдан кўз юмадиган бўлиб қолди! Наинки, болаларимиз тупроғи ўйнаб ётган зах, оддий шарт-шароити ҳам йўқ синфхоналарда билим олса-ю, улар кўзини ўйнатиб биз қимматбаҳо гиламлар тўшалган паркет полли шинам иссиқ хоналарда бамайлихотир хордиқ чиқарсак!

Бундай адолатсизликка ўн йўллар давомида тоқат қилиб келганлар ким-у, дарёнинг бир қирғоғида икки хил манзарани вужудга келтириб қўйганлар ким?

Жавобини бир томонга ботмонлаб, иккинчи томонга миққоллаб «ризқ» улашадиган республика Госпланидаги валломатлар, бизга одами эмас, ери керак қабилида План тузган лойиҳачилар берсалар маъкулроқ бўларди. Ахир, улар ҳам мактаб кўрган одамлар-ку!...

Ҳозирга келиб партия ва ҳукуматимизнинг экологик қонунбузарликка қарши тутган жиддий позицияси табиатга нисбатан ниғилистик қарашлар пайини қирқди. Бу Бўстонликда ҳам сезиларли ўзгаришларга сабаб бўлди: хоҳлаганча иш юритиш «ҳуқуқи» бериб қўйилган бир нечта қурилиш трестларида на сув ресурслари, на тозалаш системаси ҳисобга олинган, лекин қурилиши бошлаб юборилган ҳар бири уч юз ўринли еттига меҳмонхона комплекс ҳамда Чорвоқ сув омбори атрофидаги Бақакўл, Бойбоқсой, Белдорсойдаги қатор иншоотлар табиат муҳофазасига оид тартиб ва қонунларга жавоб бермайди, қонундан ташқари деб топилди.

Шундан кейин мазкур қурилиш раҳнамоларига районда марказий санитария системаси барпо этмасдан туриб, иш силжимаслиги аён бўлиб қолди. Шоша-пиша лойиҳа қайтадан кўриб чиқилди. Лекин ҳозирча ишни жадал силжиб кетишига ҳеч ким қафолат беролмайди. Мутахассислар эндиликда Тошкент область сув ҳўжалиги бошқармаси билан Чорвоқ ГЭС ташкилоти зиммасига юкланган бу қурилиш бошлаб юборилган тақдирда, уни битказиб, тўла фойдаланишга топшириш учун ўн йил вақт керак бўлади, демоқдалар.

Энди ҳақли савол туғилади: бу ишга ўн йил бурун, балки ундан олдинроқ жиддий эътибор берилса бўлмасмиди?!

Бўстонлик қурилишларида амал қилиб келинган нотўғри тенденция ва унинг ҳозирги хунук оқибатлари аввало маҳаллий шарт-шароитни менсимай, ўзбошимчаларча иш тутилганлиги натижа-сидир. Яширишнинг нима хожати бор, Бош плани ишлаб чиққанларнинг мана шу «жузъий» камчилиги шу кунга келиб давлатга ҳам, табиатга ҳам жуда қимматга тушди: ҳозир қурилиши тўхтатиб қўйилган, худди кимсасиз харобаларни эслатувчи дам олиш зоналарининг сони тобора ортиб бормоқда.

Шулардан бири (ўзингизга маълум) Эшактепа ёнбошидаги бўлажак дам олиш комплекслари-дир. Бу ерда бири бирига туташган баҳайбат иморатлар аначина. Улардан бирига яқинроқ келиб разм солинг: худди кум-шағал барханлари оралаб «сузиб» келаётган пароходга ўхшайди. Чунки Чорвоқ суви жуда олисда!.. Яқин теварақда ҳад-ҳисобсиз эшик-ромлардан иборат қурилиш ашқол-дашқоллари, темир-бетон блоклари тоғдай уюлиб ётибди. Уларнинг бир қисмини ёғин-сочиндан ўпирилиб тушган ҳандақлар ўз домига тортмоқда.

Шамол авжга чиққан сари шундоқ кўз олдингизда минглаб дераза қанотлари очилиб ёпила бошлайди, ваҳимали овоздан қулоғингиз қоматга келади... Нимадир гурсиллаб ағанайди, бетон устунлар зириллаб кетади. Чўчиманг, юқорида пиёз пўчоғидай қилиб тикланган омонат гишт деворлардан қайси биридир қулади... Умуман яқин-атрофдаги биналарнинг дярли ҳаммасида шундай «тўкилиш» жараёни давом этмоқда. Бу томонларга ярим йилдан бери биронта тирик жон юрак ютиб қадам ранжида қилолмаётганлигининг боиси шундан.

Бироқ сиз ҳақиқий саргузаштни севсангиз, дадилроқ бўлинг! Ер ости йўлларига ўхшаб қолган узундан-узоқ коридорлар, лифт шахталаридан бир амаллаб йўл топиб, иккинчи, учинчи... еттинчи... кўйинчи, янада юқорироқ қаватга кўтарилиб чиқинг. Бирдан кўз олдингизда гўё уруш ҳақидаги фильмни суратга олиш учун маҳсус тайёрланган «жангоҳ шахар» манзараси намоен бўлади. Бунки киночилар лаҳжасида «декорация майдони» дейилади. Аммо сиз кўриб турган манзаранинг ҳеч қандай кинога алоқиси йўқ. Шунчаки олти миллион нари-берисида пул сарфлаб тикланган ва кейин ташлаб кетилган ёки бошқача айтганда «консервация» қилиб қўйилган оддий қурилиш объектларидан бири холос.

Бўстонликдан ажратиб олинган қарийб 13,5 минг гектар майдонда шу аснодаги рўдапо объектлар нечта эканлиги, албатта сизни қизиқтирса керак. Биз ҳам шуни аниқламоқчи бўлиб, курорт ва соғломлаштириш муассасалари қуриш Бош бошқармасининг Тошкентдаги идорасига боргандик, шу ташкилотнинг бошлиғи В. Н. Арбузов яқинда пенсияга чиқиб кетганлигини айтишди. Вақтинча бошлиқ вазифасини ижро этиб турган В. Ю. Манянсин, гарчи шу идоранинг узоқ йиллар давомида масъул раҳбарларидан бири бўлиб ишлаб келган бўлса-да, Бўстонликдаги «консервациялаб» қўйилган қурилиш объектлари хусусида бирон бир маълумот айтолмади.

— Бунинг учун яхшиси, Госпланга мурожаат қилинлар. У ерда объектлар сонини ҳам, уларга кетган пул миқдорини ҳам аниқ айтишади. Чунки юқоридан берилган кўрсатмага биноан В. И. Суздальцева деган аёл ўрганиб чиққан.

Уртоқ В. И. Суздальцева биз билан хоҳламайроқ, гаплашган бўлса-да, фактларни ўргангани, маълумотлар ҳам қўлида борлигини айтди.

— Бироқ,— деди у,— юқоридагиларнинг рухсатисиз, мен бирон нарса деёлмайман.

Бундай тартиб кимдан чиққан, ҳайрон қоласан киши.

Биз Бўстонликнинг «янги» курорт қиёфасини яратишга жалб этилган 21 та лойиҳалаш институтлари орасида ижодий ҳамжиҳатлик муҳити йўқлиги, қурилиш ташкилотлари раҳбарларининг ҳужасизларча маъсулиятсизлиги оқсатида келиб чиққан парокандаликларга аниқ баҳо берилишини сўраймиз. Чунки давлатнинг бир неча ўн миллионлаб маблағи сарф этилган бу ўлик объектлар йиллар давомида қаровсизликдан емирилиши, ишдан чиқиши, зиён келтирувчи манбага айланиши мумкин...

Дарвоқе, чиқиндисини бошига чиққан антиқа қурилишларни кўраман дасангиз «Эшактепа»га чиқинг!

8. Тулпорни чавандоз минади

**Отни нотўғри тушовлашди,
Юришга мажолни йўқ дейишади,
Билиб қўйинг: бу ёмон!**

**Урхун-Енесей битигига оид
«Таъбинома»дан**

Бўлажак денгиз остида қолиб кетган ўнлаб аҳоли яшайдиган жойлар орасида салмоқли ер йўқотгани Бўғистон билан Сижоқ қишлоқлари бўлса керак. Бир ярим минг гектардан зиёд дала-боғлар ва уларнинг обиҳаёт манбаи — 60 га яқин булоқлар сув остида қолиб кетди; аҳоли тоғ этагидаги қирлик бағрига кўчирилди. Чорвоқ ГЭС раҳбарлари сув муаммосини (чунки сув бўлса тоғнинг ҳар қанчоқ жойида одам фаровон яшаб, хўжалик юритиши мумкин) юқоридан оқиб келувчи сой ўзанларини янги аҳоли пунктларига буриш йўли билан ҳал этиб берамиз, деб кўпчилиқни ишонтирганлар. Аммо бу ҳам одатдагидай қуруқ ваъда бўлиб чиқди. Бу атрофларда суғориладиган бўйрадай ер тиллага тенг бўлиб қолди. Бир қисм аҳоли ўз ерига «сиёмай» кўчиб кетди. Лекин гап бошқа томонда: икки-уч қақирим наридаги қўшни Нанай қишлоғи баландроққа жойлашганлиги учун денгиз «доми»дан омон қолди. Бироқ унинг серунум, энг сара ерларини сув эмас, шаҳардаги кўпгина ташкилотлар «ютиб» юборди. Гап бу ерда фақат шу қишлоқ ҳақида кетаётгани йўқ, райондаги кўплаб хўжаликларнинг оборотдаги ер фондидан турли қинғир йўллар билан юлиб олинган дала-боғлар ҳақида кетмоқда, бирон наф ўрнига ўн йиллар мобайнида фақат зиён келтириб ётган «индивидуал» чорбоғлар ҳақида кетмоқда!

Айтмоқчи, Нанайда бу чорбоғларнинг ҳар хил шакл-шамойилдаги турфа манзараларини кўришингиз мумкин. Улар анчагина. Атрофи тиканак симлар билан ўралганлари ҳам, бетон девор билан ўралганлари ҳам бор. Ҳар бири худди алоҳида қонун-қоидага риоя қилувчи мустақил салтанатни эслатади. Ҳар ким ўз билганича иш юритади.

— Қишлоғимиз теварагида нима учун хўжалигимиздан ер олиб, нима учун қанча-қанча маблағ сарфлаганини ўзи билмайдиган «чорбоғчи» ташкилотлар истаганча топилади, — дейди шу ердаги совхознинг маданий ишлар бўйича директор ўринбосари Мадраҳим Тиллахонов. — Улар эгардаги узангининг вазифаси нима эканлигини билмасдан туриб, чавандозликка ишқи тушган одамни эслатади.

Ҳақ гап! Бунга Чирчиқ шаҳри яқинида жойлашган «Октябрь Х йиллиги» пансионатининг раҳбарларини мисол қилиб келтириш мумкин. Уз қўллари остида шундоғам қаровсизликдан чакалазор бўлиб ётган 36 гектар ерлари бўла туриб, улар узоқ Бўстонликдан яна кўшимча чорбоғ олиш ҳаракатига тушиб қолдилар. Бу «ташаббус»ни ўйламай-нетмай қувватловчилар ҳам топилди. Пансионат Нанайдаги совхозга қарашли навқирон боғлар маскани Денап ерларига «харидор» бўлди. Шундан кейин уларнинг шаштини қайтаришга на совхоз маъмуриятининг, на район раҳбарларининг қурби етди. Катта сарф-харажатлар эвазига барпо этилган соҳил бўйидаги боғ-даланинг 20 гектар қисми «юқоридан» берилган кўрсатма билан пансионат ихтиёрига ўтиб кетди.

Бироқ, Ўзбекистон қасаба союзлари Советига қарашли ушбу пансионат маъмурияти яхши ишга қўл урибди, Денап мезавозларини парваришлаб, дам олувчиларни табиат неъматлари билан роса сийлаётган бўлишса керак, деб ўйласангиз янглишасиз! Ҳозир ўша Денапдаги баравж боғ ўрнида яккам-дуккам дарахтлар қолган холос... Узумзор ўрнида ошхона, ётоқхона, водопровод минораси сингари жами бир миллионга яқин пул сарфланган қурилиш иншоотлари қаққайиб турибди... Чунки «Чорбоғ» бир пайтлар қанчалик шошилинч равишда қурилган бўлса, шундай шошилинч равишда ташлаб кетилган. У ернинг ҳузурини 12 йилдан бери учта қоровул, битта комендант штатидаги одам кўриб ётибди...

Денапдан яна 10 гектар ерни «ўзиники» қилиб олган Чорвоқ ГЭС «дам олиш» зонасида аҳвол бундан ачинарлироқ...

Қишлоқнинг кунчиқар томонидаги Чақмоқсанг, Самбусак, Калит ерларидаги ёнғоқзорлар аллақачон қўлдан бой берилган. У ернинг «чорбоғчи»лари орасида геология министрлиги ҳамда

энергетика ва электрлаштириш министрлигига қарашли автохўжалик раҳбарлари ҳозирча фаоллик кўрсатиб, тезкорлик билан, иккита кўпқаватли (илмий лаборатория ниқоби остида) бинони тикламоқдалар. Ҳар иккисидан чиқадиган ифлос сув дарёга тўғрилаб қўйилган.

Наҳотки, бу «монат пойдевор» устига қурилатган иморатлар эгаси Ўзбекистон ССР Сув тўғрисидаги кодексининг V бўлим, XXVIII боб, 132-моддасига мувофиқ сувни булғаган ва ифлосланишида айбдор бўлган шахслар ССР Иттифоқи ва Ўзбекистон ССР қонунларига мувофиқ жиноий ва маъмурий жавобгарликка тортиладилар, деган жумлалардан беҳабар бўлсалар! Район санитария ва эпидемиология станциясидаги ўртоқлар қаёққа қарашяпти?!

Наҳайдаги «Правда» газетасининг 50 йиллиги» совхозининг кунига яраб турган серунум ерлари хомталаш қилиниб, ғайри-қонуний қурилишлар кўпайиб кетганлигининг «ўзаро келишувга» асосланган ярим расмий сабаблари ҳам бор. Яъни бир пайтлар хўжаликлар билан шаҳардаги корхоналар ўртасида «сендан угина-мендан бугина» қабилидаги келишим — алоқалар авж олиб кетганди. Буни «ўзаро ҳамкорликка асосланган янгича иш юритиш усули» деб талқин қилинарди ҳам.

Шундай талқиннинг қурбони бўлган Қорабулоқ ҳақида қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз. Икки томони баланд тоғлар билан ўралган, бир ёнбошини Пском ювиб ўтувчи бу сўлим маскан илгари кичик қишлоқча бўлган. Унинг мафтункор табиати одамларни доим ўзига чорлаб турган, у ердаги ҳар бир дарахт ардоқланган.

Водийни кесиб ўтган суқмоқ йўл бўйидаги баҳайбат ёнғоқ дарахтлари остидан қайнаб чиқувчи зилол сувли чашмалар бу жойнинг Қорабулоқ деб аталишига сабаб бўлган дейишади. Катта-кичик жилғалар орқали пастлика интилаётган булоқ сувлари қалин дарахтзор-ўрмон адоғига етгач, шаршарага айланар, ўнлаб тош зиналарга урилиб, дарёга қўйилар, унинг гурилган овози бутун борлик бўйлаб ҳаётбахш тантанаворликнинг акс-садоси бўлиб янграб турарди.

Кунларнинг бирида худди мана шу Қорабулоққа Ўзбекистон ССР Пахта тайёрлаш ҳамда Алоқа министрликлари қўшалоқ «харидор» бўлишди. Иккиси ҳам «бой», ёрдами тегадиган ташкилот: бирдан чорва учун озуқа ундириш мумкин, иккинчиси хўжаликда телефон алоқасини йўлга қўйиб беради, деб ўйлашди. Шундай қилиб, совхознинг ўша пайтдаги раҳбарлари бир ўқ билан икки «қарға»ни урмоқчи бўлишди. Бироқ министрликлар орасида жой талашиб келишмовчилик чиқди: ҳар икки томон ҳам ўзининг «Ниагара шаршараси»га эга бўлишни истиди.

Ниҳоят, алоқачилар зўр чиқишди. 1975 йили улар 7023 сўму 91 тийинга беш гектар ер «сотиб» олдилар. Тўғрироғи, Қорабулоқнинг бутун табиати шунча пулга бой берилди.

Ерга «эгаллик» ҳақидаги ҳужжатнинг бир нусхаси расмий дафтарга тикилгач, алоқачилар водийнинг беш гектар эмас, бутун территориясини сим-тўр билан ўраб, ўзлариники қилиб олдилар. Сўнгра «ёввойи» табиат қиёфасига замонавий «сайқал» бериш бошланди: энг аввало азалдан қайнаб чиқувчи булоқлар атрофи бетонланиб, «кўзи»га темир трубалар қоқилди. Натижада, улар атрофидаги азим ёнғоқлар қуриди, сув қочди. Ҳозир 50—60 саржин баландликдан сапчиб тушувчи шаршараларнинг овози сўниб бормоқда...

Аммо алоқачилар совхоз раҳбарларига қишлоқлараро телефон станцияси қуриб берамиз, деб берган ваъдаларининг устидан ҳалигача чиққанлари йўқ.

Яқин-яқинларгача Бўстонлиқдан олганга яраша «арзийдиганроқ» ер ундиришга ҳаракат қилиб юрганларнинг кети узилмасди. Масалан, бир амаллаб асраб қолинган ўша Денап соҳилидаги сўнгги ўн гектарли боғ устига «Ўзбекфильм» маъмурияти суратга олиш майдони барпо этмоқчи бўлди. Албатта киночилар ўз маҳсулотимизни сизларга текинга намоиш этиб, «ёрдам» берамиз дейишгани йўқ «Оқориброқ»дан ҳаракат бошлашди — хат устига хат кўтариб келишди.

Бироқ, «Правда» газетасининг 50 йиллиги» совхозининг янги раҳбарлари хат йўллаган ташкилотларга ўз ҳурматларини изҳор этган ҳолда, устамонлик қилишди: мабодо киночиларимиз мусаффо тоғ ҳавосидан баҳраманд бўлиб, яхши асарлар яратмоқчи эканлар, уларга керакли жойни ўзимиз кўрсатамиз. Лекин, хўжалик балансидаги ердан, боғ ёки яйловдан, ҳатто бутазордан бирон гектар беролмаймиз, дейишди мулоийлик билан.

Бу хилдаги дангали гапларни Бўстонлиқнинг турли минтақаларидан «ҳавас учун» ер олиб қўйиб, нима қилишини билмай юрган кўпдан-кўп ташкилот бошлиқларига ҳам айтиш пайти келганга ўхшайди. Ахир, тулпорни чавандоз мингани маъқул. Умрида эгарга ўтирмаган одам ўзини ҳам, аргумоқни ҳам қийнаши мумкин.

Яна бир нарсани таъкидлаб ўтмоқчимиз. Яқинда партия ва ҳукуватимиз томонидан шаҳарлик меҳнаткашларга, корхоналарга чорбоғ участкалар ажратишни кенг йўлга қўйиш ҳақида махсус қарор чиқарилди. Бу Бўстонлиқ ерлари учун «давогарлар» сонини янада кўпайиб кетишига сабаб бўлди. Айниқса, шахсий чорбоғ ишқибозлари дарё ва булоқлар бўйидаги соя-салқин ерлардан, электрчка қатнайдиغان темир йўл атрофидаги ўнғайроқ дала-боғлардан ўз «улуш»ларини талаб қилиб, турли идоралар эшигини қоқмоқдалар, имтиёз берувчи ҳужжатларни пеш қилмоқдалар.

Бўстонлиқдан ер олишда маҳкамавий тазйиқ ўтказиш йўллари яна жонланиб қолди. Бу борада айниқса ҳуқуқ ва тартибот посбонлари бўлган республика прокуратурасидаги ўртоқлар ўзларини камтарроқ тутишмаяпти. Уларга кўрсатилган унча-мунча ҳоли ёқмади. Энг сўлим, энг чиройли ҳамда қулай участка беришларини талаб қилиб мана бир неча ойки, район маъмуриятини ҳол-жонига қўймаяптилар.

Шу ерда тегишли кишиларга тагин бир нарсани эслатиб қўймоқчимиз: тўғри, ер ажратиш ҳақида қарор чиққан. Бу кенг жамоатчилик манфаатини ўйлаб, ўз вақтида чиқарилган оқилона қарор! Лекин унинг бирор жойида чорбоғ участкалар айнан Бўстонлиқдан ажратилсин, деб ёзиб қўйилмаган-ку!

9. Режасиз иш — хўжасизликдир

Агар сен ҳақиқатни айтгани амалинган кўрқсанг, ёш жоним бор десанг, қўй, мен гапирай, менинг амалим йўқ, ёшим ҳам бир жойга бориб қолган. Сен тескари қараб тур, мен айтмай!

А. ҚАҲҚОР

Кўхна дунё донишманди Платон ўз даврида Юнонистоннинг еру ўрмонлари чорва туёғи остида топталаётганлиги хусусида ташвишланиб ёзган... Бу муаммо айниқса XX асрга келиб яна долзарб, «чирсиллаб» турган масала бўлиб қолди.

Ўзимиз ҳақимизда гапирадиган бўлсак, ўрмон ва яйловлардаги табиий имкониятлардан фойдаланишда шундай тартибсизликка йўл қўйилдики, бунинг учун келажақда авлодлар олдида жавоб беришга тўғри келади.

Икки йил муқаддам «Чорвоқ» совхозига қарашли ерларда табиат муҳофазасига оид фильмни суратга олиш пайтида қуйидаги манзаранинг тувоҳи бўлганмиз: тоғ бағрига ёйиб юборилган чорва подаси атрофдаги навихол, ўт-ўланларни шип-шишдам қилиб бормоқда, дароҳларнинг пўстлоғига ҳам шилиб ёмоқда. Узоқдан қараган кишига осойишта бўлиб кўринадиган бу манзарани оператор сезгирлик билан суратга туширишга ҳаракат қиларди.

Ушанда кекса чўпон бизларга қараб шундай деганди:

— Сувсизлик бир-икки ой давом этиши, олов шох-шаббани ялаб ўтиши мумкин — борлик-табиат озгина вақтдан кейин ўзини унглаб олади. Аммо чорва туёғи етган жойда бирон нарсани кўкариб кетиши маҳол!

Ҳа, чорвачилик ва табиий мувозанат бир-бирига қарама-қарши кучга айланди. Республиканинг қатор тоғли районларини кезаркансиз, хўжалик юритишдаги нуноқлик орқасида бир жойни ишдан чиқариб, «илоҳсиз»ликдан иккинчи жойга ҳайдаб келтирилаётган минглаб қўй, мол подаларига йўлиқасиз, йўл-йўлакай яйдоклатиб кетилган манзарани кўрасиз.

Бундан тоғли зоналардаги яйловлардан қишлоқ хўжалигида фойдаланиш керак эмас, деган маъно келиб чиқмайди. Ҳар бир ернинг ўзига яраша шарт-шароити, аниқроқ қилиб айтганда, меъёр чизиғи бор. Мана шунга бузмаслик керак. Масалан, тоғларда боқиладиган чорва сонини белгилашда албатта, ўша зонадаги озуқа имкониятини ҳисобга олган ҳолда иш юритиш лозим. Бу ҳақда махсус кўрсатма ва илмий йўл-йўриқлар бор. Лекин қани энди унга амал қиладиган азамат!

Биздаги ўрмонлар атмосфера, ҳайвонот дунёси, тупроқ, сув, ҳаво, атроф-муҳит ҳолати билан узвий боғлиқдир. Шу сабабдан биринчи категорияга киритилган. Афсус, у узоқ йиллар ўз қадрини топмай келди.

Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми томонидан тасдиқланиб, 1979 йил 1 январдан кучга кирган «ЎзССР ўрмон тўғрисидаги кодексининг 69-моддасида шундай дейилган: «Ўрмонлар ва давлат ўрмон фондининг ўрмон билан қопланмаган ерлариде, ўрмонга зарар етказиш мумкин бўлган участкаларда пичан ўриш ва мол боқиш тақиқланади».

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг қарори билан «Ўрмонларда чорва боқиш ёки бошқа бирон мақсадда хўжалик юритиш» ҳам қатъий ман этилган.

Шулардан кейин ҳам Бўстонликда ҳеч қандай ўзгариш бўлгани йўқ. Ваҳоланки кучга кирган қонун-қондалар аввалгидан баттароқ қилиб бузиб келинди. Шубҳасиз, ҳукумат Қонунларига зид бўлган бундай хатти-ҳаракатлар маъмурий жазога лойиқ. Бироқ, районда айбдор шахслар устидан ҳалигача бирон марта жиноий иш қўзғатилмаганлиги одамни ҳайратга солади.

Бўстонликдаги азалдан чорвачиликда фойдаланиб келинган яйлов ва ўтлоқларга узоқ йиллар давомида нормадагидан қарийб бир неча баробар кўп (бунга шахсий хўжаликлар қарамоғидаги мол-ҳол кирмайди) чорва подалари ҳайдаб боқилди. Бу район учун жоиз бўлган табиий меъёرنинг кескин бузилишига сабаб бўлди, яйловларнинг тупроғи ўйнаб кетди. Кўп йиллик тўйимли ўт-ўланлар нимжонлашиб, деярли йўқ бўлди. Ҳозир бунинг оқибати ўлароқ тоғ ораларида дашт ва чўл зоналари пайдо бўлиш хавфи туғилмоқда.

Яқинда район ўсимлик дунёсини ўрганиб чиққан ЎзССР Фанлар академияси Ботаника институти олимлари аҳвол шу даражада давом этаверса, ўн беш йиллардан сўнг Бўстонликда ҳалокатли деградация бошланиб, чорва очарчилиги рўй бериши мумкин, деган хулосага келдилар.

Бу гапларда жон бор. Ҳозир шу ердаги айрим чорвачилик хўжаликларига қарашли пичанзорлардан ўриб олинаётган озуқа 1975—80 йилларга нисбатан қарийб 8—9 баробар камайиб кетган.

Бу муаммолар ҳам табиатни, ҳам колхоз ва совхозлар аҳволини танглаштириб қўйди. Статистика маълумотларига қараганда, районда етиштирилаётган чорвачилик маҳсулотларининг таннархи йилдан-йилга кўтарилди бормоқда. 1983 йили Фрунзе номли колхоз давлатга гўшт топшириш планини 47 тоннага ошириб бажарди. Бироқ, соф фойда 0,1 процентни ташкил этди, холос. Чунки хўжалик учун бир центнер пичан тайёрлаш аввалги йилдагидан бир ярим баробар қиммат — 4 сўм 02 тийинга тушган.

Райондаги экономикаси дуруст деб келинаётган бир-икки хўжаликларда ҳам кўрсаткичлар бундан яхши эмас. Бироқ, область планлаштириш бўлимидагиларни бу масала асло қизиқтирмайди. Улар биз ҳеч нарсани билмаймиз, билишни хоҳламаймиз ҳам дегандек, кабинетларда ўтириб олиб йилдан-йилга чорвачилик маҳсулотлари етиштириш планини ошириш билан оворалар. Масалан, 1987 йил учун биргина сут етиштириш планини район бўйича 735 тоннага оширилган.

Маълумки, республика қишлоқ хўжалиги министрлиги (ҳозирги агропром ҳам) ҳамда маҳаллий советлар хўжаликлар нотўғри иш юритиши орқасидан келиб чиққан камчиликларга чек қўйишлари, «ошириб» ёзишларни тугатиш ҳақида қайғуришлари лозим эди. Аммо улар келажақ ҳақи, шу хайрли ишларни амалга ошириш ўрнига, ҳамон Бўстонликда «гектарчи»ларга хос муносабатда бўлаётганликлари, унинг яйлов ва ўтлоқлари устидан тўла «ҳақ-ҳуқуқ» талаб қиладиганликлари одамни ажаблантиради.

Шу ўринда ердан фойдаланиш республика Бош бошқармасидаги мутасадди ўртоқларга ҳам ҳақли эътироз билдириб ўтиш лозим бўлади: мана 20 йилдирки, улар Ўзбекистонда яйловлар қанчага қисқариб, қанчаси қолди, аниқ билмайдилар. Ҳамон эски ҳисоб-китоб билан иш юритиб келмоқдалар. Ваҳоланки, шунча вақт мобайнида чорва туғғи бир неча баробарга кўпайиб кетганлиги ҳаммага маълум.

Айниқса тоғли зоналарда боқилаётган мол-ҳол ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлмастик ёки мавҳум маълумотлар бериш замирида қандайдир одамни чағғитиб юборадиган сир-асрорлар борга ўхшайди... Жумладан, 1984 йили Тошкент область марказий статистика бошқармаси областда «Боқувда бўлган ва яйловлардагидан ташқари 144,9 минг бош қорамол бор» деб эълон қилди.

Аслида жами қорамол қанча? Ҳеч кимга маълум эмас!

Ҳисоб-китобдаги мана шундай чалкашлик табиат имкониятларидан аёвсиз фойдаланиш тенденциясига кенг йўл очиб берди. Хусусан, Бўстонлик тоғларида мувозанат бузилди, дендрологик қиёфа ўта қашшоқлашиб қолди, азалдан мавжуд бўлган ўт-ўланларнинг 45 тури батамом йўқ бўлиб кетди.

Умуман, бу ерда йўқ бўлиб кетиб «Қизил китоб»га тушмаган ёки тушиш арафасида турмаган нима қолди?! Бодом, нок, pista, уноби, ёввойи олма каби ўнлаб мевали тоғ дарахтлари қуриб битди ҳисоб. Арча, ёнғоқзорлардан иборат ўрмонлар йил сайин Орол сувидай одамлардан «қочиб» бормоқда. Уларни ҳозир денгиз сатҳидан 1500 метр юқори бўлган жойлардагина учрата-сиз холос. Ваҳоланки, яқиндагина шундоқ қўл узатса етадиган тоғ этаклари арчазор, ёнғоқзорлардан иборат бўларди. Бу хил ноҳушликлар олдини олиш, табиатга «қисман» етказилган «жароҳат»га малҳам қўйиш учун ҳозир мамлакат бўйича йилига 60 миллиард сўм ажратилмоқда. Шундан юз. миллиони республикамизда «сарфланмоқда». Бироқ оғриган бош қолиб, оёқни даволашга киришган нўноқ табибнинг ҳаракатига ўхшаб иш тутиб келинган. Яъни шу маблаг «жабрдийда» табиатга эмас, унга нодонларча зуғум ўтказган, охир-оқибат ўз ботқоғига ботиб қолган хўжаликлар аҳволини «яхшилаш» учун асқотган. Бу республика қишлоқ хўжалиги (агропром) ҳамда мелиорация ва сув хўжалиги министрликлари ўртасидаги одамда шубҳа туғдирувчи «ҳамжихатлик»нинг маҳсули бўлса ажаб эмас...

Бўстонликдаги чорвачилик билан шуғулланадиган хўжаликлар территориясида уларга қарашли минглаб гектар табиий ўрмон мавжуд. Ҳозир шу яшил бойликлар ўрнини ёппасига қўй-мол боқиладиган майдонга айлантириш хавфи турибди. Кейинги пайтларда минг-минглаб чорва моллари шип-шийдан қилинган яйловлардан олиниб, шу ўрмонлар ичига ҳайдалмоқда. Улардан қолган ўт-ўлан эса озука ўрнида йиғиб олинмоқда. Демак, яна Қонун икки қарра бузилмоқда! Бу ўз навбатида мавжуд ўрмонларни ишдан чиқишига ёки кўр-кўрона йўқ қилинишига олиб келади.

Биргина мисол: кейинги йилларда Фрунзе, Жданов номли хўжаликлар территориясидаги жами 869 гектар ёнғоқзор — ўрмон яйлов деб хатланиб, ҳисобдан чиқариб юборилган. Агар район хўжаликлари зиммасида ҳар хил ўрмон мевалари ҳамда доривор ўсимлик маҳсулотлари топшириш плани ҳам борлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бу тоқат қилиб бўлмас ўзбошимчалиқдир!

Хўш, хўжаликлар табиатга терс қараб, чорвачилиқдан «ютмоқчи» бўлаётган эканлар, аслида шундайми! Йўқ, улар фақат ютқазмоқдалар. Бунга колхоз, совхоз раҳбарларининг ўзлари ҳам иқрор бўлишяпти.

Фақат чорва «истикболи»ни ўйлаб қилинадиган, яна бир номатлуб тadbир бор. Бунинг ҳам адоғи табиат учун ҳалокатли! Яъни колхоз ёки совхоз ўзига яқинроқ жойдаги ўрмон хўжалигидан билет орқали маълум миқдорда ер «сотиб» олади. Маҳаллий миқдосдаги расмиятчилик учун шундай қилинса керак! «Шартнома»да на ажратилган майдоннинг аниқ ҳажми, на чорванинг сони кўрсатилади. Бу ҳар икки томоннинг бир-бири билан қай даражада тил топшишига боғлиқ бўлиб, унинг замирида яшириниб ётадиган шахсий манфаатдорлик ҳам йўқ эмас.

Райондаги биргина Фрунзе номли колхоз ўзининг 6450 гектар бедазор ва яйлови бўла туриб, шу йўл билан 14 минг бош чорвасидан 10 минг бошини ўрмон хўжалиги территориясида боқиб келмоқда.

Ўрмонлар устида бўладиган ҳар қандай «савдогарчиликларга» чек қўйилмоғи керак!

...Бўстонликка чигирткадай ёпирилаётган яна бир офат хусусида алоҳида тўхталиб ўтмоқчимиз. Бу — ҳар йили қўшни область ва районлардан ҳайдаб келиниб, 3—4 ой давомида боқилаётган юз минглаб чорва подаларидир.

Ўтган 1986 йили Бурчмулла ўрмон хўжалигининг чорвадан даҳлсиз бўлиб қолган Пском зонасига Фарғонадан эллик (?) минг чорва мол ҳайдаб келиб боқилди. Таассуфки, текширилганда улар сони қоғоздагидан икки баробар ортиқ эканлиги аниқланди.

Ҳудди ўша йили Чирчиқ ўрмон хўжалиги территориясида «чет»дан етмиш саккиз минг (қоғозда) қўй-кўзи ҳайдаб келиб боқилди.

— Бу нормадагидан бир неча маротаба ортиқ, — дейди хўжалик директори Эргаш Эшматов, — яқин-яқингача ўзининг қалин ўрмонлари, серўт яйловлари билан оғизга тушган Майдонтоғ водийсининг ҳозирги қиёфаси жуда аянчли. Қир-адирлар яйдоқланиб бўлган, тупроғи ўйнаб ётибди. Ёмгирдан ювилиб, ўпирилиб тушаётган жойлар кўпайиб бормоқда... Лекин шунга қарамай кунни-кеча ўрмон хўжалигимиз территориясига Фарғона водийсидан 64 минг бош қўй келтириб ёйилди. Иложимиз йўқ, «кўшни»ларнинг бундай оғирини енгил қилиш олдиндан анъана тусига кириб қолган экан. Фармойиш шундай!

Ҳа, ҳамма жойда ўт сероб бўлган 1987 йили Тошкент область ижроия комитети раисининг махсус фармойишига биноан Бурчмулла ва Чирчиқ ўрмон хўжалиги территориясидagina 146700 (бу қоғоздагиси) чорва ҳайдаб келиб боқилган экан, ҳақли савол туғилиши мумкин: Бўстонликнинг ўтлоқ ва ўрмонлари турли тазйиқ-таъсирлардан сийраклашган шароитда бир пайтлар кучга кириб қолган эски «анъанага» қачон чек қўйилади? Нима учун ҳукумат қарорларига ҳалигача кўр-кўрона амал қилинмаяпти?

Район раҳбарлари шу мазмундаги гапларни фармойишга қўл қўйган ўртоқларга босиқлик билан тушунтирмоқчи бўлгандилар, аммо улар «эгонистлик»да, «юқоридан бериладиган кўрсатмаларни шубҳа остига олишда, ҳатто «умумдавлат аҳамиятига молик бўлган иқтисодий тadbирга тўсқинлик қилишда айбландилар.

Қаранг-а, нақадар баландпарвоз, дағдағали гаплар! Буни ўзига «қалқон» қилиб олганлар умумдавлат ватанпарварлигини даъво қилишлари ҳам мумкин! Лекин уларни табиатга нисбатан беҳаёларча алдоқчилик қилинаётгани асло қизиқтирмаса керак: 35 минг бош деб ҳайдаб келинган қўй-қўзилар яқинда махсус группа томонидан саноқдан ўтказилганида 75 мингдан зиёд бўлиб чиққан бўлса, нима қилибди! Тоғнинг бирон жойи камайиб қолармиди!?

Узоқ йиллар давомида «кўрсатмалар»га қуллуқ қилавериб, «одоб сақлаш» кўникмаси қонқонига сингиб кетган айрим раҳбар ўртоқлар ҳалигача ўзлари ўралашиб қолган «қобик»дан ташқарига чиқолмаяптилар чоғи...

Шу ерда ҳангоманамо бир воқеани эслатиб ўтиш жоиздир: дам олиш куни эди. Чет бир район бозорини томошалаб, орқага қайтмоқчи бўлдиғу кутилмаган тўполоннинг устидан чиқдик. Дарвоза олдида одам тирбанд. Халойиқ худди денгиз каби чайқалади. Ҳамма ўзини бир четдаги туйнукдай темир эшикка уради. Ташқарида ҳам, ичкарида ҳам бақирик-чақирик, ёш болаларнинг йиғи-сиғиси бутун майдонни тутган.

Бу ур-сурнинг сабабчиси, ўрта яшар, пачоққина одам бир четда туриб олиб, кўлидаги калитни ўйнар, атрофида йиғилганларга эшикни беркитишга бозоркомдан «буйруқ» бўлганлигини айтарди. Бозоркомни топиб келишди.

— Бизга юқоридан — райфинотделдан кўрсатма беришди, — деди у бепарвогина. — Одамлар патта олмай кириб кетаётгани учун бекитдик. Дарвозани очдиришга менинг ҳаққим йўқ!

— Уша райфинотделдагиларга айтинг, бу манзарани келиб кўришсин. Ярим соатдан бери чиқиб кетолмай жазирама иссиқда куйиб бўлдик, давлатга одам ҳам керак! — деди бола кўтарган ёшгина жувон.

— Синглим, менга тинчлик керак! Ҳар қаёққа чопиб, «катта»ларга ақл ўргатадиганлардан эмасман. Буйруқни бажараман холос! Менинг шундоғам ишим кўп! — бозорком ўзи идораси томон йўналди.

Худди шу пайт занжир узилди шекилли, қарсиллаган овоз эшитилди, дарвоза қанотлари лапанглаб очилиб кетди...

Бозорком-ку райфинотдел раҳбарларига бирон сўз айтиб «ақл ўргатишга» юраги дов бермас, эҳтимол тили қисқидир. Шунинг учун ҳам ўз «тинчи»ни ўйлаб, буйруқни бажарар... Бироқ Тошкент области ижрокомидагиларнинг тиллари нега қисқи! Наинки, мана бир неча йиллардан бери тобе-бозликка қарши, ошқоралик ҳақида гапирилаётган бўлса-ю, улар «занжир» узилишини кутиб ўтирсалар! Наҳот, «юқоридан» (?) кўрсатма берувчиларга имкониятимиз йўқ, Бўстонликда аҳвол чатоқ, у ернинг табиати шундоғам ночор бўлиб бормоқда, деган гапни рўй-рост айтиш шунчалик қийин бўлса!

Майли, ижроком раҳбарлари, ҳатто водийлик чорвадорларга тегишли оддий бир гапни ҳам айтишдан истиҳола қилишаётган бўлса, улар «тесқари қараб» туришсин, биз айта қолайлик: ҳурматли фарғоналик дўстлар, қачонгача чорвангиз ризқини пахта монокультурасига бой бериб, кенг кўламдаги алмашлаб экишни пайсалга солиб келасизлар? Бу иш амалга оширилса, чорва етарли озуқа запасига эга бўлар, минглаб мол, қўй-қўзиларни кўшни областга ҳайдаб келиб боқишга ҳожат қолмасди!

Энди мана шу муаммолар олдини олишнинг иложи бормикан? Бор. Бунинг учун режасиз ишга чек қўйиб, оқилона иш юритиш: илғор технологияга риоя қилиш; ноўрин буйруқбозликларнинг пайини қирқиш керак.

Демак, ўзни ўту чўққа ураверишнинг ҳожати йўқ. Бу соҳада қатор тараққий этган мамлакатларнинг тажрибаси ҳам бор.

10. «Тулки думи»ни яшириб бўладими?

Кутилмаганда рўй берувчи самовий офатдан қутулиб қолишнинг иложи бор. Лекин инсон ўзи яратиб қўйган офатдан ўзи қочиб қутулмайди.

Шарқ мақоли.

У киши билан район газетаси редакциясида танишгандик. «Шу тоғларнинг шайдоси — шоир», деган эдилар ўрта яшар кишини бизга рўпара қилиб. Аммо «шоир» шеър ўқимади, одатдагидек ўз ижод намуналари «мажмуаси» бўлган дафтарни ўқиш учун бизга топширмади. Қисқагина саломалик, ҳол-аҳвол сўрашиш билан кифояландик. Фақат анча вақт ўтгач: «Бўстонлик ҳақида бир нарса қоралагандим, фикр-мулоҳаза билдирсангизлар», деди.

«Сариқ тулкининг думи». Мақола сарлавҳаси, унинг остидаги Эсхилнинг «Занжирбанд Прометей»идан олинган

**«О, муқаддас, қудратли Она,
Мовий само, замин узра нур таратувчи,
Оҳим эшит, ўртамоқдалар мени ноҳақ!»**

жумлалари қўлёзмада бир «гап» борлигини англатиб турарди. Мақолани диққат билан ўқиб чиқдик. Ростданам мавзу қизиқарли, «занжирбанд» қиланаётган Бўстонлик табиати ҳақида эди: Чирчиқ шаҳридаги корхоналанинг сон-саноксиз трубаларидан буралиб чиқиб, ҳавони бузаётган, дала-боғларга зиён-заҳмат етказётган заҳарли тутунлар — «сариқ тулки думи» ҳақида далиллар билан фикр юритилар, ноҳуш ҳодисанинг оқибатларини ўйламай, лоқайдлик қилаётган район раҳбарлари танқид остига олинарди.

Ҳамкасблардан «шоир»га ёрдам беришларини илтимос қилдик.

Чамаси бир ойлардан сўнг «оқ йўл» тилаган авторимизнинг биз кутган мавзуга бутунлай зид «гуллаб-яшнаётган химия саноати» ҳақидаги мақоласини кўриб ҳайрон қолдик.

Сўнроқ маълум бўлдики газета муҳаррири «Сариқ тулкининг думи»ни эълон қилиш учун район раҳбарларидан изн сўраган экан, у ердагилар ҳушёр тортиб, «айбдорлар»ни излашга тушишибди. Кейин завод бошлиқлари «масалага кенг ёндашиб», «тушунтириш» берибдилар. Шу асосда мухбир огоҳлантирилибди, «масалага тор ёндашганлик»да «умумдавлат манфаатларини кўра-билмасликда» айбланибди. Ҳатто унга маъмурий чора кўрилмоқчи экан, узр сўраб мақоласини «қайтадан» ёзибди...

Уша пайтларда бундай ишлар бўлиб турар, «маъмурий чора»нинг бозори чаққон, саноатчилар объектив баҳоналарни рўқач қилиб, ўз фойдаларига ҳар қанча фирромлик билан «тушунтириш» бера олишлари мумкин эди. Шундай усул орқали шошилинич қуриб юборилган кўпдан-кўп корхоналарнинг номақбуллиги «эндигина» ошкор бўлмоқда; Андижон, Фарғона шаҳарларидаги гидролиз заводлари водийнинг гўзал табиятини ишдан чиқаришдан ташқари, чорвачилик истиқболининг ҳам кушандаси бўлиб келганлиги аниқланди.

Чирчиқдаги биргина капролаткам цехидан ҳавога чиқаётган заҳар-заққон Бўстонликни ай-ланиб пойтахт осмонига етиб келгунча анча йиллар ўтди... Ниҳоят, бу корхонанинг иш фаолиятини «тафтиш» қилиш мумкин бўлди. Чунки мамлакатимиз бўйлаб бир қолипдаги, бюрократларча иш юритиш «анъана»ларига қарши ўт очилган, янгича фикрлаш куртаклари бўрта бошлаган эди.

Матбуотда капролаткам завод келтираётган фойда, саноат ривожига тутган «фахрли ўрни» ҳақида эмас, балки атроф-муҳитга, одамлар соғлиғига етказиётган зарари хусусида ёзилди, теле-экранда махсус кўрсатувлар уюштирилди, қуриб жизғанаги чиқаётган дов-дарахтлар, ҳосилдан қо-лаётган далалар киноленталар орқали кўрсатилди.

— Аммо, — дейди райондаги «Ленинград» колхозининг раиси Акрам Пиратов, — бир шов-шув кўтарилди-ю, яна ҳаммаёқ сув қуйгандек жимиб қолди. Ҳеч қандай ўзгариш бўлгани йўқ. Боғ-ларимиз қуриб, ерларимизнинг ҳосилдорлиги йилдан-йилга пасайиб борапти. Тут барглари заҳар-ланган, пилла кўрти боқолмай қолдик. Кечқурунлари ҳавода шундай сассиқ хид тараладики, нафас ололмай қоласиз. Бу ҳам етмагандек, мана кўп йиллардирки, капролаткам заводи ўзининг ўта хавфли чиқиндиларини колхозимиз территориясига келтириб тўкмоқда. Бундан молларимиз, чор-вамиз заҳарланиб, тез-тез нобуд бўлиб турибди.

11. Сабоқ

Табиятга муносабатда ўта эҳтиёткор бўлиш керак. Токи ҳам-ма нарсалар аниқ, текширилган, ўйланган, ҳисобланган бўл-син... Агар биз бугун сиёсий планда тинчликни асраб, эртанги кунда яшаш ҳуқуқини қўлга киритганимизда ҳам, индинга ҳаво, сув ва заминнинг заҳарланишидан қирилиб кетишимиз мум-кин.

В. РАСПУТИН

Шу кунга келиб ичимлик сув танқислиги умумжаҳон муаммоси бўлиб қолди... ЮНЕСКО маълумотларига қараганда инсониятнинг иккидан бир қисми ташналиқда кун кечирмоқда. Бу атроф-муҳитга ўтказилаётган нотўғри таъсиқларнинг маҳсулидир. Яъни ер юзидagi мавжуд обиҳаётнинг тенг ярми одамларнинг ўзи томонидан яроқсиз қилиб, заҳарлаб бўлинган. Табиатнинг мана шу ноёб инъоми ҳозирга келиб, турли касалликлар манбаи бўлиб қолди — одамлар ёстигини қуритаётган юқумли хасталикнинг саксон фоизи сув орқали тарқалмоқда.

Бундай хунук оқибатларни келтириб чиқараётган асосий омил саноат корхоналари эканлиги ҳаммага маълум. Олимларнинг фикрича, ҳалокатли тус олаётган бу кўнгилсизликдан қутулишнинг ягона бир йўли бор: сув ҳавзалари бўйига қурилиб қолган мавжуд корхоналар фаолиятини тўхта-тиш ёки оқава сувли жойлардан узоқроқ масофага кўчириш керак. Чунки илмий тажрибалардан шу нарса маълумки, ҳар қандай мўъжизакор техника ҳам ифлосланган сувни «зарарсизлантириб», табиий ҳолига қайтаролмайди. Ифлос оқава турли йўллар билан дарё, қўл ва ер ости сувларига бо-риб қўшилаверади.

«Технократизм» гуллаб-яшнаган, тараққиётнинг «ақл бовар қилмас» чўққисига кўтарилган Япо-ниядек мамлакатда ҳам ичимлик сув саноат чиқиндилари таъсирида йилдан-йилга заҳарланиб бор-моқда, сувни росмана тозалаш масаласини ҳал этиб бўлмапти. Натижада аҳоли орасида «минама-та» касаллиги тарқалган. Уни даволашга медицина ожиз. Ҳозир шу касалликдан азоб чекаётган ки-шиларга, ҳаётдан кўз юмганларнинг яқинларига саноат концерни хўжайинлари пул жаримаси тў-лаб қутилмақдалар.

Бундай аҳволни келтириб чиқарганлар шу куннинг лаҳжаси билан «Гомо сапиенс» деб атал-моқда. Уларнинг хатти-ҳаракати кўҳна ҳинд фалсафасига оид кўзлари, қулоғи, оғзини маҳкам бер-китиб олган «тийн мурти» (Уч маймунча)ни эслатади. Яъни борлиққа «кўрмадим, эшитмадим, бил-мадим» деб қараб ўз билганидан қолмайдиганлардир.

«Гомо сапиенс»лар бизларда ҳам бор бўлганми? Бўлганда қандоқ! Энг учига чиққанларини, табиатнинг муқаддас меҳробига бостириб кириб, оёқости қилаётганларни топишингиз мумкин эди. Ҳозир ҳам учраб туради. Бироқ биз уларни кўп йиллар давомида кўриб кўрмасликка олиб келдик!

Агар шундай бўлмаса 25 миллион (факт!) йиллардан бери даҳлсиз бўлиб келган Байкалдай та-биат мўъжизаси бошига 25 йил нари-берисида ҳалокатли қулофат солинармиди! Орол қон-қаша-тилармиди! Амур, Ладога каби улкан сув ҳавзалари булғатилармиди! Яқиндагина Қорабўғозкўл билан Каспий денгизи орасига «гов» солиб, 1980 йилнинг 2 мартини «асов табиат» устидан қозонил-ган галаба кунини деб эълон қилганлар, бу мамлакат учун битмас-туганмас иқтисодий равақ келти-ради дея жар солганлар бугунга келиб юзлари шувут бўлармиди!

«Атроф-муҳит мусаффо бўлсин, экологик мувозанат бузилмасин, халқ соғлиғига раҳна солаётган восталар тақиқлансин!» Партия ва ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган қарор ва ҳужжатларда шу сўзлар қайта-қайта такрорланмоқда. Аммо республикаимизда табиатга муносабатда кескин ўзгаришлар сезилаётгани йўқ. Бу ҳақиқат яқинда (1987 йил, 17 август) СССР Министрлар Советининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш комиссиясининг навбатдаги мажлисида алоҳида таъкидланди. Яъни Ўзбекистон ССРда корхоналари жойлашган ўнлаб марказий министрлик раҳбарлари КПСС XXVII съездининг табиатни муҳофаза қилиш ва табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ҳақидаги қарорларидан тегишли хулоса чиқармаганликлари, республикада табиатни муҳофаза қилиш ишларини яхшилашга оид етарли чоратадбирлар кўрмаётганликлари алоҳида ўқдириб ўтилди. Шунга қарамай ҳануз «эчкига жон қайғуси, қасосга ёғ қайғуси» қабилида иш юритилмоқда.

Бўстонлик ҳақида гапирадиган бўлсак, маҳкамавий эгоизмнинг эпчил ва қудратли бармоқлари унинг оёқ етмас узоқ гўшаларини ҳам пайпаслаб чиқмоқда... Қўни-қўнжи маблагга тўла, «қўллаб-қувватлайдиганлари» кўп, тили бурро саноатчиларнинг ҳамон ошиғи олчи! Улар пайти келганда волюнтаристик иш услуби — мажбурлаш методларини ишга солишдан ҳам тоймасликлари мумкин.

* * *

«Эшитиб қўйинглр: Ўзбекистон Иттифоқдаги энг яйдоқ қилинган зонага айланиб қолди. Асрлар бўйи бизни боқиб келган ернинг силласи қуритилди, ҳозир унинг қарийб ярми «касалланган». Хўш, энди нима қиламиз! Йўқотилган ўрмону боғлар ўрнини тиклаш, Оролни сақлаб қолиш, ерни даволашга белни боғлаб киришамизми ёки яна икки қўллаб идоравий фойдахўрлар қўлига топшириб қўямизми! Бунга сизу биз, юрагида шу юртга меҳр туйғуси бўлган ҳар бир граждн яқдил бўлиб жавоб изламоғи керак».

Академик М. В. МУҲАММАДЖОНОВ.
Ўзбекистон Ёзувчилар союзида
бўлган учрашувдаги суҳбатдан.

Имкониятдан фойдаланиб, шу ерда яна бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимиз. Ҳозир Урта Осиё республикалари, хусусан Ўзбекистон ерлари ишдан чиқди, энди уни ўнлаб бўлмайти, МИЛЛИОНга яқин одамни иш билан таъминлаш учун кенг кўламда саноат корхоналари қурилишини бошлаб юбориш керак дейдиганлар пайдо бўлиб қолди. Бу худди бир пайтлар Ўзбекистон далаларини ёппасига пахта плантацияларига айлантириш ҳақида авж олдирилган, охир-оқибат унумдор ерларимизнинг бошига етган вазвасаларнинг янги ниқоб кийдирилган формасига ўхшайди. Яъни кимлардир саноат «монокультураси»ни тарғиб қилиб, табиатимиз устига иккинчи «юриш» бошлаш режасини тузмоқда.

Кўзи фойдадан нарини кўрмайдиган, унча-мунча «майда» нарсаларни тан олмовчи (республика Госплани бошлиқ) айрим министрлик ва идораларнинг жонига оро кирадиган бундай талқинлар баъзи газета саҳифаларида кўзга ташланиб турибди. Чунончи, яқинда марказий матбуотда чиқиш қилган К. Таксир мўътабар бир илмий ташкилот номидан гапириб, куйидаги фикрни ўртага ташлади: «Иқтисодчиларнинг ҳисоб-китобига кўра, Урта Осиёда ишни ўринларини вужудга келтириш мамлакатнинг бошқа районларига нисбатан камроқ капитал маблағ сарфлашни талаб этади... Бу Ғарбий ва Шарқий Сибирда қилинадиган харажатларга нисбатан уч баробар камдир»... Шундан кейин олим Хоразм воҳасида саноат корхоналари барпо этиш учун мавжуд имкониятлар ҳақида сўз юритади. Бу яхши фикр албатта! Лекин унинг замирида ҳозир кўп гапириб фош этилаётган идоравий фойдахўрликнинг илдизлирини яшириниб ётмаганмикан!

Тўғри, К. Таксирнинг фикрида яхши маъно бор. Одамларни иш билан таъминлаш керак. Бунинг учун саноат корхоналари қуриш лозим. Лекин Урта Осиёда кескин тус олаётган экологик номақбулликни ҳам унутмаслик керак. Шу ерда саноатни ривожлантириш тарафдорлари бир оз қизишмай турсинлар. Биз аксар кишилар ўйлагандек тараққиётга шак келтирувчи «консерватив» қарашлардан йироқмиз. Фақат ўз фикрларимизни баҳс сифатида ўртага ташламоқчимиз, холос. Ахир кенгашли тўй тарқамас дейдилар-ку!

БИРИНЧИДАН: табиий шарт-шароити деҳқончилик, боғдорчилик ишлари учун энг қулай, иқлими мўътадил Урта Осиё ўз «соҳаси»ни уддалай олмайётган (тўғрироғи, узоқ йиллар давомида шу норасоликка кенг йўл очиб келинган!) экан, наҳот энди бу ўлканинг эски коржомасини ечиб, янги си билан алмаштирилса!

ИККИНЧИДАН: ўзимизни ўраб турган атроф-муҳит тақдирига ҳалол табиий мувозанат нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, қисқа муддат ичида Урта Осиёдаги энг «яйдоқ зонага айлантирилган», бор-йўғи қолган-қутган 3—4 процентгина ердаги ўрмони билан нафас олиб турган республикани ёппасига саноатлантиришининг — тўғрироғи, завод, фабрика трубаларига тўлдириб ташлашнинг оқибати нима бўларкин!

Қайтариб айтаимиз, бу ерда консерваторлик қилаётганимиз йўқ! Тўғри, бизда саноатни ривожлантириш керак, бу замон талаби, саноатсиз тараққиётни тасаввур қилиб бўлмайди. Бироқ, арзонгаров режаларга ҳирс қўйиб, табиатнинг шўрига шўрва қайнатиш ҳисобига эмас!

Еримиз, табиатимиз шу қадар янгли аҳволга тушиб қолган экан, унинг дардига малҳам қўйиш, меҳр билан парваришлаш, йўқотилган ўрмону боғ-роғларни қайта барпо этиш, қолаверса, Оролга ёрдам қўлини чўзиш МИЛЛИОНЛАРНИНГ иши эмасми!?

Ўзбекистон пахтачилик республикаси ҳисобланади. Нега бизда толадан буюмлар ишлаб чиқарадиган корхоналарни кўпайтириш мумкин эмас?

Энди биз ўзимиз вужудга келтирган муаммоларни ақл билан ҳал этиш йўлларини ўйлашимиз керак! Асрлар бўйи шакланган табиатнинг барқарор қиёфасини бир «зарб» билан ўзгартириб юборишга уриниш каби янги муаммолар келтириб чиқарувчи талқинларни кўр-кўрона маъқуллайвермай, ҳушёр туриб муносабат билдириш пайти келди.

12. Олмоқнинг бермоғи бор

Сахийлик жуда яхши хислат, уни ҳеч қўймаслик керак, лекин ўзганинг моли билан сахийлик қилмаслик ҳам керак.
ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ

Буюк бобокалонимиз Абу Али ибн Сино агар ҳавода ҳар хил зарарли чанг-тўзон бўлмаганда эди, кишилар минг йил умр кўрарди, деб айтган экан.

Ҳақ гап, инсон соғ-саломатлиги у нафас олиб турган атроф-муҳитнинг қай даражада мусаф-фолигига боғлиқ.

Яқинда машҳур онколог олим академик Н. Н. Трапезников мухбирлар саволига хийла мунгли жавоб қайтарди: «Медицина ривожланиб бормоқда. Янги дори-дармонлар, замонавий даволаш аппаратлари яратилмоқда. Шу билан ўта хавфли ўсма касалликлари ҳам йилдан йилга кўпайиб бормоқда. Бу ҳавони ҳар хил «чиқиндилар» билан булғайдиган sanoat ва бошқа объектлар сони ортиб бораётганлиги натижасидир!»

...Кишиларда шундай туйғу бор: улар ўзи яшаб, нафас олиб турган муҳит тоза, беғубор бўлишини истайди, умр бўйи шунга интилади. Аммо ҳар доим ҳам ҳаёт қонунияти деганларидай, истак тўқис бўлавермайди. Ана шунда одам тоғларга «бош олиб» кетгиси келиб қолади, чунки кўнгилни равшан торттирадиган мусаффо олам қаерда? Албатта ўша томонларда!

«Тоғ ҳавоси». Шу жумланинг ўзи вужудингизга қандайдир ором бахш этади, юзингизни тароватли эпкин сийпалаб ўтгандай бўлади... «Тоғ ҳавоси». Бир пайтлар қайсидир мамлакатда устига шундай сўзлар ёзилиб, ҳаво тўлдирилган «консерва» банкалари сотувга чиқарилганлиги ҳақида хабар қилинган эди. Демак, унинг қадр-қиммати ҳамма жойда ортиб бормоқда.

Яқинда қаламкаш бир ҳамкасбимиз зўр эҳтирос билан ёзган мақолани ўқидим. У шундай бошланарди: «Бўстонликда бўлганмисиз! Хуш ҳавоси, оромбахш сабосидан завқу шавққа тўлганмисиз!» Бу жумлалар мазкур ўлка экологик аҳволини узоқ йиллардан буён кузатиб келаётган илмий муҳофаза даргоҳлари ахборотининг бадий талқинига ўхшайди.

Аслида бундан 15—20 йиллар муқаддам Бўстонлик ҳавоси чинданам мусаффо, оромбахш эди. Лекин ҳозир «муҳофазачилар» томонидан ялтироқ қоғозларга «ўраб» тарқатилаётган маълумотларга ишониб қийин. Чунки унда Бурчмулла, Чорвоқ, Ғазалкент атрофларидан бурқсаб кўтарилаётган қора тутунлар ҳақида, Чирчиқ шаҳридан «оқиб» келиб, Бўстонлик ҳавоси қобиғи бўйлаб айланма ҳаракат қилувчи кимёвий ғуборлар хусусида бирон жумла йўқ.

Маълумки, атроф-муҳитни ифлос қилувчи манбаларни аниқлаб, айбдорларга маъмурий чора кўриш расман атмосфера ва ҳавони назорат қилиш Ўзбекистон Давлат метеорология комитети қўлида. Лекин у ердагилар яқин-яқингача ўз қонуний ҳуқуқига эга эмасдай, айбдорларнинг ўзидан «айбнома» келишини кутиб ўтирардилар. Жумладан, турли министрлик ҳамда нуфузли маҳкамалар (ҳатто, ўзини нимадан ҳимоя қилаётгани ўзига ҳам гумонроқ «Узсельхозхимия», «Узбекхимпром» бирлашмалари) қошида «табиатни муҳофаза қилиш постлари» бўлиб, ўша ердан мўмайгина иш ҳақи олиб, хизмат вазифасини ўтаб турганларидан «шикоят» кутиларди. Бироқ ким еб турган «нон»идан айрилгиси келади?.. Ҳар қандай шароитда ҳам идораси манфаатини ҳимоя қилиб, «суб мусаффо, ҳаво тоза, мутадиллиги» ҳақида илмий ахборотлар бериши энг гўл одамга ҳам аён бўлса керак.

Айниқса, Чорвоқ сув ҳавзаси бўйича муҳофаза посбонларининг тили бурро: улар Бўстонликда шифобахш денгиз ҳавосини вужудга келтирдик, дейишгача бориб етдилар, гўё бунинг учун улардан бўстонликликлар миннатдор бўлишлари лозим эмиш! Аммо бу гаплар фақат зўраки давогарликдан иборат эканлиги яқинда махсус Давлат инспекцияси томонидан текшириш ўтказилганида маълум бўлиб қолди: «денгиз» атрофида сув ва ҳавога жиддий зиён етказиб қўйган сан-сандан ортқ «объект» борлиги аниқланди. Буларнинг кўпчилиги йил давомида ўз эҳтиёжлари учун хизмат қиладиган печ ва қозонхоналарга минг-минглаб тонна қорамой, кўмир ёқадиган корхона ҳамда дам олиш комплексларидир.

Яна Чорвоқ атрофларида «денгиз ҳавоси» эмас, оддий курорт зоналарига хос хусусият ҳам қолмаётганлиги, атмосферада карбонат ангидриди, ис, сульфид газлари, азод оксиди, углерод аралаш чанг-кукун кўпайиб кетганлиги маълум бўлди.

Аҳвол шу даражада давом этаверса на фақат Чорвоқнинг, бутун Бўстонликнинг «оромбахш сабосидан шавқу завқ» олиш ҳаёлий орзу бўлиб қолади. Чунки бу район шундай рельефли зонаки, ундан эсувчи шабада йўналиши «айланма» хусусиятга эга, атрофи баланд тоғлар билан ўралган дараю водийлардан ташқарига узоқ айланиб чиқиб кетади. Натижада ҳаво массасидаги турфа зарарли «гардлар» ер бетига сингиб, мавжуд органик дунё учун ҳалокатли вазиятни вужудга келтиради: асрлар бўйи таркиб топган биологик жараёнлар издан чиқади, дов-дарахтлар касалланади, ўсимликлар қурий бошлайди. Албатта, булар эрта-индин рўй берадиган жараён эмас. Лекин уч кўрсатиб турибди, агар ҳушёрлик қилинмаса, фарзандларимиз кўз ўнгида содир бўлиши мумкин. Олимларнинг ҳисоб-китоби шундай!

Демак, Бўстонликда илгари унча эътибор бермай келинган яна бир жумбоқ — кенг кўламли комплекс қозонхоналарни зарарсиз ёқилғи билан таъминлаш муаммоси кўндаланг бўлиб турибди. Бирон иложини топишмаса, жиддий йўқотишлар бўлиши аниқ.

Айрим кишилар келгусида қурилиши мўлжалланаётган Чимён-Белдорсой газ магистрали ишга тушиши билан бу муаммо ўз-ўзидан ҳал бўлиб кетади демоқдалар. Бироқ, узоқни кўзлаб иш юритувчи олимлар Бўстонликни кенг кўламда табиий «газлаштиришга қарши фикр билдириб, у район экологик ҳолати учун ҳеч қандай энгиллик келтирмайди, ҳавони баттар «огирлаштиради», деган асосли мулоҳазаларни ўртага ташламоқдалар. Чунончи катта босимли газ ёнган пайтда шунга яраша кўп миқдорли углерод оксиди, концероген ажралиб чиқади. Бу моддалар тоғ шароитида, айниқса Бўстонликда ҳаво билан аралашиб йўқ бўлиб кетмайди, ерга ҳам сингмайди, «муаллақ» туриб қолади. Натижада, тагин экологик мувозанат бузилиши ҳоллари рўй бера бошлайди. Шунини ҳисобга олиб, олим ва мутахассслар кенг кўламдаги ёқилғи масаласини ҳал этишининг энг қулай,

илфор усулини ўйлаб топдилар, электро-гелио яъни электр ва қуёш энергияси билан ишлайдиган қурилма яратилди.

Маълумки, республикамиз серқуёш ўлка. Иилнинг тўққиз ойи мобайнида осмонда қуёш чарақлаб туради. Беминнат имкониятдан истаганча фойдаланиш мумкин.

Атроф-муҳитга мутлоқ зарарсиз ҳамда арзон бу қурилма синовдан муваффақиятли ўтди. Шу кунга қадар Чимён дам олиш комплексига ишлаб турибди. Самараси кўнгилдагидай!

Афсуски, Бўстонлик учун энг зарур бўлган ушбу ихтирони кенг жорий этилишига республика Энергетика ва электрлаштириш министриги, Ўзбекистон Госпланидаги айрим «иқтисодчи» мутасаддилар қарши турдилар. Уларнинг назарида бу илмий янгилик жуда кўп электр қувватини олиб қўядигандай туюлди чоғи, мутахассисларнинг илтимослари ёзилган хатга оғриниб, тураларча муносабатда бўлиб, ўзларини у ёқ-бу ёққа ташладилар... Ниҳоят, ихтиро билан «шуғлланиш» масъулияти Госпландаги қуйи лавозимли бир «амалдорчага» топширилди. Кўп ўтмай ундан қисқагина «электро-гелио қурилмаса зарарли» деган жавоб олинди.

Қачонлардир бюрократларча айтилган бу хил радди-бадал жавоб ҳалигача ўз кучида турибди. Лекин одамни бир нарса ҳайрон қолдиради: «Электро-гелио зарарли» дейилганда нимани назарда тутилган! Бу қурилма кимга зиён етказиши мумкин эди! Силла-мадори қуририлиб, оромий бузилаётган табиатгами ёки идорадан ташқарига чиқмай, «оширилган мажбуриятлар» режасини тузувчи айрим обрўталаб кишиларгами?!

Бизнингча, «зарар»ни фақат фойдали томонни мўлжалга олавериб, кўзлари қамашиб қолган электрчилар кўриши мумкин эди! Яна, электро-гелио Госпландагиларни ҳам бироз «ташвиш»га қўяди, қозикдай қоқиб ташланган Планга хийла ўзгартириш киритишдай «машмашалар»га кимнинг тоқати бор...

Бу таъбиримизга иккала идорани бошқариб турган ҳозирги раҳбарлар қўшимча қилиб, қандай муносабат билдиришади, бизга номаълум. Ҳар қалай қафолат бериб айта оламизки, табиат билан олди-берди қилишда уларнинг аввалги ҳамкасблари тутган позиция шунга яқинроқ бўлган.

Ҳечдан кўра кеч бўлгани ҳам яхшироқ деганларидек, тегишли ўртоқларга икки оғизгина гап айтмоқчимиз: нега энди биз табиатдан чангалга сиққанча оламиз-у, инсоф юзасидан унга бир парча ўз насибасини қайтаришга келганда худди хон-монидан ажралиб қолаётган кишидай ўзимизни ҳар ёнга отиб, талвасига тушамиз! Ота-боболаримизнинг «Олмоқнинг бермоғи бор» деган ҳақ сўзлари қачон тушунчамиздан мустақкам ўрин олади? Ахир бу гаплар бекорга айтилмаган-ку!

Шундоқ эмасми?!

Хотима

Гўзалдир бу олам — тоғларнинг бағри,

Гўзалдир табиат, фаровонлик ҳам.

Гўзалдир Она ер — гар қучса қаъри...

Розиман чангига бошимни эгсам.

Р. ТАГОР

Мана, ниҳоят Бўстонлик ҳақидаги ҳикоямиз ҳам ниҳоясига етай деб қолди. Бу гўзал маскан таърифини ўнлаб дoston битиб ҳам адо этиб бўлмайди.

Айниқса, баҳор паллалари унинг жамолига кўз ташланг-а, худди тонгги сабо тароватидан хумор кўзларини пирпиратиб, эндигина уйғонган нозанин истиқболида тургандай бўласиз;

ёзи-ку, жоннинг ҳузурли, соя-салқин боғ-роғлари, нилгун осмоню зумрад ўтлоқлари юракка олам-жаҳон шавқу завқ ўтинч солади;

олтин кузнинг бор тўкин-сочин саховати шу юртда намоён;

қиши ҳам ўзгача бир дунё, тўшини пурвиқор тоғларга бериб, вазмин нигоҳ ташлаётган нуроний, заҳматкаш бободехқонни эслатади.

Ҳа, фахр билан «Ўзбекистон Швецарияси» деб аталувчи бу сарин еллар ўлкасининг ажойиб жойлари кўп. Аммо биз ҳаяжонга берилиб кетдик чоғи, кўпроқ унинг дардли нуқталари ҳақида гапирдик, фикр-мулоҳаза юритдик. Бетга айтганнинг заҳри йўқ, деганларидай, гаплар кескинроқ бўлди! Ният ҳолис, куюнчаклик билан, баҳоли қудрат ўртага ташланган муаммолар ечими шу ўлканинг истиқболи учун нафли бўлса ажаб эмас!

Ҳозир алоҳида дарё-кўлларни, ҳатто унча катта бўлмаган сув ҳавзаларининг табиий ҳолатини сақлаб қолиш ҳақида қизгин баҳслар, тортишувлар кетмоқда. Шу жиҳатдан қараганда келажак ҳаққи, авлодлар олидаги граждeнлик бурчимиз ҳаққи Бўстонлик тақдири ҳар биримизни ўйлашга мажбур этмоғи керак. У ҳаммамиздан ёрдам кутмоқда, қутқаринг демоқда!

Чунки боқира қиёфаси топталмоқда, кунлар ўтгани сайин саховатли ерлари ишдан чиқарилмоқда, ҳосилсизликка маҳкум этилмоқда, обидалари емирилмоқда, ўтлоқ-яйловлари пайҳон қилиниб, улар ўрни яйдоқ бўлиб қолмоқда, ўрмон-боғлари қисқариб кетмоқда, суви ифлосланмоқда, ҳавоси бузилмоқда. Булар учун ҳаммамиз жавобгармиз!

Табиат ҳар қанча тазийққа бардош беради, деб ўйлаганлар хато қилади.

Биз узок йиллар давомида табиат устидан фақат зафар қозониб келдик, бу билан фахрландик ҳам. Ҳозир эса талофот кўраётганимиз маълум бўлиб қолди, буни очик тан олмақдамиз. Эндиги бирдан-бир оқилона йўл — сулҳ! Ҳамкорлик!

Бу ҳамкорликни айниқса, Бўстонликда кечиктирмасдан йўлга қўйиш пайти келди. Олдинги ўн йиллар хатоси из солиб кетган йўллардан юриш энди хатарли!

Энди қуруқ ваъдалар, ёлган қоғозбозликлар билан «иш юритиш» вақти эмас! Зеро табиат олдидаги гуноҳларни виждонан ювмоқ лозим ва зарур.

Олимлар ва табиат жонқуярлари Бўстонлиқнинг шу кунги ва келажаги ҳақида қайғуриб, қатор самарали тадбирларни ишлаб чиқдилар, кечиктирмасдан амалга оширишни тақлиф этмоқдалар.

Биринчи тақлиф районнинг аёвсиз «ўзлаштирилган» қисмини қайтариб олиш ва Халқ миллий

парки деб эълон қилишдан иборат! Бундай парклар Иттифоқимизда илк бор Болтиқбўйи республикаларида барпо этилган бўлиб, меҳнаткашларнинг кўнгилли ҳордиқ чиқаришларини уюштириш, табиий мувозанатни асраб-авайлаш ишларида ибратли самараларга эришилди, ўрмонлар кўйнига оқиб келадиган «оломон туризм»га чек қўйилди.

Айниқса, Латвиядаги «Гауя» Халқ миллий паркиннинг иш тажрибаси ибратлидир. У ерда кўриқхона, илмий иш олиб бориш, интенсив хўжалик юритиш, оммавий дам олиш каби зоналар мавжуд.

Узоқ йиллар кузатишлардан паркнинг табиат оламида номатлуб ўзгаришлар бўлмаганлиги, аксинча «ёшариш» процесси кечаётганлиги аниқланган.

Қардош Арманистон, Қирғизистон, Қозоғистон каби қатор республикаларда худди шу хилдаги ўнлаб миллий парклар мавжуд. Дўстларнинг ибратли тажрибалари бизларда ҳам қўлланилиб, Бўстонликда жорий этилиши лозим эди. Аммо табиатга фақат мазахўраклик нуқтаи назаридан нотўғри муносабатда бўлиш орқасида бу иш амалга ошмай келди... Бироқ, эзгуликнинг кечи йўқ, фақат бу ишнинг жонкуярлари топилса бас.

Шу ерда яна бир нарсани таъкидлаб ўтиш жоиздир. Болтиқбўйи, Грузия каби қатор республикаларда узоқ йиллардан бери ўз юридик ҳуқуқига эга, кимларгадир тобе бўлмай, бошқаларга ўз «сўзи»ни ўтказа оладиган табиатни муҳофаза қилиш Давлат комитетлари мавжуд. Шунинг учун ҳам дўстлар диёридаги экологик вазият бир мунча яхши, табиат бизлардагидек истаганча «хом-талаш» қилинмаган.

Республикамиздаги атроф-муҳит билан боғлиқ бўлган аҳволнинг мураккаблигини назарда тутиб, яқинда СССР Министрлар Совети томонидан Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилиш Давлат комитети тузиш борасида қарор қабул қилинди.

Бу хайрли ишни пайсалга солмай, зудлик билан амалга ошириш керак.

Бўстонликда илк бор барпо этилиши мўлжалланаётган Миллий Паркнинг қиёфаси қуйидагича: жаъми территорияси 424159 гектар бўлиб, унга учта колхоз, саккизта совхоз, Чотқол кўриқхонаси ҳамда айрим ташкилотларнинг ёрдамчи хўжаликлари киради. Парк территориясининг 19 процентидагина қишлоқ хўжалик ишлари олиб борилади.

Асосий соҳаси боғдорчилик, чорвачиликка ихтисослашган колхоз, совхозларни бу зонага тушиб қолиши уларнинг актив иш фаолияти учун ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайди. Балки қишлоқ хўжалик ишларини табиат билан ҳамкорликда интенсив ривожлантира бориш, ердан агротехника асосида унумли фойдаланиш тартибини йўлга қўяди.

Атроф-муҳитга етказиладиган зарар ҳақида гапирадиган бўлсак, ўзбошимчалик билан бошлаб юборилган ҳар хил қурилишлардаги тартибсизлик барҳам топади. Табиат устига «бостириб» кириб бораётган минглаб енгил машиналар маълум «чегара» чизигида тўхтатилади. Саёҳатчилар йўлнинг давомини белгиланган сайргоҳларга олиб борувчи махсус автобуслар (кейинчалик троллейбуслар) ёрдамида босиб ўтадилар.

Хуллас, Миллий Паркнинг ҳар қарич ери ягона назорат остида бўлади, ҳар бир дарахт, ҳатто бута ҳам ҳисобда туради, водийлар оромини бузувчи ҳар қандай хатти-ҳаракатларга чек қўйилади, боғу ўрмонларга изғиб кириб келувчилар йўли тўсилади, булоқлар кўзи очилади, жилғалар тулиб оқа бошлайди...

Бўстонлик бу кунларни орзиқиб кутмоқда.

1983—87 й.

Бўстонлик — табиат яратган мўъжизадир. У кўп миллионли Тошкентнинг ҳаёт қон томири, «ўпқаси» — деб ҳам аталади. Яъни пойтахтни сув ва ҳаво билан таъминловчи асосий манбадир.

Кейинги 20 йиллар мобайнида бу гўзал масканга ҳеч қандай атроф-муҳит қонун-қондаларига риоя қилинмасдан қуриб ташланаётган дам олиш зоналари, корхоналар таъсирида бу районнинг экологик ҳолати ғоят аянчли бўлиб қолди.

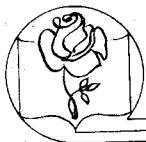
Узининг кўпгина актуал асарлари билан танилган Дадахон Нурий кейинги уч йил мобайнида Бўстонликдаги экологик номуносивблики республика табиатни муҳофаза қилиш жамияти президиуми илтимосига биноан ўрганди ва «Бўстонлиқни қутқаринг» номи публицистик асар ёзди. Бу асар ҳаяжон билан ўқилади, жонли фактларга бой.

Ёзувчининг асари Бўстонлик қиёфасини бокира ҳолича келажак авлодлар учун сақлаб қолишга шубҳасиз хизмат қилади.

О. АЛИМОВ,

Республика табиатни муҳофаза қилиш жамияти президиуми раисининг ўринбосари

9.111.88 й

Абдул Жалил

БАҒРИНГГА БАРДОШЛАР ТИЛАГИН ЕРДАН

Кетмончилар

Қўшиқ айтиш осон, ер чопиш қийин,
Унга ярашмайди шўх ифодалар.
Қийиндир, бир умр тақиб яшамоқ
Пешонага маржон тердан шодалар.

Кўзга суртмоқ осон, гуллатмоқ азоб,
Кетмончилар асли — заҳматзодалар.
Азобдир, яшнаган пайкалларингни
Пайхон қилиб кетса подалар.

Қара, ер бағридан, эй очкўз дунё,
Ризку рўз қазмоқда сенга кончилар,—
Бир кетмон тупроқни бир ботмон тилло
Билан алишмайди бу кетмончилар!

* * *

Туман тарқалади. Қишлоқ устида
Қуёшнинг безавол кулгуси учар.
Бугун менинг кўнглим равшандир жуда,
Бугун менинг руҳим оламни қучар.

Ухлаётган сўқмоқ кўксига кеч куз
Тақар япроқлардан ялтироқ тумор.
Толлар қуршовида қуриган ҳовуз
Ўйлар: чанқоғимни босармикан қор?!

Қушчалар қувониб қаршилар, замин
Саҳнига сочилган ризку рўзини.
Бир ажиб майсалар — нозик ва майин —
Қоплар қўзиларнинг босган изини.

«Бу фасл бизларни қайга элтади,
Чумолилар қани, арилар қани?»—
Бедазор ҳасратин босиб кетади,
Олис шаршаранинг шовуллагани.

Боғларнинг беармон қўшиғи тингай,
Лекин у айланмас титроқ нолага.
Энди далалар ҳам дардин эринмай
Сўйлар, ёлғизгина чўпон болага...

* * *

Кимга керак нафс соясида
Эзгуликни кўролмаган кўз
Ва ҳақиқат ҳимоясида
Мангу собит туролмаган СЎЗ?

Савлатидан кўрққанда дорнинг
Сайраса ҳам соқов диёнат,
Қаршисида хиёнаткорнинг
Сукут сақлаш ўзи хиёнат.

Афросиёб

Эҳтимол, бу харобани ҳам
Хандақларда ҳорғин, дарғазаб
Найзадорлар — забардаст, илдам
Ясовуллар турар кўриқлаб.

Ҳар ён қонга беланган, мотам,
Бурқсиб кўкка ўрлар чанг, тутун,—
Сарбадорлар сафида мен ҳам
Жангга кирдим, озодлик учун.

Бир замон ер қаърига чўккан
Шаҳар уйғоқ, замин титрайди.
Унда жаллод қонини тўккан
Боболарнинг арвоҳи дайди.

Дўстнинг жароҳатли танини
Ё, малҳам, деб ерга қўяркан,
Номард кўзларини ғанимнинг
Бармоқларим билан ўяркан,

Минг савдони кифтига ортиб,
Машаққатлар чекиб юринар —
Минг карвон ғам юкини тортиб
Аждодларнинг сафи кўринар...

Кўкрагимга санчилар найза,
Кўзларимда қотар азоби —
Қип-қизил қон сачраган майса,
Суғд элининг сўлғин офтоби...

Савол

Чўпоннинг қўй-қўзиларини,
Унинг ўзи боққан бўрилар
Ғажиб кетса, кимнинг устидан
Жазо чоралари кўрилар?..

* * *

Шийпон — дала йўлнинг адоғига, кенг
Пайкалнинг қоқ ўртасига қўнган қўналға.
Дарахтлар, сарҳовуз, салқин шоҳсупа,
Парчагина полиз, енгил шамолда
Қанотлари хушбўй капалак бўлиб
Иси учиб юрар ҳандалакларнинг
Ва қошига қўнар беланчакларнинг...
Ўтин ташиб келар болажон кампир —
Қоп-қора кумғонни ўчоққа кўмиб
Қайнатар чой эмас, хотираларни...
Еллар-чи, сарҳовуз сатҳига сочар
Унинг ҳасрат тўла юрак титроғин:
Гўдаклар чарчатган бу гўдак момо
Қийналар эслолмай гўдаклик чоғин...

* * *

Синглим, далаларда бошландими иш,
Сен ҳам рўйхатларга қолдингми кириб?
Бизнинг рўйхатларни қийин тушуниш,
Улар гоҳ рост бўлар, гоҳ эса фириб.

Баҳорнинг бир парча кунлари аро,
Энди тинглагайсан кетмон дарсини
Ва йиллар ўтади, ўқиб биларсан
Дунёда эзгулик, виждон дарсини.

Сен ҳам бир ниҳолдай унмоғинг тайин,
Қалбинг боғ меҳрига балки тўлади.
То тирик экансан сенга ҳам доим,
Хилма-хил рўйхатлар ҳамроҳ бўлади.

Ҳазар қил ҳар қандай ифволардану
Ҳазар қил ҳар қандай юмалоқ хатдан,
Ҳайрон бўлма зинҳор ҳали дунёга
Келмаган одамлар чиқса рўйхатдан.

Асло ажабланма, оламдан ўтган
Одамлар рўйхатдан чиқса тирилиб,
Кетмонни қўлига тутмаганлар ҳам
Кассирдан пул олса ғоздай керилиб.

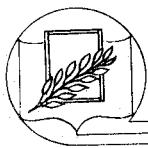
Билгину, мусаффо қалбингни қийнаб
Оғир хаёлларга толмагин бирдан.
Кўнглингга кўклардан кенглик тилагин,
Бағрингга бардошлар тилагин ердан.

Синглим, далаларда бошландими иш?..

* * *

Ҳар қандай очкўзлик тўқ ва маст яшар,
Унга мумкин эмас емасдан турмоқ.
Гарчи одил сўзлар, ҳақпараст яшар —
Бир кун сотқин бўлар ҳар қандай кўрмоқ.

Келажак

Келажак! Мен сенда яшамайман, лек
Жонимдан севаман баралла, ошкор.
Сен менга яқинсан ушбу кунимдек
Ва сенга айтажак истакларим бор!

Биламан, бу кундан яхши бўласан,
Кечаги кунимдан аъло, беқиёс.
Баъзида мени кам тилга оласан,
Танкид ҳам қиласан баъзида оз-моз.

Барибир истардим, менинг наслимга
Она бўл шафқатли, сахий, меҳрибон.
Бу илож бўлмади менинг асримда,
Жуда кўп қон тўқдим, баъзан беомон!

Шоядки, бу нуқсон сенда бўлмаса,
Луғатдан ахтарсанг уруш сўзини!
Ҳеч бир кўз қон истаб қонга тўлмаса,
Ҳукмрон билмаса ҳеч ким ўзини!

Мен бунга аминман, улуғ келажак
Бенуқсон, беҳато, беқон бўлади.
Бу олам ясаниб мисли келинчак,
Навбаҳор тонгидек яшнаб, кулади.

Мен эса, кенг очиб руҳим дарчасин
Бемалол кўраман бунинг барчасин!

...Шу сабаб, келажак, сени севаман!!

Ерга уруғ тушди

Ерга уруғ тушди.
Ернинг тафтидан
Оҳиста очади мудроқ кўзини.
Бир ҳовуч нур тутиб кўм-кўк кафтида
Қуёшдан узмайди ёруғ юзини!

Ерга уруғ тушди.
Баҳор алласи
Ҳаётга чорлайди бахтини тилаб.
Юксакка интилар мурғак танаси,
Она ер кўксига оёғин тираб!

Томири она ер бағрида яйраб,
Нур билан ювади тонгдан юзини.
Шу сабаб шохларин атрофга ёйиб,
Ижодкор деҳқонга айтар арзини!

Деҳқоннинг юзида мамнун табассум
Ҳар уруғ саноғи унинг ёдида.
Саноқдан адашса, мабодо, бир зум
У оқсаб қолади пойга ортида!

Ерга уруғ тушди.
Ернинг чехраси
Янада очилиб кетибди, боқинг.
Эй осмон мулкининг ҳаёт шуъласи,
Сен унинг танида жон бўлиб эдинг!

Бахтлиманми мен?

«Бахтиёр одам!» деб баъзи кишилар
Орқамдан кўрсатиб қолади мени!
Оҳ, улар ғамимни қандай билишар,
Бу ҳаёт не кўйга солади мени!

Бахт ўзи нимада? Кийиниб юрмоқ,
Шоир деб тушмоқми элнинг оғзига?
Ё амал чўққиси узрами турмоқ,
Ё доно кўринмоқ киши кўзига?

Бахт ўзи нисбий гап! Бахтиёр одам,
Мукаммал бахтиёр одам йўқ ўзи!
Бахт билан бахтсизлик эгизак ҳар дам,
Бир-бирин пайини қирқади кўзи!

Эҳтимол бахтлиман биров кўзида,
Бировнинг ҳаваси келади менга.
Лекин мен ўзимни ташвиш кезида
Розиман алмашсам, эй «бирров», сенга!

Билмайсан шекилли ижод дардини,
Баъзида қилади қонингга ташна.
Кимларга айтишинг билмай додингни,
Сочингни битталаб юласан, ошна!

Шу ҳолда, айт, менинг нима бахтиёр,
Нима бахтиёр қилади ҳавас?!
Менинг ҳам бир дунё ташвишларим бор,
Шу ташвиш-дардларга дош беролсам бас!

Агар шу бахт бўлса, бахтлиман демак,
Лекин бахтлиман, деб керилганим йўқ.
Минг шукур, етади кийинмоқ, емак,
Умидим нишонга отилган бир ўқ!

Онлар

Илк марта кўз очиб кўрганим олам —
Шу она тупроққа минг бор ташаккур!
Шу она тупроқда умидим, нолам,
Шу она Ватанга мафтунман мағрур!

Илк бора кўзимни сенга туширган,
Лаҳзага минг марта олқишим, эй ёр!
Сен бўлдинг бахтимни юз бор оширган,
Сенингсиз бу олам менга бир мазор!

Бош ўғлим туғилган, эй табаррук кун,
Мен сенга тасаддуқ ҳамиша, ҳар он.
У энди ёқади чироғим дуркун,
Шоядки, ёришса нурга зор жаҳон!

Мен сендан ёзғириб кетаман албат,
Умримга қасд қилган, сўнгги дақиқа!
Не қилар беш-ўн кун берсангу муҳлат,
Уч-тўртта гул эксам яна шу боққа!

Йўқ! — дейсан, биламан, даҳшатли онсан,
Офати жонсан!
Кетганлар кўнглида дардли армонсан,
Жуда ёмонсан!

Олидасан...

Лабларингга босай десам лаб,
Олидасан, эркам, олисда.
Суратингга гоҳида қараб,
Деб кўяман: — Ажойиб қиз-да!

Йўлга боқсам, йўлларда туман,
Туман аро кўзинг ёнади.

Дилга боқсам, дилимда армон,
Висолингни ўйлаб толади!

Йўлларингга адашиб қолдим,
Сенга элтар, айт, қайси сўкмоқ?
Нидо келмас, чор-атрофим жим,
Жонга тегди йўл узра боқмоқ!

Серқатнов кўчада...

Серқатнов кўчада, йўлнинг устида
Бир ғунча қолибди оёқ остида...
Ўткинчи йигитча олди-ю ердан,
Йиғлади бирдан!

Не хаёл ўтди оҳ, йигит дилидан,
Бир тори узилди кўнгил қилидан,
Хаёлим чувалиб қолибман мен ҳам,
Кўзларимда нам!

Иккиликлар

МИНБАР

Тулқилар минбарга чиқдими, демак,
Товуқлар хушёрроқ тортиши керак!

БУҲТОН

Бўхтоннинг оёғи қисқадир, бироқ,
Соғломни мумкин дир қилмоғи чўлоқ.

ИЗЛАШ

Сен суҳбат курасан ҳақиқат излаб,
Ҳақиқат турибди ёнингда бўзлаб!

ҚАДР

Донолар ҳамиша ўкинчда ўтган:
Гул ҳидин билмайди димоғи битган!

ҚИЗИҚ

Ҳеч кимга ёқмайди омадсиз сўзи,
Ғилай бўп кўринар соппа-соғ кўзи!

Тўртликлар

* * *

Топ-тоза сув эдинг, муз бўлиб қотдинг,
Ғазабдан аввалги шаклинг йўқотдинг.
Қаҳрингдан тушдинг-у сув бўлиб эриб,
Чой бўлиб қайнадинг, шарафга ботдинг!

* * *

Мен кетганда кўзёши тўқдинг,
Бунинг эса, маъноси аён.
Қайтгач, яна йиғлаб тиз чўқдинг,
Маъносини ўзинг қил баён!

* * *

Юрт! Байроқ тутмадим номингни сотиб,
Минбарга чиқмадим ёлғон сўз қотиб,
Қора кун тушмасин бошингга! Тушса,
Тинч кунинг кутмасман бир четда ётиб!!

* * *

Тоғлар — қотиб қолган ҳаяжон,
Музлар — тоғнинг совуқ шиддати.
Қуёш унга ато қилиб жон,
Боғ-роғларга ҳадя этади!

* * *

Сен билан шодликни бўламан икки,
Қўй, қайғу ичимда қолсин пинҳона.
Қайғумдан ўкиниб, десанг: — Эҳ, чакки...
Аламим икки бор ошади яна!

* * *

Лайлини Мажнуннинг кўзи билан кўр,
Ошиқнинг дардини ошиқ бўлиб сўр.
Бўлмаса Лайли ҳам оддий бир қиздир,
Ошиқ ҳам бир йигит, ёшгина ва ёр!

* * *

— Кимнинг юки дунёда оғир?
— Ҳасадгўю ғийбатчининг!
— Кимнинг сўзи ўртайди бағир?
— Ёлғончию тухматчининг!

ҚАЛБДАГИ ЧИРОҚ

Шухрат ҳақида сўзламоқчиман... Шухратнинг ҳам ижодкор — адиб, ҳам граждон — инсон сифатида талай ибратли хислатлари бор. У аввало Ватон учун бир қўлда қурол билан жанг қилган, бир қўлда қалам билан шу азиз Ватанини қўйлаган, улуғлаган — сўзи ва иши бир адиб. У ниҳоятда меҳнатсевар, тартиб-интизомли, озода, саранжом-сараштали, фариштали одам; ҳаётнинг кўп аччиқ-чучугини татиган, бошига оғир савдолар тушганда ҳам ўзини йўқотмаган, ёру биродарларига, фарзанду набираларига меҳрибон, ўзгалар хизматиға ҳаммиша ҳозире нозир, халқимизнинг энг яхши фазилатларини ўзида мужассам этган нуруний бир сиймо. Одам боласи гоҳо қалбдаги энг азиз пинҳоний туйғуларини, юрак сирларини кимгадир айтгиси, у билан сирлашгиси келади. Шухрат мен билган ёзувчилар орасида ана шундай табаррук зотлардан. Улуғ адиб Абдулла Қаҳҳор умрининг сўнгги дақиқаларида Шухратни Москваға ўз ҳузурига чақириб, энг сўнгги юрак розини шу одамға ишониб айтгани бежиз эмас...

Шухрат ҳамиша ҳаёт, адабиёт билан ҳамнафас, ҳамқадам, адабиёт оламидаги янгиликлардан хабардор, адабий ҳодисаларға, асарларға одил баҳо бера оладиган, ўз асарлари, уларнинг савия-даражаси, адабиётдаги ўрни, кам-кўстларини нозик фаҳмлай билладиган, ҳаққоний танқидға доимо тан берадиган зукко, мард қаламқаш. Кейинги чорак аср давомида мен бу адиб ижодини мунтазам кузатиб бориб асарларининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида гоҳ оғзаки, гоҳ ёзма тарзда кўп марта гапирган, баҳслашган, анча кескин танқидий фикрлар айтган пайтларим бўлган. Аммо бирор марта бўлсин, бу одамнинг танқидни ўзига қаттиқ олганини билмайман: фақат гапимға қўшилмаган кезларда ётиги билан ўз мулоҳазаларини билдирган. 1986 йилнинг ёзида Ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйида Шухрат ака билан бир ой бирға бўлдим. У яқингинада касалдан турган, ҳали роса ўзига келмаган, бироқ етмиш ёшни қоралаб турган адибдаги ғайрат-шижоатни, аввалгидек ҳаётсеварлик, ишда, ижодда батартибликни кўриб қойил қолдим. Унинг иш столи қўлёзмалар, газета ва журналларнинг янги сонлари билан тўла. Уша кезларда «Новый мир»да Чингиз Айтматовнинг «Қунда» асари босилаётган эди. У романни боғдагилар орасида биринчилардан бўлиб ўқиб борар, у ҳақда бениҳоя қувониб, тўлиб-тошиб гапирар эди. Дарвоқе, ёзувчи, хусусан оқсоқол адиб учун ўзгалар, ҳамкасб қаламқашлар, айниқса ёшлар, шоғирдлар ютуғи, камолидан қувона билиш катта бахт. Ўзгалар ютуғи, шоғирдлар камолидан ҳасад қиладиган адиб — бахтсиз, омадсиз бўлади. Шухрат ака қалби ҳаммиша шоғирдлар камоли, ютуғи туйғули қувончлар билан чароғон. «Шоир Абдуллаға» шеърисида «Мен оддий бир шамман, сен улкан чироқ!» деган сўзлар шу қувонч-самимиятнинг бир ёлқини...

Шухрат — адабиётимизнинг ўрта авлоди вакилларидан. Бу авлод зиммасига ғоят мушкул, чигал ижодий тақдир nasib этди. Улар 30-йилларнинг зиддиятли муҳитида, бир томондан, мамлакатда улкан социалистик бунёдкорлик ишлари жүш урган, иккинчи томондан, маънавий-ижодий ҳаётға шахсға сийғиниш балоси таҳдид солиб турган, Қодирий, Усмон Носир ва бошқа улкан истеъодлар бошида қора булутлар қуюқлашган, катта фожиалар содир бўлаётган кезларда кўпға қалам олдилар. Сўнг Улуғ Ватон уруши, урушдан кейинги машаққатлар, адабий ҳаётдаги танқидлар, оғир йўқотишлар... Ўрта авлод деб атаганимиз Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Шукрулло, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Рамз Бобожон... Шухрат узоқ йиллар ижодда ўзлигини тўла намоён эта олмади. Сафдошлари қатори фақат 50-йилларнинг ўрталарига келиб, аниқроғи партия XX съезди бошлаб берган буюк ўзгаришлар таъсирида ҳақиқий ижод йўлиға туйиб олди, зўр ғайрат-шижоат билан ижодға киришди, бирин-кетин «Кавказ дафтари», «Шинелли йиллар дафтари», «Дунай соҳиллари» каби шеърӣй туркумлар, балладалар, шеърӣй таржималар, ҳикоялар, «Шинелли йиллар», «Олтин занғламас», «Жаннат қидирганлар» романларини эълон этди. Мана шу асарларнинг ҳаммаси 10—15 йил ичида яратилди. Мен ўша кезларда Шухрат акадан бундай сермасул ижод сирларини сўраганимда у: «Мен ва мен тенгларда 30-йиллар мураккаблиғи, уруш даври машаққатлари, урушдан кейинги кўргиликлар туйғули йигирма йиллик вақтимизни, энг кўркам ёшлик йилларимизни бой бериб қўйдик. Кўнгилда айтадиган гаплар кўп. Шошилмасликнинг эса иложи йўқ. Дилдаги гапларимизни маромға етказиб айтолмаётган, шошилаётган бўлсак, китобхон бизни тўғри тушунар деб ўйлайман», — деган эди. Шухрат ва умуман ўрта авлод адиблари ижоди ҳақида фикр юритганда шу ҳолатни, улар адабиёт майдонига қадам қўйган кезлардаги чигал муҳитни албатта назарда тутмоқ даркор. Шухрат шеърӣяти, насрий асарлари, драматургиясидаги қатор кам-кўстлар, ғоявий-бадий заифликлар, бир чеккаси, ана шу ҳолат билан изоҳланади.

Айни пайтда биз яқдиллик билан партия XX съезидан кейин кўпмиллатли совет адабиётида бўлгани сингари ўзбек адабиёт тараққиетида ҳам янги этап бошланганини, мана шу босқич ривожига забардаст адибимиз Шухрат ҳам энг яхши шеърлари, романлари билан муносиб ҳисса қўшганлигини, адабиётимизнинг галдаги ривожига муайян ижобий таъсир кўрсатганлигини мамуният билан эътироф этамиз.

Шухратнинг 50—60-йиллар шеърӣяти икки жиҳатдан ибратли: аввало улар жангчи шоирнинг,

кўпни кўрган одамнинг дил розлари, ҳаёт тажрибалари ифодаси; иккинчи томондан, бу шеърлар ўзининг самимилиги, ҳаққонийлиги, жўшқинлиги, ҳаётбахш романтик руҳи билан ажралиб туради. Шўҳрат лирикаси шеърятимизда бир вақтлар кенг тарқалган риторика ва ваъзхонлик касофатидан, ўртамеъначилик касалидан қутулиш жараёнини ўзида акс эттириши жиҳатидан ҳам характерли. Атоқли шоир ва олим Мақсуд Шайхзода «Қалам ва бурч» мақоласида Шўҳратнинг ўша давр лирикасига одилona баҳо бериб: «Шеърятимизда реалистик ҳақиқатни романтик жўшқинлик билан омўхта қилиб, гўзал ва нафис лирик асарлар яратган шоир Шўҳрат умуман ўзбек поэзиясини ўртамеъначилик савиясидан олиб чиқиб, юқори кўтаришга астойдил хизмат қилган меҳнатқаш, истеъдодли, изловчи шоирлардандир», — деб ёзган эди.

Шўҳрат кейинги ўн-ўн беш йил давомида шеърятда баракали ижод этди, бир неча тўпламлар чоп эттирди: баъзан кўтарилиш, баъзан ўз имкониятлари даражасидан тушиб кетиш, ўз-ўзини такрорлаб қўйиш ҳоллари ҳам бўлиб турди. Аммо у шеърятда тўхтовсиз изланаяпти. Афсуски, Шўҳратнинг бу даврдаги поэтик ижоди танқидчиликнинг эътиборидан четда қолиб келмоқда.

Шоирнинг аввалги шеърлариға хос реалистик соддалик ва романтик жўшқинлик ёниға кейинги шеърларида, бой ҳаётий тажрибаларнинг самараси ўлароқ, ўйчан фалсафий мушоҳадакорлик келиб кўшилди. Очиғи, фалсафийликка мойиллик баъзан бирёқламаликка ҳам олиб борди. Шоирнинг баъзида фикр айтиш учунгина шеър ёзган ҳоллари ҳам бўлди, бу нарса, айниқса унинг иккилик ва тўртликларида кўринди. Тажриба шуни яна бир бор тасдиқ этаётирки, фикр ҳар қанча доно, салмоқли бўлмасин, уни шунчаки қофияға солиш билан шеър ҳосил бўлавермайди: чинакам шеър — доно фикр инсоннинг руҳияти, психологик кечинмалари билан туташгандагина, аниқроғи, бундай фикр шоирнинг бетакрор, ҳаттоки фавқуллодда, шу билан баробар, табиий-руҳий ҳолати маҳсули сифатида рўёбға чиққанидагина туғилади. Шўҳратнинг иккилик ва тўртликларида қисман шеърятнинг ана шу азалий талабларидан чекиниш ҳоллари содир бўлди. Эҳтимол, шунинг учундирки, танқидчилик бу шеърларға бепарвороқ қаради. Шоирнинг бошқа бир туркум шеърларида эса ўзгача манзараға дуч келамиз — уларда ҳам анъанавий фазилатлар, ҳам фалсафийлик — муҳим фикр, ҳам руҳий ҳолат туташган ҳолда кўринади.

Шоирнинг «Юлдуз нурлари» деб аталган шеърини олиб кўрайлик. Шеър «Юлдуздан нур оқар» деган оддийгина хабар билан бошланади. Шу заҳоти шоир «Балки нурмас» деб, бу табиий ҳолатға шубҳа билдиради. Уқувчи бирдан шоир шубҳасиға қизиқиб қолади. Шоир ўй суриб кетади, ўзининг хилма-хил тахминларини ўртаға ташлайди: балки бу «юлдузни ер сари йўллаган сўзи», «балки у бир куйдир нурға йўғрилган», «балки у ўз шаклини топмаган асар», «балки у порлаган ажиб бир маъдан» ва ҳоказо... Шоир секин-аста асосий муддаоға келади:

**Балки у сиридир ўзга оламнинг,
Кўмакка чақирар балки у бизни.
Биз эса англамай бу дард — аламни,
Шуъла деб сувтиб юрибмиз ўзни!**

Шеърда бир қарашда кўз-кўз қиладиган доно гап, фалсафийлик йўқдек. Бироқ лирик қаҳрамоннинг ҳолат-руҳияти — юлдуз шуъласи ҳақидаги ўйлари, тахмин, мулоҳазалари бизға ҳам дарҳол «юқади», ҳаёлимизни олисларға олиб кетади, биз олис юлдуз шуъласи қолиб, замин ташвишлари, одамлараро муносабатлар ҳақида ўй суриб кетамиз, ҳаётдан шеърдаги ҳолатға паралеллар ахтарамиз... Шеърдаги чинакам фалсафийлик боиси ана шунда.

Шоирнинг яна бир гўзал шеъри — «Дунёнинг кўрки шунда»даги мана бу сатрларни ўқиб кўринг:

**Сенинча бир оддий юлдуз у ёнган,
Менимча бир олам тенги йўқ кўйиқ.
Сенинча бир қиздир ишқда ўртанган,
Менимча нур ичра йўғрилган ошиқ.
Сен кўм-кўк майсани кўрсанг, ўша он,
Бузоғинг етаклаб чиқасан мамнун.
Мен эса майсалар кўркидан ҳайрон,
Балки у шеърға айланажак ун!
Сен тунни уйқуга аини пайт дейсан,
Мен эса, илҳомнинг сокин булоғи,
Сен тоққа назаринг тушса, ҳуркийсан,
Ахир у энг гўзал оҳу ётоғи!**

Шу хил руҳий ҳолат — баҳсу мулоҳазалардан кейин шоир ўзининг севган усулини қўллаиди, гўёки қиссадан ҳисса ясайди:

**Демак, биз икки қалб,
Икки хил олам,**

Лекин лирик қаҳрамон ўзини оқлаб, ўзгани қоралаш йўлини тутмайди. Унингча:

**Дунёнинг кўрки ҳам эҳтимол шунда.
Дунёда бир хилда бўлсайди одам,
Ким шоир, ким косиб бўларди унда!**

Кўринадики, бу шеърда ҳам фикр тайёргина яланғоч тарзда берилган эмас, руҳий ҳолат, кайфият, қиёс — мулоҳазалар маҳсули тарзида рўёбға чиққан.

Ёки шоирнинг бошқа бир «Ёлғизликда...» деб аталган шеърини эслайлик. Шеър оддий кундалик ҳодиса, ҳар куни такрорланадиган кечки табиат манзараси, ўша дамдаги шоирнинг ҳолати, кайфияти ифодаси тасвиридан бошланади:

**Кеч ҳам кирди. Қоронғи тушди,
Қоронғида қолди мавжудод.
Қушлар аста инига учди,
Сукут ичра чўмди бу ҳаёт.**

Шоир қалбидаги ҳазин бир кайфият ўқувчи кўнглига ҳам кўчиб ўтади, шоирга қўшилиб алланечук ҳолга тушамиз. Шу орада ўзга бир ҳол юз беради:

**Бирдан кўкда порлади юлдуз,
Девор оша йўталди бир чол...**

Бояги ҳазин кайфият дарҳол барҳам топади:
**Ҳаёт бирдан жонланиб кетди,
Кўзим яшнаб, дил ёниб кетди.**

Ҳаётда инсонга кўпинча йўлдош бўлиб юрадиган зиддиятли руҳий ҳолат — ёлғизлик, тушкунлик ва табиат ҳамда одамлар билан ҳамнафаслик туфайли киши қалбидаги нур, умид ҳақидаги фалсафа нақадар содда — самимий, ҳаётий акс этган бу кичик шеърда.

Шоирнинг янги «Ёшлигимнинг давоми» тўпламидан жой олган «Шоирга» деб аталган:

**Ақлингни ақлимга қўшмай қўя қол,
Мард бўлсанг, қалбимга жиндай ғавго сол**

типидаги иккиликлари ёки:

**Кечқурун шафақни ўғирлаб кеча,
Эрталаб уфққа қайтадан сочди.
Кечқурун ўкинчдан хўрсинган гўнча
Эрталаб шод-хандон лабини очди.**

сингари тўртликлари ҳам теран фалсафий фикр ва нозик туйғу, кўнгил эҳтирослари уйғунлигидан туғилганлиги учун ҳам гўзал, таъсирчан.

Бадий асарнинг тақдири баъзан мураккаб кечади: уни кенг китобхонлар оммаси хуш қабул қилади, аммо танқидчилик оёғини тираб туриб олади, ёки, аксинча, танқидчиликка маъқул тушган, кўкларга кўтариб мақтаган асарни баъзан ўқувчилар қабул қилмайди, мақтовларга бепарво қарайди... Ҳар икки ҳолат ҳам бадий асар учун ўзига хос кўргулик: ҳам кенг китобхонлар оммаси хуш қабул қилган, ҳам танқидчиликнинг чин олқишига сазовор бўлган асар ёзувчи учун катта бахт, омад, зўр муваффақият. Шухрат прозада, романчиликда шундай бахтга сазовор бўлган адибларимиздан. Адибнинг «Шинелли йиллар», хусусан, «Олтин зангламас» романини китобхонлар яхши қабул қилди, адабий танқидчилик уларга юксак баҳо берди.

«Шинелли йиллар» ёзувчининг роман жанридаги биринчи тажрибаси, аммо илк тажрибанинг оқибати ёмон бўлмади. Асар умумсовет ҳарбий ватанпарварлик адабиётининг яхши намуналари қаторидан ўрин олди, роман ўзбек ва рус тилларида қайта-қайта нашр этилди.

Шухрат бу асарида ўз олдига ўзбек халқининг Улуу Ватан урушидаги иштирокини, қардош халқлар вакиллари билан биргаликда фашист босқинчиларига қарши олиб борган оғир, аммо шонли курашини кўрсатишни мақсад қилиб қўйган.

«Шинелли йиллар»ни роман-хроника деб аташ мумкин. Асар асосида ўзбек йигити Элмурод тақдири ётади. Ёзувчи Элмуродни урушнинг бошидан то охирига қадар олиб ўтади. Бу образ саргузаштлари орқали ёзувчи жанг хроникасини беришга, урушнинг турли босқинчиликдаги вазиятни кўрсатишга муваффақ бўлади.

«Шинелли йиллар» жанг кўрган ёзувчининг қаламига мансуб, шунинг учун ҳам унда тахминийлик, мавҳумлик йўқ, жанг мазгаралари, ҳарбий ҳаёт тасвири аниқ, ҳаётий ва ҳаққоний.

Шухрат галдаги романи «Олтин зангламас»да «Шинелли йиллар»га қараганда маҳорат жиҳатидан анча илгарилаб кетди. Агар «Шинелли йиллар» роман-хроника бўлса, «Олтин зангламас» проблематик роман. Бу ерда ёзувчи халқимизнинг руш арафасидаги, уруш йилларидаги ва кейинги давр ҳаётидан қатор жонли лавҳалар яратади: шу билан чекланмай, ўша йиллар ҳаёти билан боғлиқ ўткир маънавий-ахлоқий, ижтимоий муаммоларга эътиборни тартади, асар бош қаҳрамони Содиқ тақдири орқали маълум даврларда юз берган, кейинчалик партиямиз томонидан кескин қораланган шахсга сиғиниш деб аталмиш кўнгилсиз ҳодисанинг оқибатларини ҳаққоний кўрсатиб берди.

Ҳозирги демократия ва ошкоралик шароитида, партиямиз ўтмиш ҳақидаги ҳақиқатни, жумладан, шахсга сиғинишнинг мудҳиш оқибатларини бор ҳолича айтишга, кўрсатишга даъват этаётган бир пайтда «Олтин зангламас» типидagi асарларнинг кадр-қиммати ошади. Гап шундаки, бу роман 60-йилларнинг биринчи ярмида яратилган, унинг пайдо бўлиши ўз вақтида жуда катта ижодий жасорат эди. «Олтин зангламас» адибнинг бошқа романларига нисбатан тез, шиддат билан ёзилди, асар кўлёмаси ёзувчилар союзида муҳокама этилиб, ижобий баҳоланди. Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтордек наср усталари адиб жасоратини астойдил қўллаб-қувватладилар. Бироқ асарнинг рўёбга чиқиши — китобхонларга етиб бориши хийла мушкул кечди. Романнинг биринчи ва иккинчи қисмлари «Шарқ юлдузи» журналининг 1965 йил 7—8-сонларида босилди, аммо давоми тўхтатиб қўйилди. Романда акс этган шахсга сиғиниш оқибатлари ҳақидаги ошқора ҳақиқат баъзи ғаламисларга маъқул тушмади: бахтилизга ўша кезларда соғлом кучларнинг хайрихоҳлиги, саъий ҳаракати туфайли асарнинг давоми журналнинг ўша йилги 12-сониди босилди. Бу ҳол адабиётимиз учун катта байрам бўлди.

Ёзувчи бу китобни «юрагимнинг очиқ яраси ва шукронаси» деб атайди. «Олтин зангламас»даги ҳаётни мен яхши биламан, — деб ёзади автор, — улар мен билан бирга бўлган, менга учраган

кишиларнинг ҳаёти. Мен бу ҳаётнинг атрофидамас, нақ ичида бўлганман. Бу мавзуда бирон нарса яратмасам кўнглим ўрнига тушмас эди».

Шухрат ўзбек адабиётида биринчи бўлиб шахсга сиғиниш қурбонлари ҳаётини ичдан ёритиш, бу мудҳиш ҳодисанинг туб моҳиятини очиш, «халқ душмани» деб қораланганлар аслида ким, ўша кезлари ўзларини совет ҳокимияти посбонлари, социалистик ғоялар ҳимоячиси деб санаганлар ким — уларнинг асл қиёфасини кўрсатишга жазм этади. Ёзувчи романда ўз ғоя-мақсадларига мос ҳаётий фабула топа билган: «халқ душмани» деб аталган одамлар аслида халқнинг, Ватаннинг содиқ, фидойи фарзандлари; ўзларини совет ҳокимияти посбони, социалистик ғоя ҳимоячиси санаган баъзи кимсалар эса қаллоб, сотқин, Ватан хоинлари бўлиб чиқадилар: бундан ҳам даҳшатлиси совет ҳокимияти учун жонини тиккан одам, асар бош қаҳрамони Содиқ совет ҳокимиятининг ашаддий душмани, каллакеसर босмачи, ўзининг ашаддий рақиби Диловархўжа билан бир камерага тушиб қолади... Роман автори ана шу мураккаб вазият, кескин коллизия туфайли қалбидаги туғёнларини — Ватаннинг чин ўғлонларига бўлган кескин мурувват, меҳр-муҳаббатини, хоин, хиёнаткорларга бўлган қаҳр-ғазабини, дўсту душманни бир хил қисматга мубтало этган мудҳиш ҳодисага нисбатан изчил партиявий муносабатини ошқора изҳор этади.

Ёзувчи бош қаҳрамон Содиқни ҳаётнинг ғоят сермашаққат ва мураккаб йўлларида олиб ўтади, унинг бошига кўп ғир савдолар тушади, лекин Содиқ шунчаки жафокаш бир кимса эмас, у ҳаммадан бурун курашчи, мардона шахс. Қаҳрамон сермашаққат онларда ҳам тақдирга тан бериб, ўзини йўқотиб, довдираб қолмайди, аксинча, эътиқодига гард юқтирмайди, коммунистик идеалларига содиқ қолади, шу идеал йўлида мардларча кураш олиб боради. Совет кишининг эътиқоди бу — олтин; олтин эътиқоднинг олижаноблиги, метинлиги, синовлардан ғолибона ўтиб тантана қилиши, яъни олтиннинг зангламаслиги бош қаҳрамон концепциясини, романнинг асосий пафосини ташкил этади.

Қаҳрамонона руҳ асарининг тасвир услубига ҳам таъсир кўрсатган, ундаги тасвир жўшқин, кўтаринки, шоирона, романтик бўёқларга бой. «Олтин зангламас» бу жиҳатдан ҳам «Шинелли йиллар»дан фарқ қилади. Адиб «Шинелли йиллар»да ҳодиса ва характерларни холисона тасвирлашга, уларни ўз ҳолича беришга тиришган эди. «Олтин зангламас»да эса, ҳар бир ҳодисани бевосита қалб қаъридан ўтказиб тасвир этади, ҳодисаларга дангал аралашади, муносабатларини ошқора изҳор этаверади. Шуниси муҳимки, романдаги бундай шоирона кўтаринкилик, ошқора аралашув ҳодисаларнинг объектив манзарасини гавдалантиришга монелик қилмайди.

Гарчи «Шинелли йиллар» билан «Олтин зангламас» бошқа-бошқа хилдаги романлар бўлса-да, иккисини туташтирадиган бир ғоявий мотив бор. Уларда Ватан туйғуси улуғланади. Худди шу ғоявий мотив, олижаноб инсоний туйғу адибнинг кейинги романи «Жаннат қидирганлар»да бошқача ҳаёт-ий материаллар асосида янги томондан очилади. «Жаннат қидирганлар» — «Олтин зангламас»нинг мантиқий давомига ўхшаб кетади. Роман бош қаҳрамони Умматали гўё Содиқдан ҳаёт эстафетасини қўлга олади. Умматали образи орқали ёзувчи Содиқни қийнаган жумбоқларнинг ечимини кўрсатади, партия амалга оширган социалистик демократиянинг кенгайтирилиши, ленинча ҳаёт-нормаларининг қайта тикланиши каби муҳим ҳодисаларни улуғлайди.

Романда бошқа бир йўналиш ҳам бор. Ёзувчи Умматали ва унинг сафдошлари фаолиятини акс эттириш билан баробар бир гуруҳ ватангадолар қисмати ҳақида ҳам ҳикоя қилади. Ватангадолар қисмати «Олтин зангламас»да эпизодик характерда эди. «Жаннат қидирганлар»да эса асарнинг етакчи линияларидан бири даражасига кўтарилган. Ёзувчи Саидқабархўжи, унинг оиласи ва тева-рагидаги шахслар мисолида ватангадолар қисматини кенг таҳлил этади. Романнинг ғоявий мунда-рижасига мос равишда асар сюжети ҳам икки йўналишдан ташкил топган, воқеалар ҳам она юрти-мизда, ҳам хорижда содир бўлади.

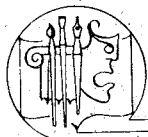
«Жаннат қидирганлар» ёзувчи ижодида муайян ўрин тутати. Роман китобхонларнинг ҳозирги тарихий жараёнларни яхшироқ тушуниб олишига, кишиларимиздаги коммунистик идеалларга бўл-ган ишонч ва садоқатини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бугина эмас, Шухрат тажрибаси насри-мизда маълум анъана тусига кириб бормоқда, у бошлаган йўлни давом эттирувчи асарлар яратил-моқда.

Шоир шеърларидан бирида шундай ёзади:

**Ён, чироғим, тонга қадар ён,
Ёруғингдан ёришсин жаҳон!
Ён, чироғим, қалбим кутар, ён!
Ён, чироғим, ором олсин жон!
Сен ёниб тур, мен қилай ижод,
Қарзим кўпдир, элдан, юртимдан!**

Адибнинг бу эзгу ниятларига биз ҳам тилақдошмиз: унинг чироғи ҳамиша порлаб турсин, қал-бидаги нур ҳеч қачон сўнмасин, эл-юрти олдида сира қарздор бўлиб қолмасин. Эзгу ниятларини руёбга чиқариш учун адабиётимиз, халқимиз бахтига яна кўп йиллар омон бўлсин.

**Умарали НОҒМАТОВ,
филология фанлари доктори**

Шойим Бўтаев

ШУКУР БУРҲОН

Эссе

Мен одамлар қандай бўлиши лозим-
лигини кўрсатаман.

СОФОКЛ.

Мен буни қишлоғимиздаги соч-соқоли оппоқ, нуроний бир чолдан эшитгандим: одамлар мушкулини кушод этишу ғам-андуҳларига таскин-тасалли истаб илгари пайтларда қишлоқ четидаги юксак ва пойидор чинорга чор тарафдан оқиб келишар экан.

Чинорнинг улугворлигидан, аҳо-анжадларининг ҳам рухсорларини кўриб келаётганидан уларнинг диллари лиммо-лим ҳаётга иштиёқ туйғуси билан тўлар экан. Рухлари енгиллашар экан. Дарвоқе, муқаддас туйғулар ҳамиша руҳ дарахти илдизларига обиҳаёт қуйиб келган, қуйиб келаверади...

Кейин мен буни ажойиб ёзувчи Константин Эмсахурдианинг «Ойнинг ўғирланиши» романида ўқидим. Чинор қадимий Римда тирик санъат асари сифатида қадрланар экан. Яшаётган, нафас олаётган санъат асари. Жамики эзгу ниятли кишилар чинор сари талпинишган.

«Соддалик шунчаки, одамлар дарахтга сифинишган», — дейди ёзувчи.

Дарахтга сифиниш соддаликими ёхуд чўнгликими?

Агар у соддалик бўлса, улуглик белгисидир!

Этиқоди абадий чўнгликдир!

Санъат дарахти ҳамиша чинор янглиғдир, ўлмасдир, муқаддасдир.

Мен буни Шўкур Бурҳон сабоқларида янада теранроқ ҳис этдим...

Халқ тарихи қаердан бошланади? Халқ тарихи сочлари кумушдай, қўллари кекса тут танасидай кампирларнинг доно нигоҳларидан бошланади. Халқ тарихи кўринишлари содда-ю, афсонаю асотирларга, қўшиқлару термаларга юраклари лиммо-лим чолларнинг донишмандликларидан бошланади.

Бу тарихга дохил бўлмоқ учун ўша халқ орасида яшамоқ ва унинг ўзидан келиб чиқмоқ жоиздир.

Шўкур оғанинг кўз остлари салқиган, ҳорғин кўринар, шундэям нималарнидир бетиним ўйлаётгани, ич-ичидан қандайдир хуруж тўлқинланиб бетоқат қилаётгани нигоҳида акс этарди. У яқингинада беморлик тўшагидан турганди. Касаллиқнинг асоратлари эса ҳали-вери арийдиган кўринмасди.

— Ҳа-а, қариб қолдим! — деди чуқур хўрсиниб.

Тин олди. Сўнгра бироз титроқ товушда давом этди:

— Дилим нотинч. Уйдагиларнинг «ҳай-ҳай»лашларига қарамай сал қувватга кирдим у «Ҳамза»га бордим. Театрдагилар суюнишди. Бир қанча ролларни тавсия қилишди. Уйнанг шуларни, дейишди. Э, илгариги шаштим йўқ-да! Елғиз «Шоҳ Эдип»ни ўйнасам дейман. Бошқа армоним йўқ.

Шўкур оға мулойим қўй кўзларини бир нуқтага тикканича ўзига ўзи гапираётгандек такрорлайди:

— «Шоҳ Эдип» бошқача-да!..

Яна бироз ўтгач:

— Одамнинг яшагиси келади унинг руҳига қанчалик чуқур кириб борган сайин, — дея фикрини тўлдирди.

Шошилмасдан, дона-дона қилиб гапираверади. Ҳаммага таниш, қадрдон товуш...

Содда, тўпори...

— «Шоҳ Эдип»нинг руҳи кишини яшашга, курашга ундайди!

Софокл трагедиясининг мағзини очиб берувчи бу сўзларни ҳам Шўкур оға хаёлига туйқусдан келиб қолгандек оддийгина тарзда айтиб юбораверади.

Софоклнинг баъзи бир кўр-кўрона тақлидчилари ўз асарларида табиат гултожи бўлмиш инсонни ожиз, нотовон, қисмат судраган йўлдан бир қадам ҳам четга чиқа олмайдиганлар тимсолида гавдалантиргандилар. Улар Шоҳ Эдипнинг «пешонасига ёзилган» йўллардан юрмасликка ҳаракат қилиб олиб борган курашлари, шу боис чеккан бениҳоя изтиробларини ҳам шу йўсинда талқин қилишарди.

Қизиқ-да, Эдип қанчалик ўзидан-ўзи қочиб юрмасин, барибир олдиндан башорат қилинган нарса рўй беради...

Холбуки...

«Одамнинг шунчалик яшагиси келадики...»

Шукур офанинг сўзлари бежиз эмас. Театр залидан ҳаяжон билан боқишган минг-минглаб нигоҳлар, намланган кўзлар, гурс-гурс урган юраклар...

Шоҳ Эдип-Шукур Бурҳонни узоқ-узоқ олқишлару қарсақларга кўмиб юборишлар ҳам...

Шукур оға ҳориб-чарчаб, бироқ, вужудида аллақандай энгиллик ҳис этганча томошабинлар қаршисига чиқар экан, уларнинг ёниқ нигоҳларидан трагедия қалбларини забт этганини, энг муҳими, асар руҳини тушунганликларини англади.

Ҳамма гап шунда-да... Хоҳ сажна асари, хоҳ бадий асар бўлсин, тирик одамлар ҳаракат қилишсин-да!.. Йиғлаганда қўшилиб йиғла, кулганда қўшилиб кул. Совуқ, йилтироқ, «доно» гапларга на ҳожат.

Бадий асарнинг сўнгига нуқта қўйилиши ўша асарнинг фожиасидан дарак бермайдими? Аслида туғёнга келган ҳис-ҳаяжонлар, туйғулар очиқ саҳифаларда, таъбир жоиз бўлса, китобхон қалбиде ҳам давом этсин-да!..

Шоҳ Эдип тақдири азал аталмиш «даҳшатли ҳаёл»га (В. Г. Белинский) бўйин эзмагани, унинг қаршисиде тиз чўкмагани барча-барча хатти-ҳаракатларидан намоён бўлиб туради. В. Г. Белинскийнинг «Тақдир уни бахту саодатдан, жонидан маҳрум эта олар, аммо руҳини хўрлай олмас, ер билан яқсон қилиб ташлашнинг уйдасидан чиқар, аммо энголмас эди», — деган сўзлари «Шоҳ Эдип» трагедиясининг ғоявий йўналишини аниқ белгилаб беради. Инсоннинг инсонлиги бир-бирларининг гуноҳлари учун жавобгарлик ҳиссини англашда ҳамдир. Табиат қонунлари, инсоний қондаларга ғайри ҳаракат — буларнинг барчаси учун одамзод бир кунмас-бир кун албатта жавоб беради. Бировга етказилган ноҳақ ранж, озор ҳам шундай. «Шоҳ Эдип»ни томоша қилиб бўлганимиздан кейин қалбимизга тўлиб-тошиб оқиб кирадиган ёруғликнинг сабаби ҳам шунда-да! Инсоннинг энгилмаслиги, ўз қалбининг мусаффолигини сақлаб қолиш учун мардонавор кураши актёрга катта маънавий куч-қувват, ирода бағишлайди.

Шукур оға ўрнидан туриб кетади.

Кўзлари ёлқинланади.

— «Шоҳ Эдип»ни ўйнасам дейман! — такрорлайди у.

Чигал сўқмоқли, паст-баланд йўллари бисёр ҳаётга ўлмас муҳаббатни англаётгандек туюлади бу сўзлар.

Шоҳ Эдип—Шукур Бурҳон.

У ҳамиша—ҳаётдаям ҳаммамиздан кўра улғувороқ, юқориоқ тургандек туюлади. У майда-чуйда-ю икир-чикирларни назар-писанд қилмайди.

Киборона ҳаётга ўрганган бир оймқиз лабларини таманноли буриб шундай деган экан:

— Фу, Шукур Бурҳоновнинг уйига бориб қойил бўлмаганман. Хоналарида қимматбахо нарсалар йўқ. Пиёлаю чойнақлари ҳам оддийгина. Мен уни жудаям обрўли одам деб юрардим.

Бу оймқиз, маълум бўлишича, бир министрнинг келини экан.

Ҳа, уларнинг ҳаммасини наздида обрў бир хил мезон билан ўлчанади—пул, машина, ялтир-юлтир зару зеварлар...

Бундайларнинг ҳаётиям бир зайлда — парку тўшақлар оғушида, егани олдида, емагани кетида — ўтиб кетаверади.

Дарвоқе, шу ҳаётми?

«Емоқ, ичмоқ ва охир-оқибат ўлиб кетмоқ ҳашаротларнинг ҳам кўлидан келади-ку?»

Шукур Бурҳон ҳаёт деганда, умр деганда нималар ҳақида ўйлаши шоир айтганидай «бировнинг ҳақини гизлаб, беш-ўнни юлишни пойлаб турганлар»га эмас, халққа аён.

Халқ ким?

**«Халқ улким, ўзининг пешонасида
Юлдузлар борини сезса, қувонса!
Халқ улким, гурури бўлса ўзида,
Асилга ишонса, сохтадан тонса!»**

Шукур Бурҳон каби инсонларнинг, унингдек санъаткорларнинг руҳи қўллаб тургандагина халқ тарихи барқарордир, ўлмасдир. Абдиқат тоғи қайдадир йироқ масканда эмас, инсонлар қалбиде занжирсимон чўқиқлар каби бир-бирига туташиб кетгандир.

Халқ тарихи қачон барҳам топади? Сочлари қуруқшаган кампирларнинг сўниқ нигоҳларида, сару калавасини йўқотиб қўйиб оқни оққа, қорани қорага ажратолмай қолган пайтларида халқ тарихи барҳам топади. Ҳилвираб қолган кекса вужудларнинг ҳувиллаган кўкракларида дайдибадал шамол изгиб, ҳеч вақо тополмай увлаганида барҳам топади.

Кексармоқ ва халқ тарихига дохил бўлмоқ қийиндан қийиндир!
Зеро, кексариш вужуднигина адо қилишнинг ўзи эмас, биродарлар!..

Шайх Саъдий. Ҳикоят.

«Бир неча чапани безорилар бир дарвишни бўралаб сўкдилар, қаттиқ ҳақорат қилдилар. Дарвиш шикоят қилиб ўз пири олдига бориб, бошига тушган савдоларни гапириб берди. Пири деди: «Эй кўзим, дарвиш ҳирқаси қаноат ва чидам либосидир. Буни кийган одам ҳар бир зулмга сабр-тоқат этмоғи керак, акс ҳолда дарвиш либосини ечиб ташлашга тўғри келади».

Баъзан Шукур оғага савол берасанми-бермайсанми, ўзингча нималарнидир демоқчи бўлиб чоғланасанми — парво қилмайди, фикру ўйда кезинаётган нарсаларни сўзлайверади. Ўзига ўзи гапираётгандек. Баъзан киши хаёл суриб тополмаган «калаванинг учи»ни сўзлаётганда туйқусдан топганини, беихтиёр айтиб юборганини пайқамай қолади. Ана шундай ҳолатларда Шукур оғанинг кўзлари чақнайди, ёш болалардек қувониб, ўша ўзига маъқул гапни яна бир бор таъкидлайди.

— Ана шунда-ай! — деб қўяди пировардида.

Актёрликка меҳр қўйгани, ёшлик йиллари ҳақида сўрайман, деб имкон тополмай юрардим. Кутилмаганда унинг ўзи гап очиб қолди...

— Отам Бурҳонхожи деҳқон ўтган. Деҳқончилик зўр касб-да! Елкасида кетмон, кўли қадоқ бўлиб кетган, отамнинг ўйлаган ўйиям — ер; топган-таянганиям — ер!

Ўғлим, деҳқончилик қил, касбу корнинг покизаси, ҳалоли, беминнати шу, дерди раҳматли. Ер борки, эл, бор; эл борки, сен бор, деб юрагимда ўз касбига ихлос, меҳр уйғотишга ҳаракат қиларди!..

Э, мен ҳам аслида бир деҳқон одамман. Юрагим деҳқонча, ўйнайдиган ролим деҳқонча. Амаким Муродхўжа анча маърифатли, илмли киши эди. Мирзо Бедилни форсийдан ўйирганди. Тошбосмада китоб қилиб чиқартирганди. Скрипка ҳам чаларди. Ушанда мен ерга урса кўкка сапчийдиган бўз боламан. Кўчада оркестр овози эшитилдими, юрагим ҳаприқиб, ўзимни қўярга жой тополмайман, ташқарига югураман.

Сочларим жингала-жингала эди.

«Кўлига китобу сўз ушлаган одамдан ёмонлик кутма!» — дерди амаким. У пайтларда одамларнинг ташқи кўриниши билан ички дунёси бир-бирига мос келарди-да!

Ҳозир-чи?!

Э! Кўлларига китобу сўз ушлаши шунақа қилвирликларни қилишадими, бу оддий одамларнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмайди...

Шундай қилиб, де, яланбош, ялангоёқ ҳолда уларнинг ортидан эргашаман. Атрофимда мендан бошқа қора-қура болалар, ҳатто катта ёшдаги одамлар ҳам кўп.

Муродхўжа амакимдан улугворроқ, ундан кўра бахтлироқ одам йўқ эди мен учун.

Гап битта: «Артист бўламан!» — қатъий аҳд қилдим.

Отамнинг қошлари орасида тугун пайдо бўлди:

— Бошқа иш қуриб кетгандек, келиб-келиб артист бўласанми? — дедилар.

Мен жим.

Ияклари қалтиради:

— Бу фикрни миянгдан чиқариб ташла, мени номусдан ерга киритма!

Уришдилар, сўкдилар — бари беҳуда кетди. Қарорим қатъий эди.

Отамни номусга қўярмиканман ённки бир деҳқондек артист бўлиб кетармиканман, деб иккиланмасдим.

Отам гаплашмай қўйдилар. Уйдан чиқиб кетсин агар артист бўладиган бўлса, дебдилар...

Мен ҳам бориб турган қайсар... Отамдан юққан-да! Аҳду қароримдан қайтмадим.

Отамнинг кўзига кўринмаслик учун устозим Маннон Уйғурниқиди вақтинча яшадим. «Ишлай-вер! Ҳаммаси жойига тушиб кетади», — деди Маннон оға.

Қаттиқ ишладим. Кулоғим остида отамнинг «номусдан ўлдирасан», деган сўзлари жаранглаб тургандай эди.

...Ўзбекистон ССР халқ артисти, иқтидорли актёр Саъдихон Табибуллаевдан кейин ўзбек саҳнасида Ленин қиёфасида чикдим. Ленин образи... Ҳазилакам гап эмас-да! «Халқнинг софдил доҳийлари бўлишлик вазифаси оғирдир», — деб Максим Горький хўп доно сўз айтган! Салгина кусур, камчилик бўлса томошабинларга дарров билинади. Сезгир ва доно, узоқ-узоқларни кўра олувчи инсоннинг ботиний ва зоҳирий қиёфасидаги уйғунлик жиҳатларни тўла-тўқис томошабинларга етказа билмоқ вазифаси ҳам осон эмас-да! Владимир Ильичнинг юришлари, ҳаракатларини сафдошлари хотираларидан, ёзувчилар асарларидан ўқиб-ўргандим! Қачон сукут қараклаш керак, қачон гапириш... Буларнинг ҳаммасини ўрганмай туриб отамни номусдан ўлдирарми?!

Иш жараёнида шуни англадимки, доҳийнинг содда ва оддий кўринишида, сукутида ҳам катта маъно акс этаркан. Бу маъно унинг тийрак кўзлариди, Максим Горький айтган сўқротона пешонасида, юриш-туришида англашнинг лозим эди. Баъзи актёрлар пауза пайтида кўл қовуштириб туришади. Гўёки, уларнинг вазифаси гапиришдан иборатдек. Актёр дегани ҳали бир оғиз сўз ҳам айтмай турибоқ томошабинни ўзига жалб этиши керак!

...Шундай қилиб, ҳар кунни саҳарда ўрнимдан туриб кетаман. Уйқу қаёқда?! Ўзимни ҳар хил кайфиятга солиб юраман. Шундай вазият юзага келадими, саҳнага чиқмасам асти бўлмайдиған.

Саҳнага чиқдим!

Ҳеч-ҳеч унутмайман ўша кунни. Қачонки, саҳнага чиқар эканман, ўша кун ёдимда! Қачонки, халқимнинг бир оғиз илиқ сўзини эшитар эканман, ўша кун ёдимда!

Спектакль тугагач, қарсак чалинаверди, чалинаверди.

Олқишлару гуллар.

Кўзларимдан ёш ситилди. У, менинг она халқим! Санъатга қанчалик ташна-я! Назаримда, ўша вақтларда одамлар ҳақиқий санъатни юрак-юракдан ҳис эта олармидилар?! Еҳуд чанқови босилгандан кейин шундай бўлиб қолармикан, энди кўпчилик масхарабозликлар ишқибози бўлиб қолди. Саҳна асарларидаям, китоблардаям, қўшиқлардаям халқ орзу-ўйидаги, дилидаги гаплардан

йироқ мавзулар қалашиб кетди. Куни-кечагина олдimgа келган бир ёзувчидан нима иш қилаётганини сўрадим. Икки йилдан буён роман ёзаётган экан. Романида наср билан назм қоришиқ ҳолда кетаркан. Аллақандай улуғвор ғоялару қарашларни мужассамлаштирганмиш! Хў-ўв икки қадам нарида пешонасини танғиб, кунни тунга, тунни кунга улаб, ўзи емай бировга едириб, ўзи киймай бировга кийдириб ишлаётган пахтакорнинг кўнглидан қандай гаплар кечаяпти? Нималарни ўйлаяпти у?! Хабари йўқ ёзувчимизнинг.

У романининг қаҳрамони турли-туман зарбаларга дуч келишини гапира бошлаганида бўғилиб кетаредим, чидолмай сўзини бўлдим:

Хо-ош, ёзувчи ака-а, ўзингиз ҳаётда қандай қийинчилик кўрдингиз? Мен сизни биламан: ўн йил олдин кимларнидир мактаб юрардингиз, беш йил олдин худди ўша сўзларингиз билан бошқаларни силаб-сийпай бошладингиз. Элу юрт олдида бурдингиз кетди. Зарбалар дейсиз-аяна уялмай-нетмай!

Лом-мим дейолмади-ку?! Ҳаммасини кабинетда ўтирволиб бичиб тўқийверган. Ҳалиги ғоялару қарашларни ўзига жо этган ҳароратсиз романдан Хужа Насриддин ҳақидаги бирорта латифа кўпроқ завқ, озуқа беради одамларга. Латифада уларнинг кўнглидаги гап топиб айтилади. Унда киноя бор, халқ донолиги яширинган...

Шундай қилиб десанг, Муродхўжа амаким томошага отамни ҳам эргаштириб келган экан. Унинг ҳам кўзларидан шашқатор ёш оқибди. Спектаклдан таъсирланган, мени кўрган...

— Оддий бир деҳқон боласига шунча иззату ҳурмат, олқишлар! Халқ учун, юрт учун нимадир қилибди-да! Одамларнинг кўнглидан жой топибди-да!.. — отам шундай деб мени кечирибди. Устозим Маннон Уйғур:

Бўлмаса саҳнанинг Мажнун шайдоси,

Бўлмагай актёрнинг меҳригиёси, — дегувчи эди.

Ушанда билдимки, халқнинг, оддий одамларнинг кўнглини санъатдан битта-иккита саёқ отарчи ҳам қолдириб юбориши мумкин экан. Мени отам, «бўлса ўшалар қатори артист бўлади-да», деб ўйлаган эканлар. Уша пайтларда «артист» дейилса одамларнинг лабларида истеҳзоли табассум пайдо бўларди. Отарчилар, саёқ артистлар, истеъдодсиз, талантсиз кимсалар халқнинг маънавий ўсиб-ўлғайишига, гўзалликдан завқланиш туйғусини тарбиялашига салбий таъсир кўрсатади.

Халқ кўрсакси, саҳнада қип-қизил ёлғондан тўқилган спектакль намоийш қилинмоқда. Халқ эшитсаки, тутуриқсиз, маъносиз қўшиқларни телевизор, радиода баралла бўкиришяпти. Халқ ўқисаки, ўқиган китобида бирорта рост; ҳақ сўз йўқ! Ҳафсаласи пир бўлади кўяди-да одамларнинг!..

Шукур оға ўйчан қиёфада:

— Одам покиза туғилади. Покизалигича қолиши керак. Айниқса, санъаткорлар. Улар биринчи навбатда инсон бўлишлари лозим! — деди-ю отарчилар ҳақида бошқа сўз айтмади.

Тўғрироғи, сўз дейишни ўзига эп кўрмади.

— Санъатни тақлид ўлдиради! — панжаларини ёзиб, бармоқлари орасига синчиклаб тикилади. — Юзлаб тақлидчилар аравасини судраб, умргузаронликларини ўтказиб юраверишади-ю, ҳақиқий санъаткорлар бир четда қолиб кетишади баъзан. Бу санъатни тушунмасликдан, — Шукур оға панжаларини тугади.

Кўз ўнгимга беихтиёр кафтларини тиззалари кўзига тираб ўтирган Юсуф Ялангтўш келади...

III

**Агар ўлсам, мени асло қаро тупроқдин ахтарманг,
Яшармен аҳли ориф кўнглини мангу макон айлаб...**

Жалолиддин РУМИЙ

...Ҳаётингиздаги бахтли дамлар дейсанми?! О, кўп бўлган! Ижро этишим лозим бўлган бирор ролни ўйлаб юрганимда, саҳнага чиққанымда, ёш актёрларнинг муваффақиятларидан қувонганимда...

...Юсуф Ялангтўшни саҳнага олиб чиққан пайтларим эди. Томошадан сўнг саҳна ортида одам тўлиб кетди. Улар орасида Чингиз Айтматов ҳам бор эди.

— Шукур оға, Ялангтўш образи устида қанча вақт ишладингиз! — деб сўради у иккимиз танҳо қолгач.

Айтдим. Кўнглим тўлмаяпти, яна ишлайман, дедим.

— Шу ҳолича ҳам Ялангтўш — ҳақиқий ўзбек! — деди у.

Мен учун бундан ортиқроқ баҳо йўқ эди. Лекин, ҳақиқатдан ҳам Юсуф Ялангтўш янада соддароқ, халқчилроқ бўлиши лозимлигини ўйлаб юрардим. Орзу қилардим. Унинг ҳар бир ҳаракатини, гап-сўзини доимо ўзимча таҳлил этардим. Кичик бир деталь. Юсуф Ялангтўш бир жойда: «Хоҳласам у ерга бораман, хоҳласам бу ерга бораман» — дейди. Бу гапни айтаётганимда қандайдир хижолат чекардим. Уйлаб юриб-юриб, бир гал «хоҳласам ақа, хоҳласам бақа бораман», деб айтиб юборганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Қувончдан теримга сифмаганман ўшанда.

Юсуф Ялангтўш образини талқин этган Шукур Бурҳон шаънига кўп мактовлар айтилди. Газеталарга ёзишди. Журналларда чиқди. Бироқ, ижромга энг яхши баҳони болалар беришган. Ҳа-а, болалар беришган.

Республикамиз областлари бўйлаб сафарда эдик. Чекка кишлоқларнинг бирида санъаткорлар билан кетаётган эдим. Ортимиздан эргашган қора-қура, паст-баланд, оёқлари чангдан ёрилган, юзларини темирлатки босган болалар бир-бирларини туртишар, менга имо қилишарди:

— Қара, Юсуф Ялангтўш!

— Йўғ-э?!

— Қўйсанг-чи ёлғонингни!

— Юсуф Ялангтўш ўлган-ку?!

— Улмай қолган кўринади, — деди ҳалиги менинг Юсуф Ялангтўш эканлигимни пайқаган бола ҳам ҳайрон, ҳам хафа бўлиб. — Яхшироқ қарасаларинг-чи?!

— Тўғри, тўғри, Юсуф Ялангтўш экан! — болалар дарров уни қувватлашди.

— Юсуф Ялангтўш! Ялангтўш!!! — дея чувиллашди.

Болакайларнинг овозини эшитиб каттаю кичик югуриб чиқишган, улар ҳам бир-бирларига:

— Юсуф Ялангтўш! Юсуф Ялангтўш! — деб пичирлашган, шивирлашган эдилар.

Мен атрофимни қуршаган халқимга жилмайиб қарардим. Кўзларимдан ўз-ўзидан ёш қўйиларди.

Мен — Шукур Бурҳонман. Халқимнинг фарзандиман. Отам ҳам, онам ҳам, ғамдошу сирдошим ҳам жонажон ўзбек халқим! Буни ўшанда янада теранроқ ҳис этдим. Халқим мени — Шукур Бурҳонни яхши кўраркан. Улар ўз жигарбандлари Юсуф Ялангтўшни яхши кўришаркан.

Ушанда учрашув бўлди. Мени таништиришаётиб:

— Бу киши Юсуф Ялангтўш ролини ўйнаган актёр Шукур Бурҳонов бўлади! — дейишди.

— Барибир Юсуф Ялангтўшга жуда ўхшар экан, — деди бир чол. Роса кулдик.

Рост гап, кўпчилик санъаткорлардан хафа бўлиб кетдим. Халқнинг орзу-умидию юрагидаги гапни топиб айтиш ўрнига хонага қамалиб олиб, асар тўқиётганларидан хафа бўлдим. Халқдаги соддалик, тўпорилик жўнгина нарса эмас. Қанча-қанча доноликлар яширинган унинг замирида.

Унлаб Юсуф Ялангтўшлар, юзлаб Ялангтўшлар керак ҳали ўзбегим юраги қабатларидаги туйғуларни оламга кўрсатиш учун!..

IV

Шайх Саъдий. Ҳикоят. Бош яланг ва оёқ яланг бир пиёда мусофир Ҳижоз қарвони билан Қуфадан келиб бизга қўшилди. Унинг ҳеч нарсаси йўқ эди. Лекин виқор билан қадам ташларди.

Туя минган бойлардан бири унга деди: «Эй дарвиш, қаёққа борасан, йўл оғир, йўл машаққатига бардош беролмай ўлиб кетасан, қайт орқангга». Дарвиш унинг гапига қулоқ солмай йўлида давом этаверади. Қарвонимиз Наҳлаи Маҳмудга етганида бояги туя минган бой оламдан ўтди. Дарвиш унинг ўлиги тепасига келиб деди: «Мен пиёда юриш машаққатидан ўлмадим-у, сен нор туяда юриш роҳатидан ўлдинг!»

...Саҳнада янги бир актёр пайдо бўлди. У сал-пал муваффақият ҳам қозонди дейлик. Хўш, нима бўпти? Дарров шов-шув кўтаришади. Газеталарга ёзишади. Йўқ сифатларини топишади. Бундай қилмаслик керак-да! Санъат йўли, санъат довонлари... э-ҳе...

Санъаткор ҳам қийинчиликларни кўриши керак. Ҳис қилиши керак. Сиртдан тинч кўринса-да, ичдан дарёдай тўлғониб турсин. Уни бирданига чўққига чиқариб қўйиб бўлмайди. Шундай қилинса, оғзига келганини айтиб бақираверади. Чиқсин ўзи. Тирмашсин, изтироб чексин. Озгина ютуғидан ҳам олам-олам қувонч олсин. Чўққининг ўзидан ҳам кўра унга чиқиш йўлидаги курашлар, заҳматлар, изтироблар завқлидир.

Баҳор, Киши юрагига сиғмаётган ҳиссиётлардан ҳаприқиб кетади. Шукур оға «Қорасув» мас-сивидаги ҳовлиси дарвозаси олдида тик турганча бир қўлини чўнтагига суқиб сигарет чекарди. Бе-парводек кўринарди. Айни пайтда қалбида яхши, бўлиқ бир гап етилаётганга ўхшарди. Бироз паришонхотир.

— Қара, кўряпсанми? — Кечқурунги офтобнинг тиғдай нури тушиб турган ариқ бўйига ишора қилди у.

Ўт-ўланлар...

Ҳеч нарсага фаҳмим етмади.

— Яхшироқ қара, қурибди!

Дарҳақиқат, тиғиз ўсган ўт-ўланларнинг бир қисми қуриб, қовжирай бошлаган эди.

— Ҳа-а, қурибди! — Шукур оға таассуф билан бош чайқади. — Қуёш нури ҳаддан зиёд кўп теканидан...

Нима демоқчи бўлаётганини шундагина англадим.

— Йўғ-э, Шукур оға, бошқа нарсадан қуриган кўринади.

— Хўп деявер. Томири нимжон, мўл-кўл офтоб нурига дош беролмаган...

У ўз фикрининг тасдиғини топганиданми, бошқа нарсаданми, билмадим, Ялангтўшона самимий кулди...

...Санъаткорда иккинчи нафас бўлиши муҳим. Узоқ масофага чопаётган аскарлар учун қанчалик зарур бўлгани каби. Биринчи нафасдаёқ бўғилиб, йиқилиб, майда-чўйда ўй-хаёлларга андармон бўлиб қолмаслик керак...

...Санъаткорга ҳамма вақт оғир. Уни тушунишмаганда, ижод қилолмаганида асабийлик бошланади. Осон бўлганида ижод аталмасди-да!

Уйга толади.

Шукур оғанинг сукутидан кишининг кўз ўнгида ғалати манзаралар жонланади, манзараларким, унинг фикрларининг жонли сувратидай...

Кун найза устида. Қиздиради. Пешонангдан, юзларингдан оқаётган маржон-маржон терларга оёғинг остидан кўтарилаётган чанг чўғдай ёпишади. Қоп-қорайиб қотади.

Бу йўл сарҳадлари ўрмонларгами, кўм-кўк арчалари томиридан булоқ-булоқ сувлари тошиб қайнаётган пок туйғулар гўшаси юксак тоғларгами, ёхуд на бошию на охири кўринадиган ҳалокат саҳросигами, чангалзорларгами туташлиги ноён.

Осмон ҳамишагидек. Қуёш ҳамишагидек. Барглари учида тилларанг жило — Қуёш ёғдулари ўйнаётган дарахтлар ўша-ўша. Санъаткоргина ёлғиз юрагини қуёшу осмонга, дарахтлару гиёҳларга бўлиб-бўлиб берганича бошқача ҳолатларга, бошқача туйғуларга берилади. Бъзан ўзини аскарларга қиёс этади. Аслида аскарлардан ўзгачароқ. Улар ўн-ўн беш чақиримни белгиланган муддатда босиб ўтишолмаса эртасига яна югуришади. Уларнинг ою юлдузлар билан ҳам ишлари бўлмайди.

Юрак биринчи марта азобга ташланганида қўрқоқ вужуд уни тезроқ олиб кетишга ҳаракат қилади: «Тамом, силлам қуриди, бир қоп суякман энди. Кетайлик яхшиси. Бизга нима зарурати бор...»

Ана шунда иккинчи нафас очилмаёқ ортга қайтадилар. Ҳаммаси барбод бўлади. Шармандалик пешонасига ёзилмайди. Мерос ҳам эмас у.

Шармандалик Виждон ва Руҳни азобга қолдириб, юракнинг устига минг йиллик «қолдиқ туйғулар»дан (М. Ю. Лермонтов) тош бостириб вужуд оғриғига таслим бўлишдир.

Жангчи оёқлари қабараётганига, терилари шилинаётганига қарамай чопади, югуради. Кифтидаги масъуллик олдида ҳар қандай вужуд оғриқлари арзимасдир. Жангчи ўн икки қақиримни ўз вақтида босиб ўтолмас ҳалок бўлади. Ўзи учун яшаб ўзи учун ўладиганларнигина вужуд оғриқлари олиб кетади.

Жангчилар ўзлари учун ҳалок бўлишмайди.

Дарахлар, гиёҳ, тупроқ учун; беғубор эсан шамол, маъсум аёл — она, сингил дея яшайди улар. Зил-замбилдек оғирлашган оёқларини зўр-базўр судраб босишаётган заҳматкашларга табиат куч бағишлайди. Иккинчи нафасни ато этади.

«Ёзувчилар баъзан театр биноси атрофида айланиб-айланиб, ичкари киролмай кетишади», — деди Шукур Бурҳон киноя билан.

Бу «Сикстин мадоннаси» дан тортиб Левитаннинг бетакрор манзаралари акс этган асарлари юзасига қўнган чангга тикилишга ўхшайди.

Чанг, чанг...

Ва охишта тегизилган бармоқлар. Бармоқлар таажжуб билан тегизилгану дарров тортиб олинган. Кимнингдир ўта назокати, кимнингдир ўта қўполлигидан чанг пардалари қаватма-қават бўлиб бораверган. Кимдир болтасини қўйиб, кўзойнагини излаб кетганга ўхшайди...

Йўлга чиққан одам бармоқларидангина эҳтиёт бўлади...

Тасаввур этинг, бир гуруҳ аскар кенг майдонга чиқволиб чопа кетишди. Уларни ҳар қадамда кузатиб туришади. Ҳатто алоҳида қўйилган одамлар ҳам бор. Энг ожиз одам ҳам биринчи нафасда чопа олади. Шу боис, йигирмата биринчи санъат намунасида озми-кўпли нималарнидир топамиз. Уч-тўрт чақиримдан сўнг ҳолсизлик, парокандалик бошланади. Кимдир юк машинасига чиқиб олишни кўзляпти, кимдир йўлини қилиб масофани қисқартирмоқчи. Жангчилар ҳолсизланган, шерикларини елкаларига кўтариб кетишади.

Санъаткорлар-чи?

Кимнидир елкада кўтариб ёҳуд кимнингдир елкасида ўтириб кетиш уларга манфаат келтирмайди. Жанг майдонида ҳамма нарса очиқ-ойдин: бугун сен кўтармасанг, эртага ўзинг илтижолу боққанингда ерда чўзилиб қолишинг мумкин. Санъат майдонида эса кўп нарсалар хуфёна.

Парокандаликдан сўнг қолганлар иккинчи нафас билан кета бошлашади. Йўл барибир машаққатли, азобли. Л. Н. Толстой дастлабки пайтларда ёзиш учун қанчалик қийналган бўлса, кейинчалик ҳам шунчалик машаққат чекканини беҳудага эътироф этмаган ахир.

...Санъаткорга ҳамма вақт оғир, — Шукур оғанинг сўзлари хаёлимдан нари кетмайди. — Нафаси қуриб қовжираганида у бутунлай бу даргоҳни ташлаб кетади. Ҳаммасидан оғири шу. Иккинчи нафаси очилса-чи?! Ўз йўлини топишга илк қадам бўлади!

V

**Аввал фаолият бўлган эди.
ҲЕТЕ.**

Шукур оға ҳаяжонланиб, катта қизиқиш билан футбол томоша қиларди.

— Ke! — У кўзларини телевизор экранидан олмаган ҳолда менга жой кўрсатди. — Утир!

Уйин тугагач:

— Ажойиб-ажойиб! — дея хитоб қилди.

Шукур оға майдонда қайси футболчи эмин-эркин, қайсиниси қисиниб, қимтиниб ҳаракат қилишларини берилиб кузатарди.

...Аброр билан «Бой ила хизматчи» даги Гофир ролини галма галдан ўйнаганмиз: Маннон Уйғур режиссёрлик қиларди. Саҳнага менми, Аброрми, ким чиқсаям: «Юришни ўрган, саҳнада юришни ўрган!» — деб, бизни тўхтатиб кўярди, гапиртирмасди. — Эркин ҳаракат қила олиш жудаям муҳим. Ҳаракат фикрни туғдиради. Ана шундай!

«Ҳаракат фикрни туғдиради!»

Бу гапни бутун бир актёрлар мактабининг қўлланмасига айлантирса бўлади.

VI

Ун ой элти онам-а,
туғди элимга шуҳрат учун.

Олтинкўл биринчи ёдномаси

...Саҳнага чиқадиған куним бошқача бўлиб юраман. Эрталаб соат бешдан театрга бориб оламан. Саҳнада у ёқдан-бу ёққа юраман: ўйлайман, ҳаяжонланаман, юрагим қинидан чиққудек дук-дук ура бошлайди. Юрагинг ура бошладими, муваффақият қозонасан. Мана, Тешани олайлик. Ўзи яхши актёр. Нимадир етишмаётгандек туюлади унда. Бир кунни саҳнага чиқишидан олдин тўхтатиб, беихтиёр қўлимни кўксига, юрагининг устига қўйдим. Дукурлаб урмайди.

— Юрак уриши керак-да! — дедим Тешага.

Ёқуб бўлса баъзан ўқишга берилиб кетади. Уқимаслик керак-да! Берилиш керак! Уйнаш керак!

...Театрга борсам, «Отелло»ни қўйишяпти экан! У-ху! У-ху! Саҳнада Отелло, залда ярим одам гаплашиб ўтирибди! «Отелло»да-я!

Кейин Шукур оға Отелло ролини ўйнашга ҳатто ўзи жазм этмаганини, Аброр Ҳидоятовдан сўнг бу ролда саҳнага чиқиш аҳмоқликдек бўлиб туюлганини айтди. Аброр Ҳидоятов ҳақида сўзлаб кетди. Шукур Бурҳоннинг Аброр Ҳидоятовга бўлган муҳаббати сингари улуғ муҳаббатни учратиш қийин. У дўсти, устози... Ҳамиша, ҳамиша у тўғрисида гапиради! Ўзидан ўзи бироз хижолат чекаётгандек ҳам... Сабаби аён: камтарлик ва ўзига юксак талабчанлик!

— Аброр кетди-ю, санъатимиз катта йўқотиш қилди! — дейди хўрсиниб.

...Ўзбек боласининг ҳаммасида Отелло қони бор. Бироқ, Аброр Ҳидоятовдек Отелло йўқ! У жазава билан ўйнади. Касаллиги бор эди. Юлий Цезар, Муҳаммад, Достоевскийда — ҳамма улуғ зотларда бўлгани каби унинг ҳам руҳий касали бор эди. Саҳнада ўзини унутарди. У артистмас, даҳо эди! Отелло ролини ўйнаман деб, Отеллосифат бўлиб юрганими кўриб:

— Шукур, Отеллода ўйнамоқчимисан? — деганди.

Юрагим така-пука бўлиб кетди. Йўқ, мен Абрордан ўтказолмайман, асло Отеллони ўйнамайман! Аммо, бу ролни палапартиш саҳнага олиб чиққан актёрни ҳам устозимнинг ҳаққи-хурмати кечирмайман!

Шукур оға хомуш тортиб қолди.

— Юр, маҳалла чойхонасига чиқиб келайлик, — деди ўрнидан туриб. Чойхонада маҳалла комитетига кимни раис қилиб сайлаш тўғрисида қизгин баҳс кетарди.

— Фалончини сайлаш керак, ичмайди! — деди кимдир.

— Йўғ-э, пистончи бўла қолсин, министрликда ишлайди.

— Ундан каттароқ одамлар ҳам бор қўямиз десак.

Шукур оға миқ этмасди.

— Узингиз бир нима денг, Шукур ака, — деди ўрта ёшлардаги бир киши.

— Мен нимаям дердим, — Шукур оға кўлидаги хасни синдираркан, уларга бир-бир қараб чиқди. — Шундай раис сайлаш керакки, у министрми ёки оддий колхозчими, академикми ёки оддий ишчими, энг аввало инсон бўлсин!

Ҳамма уни маъқуллади: хижолат чекканлар ҳам, чекмаганлар ҳам.

Қайтишимизда гапдан гап чиқиб Шукур оға Шекспирнинг «Юлий Цезар» трагедияси ҳақида сўзлаб қолди.

— Сиз трагедиядаги Брут ролини ижро этгансиз, — дедим унга.

— Ҳа-а, Брут энг катта образ. Унинг кўзларида Рим акс этарди!

Беихтиёр Шукур оғага ўгириламан: ажиб бир ўхшашлики топанам. Ўз халқининг жони-дили бўлган актёрнинг кўзларида ўзбек юрти, бу юртнинг ташвишу қувончлари акс этарди! Ўзбекистон акс этарди Шукур Бурҳон кўзларида!

VII

Бу мангу тошимдир.

Чакўл ёдномаси.

Улуғ актёрнинг миллионлаб мухлислари, чеҳрасини кўрган заҳотиёқ ўз элу юртига, унинг кучу қудратига ишончи чандон ортадиган муҳибларининг юраклари зирқирарди. Ўзбек халқининг шухратини оламга ёйиш учун ҳеч қандай сохта доно ва файласуфона гапларнинг ҳожати йўқ, унинг характерини, осмондай кенг, меҳмондўст юрагини содда, самимий сўзларда, хатти-ҳаракатларда кўрсатиб бериш кифоя эди.

Даставвал, Абдулла Қодирий ана шундай санъаткор эди. Гарчанд у мавзун «Яқин ўтмишнинг энг қора, ҳазин кунларидан» олган бўлса-да, биз Кумушбиби сиймосида ор-номус тимсолига айланиб кетган ўзбек аёлини кўрамиз. Бу аёлга замонлар чархи айланавериб-айланавериб, тараққиётнинг юқори поғонасига кўтарилганда ҳам бутун башарият тавоб қилса арзийди.

Санъаткор ҳақида гапириш, унинг ижоди хусусида ҳукм юритиш анча хижолатли иш. Бу худди сени истамай турган кишининг эшик турмини бузиб киришга ўхшайди. Аксарият таңқидчилар ва санъатшунослар ана шундай эшик турмини бузишга мойилдирлар.

Бекиёс шон-шухрат эгаси бўлмиш француз ёзувчиси Ги де Мопассан ҳақида Ренар: «У ўз ҳаётини биздан пинҳон тутарди», дейди. Мопассан шахсий ҳаётига, наинки шахсий ҳаётига, ижодий ишига аралашмоқчи, ҳакамлик қилмоқчи бўлганларни судга беришдан ҳам тоймасди.

Қизиқ-да, ҳамма адабиётнинг, санъатнинг билимдони деб санайди ўзини. Турли йўл-йўриқлар кўрсата бошлашади. Баъзилари кишининг жиғига тегадиган маслаҳатлар беришади.

Мопассан эса ўз асарини бевосита қалбининг бир парчаси деб билар, уларнинг ришта-томирларига заҳм етказмай, эҳтиёткорона муносабатда бўлиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермасди. «Қалбдаги миллату элат»нинг тилини тушунмоқ учун эса ўша ёзувчи кайфиятида бўлиш лозим эди.

Адабий маҳаллада бир гуруҳ «ҳамма нарсани биладиган»лар бор. Улар ўз билимларини шундай тақомилга етказганларки, қаердан эшитган, қандай ўрганишган, ҳайрон қоласан. Бундайлар ҳақида Федор Михайлович Достоевский ўз замонида «тирсаклари доимо йиртиқ ҳолда юради» дейди ва «Телба» романида «ҳамма нарсани биладиган» Лебедев образини улкан истеъдод билан чизиб беради.

«Ҳамма нарсани биладиганлар»нинг бировга зарари тегмаётгандек кўринса-да, улар санъат, фан ниқоби остида иш кўришса оқибати фожиа бўлади. Бу ниқоб остида ҳақиқий башараларини беркитишнинг уддасидан чиққанлар ҳам талайгина. Улар қайси бош муҳаррирнинг баланд курсидаги қайси мансабдорга қондош-қариндошлиги-ю, қайси улуғ шахснинг қандай жабр-зулмлар кўрганлигини беш панжадай бишилади ва худди ана шу нарсани халқ оmmasига зарурий факт сифатида етказишдан ҳам тойишмайди. Улар яна таниқли одамларнинг «оилавий фожиялари» ҳақида тўлиб-тошиб гапиришади, бошларини сарак-сарак қилишади, афсусланган бўлишади. Бахт ёхуд бахтсизликларини ана шу мезон билан ўлчаб беришади.

Мавриди келди, айтиш керак, ўлим тўшагида ётган актёр учун «Актриса нега йиғлади?» мақоласи бениҳоя оғир бўлди.

Шукур Бурҳон орамиздан кетди.

Кимдир виждонсизлиги, кимдир сурбетлиги, кимдир унинг юрагига беҳуда етказиб қўйган озори билан унинг ўлимига оз-оздан «ҳисса» қўшди.

Хўш, улар бугун қандай бош кўтариб юришади? Виждон, орият, номус ҳақида сафсаталар сотгандан, аввало бу азиз туйғуларни юракда гавҳар донасидек асраб-авайлаш керак эмасмиди? Улуғ шахсларни қандайдир майда манфаатларга, ихтилофларга аралаштиришни, ўшаларнинг қурбони қилиб юборишни халқ кечирмайди.

Шукур Бурҳон орамиздан кетди.

Уша тун кўк тоқидан порлоқ бир юлдуз узилиб тушди-ю, тилларанг из қолдирганча, қайлар-гадир маҳв бўлди.

Эртаси кун қишлоғимиздаги Полвон тоғани учратдим. У жўмард, танти одам. Халқ ривоятларию афсоналарини кўп билар, қўшиқ айтганда ҳам эскичасига «катта ашула»лардан оларди.

— Жиян, шу-у, Шукур Бурҳонга қойил қоламан-да, — дерди у. — Боплайди! Юсуф Ялангтўш ўзимизнинг Эсонкул девкорга ўхшайди-я! Шу-у дейман, ўзиям бизга ўхшаган, халқим, элим деган одам-ов! Одамнинг юзига бир қарашдаёқ билиш мумкин.

...Полвон тоғанинг каттакон боши қуйи солинган, хафаҳол эди.

— Полвон тоға, бандалик! — дедим мен ҳам бош эгганча.

У менга ғалати қараш қилди.

— Йўқ, жиян, бандалик деб майда-чуйдалар билан андармон бўлиб ўтиб кетган «банда»ларга айтишади. Шукур Бурҳон... э-ҳа... одам ўзига тасалли беролмайди, жиян.

Тамоман лол бўлиб қолдим. Дарвоқе, шундай эмасми? Дунёда бандаликни бажо келтиришдек осон иш йўқ. Бирок, дунёда инсон бўлиб яшаш оғирдир...

«Шукур Бурҳон менга Абдулла Қодирийни эслатади, — дейди ёзувчи Мурод Муҳаммад Дўст. — Уларнинг ҳар иккаласи ҳам миллий онгимизнинг таркибий қисмига айланиб кетган. Миллат бор экан, улар ўлмайди».

Орадан бир-икки кун ўтгач эса шоир Асқар Маҳкам «Шукур Бурҳон марсияси»ни ёзди.

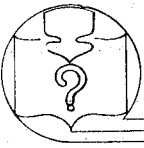
— Узим учун ёздим, — деди у. — Езмасам бўлмайдиган эди...

ШУКУР БУРҲОН МАРСИЯСИ

Шукур Бурҳон эмас, бир ўзбек ўлди...
қирқ минг йил тевалар тўрвасин ҳидлаб,
ойини емириб, кунин келириб,
отасин саночга солиб ўлдирган;
мозий на, гўёки аз рўзи азал
хонақо, мадраса тупрогин ялаб,
на калом, на ҳадис билмаган бир халқ!
Гўёки ўнгиган латталар билан
гоҳ йўргак ясаган, гоҳида кафан.
Гўёки тилидан мосуво, маймоқ,
гарданига «Қуллик» тугросин осган.
Гўёки, бухронлар чангиб тўзғигач,
қаландар Балхий¹нинг далва кулоҳи
пажмурда япроқдек аршдан йиқилиб,
минорлар иррилаб хурганлар итдек.
Сардоба остида чурук балиқлар
суягин қузғунлар ибриқдек чаққан.
Лайлақлар Бухоро шохтутларида
очликдан гўёки таррадек қотган.
Сочлари сиртмоққа мойил аёллар
бозорда сотилиб кўппак нархига
умрбод ҳарамда тиззасин эмган.
Аврупо хуржунин тешиқларидан
тўкилган урфоннинг ялоғин ялаб,
иштонлик бичишни ўрганган мариз.
Силласи қуриган сил тупугидек
шилдираб қуриган баҳру наҳрлар.
Гўёки ландовур эшак сиёқли,
саллали, маҳсили, ковуш, асоли,

қандайдир тасқара мавжудод насли.
Гўёки, ер шарин шохига илган
ҳўкизнинг шохини тилло таниган.
На Урхун, на Қиёт, на Суғд-вахший Шарқ!
На Одам, на Ҳаво, на ҳалол, на ҳақ!..
Шукур Бурҳон эмас, бир ўзбек ўлди...
Бир жовуз устун синди қасирлаб,
бир кампир манглайин қовлади ажин,
бир йигит бошини учирди қилич,
бир чинор қулади қисирғасимон,
бир есир бўғзидан сачради қони,
бир малак номусин ҳидлади шайтон...
Шукур Бурҳон эмас, бир ўзбек ўлди...
Чувалган арқондек сочлари шилта...
Совуқдан тиришган чиллак оёғин
лозими чимдиган мирриқ қизалоқ
ғўзага суяниб йиғлади юм-юм.
Отамлаб, йиғлади шўрлик қизалоқ,
онамлаб, йиғлади шўрлик қизалоқ,
бобомлаб йиғлади шўрлик қизалоқ,
кесилган новдадек бармоғин кўҳлаб,
кетмонин тутаркан, дод солди шўрлик,
ватанлаб йиғлади шўрлик қизалоқ...
Шукур Бурҳон эмас, бир ўзбек ўлди...
Ялангтўш ўзбекнинг тўрт томонидан
маъракага одам айтилмай ҳали,
ва ҳеч ким англамай буюк бухронни,
Тошкент кўмиб келди Шукур Бурҳонни...
Шукур Бурҳон эмас, бир ўзбек ўлди...

¹ Балхий — Жалололдин Румий.

Абдулла Абдураззоқов

БОЗОР ВА НАРХ

Янгиланиш руҳи совет жамияти ҳаётининг барча соҳаларига тобора чуқурроқ сингиб бормоқда. Бу руҳ биринчи галда ҳар бир масаланинг моҳиятини теран англаб етишимиз учун, уни яхлит ҳолда, яъни фойдали жиҳатларини ҳисобга олаётганда зарарли томонларини ҳам эътибордан четда қолдирмасдан тўлиқ тасаввур этишимиз учун кенг имконият яратиб бермоқда.

Шу вақтга қадар бизнинг жуда кўп соҳаларда бир ёқлама фикр юритганлигимиз эндиликда аён бўлиб қолди. Жумладан, тобора кўпроқ қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш мақсадида гигант сув омборлари қуриб, ундан келади дарамадни ўйлабмиз-у, қанчадан-қанча сув омборларда буғланиб йўқолишини, тиндирилган сув тупроқ структурасини ўзгартиришини, қолаверса, Орол денгизи қуриб қолиши мумкинлигини тасаввур этмабмиз.

Пахта етиштириш ва уни йиғиб-териб олишда тийинларни тежаш йўлларини топиб қувонибмиз-у, лекин сифатнинг пасайиши эвазига жаҳон бозорида сўмларни йўқотишимиз мумкинлигини ўйлаб кўрмабмиз. Ёинки, қоракўлчиликда сон кетидан қувиб, салмоқни унутганлигимиз қанчалик қимматга тушгани эндиликда ҳеч кимга сир эмас.

«Хуллас, биз ҳозирги босқичдаги тараққиёт эҳтиёжларидан келиб чиқиб, хўжалик механизмини тубдан қайта қуришга кенг майдон очиб бериш учун социализмнинг иқтисодий шакллари тўғрисидаги тасаввурларимизни янгиллашимиз керак», дейилади М. С. Горбачевнинг КПСС Марказий Комитети июнь (1987 йил) Пленумидаги доклади тезисларида.

Яхлит тасаввур деганда фақатгина бизга фойдали бўлиб кўринган масалаларнинг зарарли томонларини ҳисобга олишгина эмас, шунингдек, бизга зарарли, хавфли бўлиб кўринган иллатларнинг керакли жиҳатларини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик, бошқача айтганда, масалага чор-тарафлама қараш кўзда тутилади. Агар шундай қилинса, бизнингча, ҳар қандай иллатнинг яшовчанлигини таъминлаб турган йўғон илдизи очилади ва унга қарши самарали кураш олиб бормоқ учун тўғри йўл танланади.

Очиғини айтганда, жамиятимизда шу вақтга қадар самарасиз қарши кураш олиб борилган иллатлардан бири олибсотарликдир. Биз билдирмоқчи бўлган фикрлар шу соҳада социологик тадқиқот олиб борган мутахассиснинг илмий мулоҳазалари эмас, балки КПССнинг қуйидан бўладиган танқидий фикр-мулоҳазаларга эътиборни кучайтирганидан, ошкоралик ва демократия вазиятидан илҳомланиб, ўз тасаввурларини ҳурматли журналхонлар билан ўртоқлашишга эҳтиёж сезган оддий бир муштарийнинг мулоҳазалари ҳолос.

«Ҳозир экономикани ривожлантиришни нималар ушлаб турибди? Иқтисодий механизмнинг, бошқариш системасининг самарасизлиги, деб рўй-рост айтавериш керак», дейилади июнь Пленуми тезисларида. Дарҳақиқат, шу вақтгача бизда олибсотарлик жамиятимизга ёт иллат сифатида қораланди ва унга қарши курашни янада кучайтириш зарурлиги қайд этиб келинди. Лекин, очиғини айтганда, ички ишлар органлари ходимлари, қолаверса, бутун жамоатчилик томонидан кенг миқёсда кураш олиб борилганлигига қарамай, олибсотарлик камайиш, барҳам топиш ўрнига, аксинча кўпайиб борди.

Хўш, нега бундай бўлди? Фикримизча, ана шу «нега»ларга тўғри жавоб топа олсак, олибсотарликнинг яшовчанлигини таъминлаб турган асосий илдизлари очилади.

КПССнинг XXVII съездида аввалги съездлардаги каби савдогарчиликка қарши курашни кучайтиришгина эмас, балки уни бутунлай тугатишга эришиш вазифаси қўйилди. Шундан келиб чиқиб, демократизм ва ошкоралик вазиятидан фойдаланиб, мана шу иллатни яхлит тасаввур этишга уриниш, яъни унинг зарарли томонлари билан бирга фойдали қирраларини эътироф этишга интилиш сезилмоқда. Айниқса, марказий матбуот ўз саҳифаларида ана шундай фикр-мулоҳазаларга дадил ўрин бермоқда.

Алексей Черниченко «Дружба народов» журналида (1986 йил, 8-сон) чоп этилган «Савдогар Сиддиқовнинг саргузаштлари» номи очеркида шундай дейди: «Бизнинг савдо тармоғимиз аллақачон ўзининг энг ижтимоий вазифасини — жамият вақтини тежаш вазифасини унутган... Шу тариқа байроғига «вақтни тежаш» деган шиор ёзиғлиқ бир тармоқ вужудга келди».

Назаримда «нега?» сўроғига жавобни биринчи галда ана шу ердан, яъни «вақтни тежаш»дан излаш керак. Тўғри, А. Черниченко мақоласининг бош қахрамони Сиддиқов биз назарда тутган олибсотарлардан эмас. У — хўжалик ҳисобидаги магазиннинг уддабурон ва жонкуяр мудир. Лекин мақоланинг анча-мунча ўринларида умуман савдогарчиликнинг жамият манфаатларига мос тушадиган қирраларига ишоралар мавжуд. Айниқса, «вақтни тежаш» ҳақидаги фикрлар биз кўзда тутган олибсотарлар фаолиятига ҳам тўла мос тушади.

СССР Фанлар академияси социал тадқиқотлар институтининг вақт бюджети сектори аҳолининг савдо ва товар харид қилишга сарфлайдиган вақтини ҳисоблаб чиқиб, бу ишга бир йилда сотувчилар 11,6 миллиард соат вақт сарфлаганлари ҳолда, маҳсулот харид қилувчилар 65 миллиард соат вақтларини сарф қилаётганликларини аниқлабди. Бу фақат навбатда туриш ҳисобига йўқолган вақт. Керакли маҳсулотни излаш учун йўқотилган вақт бунга кирмайди. Излаш учун йўқотиладиган вақтнинг нечоғлиқ кўплиги ҳаммамизга аён. Шундай бўлса ҳам, тасаввурларимизни ойдинлаштириш учун мана бу ҳаётий эпизодга эътибор берайлик.

Рустам деган дўстимиз ўзи шаҳарда яшаса ҳам оилавий пудрат асосида колхоз ерида деҳқончилик қилади. Вақтни тежаш ва жуда кўп ишларга улгура олишида унга эскирган «ГАЗ-21» энгил автомашинаси доимо ҳамроҳ. Душанба кунни ана шу машинанинг орқа йилдираги мой қўйиб юбориб, юрмайдиган бўлиб қолди. Шу кунларда далада ҳосил пишган, автомашина сув билан ҳаводек зарур эди. Автомашинанинг бор-йўғи 56 тийин турадиган мой тутқичи (сальник) ишдан чиққанди. Рустам уни топиш учун олти кун вақтини, таксида юриб 40 сўм пулини сарфлади. Лекин буюм топилмади. Ниҳоят, еттинчи кун Рустам сальникни яқшаба кунни бўладиган ёйма бозорда савдогарлардан топди. Савдогарга икки сўм, яъни, деярли тўрт баробор ортинча ҳақ тўлади. Ана энди инсофсиз савдогарга тўланган 1 сўм 44 тийин устама нархни бекорга кетган олти кун ва сарфланган 40 сўм пул билан, қолаверса, ҳисилга етган зарар билан қиёслаб кўрсак, савдогарчиликнинг яшовчанлигини таъминлаб турган бир илдиш очилади. Демак, савдогар одамларга қайси буюм қачон ва қаерда қанчалик зарур эканлигини ўта сезгирлик билан аниқлай олади ва шу буюм мамлакатимизнинг қайси бурчагида чанг босиб ётган бўлмасин, машаққат чекиб бўлса ҳам уни топиб келади. Шу жиҳатдан қараганда олибсотар маҳсулот реализациясининг активлашувига сезиларли ижобий таъсир кўрсатади. Бизнинг тасаввуримизга ўрнашиб қолганидек, одамларни таламайди, аксинча, маълум даражада уларнинг вақтини ва пулини тежайди.

Бизга ахир олибсотарлар зарур маҳсулотларни улгуржи сотиб олиб, аста-секин пуллаш учун ғамлаб қўймасалар, ҳамма нарса магазинларда бемалол бўлар эди-ку, деб эътироз билдирилиши мумкин. Аслида, бундай тасаввурлар олибсотарларга қарши олиб борилган таъшиқотлар натижасида туғилган, чўнқи олибсотар биринчи галда зарур маҳсулотлар (масалан, нон, туз, гугурт, кир совун кабилар) билан эмас, балки, таҳчил маҳсулотлар билан савдо қилади. Агар олибсотар бўлмаса, у сотадиган буюмларни фақат тасодифан устидан чиқиб қолган тақдирдагина магазинлардан навбатда туриб харид қилишингиз мумкин. Акс ҳолда, агар тасодифан устидан чиқиб қолмасангиз, бу буюм сизга қанчалик зарур бўлишидан қатъий назар, уни излаб топа олмаимиз. Демак, савдогар харидорни у излаган маҳсулот билан таъминлашни гарантиялайди.

Чуқурроқ тадқиқ этилса, олибсотарликнинг яна кўплаб ана шундай қирралари очилиши мумкин. Лекин биз вақтни тежаш мақсадида шу далиллар билан қифоланамиз. Қолаверса, Ульянов область ижроия комитети ички ишлар бошқармаси ОБХСС бошлиғи Д. Ефимов «Литературная газета»да (1987 йил 29 апрель) эълон қилинган «Бозор ҳангомалари» («Базарная история») сарлавҳали мақоласида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан савдо қиладиган олибсотарлар фаолиятининг ижтимоий фойдалар қирраларини ҳаётий мисоллар воситасида атрофича исботлаб берган. Биз унинг бу борадаги дадил фикрларига тўлиқ қўшиламиз ва экономикаимизни бошқаришни қайта қуришда бу фикрларни ҳисобга олиш фойдали бўлар эди, деб ҳисоблаймиз.

Юқорида масаланинг фойдали жиҳатлари хусусида фикр юритганда унинг зарарли жиҳатларини қўздан қочирмаслик зарур, деган эдик. Лекин, биз ҳозир олибсотарликнинг зарарли қирралари тўғрисида фикр юритиб ўтирмаймиз. Бу ҳаммага аён ҳақиқат. Олибсотарни қанча мақтамайлик, бизнингча, унинг салбий жиҳатлари тарозини босиб кетади. Олибсотарни мақташимиздан мақсад эса унинг яшовчанлигини таъминлаб турган асосий илдишларни илғаб олиш эди, холос. Назаримда биз бунга эришдик.

Юқорида шу вақтга қадар олибсотарликка қарши самарасиз кураш олиб борилганлигини таъкидладик. Нима учун самарасиз? Бу саволга жавоб топиш учун бир зум олибсотарни — сотувчи, харидорни эса — олувчи қиёфасида кўз олдимизга келтирайлик. Бизнинг тезис: агар олувчи бўлса, сотувчи ҳамма вақт бўлади. Ҳа, агар олувчи бўлса, ҳар қанча тақиқланмасин, ҳар қанча таъқиб қилинмасин, барибир сотувчи фаолият кўрсатаверади. Яъни, эҳтиёж бирламчи, таъминот эса иккиламчидир. Шу вақтга қадар олиб сотарларга қарши олиб борилган курашнинг самарасизлиги шундаки, олувчи билан деярли қизиқмаган ҳолда, сотувчини йўқотишга ҳаракат қилинди. Лекин, олувчи мавжуд экан, барча ҳаракатлар беҳуда кетаверади. Масалан, 70-йиллардан бошлаб (ўз томорқанг-да етиштирилган-етиштирилмаганлигидан қатъий назар) Ўзбекистондан қардош республикаларга сабзавот, полиз экинлари ва мевалар олиб бориб сотиш тақиқланган эди. Аслида бу борада дурустроқ амалий натижага эришилмади. Мамлакатимизнинг узоқ Сибирдан тортиб Болтиқбўйи республикаларигача бўлган барча шаҳарларидаги бозорларда ўзбекистонликлар деярли узлуксиз савдо билан шуғулланаверади. Мана, олти йил аввал Новосибирск шаҳрига помидор олиб борган бир киракаш шофёрнинг ҳикояси: «Тўрт минг сўмга келишдик. Мол эгалари менга икки минг сўм бериб, қолганини манзилга етганда олсан, дейишди. Узлари поездда жўнаб кетишди. Автоколонна бошлиғи мендан беш юз сўм олиб машинани ўн кун муддатга берди. Лекин йўлда мени ҳимоя қилиши мумкин бўлган ҳеч қандай ҳужжат бермади. Аксинча: «Мабодо қўлга тушиб қолиб, қутулиб кетишининг иложини қилолмасанг, мен сени машинани олиб қочган, деб эълон қиламан», деди. Мен фақат икки нарсага, яъни чўнтагимдаги пулга ва бу соҳадаги кўп йиллик тажрибамага ишониб, рози бўлдим. Мени тўхтатган дастлабки ГАИ پوستида эски танишим навбатчилик қилаётган экан. Бу гал эллик сўмдан камига кўнмади.

— Бизда ҳам бола-чақа бор, оғайни. Бундан ташқари начайнигимга ҳам чўзиб туришим керак, — деди у.

— Нима, чўзмасанг бошлиғинг сени ишдан бўшатиб юборармиди?

— Бўшатишга-ку бўшатмайди-я, лекин бу постдан олиб, энг жазирама, энг серқатнов чорраҳага «регулировкачи» қилиб кўяди. Бир тийин даромади йўқ, офтобда жижганак бўлиб, кун бўйи «гимнастика» қилишдан бошқа иложинг қолмайди. Бу ерда эса сендақалар бемаза қовуннинг... э, йўқ, босволди қовуннинг уруғидек кўп. Бўлди, йўлингдан қолма. Ана, сендақалардан яна бири келаяпти.

Учраган ГАИ ходимларига пул улашиб, йўлда давом этавердим. Қозоғистон кенгликларига етгач, йўл қолиб, машинани чўлдан ҳайдадим. Барибир қочиб қутулолмадим. ГАИ ходимлари вертолётда қувиб етишди. Икки юз сўмни олиб, яна осмонга кўтарилиб кетишди...»

Биз келтирган ҳикоя эртак эмас, ҳақиқат. Бу факт олувчи мавжудлигига қарамай сотувчининг йўлини тўсиш мақсадида чиқарилган тақиқловчи қарорнинг қанчалик самарасиз эканини исботлайди. Аксинча, айнан ана шу қарор баъзи текнхўрлар гуруҳининг пайдо бўлишига сабаб бўлди, айрим раҳбарларнинг бойишига шароит яратди. Энг ачинарлиси шундаки, бу миллионлаб сўмлар айланиб келиб, олувчиларнинг елкасига тушди. Лекин шундай шароитда ҳам, олувчи борлиги тўғрисида сотувчи ўз фаолиятини деярли узлуксиз давом эттираверди.

Савол туғилиши мумкин: хўш, олибсатарликнинг яшовчанлигини таъминлайдиган илдишлар ҳали бақуваат экан, демак, уни яқин ўртада тугатиб бўлмайми? Савдогарчиликни тугатиш мумкин ва зарур, бунинг учун биринчи навбатда сотувчи билан эмас, балки олувчи билан шуғулланиш керак. Бу энди янада эзгу мақсадлар билан, таъбир жоиз бўлса, экономикамизни бошқаришни тудан қайта қуриш, шунингдек кўплаб маҳсулотларнинг таҳчиллигига барҳам бериш билан боғлиқ муаммодир.

Таклифларимиз дастлаб журналхонларда эртаклардагидек таассурот қолдириши мумкин. Лекин биз баҳоли қудрат фикрларимизни асослашга ҳаракат қиламиз (зеро Москвада А. А. Федоров томонидан очилган кооператив кафе хўрандаларга худди эртаклардагидек хизмат қилмоқда).

Тасаввур қилинг. Шу вақтгача кўрганларингизга мутлақо ўхшамайдиган, фақат таҳчил маҳсулотлар билан савдо қиладиган йирик савдо комплекси кириб қолдингиз. Харидорлар ҳар қалай гажум, лекин ур-сурлар, шовқин-сурон, навбат куттишлар йўқ. Ранг-баранг таҳчил ва ноёб маҳсулотлар ҳўзингизни қамаштиради. Магазин пештоқига ва деворларига шундай мазмундаги рекламалар илинган. «Бизда харидорларнинг истаган маҳсулотлари билан таъминланиши гарантияланади».

Бу савдо комплекси мамлакатимизнинг исталган корхоналари, хўжалик тармоқлари ва базалари билан бевосита алоқа ўрнатиш ҳўқуқига эга. Унинг ихтиёрида зарур ҳисобланган транспорт воситаларининг барча турлари (керак бўлса самолётгача) мавжуд. Комплексида харидорларнинг талабини ўрғанадиган илмий лаборатория иш олиб боради. Юлғичликка йўл қўймаслик учун комплекс фаолияти устидан ишончли назорат ўрнатилган ва ҳоказо...

Энди ана шундай қулайликларга қандай қилиб эришиш мумкинлиги ҳўсусида фикр юритамиз. Мазкур савдо комплексида ранг-баранг таҳчил маҳсулотларнинг керакли миқдорда пештахталарда туриши, харидорларга бемалол танлаб харид қилиш имконияти яратиб берилиши ва улар талабини қондиришининг гарантияланишига эришиш бош масаладир. Бунга қандай эриша бўлади? Бизнингча бунинг ягона йўли мавжуд.

Маълумки, олибсатардан товар харид қилинганда навбатда турилмайди. Сабаби, олибсатар ўзи сотаётган товарга нарх белгилашда ана шу маҳсулотнинг таҳчиллик даражаси билан харидорларнинг харид қуввати орасидаги мувозанатни сақлашга ҳаракат қилади. Бизнингча, мамлакатимизда таҳчил маҳсулотларнинг пайдо бўлишига олиб келган асосий сабаблардан бири ана шу мувозанатга амал қилинмаслигидадир. Биз мазкур савдо комплексида шундай мувозанатнинг ўрнатилишини таклиф этамиз. Савдо комплексидаги харидорлар талабини ўрғанадиган илмий лабораториянинг асосий вазифаси ана шу мувозанатни сақлашдан иборат бўлади. Яъни, бу лабораторияга маҳсулотнинг миқдоридан, савдо комплексининг улгуриш имкониятларидан ва харидорларнинг харид қуввати даражасидан келиб чиқиб товарга янги нарх белгилаш ҳўқуқи берилади. Агар шундай қилинса, узоқ муддат навбатда туриш ёки керакли маҳсулотни излаб топа олмаслик вазияти ўз ўрнини танлаб олиш имкониятига бўшатиб беради. (Чамаси мамлакатимизда узоқ йиллар давом этган гилам таҳчиллигига барҳам беришда маълум даражада шунга ўхшаш усулдан фойдаланилди).

Ана шундай гигант, кўп тармоқли савдо комплексларининг йирик ва ўртача шаҳарларда биттадан ташкил этилиши ва таҳчил маҳсулот ишлаб чиқараётган хўжаликлар биринчи навбатда ана шу комплексларни таъминлаши мақсадга мувофиқдир. Яъни барча корхоналар ва базалар биринчи галда ана шундай типдаги савдо комплексларининг буюртмаларини бажарсин.

Мазкур савдо комплексида харидор эҳтиёжи қондирилишининг гарантияланишига эришиш ҳам ўта жиддий муаммодир. Савдо шундай ташкил этилсинки, сотувчилар «Бу маҳсулот бизда йўқ», дейиш ҳўқуқидан маҳрум бўлсин. Агар уларга «Йўқ» дейиш ҳўқуқи берилса, бу ерда ҳам бор нарсани йўқ, деб устама нарх билан сотиш ва таниш-билишчилик бошланади. Ҳақиқатан ҳам харидор сўраган маҳсулот ҳали таҳчил мол сифатида бу ерга келтирилмаган ёки тугаб қолган бўлса, харидордан уэр сўраб, узоғи билан 15 кун ичида унинг уйига етказиб бериш мажбурияти савдо комплекси зиммасига юклатилсин.

Савдо комплексидаги илмий лаборатория ходимлари харидорларнинг эҳтиёжини ўрғаниш мақсадида бозорларни кезиб, олибсатарларнинг қандай товарлар билан савдо қилаётганликларини аниқласалар ва зудлик билан ана шундай маҳсулотларга буюртма берсалар ҳеч қачон ютқазмайдилар.

Агар олибсатар 10 сўмлик таҳчил маҳсулотни 20 сўмдан пулласса, биз кўзда тутган савдо комплексида бу маҳсулот 12 сўм, нари борса 15 сўмдан сотилади. Натижада олибсатардан товар харид қилувчилар ўз-ўзидан барҳам топади. Олувчи бўлмагач, ўз-ўзидан сотувчи ҳам бўлмайди.

Шундай қилиб, йирик олибсатарлар асосан тугайди. Майда олибсатарлар эса қисман сақланиб қолиши мумкин. Улар озгина чойчақа эвазига узоқ районлардан марказга келишга қўли тегмаганларнинг вақтини тежаш билан шуғулланадилар. Бизнингча, уларга қонун йўли билан патент тўлаб, шундай фаолиятни давом эттиришга рухсат бериш керак ёки бу вазифа савдо комплексининг бирор тармоғи зиммасига юклатилгани маъқул.

Ҳаёт доимо биз уйлаганда кўра мураккаброқдир. Мабодо биз таклиф этаётган тадбирлар амалга оширилса ва ундан кейин ҳам онда-сонда олибсатарларга дуч келинса, у ҳолда уларни таъбир этиш ва жазолашга нисбатан чайқовчиликни келтириб чиқарган сабабини ўрғаниш жамиятимиз учун фойдалироқ бўлади. Чунки, бу ҳодиса савдо системамизнинг қайсидир тармоғида қандайдир камчилик мавжудлигини бизга ўз вақтида сездиради ва иста-истамаса бу камчиликни тезда бартараф этишимизга ёрдам беради.

Янги типдаги савдо комплекси ҳақидаги фикрларимизга шундай эътирозлар бўлиши мумкин:

1. Харидорлар ёмғирдан қочиб, қорға тутилар эканда. Бу савдо комплексининг савдогарлардан қандай фарқи қолди?

2. Бундай йўлдан бориш социализм принципларидан тойиш ва капиталистик системага тақлид эмасми?

Бизнинг фикримизча асло ундай эмас. Савдогар ҳам, қолаверса, капиталист ҳам бирор маҳсулотнинг тахчиллигига барҳам беришдан манфаатдор эмас ва улар ҳеч қачон ўз олдига бундай мақсадни қўймайди. Чунки бундай қилса, унинг ўзига зиён. Маълумки, тахчилликка барҳам бериш учун ана шу тахчил маҳсулотни ишлаб чиқараётган соҳани зудлик билан ривожлантирмоқ керак. Бунинг учун маблағ зарур. Биз тақлиф қилаётган савдо комплекси тахчил маҳсулотларга нарх белгилашда юқорида айтилган мувозанатни сақлаш ҳисобига жуда катта қўшимча маблағга эга бўлади. Шу маблағнинг арзимаган бўлаги савдо комплексида ишни биз айтгандек ташкил этиш учун етиб ортади. Қўшимча маблағнинг асосий қисми эса ана шу тахчил маҳсулот ишлаб чиқараётган тармоқни зудлик билан ривожлантириш ишига сарфланади.

Ҳозир ЎзССР Савдо министрлиги системаси 1108 киши (1985 йилги маълумот) харидорлар талабини ўрганиш билан овора. Лекин улар кўнгилдагидек натижаларга эриша олмаяптилар. Биз тақлиф этаётган савдо комплекси эса харидорлар талабини ўрганадиган муҳим илмий марказ вазифасини бажаради. Агар республика ўн та шундай савдо комплекси очилса, улардаги илмий лабораторияларда ишлаш учун узоғи билан 100 киши етарли деб ўйлаймиз. Демак, бу соҳада ҳам мингдан зиёд хизматчи кучининг тежаллишига эришилади.

Кейинги йилларда Иттифоқимиз миқёсида бозор муаммосига эътибор кучайди. Ҳақиқатан, ўртоқ Горбачев КПСС Марказий Комитетининг июнь (1987 йил) Пленумида таъкидлаганидек: «Бозорда хилма-хил истъёмол моллари ва хизматларнинг кўплиги ҳам меҳнат қилишга кўп даражада рағбатлантиради. Одам ишлаб топган пулига ўзига зарур нарсани харид эта олмаса иш ҳақини пировард натижа билан боғлаш кўнглидаги самарани беролмайди».

Бозор муаммосига эътибор кучайганлиги марказий матбуот саҳифаларида ҳам, республика-миз газета ва журналлари саҳифаларида ҳам ўз ифодасини топмоқда. Тошкентда чиқадиغان айрим газеталар ҳам шаҳар бозорлари фаолиятини ўрганиш, ҳамшаҳарларимизга янгидан-янги қулайликлар яратиш йўлларини излаш мақсадида махсус рейдлар ташкил қилмоқда. Бу рейд материалларида баъзида асосли фикрлар билдирилмоқда, қимматли тақлифлар айтилмоқда. Лекин эълон қилинаётган кўпгина материалларда бир ёқлама, саёз фикрлашлар, сабабиятга қараб эмас, балки оқибатга қараб кенгил хулоса чиқаришлар сезилмоқда. Масалан, газета сабабини очмасдан туриб бозордаги нарх-навонинг кўтарилишидан шикоят қилади, қиммат сотаётган сотувчини инсофга чақиради ёки уни олибсатарликка айблайди. Бозор маъмуриятдан бозорда мажбурий нарх жорий қилинишини талаб этади. Бизнингча бу бир ёқлама фикрлаш натижасидир. Халқимизда «қол-деган билан оғиз чучмайди», деган нақл бор. Худди шу сингари буйруқбозлик, зўрлик билан нарх-навонинг арзонлашувига эришиб бўлмайди. Аксинча, бундай сунъий йўллар нарх-навонинг янада кўтарилишига, қолаверса, сотувчи билан харидор ўртасидаги зиддият кучайиб, кўп ҳолларда жанжалга айланишига олиб келади.

Шу вақтга қадар бозорда нарх-навонинг кўтарилишига тааллуқли бўлган деярли барча айблар олибсатарлар елкасига ағдариб келинди. Бу аслида худди баъзи ферма мудирлари ҳамма айбни бўрига ағдариб қутулганини эслатади. Бундай баҳоналар турғунлик ҳукм сурган йилларда аҳолининг ўринли таъна ва эътирозларида осонликча қутулиш учун баъзи лоқайд мутасадди ўртоқларга керак эди. Эндиликда эса безовталик зарур. Бозордаги нарх-наво кўтарилишининг сабаблари ҳам томонлама тадқиқ этилиши зарурлигини ҳаётнинг ўзи кун тартибига қўймоқда.

Умуман шу нарса маълумки, сотувчи (у деҳқонми, олибсатарми) ким бўлишдан қатъи назар, қимматроқ сотишга, маҳсулотини тузукроқ пуллашга интилади. Айни вақтда у маҳсулотининг ўтмай, туриб қолиши, сифати бузилиши ва натижада ташлаб юборилишидан ҳам манфаатдор эмас. Демак, бозорда савдо қилаётган ҳар бир сотувчи юқорида айтиб ўтилганидек, ўзи тушунган ёки тушунмаган ҳолда битта қонуниятга — харидорларнинг харид қуввати билан бозордаги маҳсулотларнинг сифати ва миқдори ўртасидаги мувозанат сақланишига қараб маҳсулотига нарх белгилайди.

Ана шу мувозанат бозорда бир кунда неча марта ўзгарса маҳсулотнинг нархи ҳам шунча ўзгаради. Натижада бозордагиларнинг маҳсулоти ўтмасдан қолиб ҳам кетмайди, харидорлар ўртасида талашув-тортишув ва навбатда туришларга ҳам сабабчи бўлмайди. Аксинча, худди шу мувозанатнинг сақланиши эвазига маҳсулотларни савдолашиб, танлаб олиш имконияти вужудга келади.

Кооператив савдо системаси ҳам деярли ана шу қонуниятга амал қилади, лекин унда мувозанатни сақлашга мослашишда ҳозиржавоблик етишмайди. Яъни, кооператив тармоқларда савдо қилаётган сотувчилар мувозанатининг ўзгаришига қараб бир кунда бир неча мартаба маҳсулот-нархини ўзгартириш ҳуқуқига эга эмаслар. Натижада баъзи ҳолларда бу тармоқда ёки навбатда туришларни, ёки маҳсулотларнинг ўз вақтида сотилмай, сифати бузилиб қолишини кузатиш мумкин.

Бозор маъмурияти томонидан маҳсулотларга нарх белгилаб бериш ҳолларини ҳам кузатганмиз. Лекин бу қутилган натижани берганлигини ҳали кўрганимиз йўқ. Масалан, эрталаб бозор маъмурияти помидорларга 70 тийиндан 1 сўмгача нарх белгилаб берган бўлса тушдан кейин маҳсулот кўпайиб кетиши натижасида помидорнинг нархи 40-60 тийингача тушиб қолганлигининг гувоҳи бўлганмиз. Ёки, аксинча, бундай зўравонликлар бозорга ғоят сифатли маҳсулот келтирган деҳқонларнинг ҳақли норозилигига сабаб бўлган ҳолларга ҳам дуч келганмиз.

Бундан ўн йилча муқаддам авжи пишиқчилик вақтида қовун харид қилиб учун «Октябрь» бозорига бордим. Бозорда қовунларнинг ўртача нархи (килограмм) 30 тийиндан экан. Кўпчилик харидорлар Хоразмдан келтирган қовун уюмининг атрофида тўпланиб туришганди. Сотувчи қовундан тилимлаб, тотиб қўриш учун харидорларга улашар, шу билан бирга ўз қовунини 70 тийиндан камига сотмаслигини айтар эди. Мен ҳам қовуннинг мазасини кўрдим. Очиғини айтганда, умрим бино бўлиб бундай ширин қовун еган эмасман.

Баъзи харидорлар қовундан сотувчи айтган нархда харид қилишди. Лекин кўпчилик харидор-

лар норозилик билдириб, милиционерни қақириб келиб, «тартиб» ўрнатишни талаб қилишди. Милиционер ҳам қовундан тотиб кўриб эгасига:

— Ҳақиқатан ҳам қовунингиз зўр экан, бозорда нарх 30 тийин, майли сизга 40 тийиндан со-тишга рухсат берамиз, — деди.

Қовун эгаси тутоқиб кетди:

— Нима, сиз менга кетмон чопишиб қўйганмисиз? Ахир мен бу қовунларни кўмма қилиб экканман. Ҳатто уруғи ҳам селитра кўрмаган.

Хуллас, деҳқон қовун нархини камайтиришга рози бўлмади. Милиционер ҳам бўш келмади. Жанжал жиддий тус олгач, сотувчи қовунларини машинага ортиб қаёққадир жўнаб кетди.

Назаримда, ўша куни сифат деб аталмиш ноёб жавоҳирлардан бири чил-чил синди. Шундан бери ўша қовунни кўмсайман, лекин тополмайман.

Бизнингча, агар ўша деҳқонга халал берилмаганда, қовунини 30 тийиндан сотолмаётган бошқа кўплаб сотувчилар уруғ учун унинг қовунидан харид қилиши, натижада келаси йили бозорнинг 5—6 ерида шундай қовун пайдо бўлиб, нархи табиий равишда 50—60 тийинга тушиши, икки-уч йилда эса яна ҳам арзонлашуви мумкин эди. Энг муҳими, сифатга путур етмаган бўларди.

Ҳарбий хизматда танишган бир полкдош дўстим бор. Байкал кўли яқинида (Иркутскда) яшайди. Бир неча марта меҳнат отпускасини биз томонда ўтказган. Унинг таклифи билан Байкалда дам олиш учун мен ҳам бир марта май ойларида уларникига бордим. Дўстим шаҳар бозоридаги ички ишлар бўлимида хизмат қилаётган экан. Биргалашиб бозор айландик. Шунда, ички ишлар бўлими ходимлари ва бозор маъмурияти томонидан картошка сотаётганларга челаги 1,5 сўмдан мажбурий нарх белгилаб берилётганлигининг гувоҳи бўлдим. Бозорда бир челақ картошканинг нархи 2—3 сўмга кўтарилиб кетиб, бу нарса харидорларнинг норозилигига сабаб бўлган экан. Дўстим ўз наздида одамларга кўрсатаётган ғамхўрлиги билан мақтаниб қўйди. Мен унга бозор маъмурияти ҳам, милиция ходимлари ҳам ўзлари сезмаган ҳолда бу тадбирлари билан одамларга ёмонлик қилаётганликларини тушунтирмоқчи бўлдим, лекин фойдаси бўлмади.

— Ҳай майли, ҳозир қўллаётган чораларингизнинг натижасини келаси йил кўкламда кўрасизлар — дедим ўшанда.

Келаси йил кўкламда дўстимдан мактуб олдим. Унинг ёзишича кузда картошка ҳар йилдагидан икки баробар арзон бўлиб кетибди. Лекин, кўкламга келиб, бозордаги картошка билан савдо қилинадиган пештахталар хувиллаб қолибди. Картошка қидирган харидорларнинг сон-саноғи йўқ эмиш.

Масала равшан. Қиш бўйи 40—50 градус совуқда картошка асраб, унинг бир қисмини чиритиб, қолганини кўзлаган нарҳида пуллаб олмаган деҳқонларнинг асосий қисми эндиликда ўз маҳсулотларини арзон-гаров бўлса ҳам кузда пуллаб юборишни маъқул кўрган.

Бизнингча, бозорда бу йил бирор маҳсулотнинг нархи меёридан ортиқ кўтарилса, келаси йил шу маҳсулотни экувчилар кўпаяди, шу йўсинда аста-секин табиий мувозанат жараёни вужудга келади. Бу ишга сунъий аралашувлар эса табиий мувозанат жараёнига салбий таъсир кўрсатади.

Тўғри, кейинги йилларда Тошкент бозорларида нарх-наволарнинг кескин кўтарилиши сезилмоқда. Бунинг қатор объектив ва субъектив сабаблари бор. Биринчидан, шаҳар аҳолиси қисқа даврда икки баробар кўпайди, иккинчидан, шаҳардаги боғ ҳовлилар ўрнини кўпқаватли иморатлар эгаллади. Олинадиган маошлар тинимсиз ортиб бориши натижада аҳолининг харид қуввати ҳам ўсиб бормоқда ва ҳоказо.

Бозорда нарх-наволар кўтарилишининг қатор асосли сабаблари бор экан, демак энди унинг пасайишига эришиб бўлмайми? Бизнингча бунинг қатор имкониятлари мавжуд. Шаҳардаги ҳовлиларда ва областимиздаги томорқаларда етиштирилган, оила эҳтиёжларидан ортиб қоладиган сабзавот ва меваларнинг исроф бўлишига йўл қўймаслик чораларини излаш керак. Нафақат, ҳовлиларимиз, шаҳримизнинг жуда кўп кўчалари олчозорлардан иборат. Бу йил бозорда бир челақ олчанинг нархи 10 сўмдан патсга тушмагани ҳолда, эътибор бериб кузатилса, шаҳримиздаги олчаларнинг ярмидан кўпи (айниқса тепа қисми) териб олинмади. Наҳотки, маиший хизмат кўрсатиш ташкилотларида махсус енгил йиғма нарвонлар ва бошқа меҳнат қуролилари билан таъминланган хизматларни йўлга қўйиш имконияти бўлмаса? Бизнингча, агар ҳовлилардаги ҳамда кўчалардаги сабзавот ва меваларни териб олиб, реализация қилишга кўмаклашадиган шундай мавсумий ташкилот тузилса, маҳсулот эгалари ҳатто тенг шерикликка жон деб рози бўлишди.

Бозорларда нарх-наво баланд, лекин айни вақтда областлардаги кўплаб томорқаларда помидор пишиб, ўтиб кетаётганлигини, бодиринглар сарғайиб қолаётганлигини кузатиш мумкин. Баъзи томорқа эгалари (майли, у деҳқонми ёки хизматчими) бошқа зарурроқ ишлар билан банд. Бир қоп-ярим нарсани сотиш учун бозорга боришга эринади. Эътибор бериб кузатсак қишлоқларда бундай оилаларнинг оз эмаслигига амин бўламиз. Бу борада ҳам биз кўзда тутган ташкилотнинг фаолиятдан фойдаланиш йўллари ўйлаб кўрилса ёмон бўлмасди. Ёки, мана сутни олайлик. Қишлоқларда айрим қолхоз ва совхозлар сут тайёрлаш планлари тўлгунга қадар хонадонларнинг сутини оладилар. План тўлгач эса омай кўядилар. Келаси йилда юқоридаги план белгиланмаслиги учун шундай қиладилар. Оилалар эса бир челақ-ярим челақ сутни нима қилишни билмай қоладилар. Магазинларимизда сут маҳсулотлари етарли бўлмаган шароитда шундай ҳол рўй берапти. Шу ўринда «Литературная газета»да эълон қилинган «Бозор хангомалари» мақоласининг муаллифи Д. Ефимовнинг мулоҳазалари ҳам эътиборга лойиқдир. Д. Ефимов ўз мақоласида исрофгарчиликларни камайтириш мақсадида енгил машинаси бўлган кишиларга ўз хоҳишлари билан воситачилик (олибсатарлик) қилишларига йўл қўйиб бериш масаласини кўтарди. Жамият манфаатларидан келиб чиқиб, ҳолисона ўйлаб кўрилса, бу фикрда жон бор. Агар шундай қилинса, битта енгил автомобиль эгаси беш-олтита майда томорқа эгасининг вақтини тежайди, унинг оила эҳтиёжларидан ортиб қолган маҳсулотларини исроф бўлишининг олдини олади, бозорда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари миқдорининг маълум даражада кўпайишига ҳисса қўшади.

Душанбе шаҳридаги «Баракат» бозори маъмурияти иттифоқда биринчи бўлиб, биз учун қутилмаган ташаббусларини синовдан ўтказмоқда. Бу бозорда деҳқон билан оловчи ўртасида воситачилик (олибсатарлик) билан шуғулланадиган оилавий пудрат кооперативи ташкил этилди. Кооперативга аъзо бўлган оилаларга қишлоқларни айланиб деҳқонларнинг ортиқча маҳсулотларини улгуржи сотиб олиш ва 30 процентгача устама нарх қўйиб бозорда сотиш ҳуқуқи берилган. Улар

кўрган фойдаларининг 10 фоизини давлат ҳисобига ўтказадилар. «Известия» газетасининг мухбирлари бу кооперативнинг фаолиятини кузатиб, бундай воситачилар сотаётган маҳсулотларнинг сифати ниҳоятда юқори эканлигининг ва бу олибсотарлар бозордаги деҳқонларга нисбатан анча арзон нархда чаққон савдо қилаётганликларининг, бозорда нарх-навонинг пасайишига сезилари таъсир кўрсатаётганликларининг гувоҳи бўлишди. Маҳсулотини бундай воситачиларга улгуржи пуллаб мушуқли осон бўлган деҳқонларнинг миқнатдорчилик мактубларини «Известия» ўз саҳифасида ёритди.

Бозорда нарх-навонинг пасайиш ёки кўтрилиши кўп жиҳатдан сабзавот дўконларида сотилаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг сифати ва салмоғига ҳам боғлиқ. Бу масала ўз навбатида қишлоқ хўжалик ходимларининг колхоз ва совхоз далаларида меҳнат қилишдан қай даражада манфаатдор эканлигига бориб тақалади.

1987 йил сентябрь ойида Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти филология факультетининг очиқ партия мажлисида студентларнинг ёзги меҳнат семестри натижалари муҳокама қилинди. Отряд командири ҳисоб берди: «Факультетнинг 250 нафар студенти «ўз арзаси билан, «кўнгилли равишда» Тошкент область Оржоникидзе районидаги «Правда» колхозида ёзги меҳнат семестрини ўтказиб, юқори натижаларга эришдилар, — деди у гурурланиб. — Ёшларимиз колхоз далаларида қирқ кун меҳнат қилиб, студент отрядларининг область мусобақасида биринчи ўринни эгалладилар. Кўчма Қизил байроқ, вимпел ва турли ёрликлар билан мукофотландилар. Уларнинг зарбдор меҳнатлари матбуот, радио ва телевидение орқали бошқа отрядларга ибрат қилиб кўрсатилди. Студентларимизга колхоз кассасидан саккиз минг сўм пул тўланди».

Ана энди ўйлаб кўрайлик. Ҳисоблаб чиқсак, ҳар бир студент ёзнинг иссиғида шанба, якшанба кунлари ҳам дам олмасдан саккиз соатдан меҳнат қилиб, ўртача кунига 80 тийиндан пул ишлабди. Бу унинг кунига уч маҳал камтарона овқатланишига аранг етиши мумкин. Хўш, меҳнат жараёнида тўзиган кийимларнинг ҳақини ким беради? Улар ёмон ишладими? Нега унда студентлар мусобақа голиби бўлишди? Меҳнатларига офаринлар айтилди? Агар бу мақтовлар чин бўлса, нега уларнинг ўртача бир кунлик иш ҳақи 80 тийиндан айланди? Ёки студентлар меҳнатига алоҳида ставка бўйича ҳақ тўланадими? Йўқ, студентларга ҳам колхозчилар билан тенг ҳақ тўланади. Ҳеч ким уларнинг ҳақига хиёнат қилмаган. Бизнингча, бу ерда ҳамма иллат маҳсулотларни йиғиб-териб олиш учун колхозчиларга тўланадиган ҳақнинг озлигида. Масалан, бир кинограмм пиёзни тупроқ орасидан қавлаб олиб, тозалаб, бандини юлиб, қопга жойлаганлик учун бир тийин ҳақ тўланади. Агар шу меҳнат учун икки ёки уч тийин тўланиб, ишнинг сифатига эътибор кучайтирилса қандай бўларкин? Мабодо колхоз бундай ҳақ тўлашнинг ички имкониятларига эга бўлмаса, сабзавот дўконларидаги маҳсулотларнинг сифатини бир мунча кўтариб, унинг нархи икки тийинга оширилса бизнингча харидор ранжимаёди.

Ахир, ана шу харидор колхоз дўқонидаги нархдан икки-уч тийин эмас, балки икки-уч, ҳатто, баъзан беш баравар қиммат бўлса ҳам, сифатли маҳсулот харид қилиш учун бозорга интилоқда-ку.

Бизнингча, шундай қилинса йиғим-терим ишлари аввало колхозчиларнинг ўзларидан ортмайди, ҳашарчиларга зарурат қолмайди.

Бозорларга раҳбарлик давр талабини тушунган, партия ва ҳукуратимизнинг ички ва ташқи сиёсатини яхши хабардор бўлган, деҳқон меҳнатини қадрлайдиган, ҳалол кишилар қўлида бўлиши, у асло сотувчини гўсхўрга айлантиришни ният қилиб олган шубҳали шахслар «ин» қурган жойга айланмаслиги керак. Бозор ортиқча қоғозбозликдан, «қув-қув»дан, бюрократиядан холи бўлиши лозим. Деҳқон бу ерга маҳсулотни қийналмай олиб келадиган, ортиқча чиқимсиз сотадиган бўлсин. Афсуски, бунга ҳали республикамизнинг кўпгина бозорларида эришилгани йўқ. Деҳқонлар бозорга бўлган йўлнинг машаққатидан, бозорга ўрнашиб олган қаллоблардан ҳамон кўп шикоят қилишяпти.

Бир кун Тошкентнинг «Госпитальная» бозорида кўкрагига орден тақиб олиб тарвуз сотаётган бир аёлни кўрдим. Аввалига бу манзара аччиғимизни келтирди, ўзимча аёлни аҳмоққа чиқардим. Кейин яна фикрим ўзгарди. Аёлнинг ёнига бориб, саломлашиб гапга солдим. Қаердан келганлигини, ордени қандай хизматлари учун олганлигини суриштирдим. Аёл бўқалик экан, ордени колхоз фермасида соғувчилик қилиб олган экан. Мен унга дедим:

— Опа, кўксингиздаги орден табаррук саналади. Нега уни байрамларда тантаналарда тақмай, бозорга тақиб келдингиз?

— Буни мен ҳам биламан, иним, — деди аёл. — Лекин қандай қилай, иложим йўқ. Шуни тақмасам машинамизни одим жойда милиционер ушлаб ҳужжат суриштиради, бозорда бўлар-бўлмасга турткилайверишади. Тақсам муомала ўзгаради, чиқим ҳам камроқ бўлади.

Мана сизга бозордаги нархни кўтараётган иллатлардан бири. Деҳқон 20—30 та тарвузнинг пулини йўлдаги ва бозордаги текинхўрларга бергач, ҳеч сўзсиз, маҳсулотини арзонга сотгиси келмайди-да.

Бўқалик аёлнинг сўзларини эшитганимда ёзувчи Мухтор Худойқулов «Одамсиз бозор» деб ном берган «Туркман» бозори кўз олдимга келди. Илгари бу Тошкентнинг энг гавжум бозорларидан эди. Шаҳар қайта қурилиши муносабати билан у бузилиб, бошқа жойга кўчирилди. Бозор янги очилганда битта сотувчи келса, ўнта ҳужжат текширувчи пайдо бўла бошлабди. Шундан кейин сотувчилар тобора камайиб, одам мутлақо келмайдиган бўлиб қолибди. Мана анча вақтдирки, Тошкент шаҳар ижроия комитети бўшаб қолган бу бозор тимларидан бошқа мақсадларда фойдаланиш масаласини ҳал этмаёпти.

Янги «Туркман» бозорининг инқирози фақат текширувчиларнинг кўплиги билан боғлиқ, десак у қадар тўғри бўлмайди. Бизнингча, иккинчи асосий сабаб бу ерга маҳсулот олиб келишнинг мушкуллигидадир. Чунки деҳқон ўнта ГАИпостидан юрак «ҳовучлаб» ўтгандан, бошқа бир қулайроқ, тинчроқ жойдаги бозорга боришни афзал билади. Бундан шун маълум бўлаяптики, шаҳар бозорларини қаерларда ташкил этиш масаласини ҳал этганда ҳам етти ўлчаб, бир кесмоқ керак.

«Бозор» қадимий форс сўзи бўлиб, «дарвоза олди» деган маънони билдиради. Дарҳақиқат, ўтмишда бозорлар шаҳар дарвозаси олдида жойлашган. Бу икки томонлама қулай бўлган: биринчи-

дан, сотувчи шаҳарга кириш ташвишидан қўтилган, иккинчидан, шаҳар аҳолиси даладан маҳсулот олиб келган деҳқонларнинг от-улови, аравасининг шовқин-суронидан, қолдириб кетадиган чиқиндичисидан холи бўлган. Бошқача айтганда, олувчи ҳам, сотувчи ҳам ўзига ортиқча ташвиш орттирмаган. Умуман шу йўл тўғрилигини ҳозирги ҳаёт ҳам исботлаяпти.

Тошкентдаги «Қорасув» бозори бир пайтлар кичкина, «мижғов» бозор эди. 1966 йилдаги Тошкент zilзиласидан сўнг шаҳар кенгайиб, шарқий томони Қўйлиққача борди. Шундай қилиб «Қорасув» бозори шаҳарнинг киравериш жойи бўлиб қолди. Ҳозир Тўйтепа томонидан келадиган катта магистрал йўл, шаҳар ҳалқа йўли шу ердан ўтади. «Қорасув» бозори эса шаҳарнинг «дев» ва энг арзон бозори бўлиб қолди. У янада кенгайишга, замонавий расталар қурилишига, янги магазинлар очилишига муҳтож бўлиб турибди. Бунинг сабаби нимада? Бозорнинг шаҳарга кираверишдаги катта йўл ёқасида жойлашганлигида, сотувчининг келиши учун осонлигида.

Фикримизча, янги «Туркман» бозорини лойиҳалаган, қурган мутахассислар унга ҳозирги жойни эмас, балки Тошкент метрополитенининг сўнгги «Собир Раҳимов» бекати яқинидан жой танлаганларида айнаи муддао бўларди. Агар бу ерда бозор ташкил этилса, Жиззах, Сирдарё томонлардан Тошкентга юзлаб машиналарда маҳсулот олиб келадиган деҳқонлар шаҳарга кирмай шу бозорда тўхтаган бўлардилар. Маҳсулотларини сотиб, шу ерда очилган магазинлардан ўзларига зарур нарсаларни харид қилиб ўйларига қайтардилар. Шаҳар аҳолиси ҳам бозорга ортиқча қийналмай метрода бориб келган бўларди.

Шарқ бозорлари қадимдан ўзининг бойлиги, ранг-баранглиги билан машҳур бўлган. Бу аввало далаларимиз саховатини, халқимизнинг меҳнатсеварлигини ифодалаган. У ҳозир ҳам шундай, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолиши керак. Бунинг учун аввало бозор жамоатчилигининг диққат-эътиборида бўлиши, уни тобора ривожлантириш, сотувчига ҳам, олувчига ҳам қулай бўлиши учун бутун имкониятларни ишга солиш лозим. Бозор волонтаристик муносабатни кўтармаслигини, унинг қонунларини бузиш «занжирли реакция»га сабаб бўлиб, меҳнаткашларнинг манфаатларига, эл-юрт фаровонлигига жиддий зарар етказишини яхши англаб олишимиз керак.

Мустазоб

Дин офати бир муғбача-йи моҳлиқодур,
майхораву бебок,
Ким, ишқидин анинг ватаним дайр-и фанодур,
сармасту ёқам чок.
Ҳам туррасининг дуди вариъ белига зуннор
мен кофир-и ишқи,
Ҳам юзи мажус ўти кеби шуълафизодур,
мен ўртанибон пок.
Ул чеҳра фуруғи тушубон зор танимға
бир навъ куярким,
Ҳар кимса ани кўрди соғиндики, ёнадур
ўт ичида хошок.
Ҳайвон суйи жонимни олур лаълидин айру
ул журъа-йи майким,
Тегмиш анга майгун лаби, жонимға даводур
не захру не тарёк.
Бу навъки ойлар, майи васли ҳавасидин
махмур бўлибмен.
Мушкулки, ёзилғай бу хуморики, мангадур,
соғар бўлуб афлок.
Сойилмену мақсудум эрур нақд-и висолинг,
бухл айлама жон-о
Ким, барча мазоҳибдаки ишқ аҳли ародур,
мазмум эрур имсок.
Ҳажрингда юзи сарғарибон дам ура олмас,
бечора Навоий,
Гўёки хазон фаслида бебаргу наводур
ул булбул-и ғамнок.

Навоийнинг ҳаёт вақтида бир анжуманда ушбу мустазод куйга солиб ўқилганда барча мажлис аҳли ёқасини йиртиб, оҳ чеккан. Шеърнинг вазни: тан-нан-на та-нан-нан-на та-нан-нан-на та-нан-нан-на та-нан-ан, Охирги икки рукн, яъни тан-нан-на та-нан-нан мустазод, яъни орттирма қисмни. «Мустазод» сўзи ҳам шеърга, ҳам унинг орттирма қисмига нисбатан қўлланади.

Биринчи байтнинг ўқилиши ва шарҳи қуйидагича остин-устун нуқта очиқ ҳижонинг ҷўзиқлигини билдиради:

**ди:-но-фа ти-бир-муғ-ба ча-йи:-мо:-ҳ ли-қо:-дур
май-хо:-ра ву-бе-бок
ким-иш-қи ди-на: нинг-ва- та-ним-дай-ри фа-но:-дур
сар-мас-ту ё-қам-чок**

«Муғбача» муғбола дегани. Муғ аслида оташпарастларнинг руҳонийсидир. Муғбача муғлар ибодатхонасидаги шогирд боладир.

Утпарастлар ўтга сифинганлиги учун уларнинг ибодатхонасида ўт ёниб турган. Мана шу ўтга ҳаммадан кўпроқ алоқадор шахс муғбача бўлган. Чунки у ўтга, биринчидан амали, яъни хизмати билан, иккинчидан, ихлоси билан ақин. Болаларнинг юраги фитратан, яъни яратилишига кўра катталарникига нисбатан тоза бўлади. Катталар ўз ибрат амали ёки суитарбияси билан бузмаган болаларнинг нияти доим яхши бўлади ва улар эзгуликка интилувчан бўладилар. Мана шунга кўра муғбачанинг ўтга ихлоси ҳам мартабали муғларникига нисбатан ортиқроқ бўлиши табиийдир. Утнинг эса ишққа нисбати бор. Мутлақ ишқ борлиқдаги азалию абадий ҳарорату жозибадан иборат, нисбий ишқ инсондаги кучли муҳаббат, яъни етук дўстона муносабат ва олам ёки инсон ҳақиқатини идрок этишга бўлган қудратли иштиёқдир.

Боладаги мазкур фитрий ихлоснинг аҳамияти жуда улуғ бўлиб, бунга мутаффакирлар алоҳида эътибор берадилар. Боланинг ихлос билан қилган хизматининг ўзи ҳам, оқибати ҳам буюқдир. Ундан ташқари ҳақиқат аҳли нуқтаи назаридан хизмат буюргусидан хизматни адо этгучи устун туради.

Мана шуларни ҳисобга олиб, ҳақиқат шууридан баҳраманд буюк шоир Навоий муғбачани инсоннинг маънавий камоли йўлида ихлос билан хизмат қиладиган ёшларнинг тимсоли қилиб олиб, «муғбача» сўзини рамзий маънода қўллаган. Бунга асос муғбачадаги ихлос ва хизмат. Ихлос ва хизмат ўтга қаратилган. Утнинг ишққа нисбати бор. Ишқ эса илм билан биргаликда, баъзан илмсиз ҳам кишини камолга етказувчи омил ҳисобланади.

Энди муғбачага, яъни камолот йўлида хизмат қилувчи йигитга берилган сифатларга эътибор берайлик. Сифатлардан бири моҳлиқодир. «Моҳлиқ» ой юзли дегани. Демак муғбачанинг ранги тоза, юзи нуруний экан. Кишининг маънавий гўзаллиги унинг қиёфасида ҳам акс этади. Сифатлардан яна бири «дин офати»дир. «Дин» деганда биринчи навбатда муқаддас деб ҳисобланган қонун-қоидаларни риоя қилиш тушунилади. Дунёда дин кўп. Диннинг моҳиятига юзак қараб унга таассуб қилиш ёки ундан суистеъмолад қилиш турли дин намоёндалари орасида, ҳатто бир динга оид турли мазҳаб вакиллари ва ундан ҳам ёмонроғи бир мазҳабга оид кишилар орасида қонли тўқнашувларни чиқарувчи адоватга сабаб бўлади. Бунга тарихда мисоллар жуда кўп. Ҳозиргача империалистлар ўзларининг ёвуз ниятларига етишлари учун халқлар ва айрим кишилар орасида диний адоватни турли йўллар билан кучайтирдилар.

Диний таассубнинг яна бир жуда хавфли томони шундаки, жоҳил дин арбоблари ўзларига мутлақ обрў орттириш ва юксак мартабага эга бўлиш ниятида илму фан аҳлини обрўсизлантириш, ҳатто йўқ қилишда авомнинг диний таассубидан фойдаланадилар. Ғайринисоний ғояларга ёки фирибга асосланган сиёсий таассублар ҳам шу жумлага киради.

«Дин» сўзининг яна иккинчи маъноси ҳам бор. Дин дунёнинг зидди яъни охират маъносида ҳам ишлатилади. Мустазоддаги «дин офати»дан мурод кишидаги мазкур диний таассуб ва диний адоватларни йўқотишдир. Ҳақиқий ошиққа бу салбий хислатлар бўлмайди. Демак мазкур муғбачанинг яна бир сифатида кишидаги мазкур салбий хислатларни йўқотиш экан. Оташпарастлик ҳам бир дин. Шунга кўра муғбача ҳам дин офати эмас, дин қуввати бўлиши керак эди. Лекин Навоий тазод йўли билан, биринчидан, мисранинг бадий кучини орттирган, иккинчидан «муғбача»нинг шеърда рамзий маънода эканлигини билдирган.

Муғбачага берилган сифатлардан яна бири «майхора»дир. «Майхора»май ичувчи, майпараст дегани. Бу ердаги майдан мурод мазкур ишқ лаззатидир. Демак, инсоний камолот йўлида хизмат қилувчи йигитга, ҳам унинг эзгу нияти, ҳам холис хизмати, ҳам эзгу нияту холис хизмат оқибати доим лаззат бағишлаб туради.

Муғбачага берилган охирги сифат бебок. «Бебок» қўрқмас дегани. Бунинг мазмуни шуки, мазкур йигит ўзи танлаган ҳақиқат йўлидан бошига қилич келса ҳам қайтмайди, турли таъналардан, бўҳтон ва айбномалардан ҳамда бу йўлда учрайдиган ҳалокатли қийинчиликлардан қўрқмайди.

Шундай қилиб, Навоийнинг маҳбуби «Дин офати бир муғбача-йи моҳлиқодур, Майхораву бебок», экан. Мана шундай йигитнинг ишқида шоирнинг ватани дайр-и фано ўзи сармаст, ёқаси чок экан.

«Ватан» сўзи бу ерда доимий жой маъносида. Дайр сўзининг биринчи маъноси ғайри исломий ибодатхона, иккинчи кўнма маъноси майхонадир. «Дин офати» муғбачага зидлаштирилган бўлса, «дайр» муғбачага уйғунлаштирилган. Агар шу ўринда «майқада», «майхона» каби сўзлардан бири ишлатилса, бу сўз «муғбача» сўзига уйғунлашмас эди. Бу рассомнинг бир-бирига мос бўёқларни топиб ишлатолмаганига ўхшаб қолар эди. Навоийнинг шу ўринда «дайр» сўзидан фойдаланиши унинг етук санъаткорлигидан нишондир.

Шоир «дайр» сўзининг биринчи, яъни ибодатхона маъносидан уни «муғбача» сўзига уйғунлаштириш учун фойдаланган бўлса, унинг иккинчи, яъни майхона маъносидан ўхшатиш йўли билан фано тушунчасини муайянлаштириш, шу билан бирга бу тушунчани «майхора» ва «сармаст» сифатларига уйғунлаштириш учун қўллаган.

«Фано» сўзининг бу ердаги маъноси маъшўқ ҳаёлига бутунлай берилиш натижасида ўзни бутунлай унуттидир. Фано майхонага ўхшатиш, шоир шу фано майхонасининг муқимига айланган. Демак, ошиқ Навоий ишқда фано мақомига эришган, яъни ўзининг борлигини сезмайди-

ган даражага етган ва у ишқ майидан сармаст, яъни бошидан ақлу ҳуши кетган, ёқаси чок, яъни йиртиқ.

Мустазоднинг иккинчи байти, унинг ўқилиши ва шарҳи шундай:

хам-тур-ра си-нинг-ду: -ди ва-рий-бел-ли га-зун-нор
мен-ко-фи ри-иш-қи
хам-юз-зи ма-жу-сў: -ти ке-би:- шуъ-ла фи-зо:-дур
мен -ўр-та ни-бон-пок.

«Турра» деб сочининг жингалакларига айтилади. «Дуд» тутун дегани. Турра, яъни сочининг жингалаклари буралиб чиқаётган тутунга ўхшатилади. Турранинг бу ўринда дудга ўхшатилишининг сабаби тутуннинг ва муғбачанинг ўтга муносабати борлигидадир.

«Варий» бебокнинг зидди бўлиб, тақводор, яъни ўзини ғайришаръий ёки ғайрирасмий ишлардан сақловчи деган маънода, зуннор эса исломдан ўзга диндаги руҳонийларнинг махсус қора белбоғидир.

Биринчи байтда шоир муғбачани «дин офати» деган эди. Энди бу ерда шуни аниқлаштириб, унинг жингалак қора сочининг ўзи ҳам шундай гўзалки, буни кўрган варий, яъни ўзини жуда эҳтиёт қиладиган тақводор киши ҳам исломга зид бўлса ҳам, уни белига зуннор, яъни муқаддас бир белбоғ қилиб боғлашга тайёр, мана шунинг учун мени кофирликда айбласалар ҳам, унинг ишқидан қайтмайдиган даражага етганман, дейди.

Муғбачадан мурод ҳақиқат ишқи йўлидаги маъшуқ эканлигини ёддан чиқарманг. Диндан чиқиш ва кофир бўлишдан мақсад ҳақиқат ишқи йўлида бебокона, яъни кўркмасдан, хурофотдан қутилган ҳолда мақсад сари эркин ҳаракат қилишдир.

«Мажус» деб ўтпарастларга айтилади, баъзан офтобпараст ва ойпарастларни ҳам шу жумлага киритадилар. Мажус сўзи форсча «манжгўш» сўзининг арабчалашган шакли деган, фикр бор. «Манжгўш» кичикулоқ деган маънода. Оташпарастликнинг асосчиси Зардуштнинг қўлоғи кичкина бўлгани учун шу лақаб вужудга келган, дейилади.

«Шуълафизо» шуъла орттирувчи, яъни кучли шуъла ҳосил қилувчи дегани. Муғбачанинг ўтдай қизил юзи ўтпарастларнинг ўти сингари ловиллаб ёнади. Навоий яна мавзунинг ўт доирасидан ташқари чиқармаслик учун муғбачанинг юзини унга алоқадор бўлган мажус ўтга ўхшатган ва унинг қизиллигини шуълафизодур, деган. Мана шу ўтга шоир «мен ўртанибон пок», яъни мен бутунлай ёниб тамом бўлдим, дейди. Бу ерда «пок» сўзининг алоҳида аҳамияти бор. Киши ишқ ўтида ёнганда, масалан, олтин ўтда соф ҳолга келтирилганидек, бутун салбий хислатлари гўё куйиб йўқ бўлиб, пок ҳолга келади ва пок маъшуққа эришиш даражасига етади.

ул-чеҳ-ра фу-ру: -ғи: -ту шу-бон-зо: -р та-ним-ға:

бир-навъ ку-яр-ким

ҳар-ким-са а-ни-кўр-ди со-ғин-ди: -ки ё-на-дур

ўт-ич-чи да — хо-шок

«Фуруғ» ёруғлик дегани «Ул чеҳра фуруғи»дан мурод маъшуқ, яъни муғбача юзидан ёғилиб турган нурдир. «Соғинмоқ» феълнинг биринчи маъноси тасаввур қилмоқ, бир нима деб ўйламоқдир. Мазкур байтда «соғинмоқ» ана шу биринчи маъносида қўлланган. Демак, Навоий бу байтда маъшуқ юзидан ёғилиб турган нур менинг ожизу озгин танимга тушиб, уни шундай куйдирдики, буни кўрган киши ўт ичида хошок, яъни чўп ёняпти деб ўйлайди, деган. Маъшуқ юзидаги нур ана ўтга ўхшатилади, ошиқ жисми чўпга. Бу байтда ҳам мавзу ўт доирасидан ташқарига чиқарилмаган.

Маъшуқ чеҳрасининг нуридан ошиқ жисмининг ўтга тушган бир чўпдек куйишини қандай тушуниш керак?

Аслан ягона бўлган мутлақ борлиқ мавжудотда чексиз ва ранг-баранг кўринишларда зуҳур қилади, яъни намоён бўлади. Борлиқ ўзининг энг гўзал юзини инсон чеҳрасида кўрсатади. Шунинг учун етуқ кишининг чеҳраси Навоий ва унинг эътиқодидаги кишилар учун мутлақ гўзалликка эришиш воситаси ҳисобланади. Чунки бу чеҳра мутлақ гўзалликнинг кўзгуси бўлиб, уни фақат шу кўзгу орқали идрок қилиш мумкин. Линза орқали жамланиб тушган қуёш нури нарсаларни куйдиргандек инсон чеҳрасида мутлақ гўзаллик нурини жамлаб қабул қилиш қобилиятига эришган ошиқнинг жисми ўтда куйган ҳасдек ўртанади. Яна шуни ҳам назарда тутиб керакки, бу ўриндаги тан куйиши, нафс балосининг куйиши ва шунинг натижасида кишининг юрағи тозаланиб, ахлоқий камолот касб этишидир.

Мустазоднинг тўртинчи байти қуйидагича:

ҳай-вон-су йи-жо-ним-ни о-лур-лаъ-ли ди-най-ру

ул-жур-ъа йи-май-ким

тег-миш-а нга-май-гун-ла би-жо-ним-ға да-во-дур

не: -заҳ-ру не-тар-ёк

«Ҳайвон суйи» тириклик суви дегани ва бундан мурод Хизр ичган ва шу туфайли дунёда абадий ҳаёт касб этган афсонавий сувдир. Навоий мана шу афсонавий ҳаёт сувиға ҳақиқат майини қарама-қарши қўяди ва ундай ҳайвон суйи менга умр бағишламайди, балки жонимни олади, дейди. Бунинг зимнида теран мазмун бор. Чунки ҳақиқатдан йироқ афсонавий мақсадларга берилиб, шунга етишаман деб, дўсту душманни ажратмасдан, ҳам ўзини, ҳам ўз дўстларини, бугина эмас, келажак авлодини хонавайрон қилганлар бор.

Бинобарин Навоий ҳушёр кишиға хаёлий ҳаёт суви, ҳақиқат эътибори билан оғу эканлигини таъкидлаш мақсадида «ҳайвон суйи жонимни олур» деган. Аммо шу ерда «лаълидин айру», яъни ҳақиқий маъшуқнинг ҳақиқий ҳаёт манбаи бўлган лаби бўлмаган тақдирда, деган шарт ҳам бор. Бунинг маъноси шуки, киши ҳақиқатни мақсад қилиб, доим шуни назарда тутса, афсоналар, ғайри-воқеий хаёлий нарсалар уни тўғри йўлдан оздиrolмайди. Шоир «Ул журъа-йи майким, тегмиш анга майгун лаби» деган. «Журъа» қўлтум дегани, «майгун» май рангли, яъни қизил дегани. «Қизил маъносида «майгун» сўзини ишлатишдан мақсад лабни майга ўйгунлаштиришдир. «Майга теккан майгун лаб» деб ўша лабнинг ўша майга тегишининг шоирона табиийлиги қизил маъносида «майгун» сўзини қўллаш эришилган. «Май» сўзининг ўзи рамзий, ҳақиқат ишқи ва унинг сархушлиги маъносида истеъмол қилинган.

Ана шу лабни шоир «жонимға даводур не захру не тарёк» дейди. Захарнинг кучини қирқақадиган дорини «тарёк» дейилади. Бу дорини яна захрмуҳра ва «подзахр» ҳам деб атайдилар. «Подзахр»-нинг «под» қисми «рад» маъносида бўлиб, европа тилларидаги «анти»га тўғри келади. «Не захр, не тарёк» дегандаги «не...не» «хоҳ...хоҳ» маъносида қўлланган. «Не захр, не тарёк» хоҳ захр, хоҳ тарёк, ёки захарми, тарёкми барибир деган маънодадир. Демак, ўша май култуми хоҳ оғу бўлсин, хоҳ оғуга қарши дори бўлсин Навоийнинг жонига даво экан.

Нима учун шоир ўша култумини захр бўлса ҳам, тарёк бўлса ҳам менинг жонимга даво, дейди. Захр бўлса, жоннинг давоси эмас, офати-ку?

Гап шундаки, улуғ бир мақсадга интилган киши унинг аччиқ-чучугини тотиши табиий ва унинг аччигини чидаши керак бўлади. Бугина эмас, Навоийлар фикрича мақсад йўлидаги аччиқ ҳам чучук деб қабул қилиниши керак. Чунки бу аччиқнинг ширин натижаси бор. Лекин натижасиз, муваққат ширинлар ҳақиқат аҳли қошида ҳақиқий аччиқдир.

Юзаки қараганда оғу бўлиб туюлган нарса ҳақиқатда бошқа кўпгина ҳақиқий оғуларнинг таъсирини йўқотувчи тарёк ва тарёк бўлиб кўринган нарса ҳақиқатдан кишини ҳар томонлама захарловчи оғу бўлиб чиқиши мумкин. Шунинг учун биров тарёкни оғу, оғун тарёк деб ўйлаб шунга биноан амал қилиши, иккинчи киши бунинг аксини қилиши мумкин.

Навоийдек ўз мақсудининг ошиқлари эса мақсад йўлида татишга тўғри келадиган азоб оғуларидан, тиб аҳли захарни дорига айлантиргандек, руҳий ва ахлоқий иллатлардан пок қилувчи шифобахш дармондек фойдаланадилар.

Мустазоднинг бешинчи байти шундай:

бу-нав-ъ ки-ой-лар-ма йи-вас-линг-ҳа ва-си-дин

мах-му: -р бў-либ-мен

муш-кил-ки ё-зил-ғай-бу ху-мо-ри: -ки ма-нга: -дур

со-ғар-бў лу-баф-лок

«Махмур бўлмоқ» хумори бўлмоқ дегани. Хумор май мастлигидан кейин келадиган дард ва майга бўлган талабдир. Мазкур байтда васл, яъни маъшуққа эришиш майга ўхшатиш ва бу эришишга бўлган кучли талаб хуморга ташбеҳ қилинган.

Шоир, мен шунчалик хумориманки, агар фалакларни соғар, яъни коса қилиб васл майини ичсам ҳам, хуморимнинг ёзилиши қийин, дейди.

Бу байтда афлок соғар бўлса ҳам хуморим ёзилиши қийин деган гапда муболаға борга ўхшайди. Аслида ундай эмас. Чунки бу ерда гап ичиладиган, ейиладиган нарса ҳақида кетаётгани йўқ. Агар ичимлик бўладиган бўлса, фалакни соғар қилиб эмас, бир челагини ҳам қоринга сиғдириб бўлмайди. Аммо маънавий нарсаларни киши чексиз равишда ўзлаштириши мумкин. Мисол учун илми оладиган бўлсақ. Киши уни ҳар қанча ўзлаштира, унга оғирлик ёки ортиқчалик қилмайди. Аксинча унинг билимга бўлган иштаҳаси борган сари очилиб бора беради. Инсоннинг табиий илми ҳозир мана фазога чиқди ва коинотни қамрашга ҳаракат қилмоқда.

Олим билган сари, ўрганган сари янгидан-янги муаммолар кўпайиб боради. Жумбоқларни ҳал қилишга одатланиб қолган донишманднинг маърифатга бўлган хумори ҳам борган сари ортиб боради. Ҳар бир ҳал қилинган масала унга кучли бир лаззат бағишлайди.

Маънавий талаб ишқ даражасида бўлса, унинг васли, лаззати ва хумори ҳам чексиз даражада бўлади.

Мустазоднинг олтинчи байти шундай:

со-йил-ме ну-мақ-су: -ду мэ-рур-нақ-ди ви-со: -линг

бух-лай-ла ма-жо-но

ким-бар-ча ма-зо: -ҳиб-да ки-иш-қаҳ-ли а-ро: -дур

маз-му: мэ ру-рим-сок

«Сойил» тиланчи, «нақд» пул, «бухл айламак» хасислик қилмоқ, «мазлум» қораланган, «имсок» торлик қилиш, қурумсоқлик дегани. «Мазоҳиб» мазҳабнинг кўплиги. Навоий бу байтда ўзини гадога, васлни пулга ўхшатган ва сенинг васлингнинг гадосиман, мендан ҳусн бойлигини азма, агар аясанг, бу иш бой кишининг тиланчига нисбатан хасислик қилганига ўхшайди. Хасислик қилиш эса барча мазҳаблардаги ишқ аҳли қошида қораланади, деган.

Мустазоднинг мақтаи, яъни охирга байти тубандагича:

ҳаж-ринг-да ю-зи: -сар-ға ри-бон-дам-у ра-ол-мас

бе-чо: -ра На-во: -ий

гў-ё: -ки ха-зон-фас-ли да-бе: бар-гу на-во: -дур

ул-бул-бу ли-ғам-нок

Яъни айрилиқ туфайли хазон япроғидек юзи сарғайган Навоий кузда гулидан жудо бўлиб, овози чиқмай қолган ғамгин булбулга ўхшаб индамай қолди, дейди.

Бу байтдаги «беваргу наво» алоҳида бадий аҳамиятга молик. «Барг» сўзининг япроқдан ташқари, яна чолғу ва куй маъноси ҳам бор бўлиб, маишату ишрат учун керакли бўлган нарсаларни ҳам билдиради. Ундан ташқари илтифот маъносида ҳам қўлланади. «Барг»га «наво» бирикиб, «баргу наво» бўлганда унга яна кучу қудрат ва хонадон ривожига деган тушунчалар ҳам қўшилади. Мазкур байтда бу маъноларнинг ҳаммаси бор. Шу билан бирга у ҳам булбулга, ҳам Навоийга алоқадор. Яна шуниси ҳам борки, «Навоий» бе «наво» бўлса, «-ий» қолиб, шоирнинг асли (ўзаги) йўқ бўлади. Ҳақиқий инсон вужудининг асоси мақсуд навосидан иборат. Васл баҳориди у равнақда, ҳажр хазониди эса тупроқдадир.

Алибек РУСТАМОВ

¹ Ҳурматли журналхонлар, Навоийнинг биринчи ғазалини (1987, № 2, 176-бет) ўқиганда 7-байтдаги «Лафзин бирни» «Лафзин деган бир» деб, охирги сатрдаги «ҳам» сўзини «ҳар» деб ўқишингизни илтимос қиламан — А. Р.

ҲАҚИҚАТ ВА МАЖОЗ

Зоҳидо, бу ишқдин манъ айлама ошиқниким,
Гар сен идрок айласанг, аини ҳақиқатдур мажоз.

Алишер НАВОИИ

Атроф сахро. Ҳудудсиз қум денгизи жазирамада олов янглиғ жимирлаб кўзни қамаштиради. Ҳорғин йўловчилар бир ютум сувга зор ўлароқ олға қараб бемадор сургалишади. Барчанинг нигоҳи узоқ уфқларда. Ниҳоят сафарнинг олди қаторидан хаста ва ҳазин овоз келади: «Олдинда бир кўм-кўк водий нишона бермоқда». Беҳисоб кўзлар умидвор ўша томон талпинади: «Қани? Қани ўша водий? Ҳаёт водийси. Бахт водийси».

Аммо йўловчининг яллиғланган нигоҳи яна алданади. Уфқларда ҳеч нарса йўқ. Фақат жазирама қум денгиз. Кўринган шарпа эса — аёвсиз саҳронинг навбатдаги «ҳазили» — сароб.

Сув — бу ҳақиқат. Йўловчилар — инсоният. Асрлар оша «бахт» дея, «обиҳаёт» дея, «ҳақиқат» дея олға силжиб келаётган инсоният. У ўз йўлида не-не кичик, жузъий ҳақиқатларни қўлга киритмади, не-не қудуқлар, сардобалар, булоқ ва жилғалардан ўз ташналигини муваққатан, бир муддат қондириб бормади. Аммо йўлдан тўхтагани йўқ. Чунки унга катта ҳақиқат керак. Инсонлик моҳиятини, аҳли башар тушунчасининг асл мазмунини ечиб бергувчи, ҳар бир инсоннинг тўқис ва устивор бахтини таъмин этиш тариқини ёритиб бергувчи ҳақиқат керак. Жузъий, кичик ҳақиқатлар — бу қудуқ ва сардобалар — йўлчи учун бир дам ҳордиқ, нафасни ростлаб олмоқ учун бир кичик имкон, холос.

Урта асрлар Шарқ тасаввуф шеъриятининг энг ёрқин сиймоларидан бири буюк форс пантеист шоири Фаридиддин Аттор ана шундай буюк ҳақиқат излаб адашганлардан бири эди.

Шоир XII аср иккинчи ярми XIII аср бошларида яшаб ижод қилди. Бу давр Шарқ феодализи ривожда юксалиш босқичининг тугай бошлаганидан илк нишонлар берувчи биринчи қақшатғич зарбалар, феодал маҳдудликнинг дастлабки сиёсий, ғоявий ва маданий инқироз унсурлари билан тўлиб тошган замон эди. Салжуқийлар сулоласининг инқирози, Ҳиндистондан ғурийлар, Хоразмдан Абдулмузаффар Такаш ва охириги Салжуқий султонларининг ўзаро талашлари, айниқса, туркманларнинг ғуз қабилиси босқинлари шоир ватани Нишопур шаҳрини қаттиқ вайрон этди. Аттор умрининг сўнги даврига тўғри келган мўғул босқини буларнинг барчасидан ўтиб тушди. Шоир асарларидаги чексиз алам билан йўғрилган бадбин руҳнинг объектив асослари ушбу тарихий инқироз вазияти билан изоҳланарди. У ўзининг бевақт туғилганини яхши билади, аммо барибир шундай фожиавий шароитда ҳам юраги бахтга интиқ, ўз ҳаёлида яратган олий қудратдан нажот талаб қилади.

Шоир ҳаёти ва ижодини тадқиқ этган Хелмут Риттер, Абдулваҳоб Аъзам, Абдулхусайн Зарринкуб, Меҳди Ҳамидий ва бошқа бир қатор хорижий Шарқ ва Ғарб олимлари унинг асарларида асосан сўфизм ва мистика ғоялари ифодасини кўрадилар. Ушбу қобик остида яширинган буюк ижодкор шахснинг дил дардларини, қаттол замона зулмига қарши исёнкор руҳини, меҳнаткаш халқ кўргуликларига қуёнишини, энг муҳими, давр тарихий воқелиги қўйган мушкул ва бешафқат саволларга ўртаниб жавоб излашини назардан қочирадилар. Тўғри, Аттор тасаввуф шоири, Алишер Навоий таъбири билан айтганда, «ҳақиқат тариқи»нинг йўлчиси. Аммо у тасаввуф назариётчиси эмас, балки воқеликни бадий идрок этувчи ва бадий тимсолларда акс эттирувчи хассос шоир.

Аттор, ўз дунёқарашига кўра ўзини башариатдан, борлиқдан айрича кўрмайди, унингча инсон ва инсоният, барча жонзот ва бутун коинот бир бутун, яхлит. Шундай экан, атроф жамиятдаги барча адолатсизлик, фасод, «булғанчлик» шоирга, ҳар бир инсонга бевосита алоқадор. Бундай янгилик назар ўша даврдаги ҳукмрон диний дунёқараш таъсирида моддийликнинг инкорига, инсон «нафс»ни, унинг асл ўзлигини рад этишга айланиши осон эди.

«Булғанчлик»ни моддий инсонга хос хирсу ҳавасларда, худбин интилишларда деб билган шоир, жўшиб кетганда ўзининг эҳтиросли вужудини ҳам инкор этади. Мавжуд жамиятнинг булғанчилиги, фасод бойлаб кетганига тоқат эта олмаган шоир бутун айбни ўз бўйнига олади.

Аттор идеали, унинг интилган Ҳақиқати аввало Покликдир. Унингча Поклик Олий руҳий қудратнинг асосий сифатидир. Унинг тасавуридаги «мутлақ пок борлиқ» асло ислом динининг яқка худоси билан бир эмас, ҳатто у барча диний китоблар, жумладан, Қуръонни ҳам бу олий моҳиятни англашга тўқинлик қилувчи бир парда деб ҳисоблайди, бутпарастлар чўқинувчи санамга қиёс этади. Пайғамбар ва расуллар ўз сўзларини худо номидан айтишларини қоралайди.

«Атторнинг худо ҳақидаги тасавури, — деб ёзади А. Муҳаммадхўжаевнинг «Фаридиддин Атторнинг дунёқараш» китобида, — Ибн Сино, Умар Хайём ва бошқа кўпчилик Яқин ва Урта Шарқ мутафаккирларининг худо ҳақидаги тасавуруларидан ҳеч нимаси билан фарқ қилмайди». Унинг тасавуридаги олий пок борлиқ — барча моддий дунё ашёларининг ягона мутлақ моҳиятидан иборат бўлиб, уни алоҳида қўриш ва тасавуур қилиш асло мумкин эмас:

**Жумла олам бе тў мибинам аён,
Ва-э тў дар олам намибинам нишон.¹**

(Барча оламни сенсиз аён кўриб турибман,
Ва оламда сендан ҳеч бир нишона кўраётганим йўқ.)

Адабиётшунос Ф. И. Волков бир китобида Урта асрлар Европа адабиёти бош принципини («методи»ни) «христиан универсализми» деб атаган эди, шунга мос ҳолда биз ҳам Аттот ижодий принципларининг бош йўналишини кескин социал танқид руҳи билан суғорилган «килохий-мистик универсализм» деб атадик, балки жонзидир.

Албатта, Аттот ижодини ушбу жузъий кузатишлар билан қамраб олишга уриниш бефойда. Унинг бой, зиддиятли бадий олами кенг ва муфассал тадқиқотларни талаб қилади. Аммо бу буюк тасаввуф шеърятининг намояндаси ҳаёт зиддиятларини маълум ички ва ташқи сабабларга кўра кўпинча метафизик талқин қилди, улардаги ички изчил диалектик ривожни кўрмади. Ушбу хусусият Аттот меросидаги умумий пессимистик руҳнинг кучли намоён бўлишига сабаб бўлди ва кейинги асрларда унинг ижодидан реакция гуруҳлар ўз мақсадлари йўлида кенг фойдаланишига имкон берди. Бу ўринда Аттот қўлэмаларига атайин «тузатишлар» киритиш, шоирнинг исёнкорлик руҳини ошқор этиб қўювчи маълум сатрларни «қисқартириш», кейинги асрларда «ижод қилинган» ўта тенденциоз «асарларни» шоирга нисбат бериш каби сохталаштиришнинг турли усулларини назардан қочирмаслик лозимки, ушбулар биринчи навбатда, шоир мероси устида жиддий тадқиқотларни талаб қилади.

А. Муҳаммадхўжаев ёзишча, шоир ўша даврларда шаҳар ҳунарманд доиралари орасида урф бўлган футува (жувонмардлик, саховат, ўз манфаатларидан ўзганинг манфаатларини устун қўйиш принципларига асосланган ўртоқлик жамоалари) таълимотининг тарафдори бўлган ва бу соҳада, ҳатто махсус «Футувватнома» (Шеърӣй футувватнома) номли дoston битган². Бу дostonда Аттот футува аҳлининг 72 фазилатини таърифлаб беради, жумладан, ростўйлик, аҳдга вафо, ўзгага холис ёрдамга доим тайёр туриш, бахти қайтган инсонларни бахтли этиш йўлида фидойилик каби ажойиб умуминсоний хислатлар ушбу таълимотнинг асосини ташкил этарди.

Бизнинг мақсадимиз Фаридиддин Аттот ижодининг муфассал тадқиқи эмас, балки унинг Алишер Навоий туфайли ўзбек адабиёти ихлосмандлари орасида машҳур бўлган «Мантиқ-ут-тайр» дostonи мазмуни ҳақида баъзи мулоҳазалар билдиришдир.

Маълумки, Шарқ адабиётининг жонқуяр тадқиқотчиси академик Е. Э. Бертельс 1928 йилда ёзилган «Навоий ва Аттот» асарида Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» дostonини «Мантиқ-ут-тайр»нинг 1857 йилда француз шарқшуноси Гарсин де Тасси тайёрлаган илмий-танқидий матнига қиёслаган эди. Биз француз олимнинг жиддий меҳнатига жилла бўлса ҳам хурматимизни камайтирмаган ҳолда Навоий даврига яқин қўлэмани қидиришни лозим кўрдик ва шундай қўлэмани Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондидан топишга муваффақ бўлдик. Бу 813-инвентарь номери остида сақланаётган «Ситтайи Фаридиддин Аттот» (Фаридиддин Аттот олтилиги) номли ноёб қўлэзма экан. «Мантиқ-ут-тайр»дан бошқа яна тўрт дoston ва шоир девонини ўз ичига олган бу китоб баъзи маълумотларга кўра 1424 йилда Хирот шаҳрида кўчирилган. Дostonнинг асосий сюжетига 200 дан зиёд ҳикоят — тамсиллар ва бир йирик қисса киритилган. Аттот «тавҳид», «ҳамд», «наът» каби анъанавий боблардан сўнг «Ақлга хитоб» сарлавҳаси остида Худҳудга мурожаат билан асосий дoston мавзўига киришади:

**Марҳабо, эй Худҳуди ҳодийшўда,
Дар ҳақиқат пайки ҳар водий шўда.
Эй ба сарҳадди Сабо сайри тў хўш,
Бо Сулаймон мантиқ-ут-тайри тў хўш...**

(Хўш келибсан, эй йўлбошловчи бўлиб етишган Худҳуд.
Ҳақиқатни билишда сен ҳар бир водийдан хабар берувчи бўлиб етишдинг.
Сабо мамлакатига сенинг сайринг қутлуғ бўлсин.
Сулаймон билан қушлар тилида сўхбатинг қутлуғ бўлсин...)

Бу сатрларнинг мажозий мазмуни жуда теран. Улар машҳур афсонадаги Худҳуднинг Сулаймон пайгамбар билан Сабо мамлакатининг маликаси Билқис ўртасидаги элчилигига ишора қилмоқда. Бундан ташқари, Аттот инсон ақлини Худҳуд деб атамоқда (Худҳуднинг бошидаги тожи бу рамзга ишора ва унинг инсон ҳис-туйғуларини етаклашда йўлбошчи бўлиб етишгани, Ҳақиқатни англашида инсоннинг энг асосий воситаси деб тан олингани таъкидланмоқда.) У Сабо мамлакатига — ишқ оламига сайр этади, Сулаймон, яъни Олий қудрат билан қушлар тилида сўхбат қуролади. Кейинги сатрлар ушбу талқинни тўлиқ тасдиқлаш баробарида яна Аттотнинг асосий концепциясига китобхон диққатини қаратади:

¹ А. Муҳаммадхўжаев ўз китобида Техрон нусҳаси асосида ушбу байт биринчи сатрини «жумлаи олам ба тў бидам аён» (Барча оламни сен туфайли аён кўриб турибман) деб келтиради. Бундай фарқлар яна бир марта Аттот асарлари текстологияси ғоявий мақсадлардан холи эмаслигини исботлайди.

² Тадқиқотчи бу дoston ҳақида мукамал маълумот бермайди, аммо Аттотнинг биринчи издоши, XIV асрда ижод қилган турк шоири Гулшаҳрий ёзган «Мантиқ-ут-тайр» асари тўлиғича футува ғояларини тарғиб қилишга бағишланган экани Ш. Шариповнинг «Лисон-ут-тайр» генезиси ҳақида ёзилган асаридан китобхонга маълум. Аммо шу нарсани афсус билан қайд этмоқ керакки, ўзбек кенг китобхон аҳлига ҳанузгача аҳийлик, футува, жавонмардлик жамоалари ва уларнинг фалсафий-социал асослари ҳақида етарли маълумот берилган эмас ва ҳатто 14 томлик «Ўзбек совет энциклопедияси»да ҳам бу истилоҳларнинг шарҳи йўқ. Ваҳоланки, Алишер Навоий ва бошқа ўзбек классик шоирлари ўз даврида бу тушунчаларга эътибор билан қараган.

**Девро дар банди зиндон боз дор,
То сулаймонвор боши роздор,
Девро вақти ки дар зиндон кўни,
Бо Сулаймон қасди шодирвон кўни.**

(Девни зиндонда банди этиб сақла,
Шундагина Сулаймон сингари (ҳақиқат) сирини англай оласан.
Девни зиндонга қамагачгина,

Сулаймон билан шоҳ чодиреда суҳбат қуришни ўйласанг бўлади)

«Дев» деганда Аттор яна ўша моддий хирсу ҳавасларни назарда тутмоқда. Яъни, Инсон ақл қудрати билан ўз моддий истакларини энгиб ўтгандагина, Олий ҳақиқатни англаш даражасига етиша олади, демоқчи.

Шу тартибда Аттор яна ўн икки турли тоифа қушларга мажозий мурожаат қилади.

Кейинги бобларда жаҳон қушлари йиғилишиб ўзларига бир шоҳ қидириш фикрига келишадди. Худди шу пайт Худҳуд орага тушади ва қушлар жамоасига мурожаат қилади. Унинг сўзларидан маълум бўлишича, у ўз подшоҳини таниган, фақат ҳузурига танҳо йўлга чиқишга қудрати етмайди. Лекин бошқа қушлар унга ҳамроҳлик қилса, ул шоҳ ва ул олий даргоҳга маҳрам бўлиш насиб этиши мумкин. Бу олий ҳукмдорнинг номи Симурғдир. Қушларнинг саволларига жавобан Худҳуд уни таъриф этади ва барчалари Симурғга етишиш орзусида йўлга отланадилар. Аттор асосий сюжетда эпик тасвирга кўп мойил эмас, унинг дostonида ҳис-ҳаяжон, туйғулар тошқини кучли, эпик ҳикоя кўп ўринда жуда қисқа ва шартлидир. Масалан, қушларнинг Худҳуд тарғиботи таъсирида йўлга отланишлари ва йўл қийинчиликлари атиги уч байтда мухтасар ифода этилган, холос. Кейин яна қушлар ва Худҳуд орасида баҳс-мунозара бошланиб кетади. Ҳар бир қуш йўл қийинчиликларидан зорланиб, ўз аҳволини баён этиб, умумий мақсад йўлида интилишдан тўхташга баҳона излай бошлайди. Худҳуд эса уларнинг ҳар бир узрига ўринли инкор жавоблари бериб, гапининг исботи учун ибратли ҳикоятлар келтиради, уларни ўз интилишларида собитқадамликка ундайди.

Қушлар йўлбошловчидан Симурғнинг ўзларига нисбатан қандай эканлигини суриштириб, шундай жавоб олишади:

**Сурати мурғони олам сар басар
Сояйи уст, ин бидон, эй беҳабар.
Ин бидонисти бибин онгаҳ бибош,
Чун бидонисти макўн он роз фош.**

(Оламдаги барча қушларнинг сурати
Унинг соясидир, буни бил, эй, беҳабар.
Буни билдингми, қара, энди жим бўл,
Билган бўлсанг ул сирни фош этма.)

Аттор дostonининг ўзак ҳикояти Шайх Санъон қиссасидир. Бу дoston ичра дoston асарга шундай сабаб билан киритилади. Қушлар барча узр ва саволларига мукаммал жавоб олгач, «йўл кайфиятини» сўрайдилар, яъни, Симурғ сари интилган йўлчидан аввало қандай сифат талаб қилинишини билмоқчи бўладилар. Худҳуд айтадики, бу йўлда асосий сифат фидойи ва беғараз ишқдир. Аттор қаҳрамони тилидан ишқни таъриф этар экан, ниҳоятда жўшиб кетади:

**Гар тўро гўянд аз имон бар ой
Вар хитоб ояд тўро к-аз жон бар ой,
Тў гаҳ инро ва гаҳ онро бар фишон,
Тарки имон гиру жонро бар фишон.
Сангари гўянд ки ин бас сангар аст.
Ишқ гў аз куфру имон бартараст.
Ишқро бо куфру бо имон чикор
Ошиқонро лаҳзайи бо жон чи кор!**

(Агар сенга имондан кеч деб айтишса,
Агар «жондан кеч» деб хитоб янграса,
Сен дарҳол бунисидан ҳам, унисидан ҳам воз
кечиб қўй, Бу тўсиқ (яъни, куфр ва имон орасидаги тўсиқ) жуда
маҳкам дейишади,

Айтгинки, ишқ куфр ва имондан юксакроқдир.
Муҳаббатнинг куфру имон билан қанчалик иши бор?!
Ошиқларнинг бирор лаҳза жон билан ишлари борми?!)

Бу шоир қалбидан тошиб келган эҳтиросли хитоблар Аттор гуманизмининг энг юксак парвозларидир ва гўдак Алишернинг меҳрини қозонган, «даҳонинг илк уйғониши»га туртки бўлган худди шу сатрлар бўлса, не ажаб! Уларнинг далили сифатида ҳикоя қилинган қисса ҳам «Мантиқ-ут-тайр» дostonининг юксак нуқтасидир.

Каъбада элик йил улуғ шайх бўлмиш Санъон тушида бир кофир маликани кўриб севиб қолгани ва барча обрў-рутбаларидан кечиб, ўша тарсобачча санамнинг йўлига борлигини, дину имонини бағишлагани ҳақидаги ҳаяжонли ҳикоя ўқувчига яхши маълум, бу ҳақда спектакллар ҳам қўйилмоқда. Алишер Навоий «Лисон-ут-тайр» дostonида воқеанинг асосий мазмунини мукаммал гавдалантириб берган. Фақат бир жиҳатга китобхон эътиборини тортмоқ зарурдир.

Автор ўз дostonини:

**Шайх Санъон сирри аҳди хеш буд,
Дар камолаш ҳар ча гўям беш буд —**

**(Шайх Санъон ўз даврининг сири эди,
Камолоти, ҳар қанча десам ҳам, ундан юқорироқ эди)**

деб бошлайди. Бу сўзлар бутун қисса мазмунига калитдир. Дарҳақиқат, эллик йил Каъбада шайх бўлган, эллик марта ҳаж шартларини бажарган ислом динининг пешвоси аллақандай бир тарсо қизига хобида ошиқ бўлиб, ҳамма мартаба ва имтиёзларидан, орттирган обрўсидан кечиб йўлга чиқиши ва охир натижада тарсо қиз висолига етмоқ учун исломдан, имондан кечиб, ўзга динга ўтмоғи, унинг учун энг табаррук китоб «Куръон»ни ўтга ёқиб, исломда энг ҳаром жонзод ҳисобланган чўчкаларни парвариш қилишга рози бўлмоқлиги — булар асло хирсу ҳавас туғёнининг белгиси бўла олмас эди. Унинг маънавий камолотини таъкидланиши ҳам бунга далолатдир. Назаримизда, бу 1221 йилда ёзилган асар ғазолий реформациясига, айниқса, унинг тасаввуф мистикасини ортодоксал ислом қобиғига жойлашга уринишига қарши эътироз эди. Чунки Аттор ўз универсал илоҳийлаштириш принципини дунёдаги барча мазҳаб намояндаларини бир эътиқод остида бирлаштира олиши мумкин бўлган умумий дунёқараш сифатида орзу қилар эди. Шу сабабли бўлса керак, ўзи ақлдан туйғуни устун кўришига қарамай, юнон фалсафий илмини рад қилган ғазолийга қасд-ма-қасд Рум гўзалига ошиқ бўлган Санъонни ўз асарига марказий қаҳрамон қилиб олади. Бу, албатта, Навоийни мафтун этмай қўймас эди. Атторнинг бош — мистик тасаввур этилган бу ғояси Навоий учун реал ва ўта оҳанрабо ғоя эди.

Шайх Санъон жасорати, маълуо маънода, ҳали Атторнинг ўзи учун ҳам сир эди. Балким, шу сабабли буюк форс мутасаввуф шоири ўз ғояларининг ҳимоясида изчил бўла олмади, унинг зиддиятли тафаккури доимо «ишқ» ва «имон» орасида тараддудда турди. У ўз қаҳрамонини юрак билан ёқлайди, ақл билан қоралайди, ботиний эътирос билан кўкка кўтаради, зоҳирий мулоҳазалар билан ерга уради. Румдаги дайрда тарсо қизининг шоир томонидан ички ҳавас билан муфассал таъриф этилган сулув жамолини кўрган:

**Шайх имон дод, тарсоий харид,
Оқибат бифрухт, расвоий харид.**

*(Шайх имонини қўлдан бериб, тарсоликни сотиб олди,
Келажак дунёсини сотиб, расволикни олди.)*

Аттор қиссасини бошлашдан бурун:

**Ишқро дарди бибояд пардасўз,
Гоҳ жонро пардадар, гоҳ пардадўз**

*(Ишқ дарди пардани куйдирувчи бўлиши лозим,
Гоҳ жон пардасини йиртувчи, гоҳ тикувчи) —*

деган эди. Бу сатрлар мазмуни шоирнинг ўзига тамомила дахлдордир. Шайхнинг инсонлар орасидаги барча зоҳирий тўсиқларни куйдирувчи алангали муҳаббати Аттор дилидан учкунлангандир, шайх Санъоннинг ўтли нидолари орқали Ошиқ шоир ўзи «пардани йиртиб чиқиб», дил дардларини тўкиб солади ва яна қаҳрамон эътиросларини парда қилиб ўзини паналайди.

Қисса бошида ишқни имондан юқори қўйган шоир якунлашда яна қушлар Санъон ишқини фақат бир тамсил, «ҳақиқий ишқ» (Симурғ ишқи) йўлида аллегория деб қабул қилганларига ишора қилади. Улар яна бир муддат олға парвоз этиб йўлнинг поёнсиз машаққатларидан толиқадилар ва яна Худҳуд билан ораларида баҳс бошланади. Қисқаси, то тариқат водийлари шарҳига ўтилгунча (1,5 минг байт давомида) ўн бешга яқин қушнинг Худҳуд билан савол-жавоби берилди. Ҳар бир жавоб бир неча ҳикоят орқали далилланади.

Охири қисм водийларга бағишланган. Йўлбошчи Худҳуд навбатдаги қушнинг саволига жавобан аввал 7 водий (талаб, ишқ, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат, фарқу фано водийлари)ни номбаном санаб, сўнг ҳар бирини алоҳида васф этади ва ҳар сафар 5—6 ҳикоят билан тавсифни муайянлаштиради.

Асар охирида минг машаққат ичра худудсиз йўл босиб, кўпчилиги ўлиб, қолган қушлар «ул олий даргоҳ»га етиб борадилар:

**Олами пўр мурғ мебўрданд роҳ,
Беш нарасиданд си он жойи гоҳ.**

*(Улар йўлга тушганда бир олам қуш эдилар,
Ул даргоҳга ўттиздан ортиғи етиб келмади)*

Аммо улар етиб келган жой жуда маҳобатли бўлиб, бунда юз минглаб офтоб бир зарра каби арзимас туюларди. Ожиз ва бенаво ўттиз қуш қалбини яна кўрқинч ва умидсизлик қоплайди:

**Кай падида ойим мо ин жойигоҳ,
Эй дариго, ранжибўрди мо зи роҳ...**

*(Биз бу даргоҳда қандай ҳам кўзга ташлана олар эдик,
Эҳ, афсус, шунча йўл босиб тортган азоб-уқубатларимиз...)*

Қушлар шундай тараддуд ичра турганларида парда ортидан «Иzzат чоғуши» («худайчиси») чиқиб келиб, улардан нега келганларини сўрайди. Қушлар ўз аҳволларини баён этиб, биз шунча йўл босиб, дард чекиб, Симурғдан бизга подшоҳ бўлишини илтимос қилиб келдик, дейишади. Чоғуш жавоб қиладики, «агар сизлар жаҳонда бўлсангиз ҳам, бўлмасангиз ҳам у мутлоқ ва абадий подшоҳдир».

«Иззат човуш»нинг бу хитобига жавоб сифатида Аттот парвона ва шам ҳақида ҳикоят келтириб, қушлар кайфиятини билвосита изҳор этади. Шу пайт умидсизликка тушган йўлчилар олдидан «хожиби лutf» (муруват дарвозабони) пайдо бўлиб, қушлар олдидан пардаларни бирма-бир кўтаради ва уларни бир нурли парда қаршисига етказиб, «яқинлик остонаси»да «ҳашамат ва иззат курсилари»га ўтказгач, қўлларига бир руқъа (хат битилган қоғоз) бериб, шуни охиригача ўқинглар, дейди.

Шоир шу ўринда Юсуф пайғамбар ва унинг биродарлари ҳақидаги ҳикоятни тамсил сифатида келтиради. Маълумки, отасининг сеvimли кенжа ўғли бўлмиш гўзал Юсуфни биродарлари рашк қилиб, саҳрода бир қудуққа элтиб ташлашган, сўнг савдогарга қул қилиб сотишган ва унинг кўйлагини қонга бўяб, йиртқичлар еб кетди, деб отасига хабар келтиришган эди. Орадан кўп ҳодисалар ўтиб, Юсуф тақдир тақозоси, ўзининг соф кўнгиллиги ва ақл-идроки туфайли Миср ўлкасида ҳукмронликка етишади. Юртда қаҳатчилик бошланиб, очликдан қийналган акалари ўз биродарларини танимай, олдига нон сўраб келишади. Юсуф уларга айтадики, «менда бир яҳудий тилида битилган ёзув бор, ҳеч ким уни ўқий олмаётир, агар сизлар шуни ўқишга ёрдам берсаларингиз, сизга қанча бўлса нон бераман» (Юсуф ва акалари, афсонадан маълумки, яҳудий эдилар. Мисрдаги аҳоли тили бошқа эди). Биродарлар шодмон бўлишиб «хатни келтир» дейишади. Юсуф хат ўрнига биродарлари олдига ўзининг қонли кўйлагини келтириб ташлайди...

Ҳикоят ниҳоятда ибратлидир. Аттотнинг бутун концепцияси яна бир қарра бу тимсол орқали ярақ этиб очилади, шоир буни ўзи қайта-қайта таъкид этади:

**Чун нигоҳ қарданд он симурғ зор,
Дар хати он руқъайи пўр эътибор,
Ҳар че ишон қарда бунанд он ҳама,
Буд қарда нақши он тобон ҳама.
Он ҳама ҳуд буд сахт, он буд лек,
К-он асирон чун нигоҳ қарданд нек,
Рафта буданду тариқе сохта
Юсуфи хўдро ба чоҳ андохта,
Жони Юсуфро ба хори сухта,
Вонгаҳ уро бар сари бифрухта.**

(Ул бечора ўттиз қуш эътиборга сазовор номадаги
Ёзувга нигоҳ ташлагач, (кўришдики)

Улар ҳаётларида нимаики иш қилган бўлсалар, барчаси ушбу (ёзувда)
равшан акс этган эди,

У барчаси жуда оғир эди, лекин ул асирлар яхшилаб назар ташласа ўша
ишлар эди.

Яъни, улар ўзларига бир йўналиш олиб йўл босишган.

Аммо (йўл бошидаёқ) ўз Юсуфларини чоҳга ташлаб юборган эдилар.

Юсуфнинг жонини хорлик билан қўйдиришган,

Ва уни бир бегонага сотиб юборишган эди.)

Аттот жўшиб кетиб хитоб қилади:

**Минадони тў гадои ҳечкас,
Мифуруши Юсуфи дар ҳар нафас.
Юсуфат чун подшоҳ хоҳад шўдан,
Пишгоҳу пешво хоҳад шўдан,
Тў ба охир ҳам гадо, ҳам гўрисна,
Пиши у хоҳи шўдан тан барҳана.**

(Сен — ҳеч ким бўлмаган гадо, ўзинг билмай —

Ҳар нафасда бир Юсуфингни сотасан,

Юсуфинг подшоҳ бўлиб етишганда эса,

Олий зот ва етакчига айланганда эса,

Ўзинг охир натижада ҳам гадо, ҳам оч ҳолатда

Яланғоч тана билан унинг олдига (тиланиб борасан.)

Қушлар бундай қиёсдан шарманда ва уят ичра қолиб, соф йўқликка чўмдилар ва танлари тўтиёга айланди. Шундан сўнг улар буткул покланиб, янгидан жон пайдо қилдилар.

**Чун нигоҳ қарданд он симурғ зуд
Бешак он Симурғ он си мурғ буд**

(Ул ўттиз қуш тезлик билан нигоҳ ташласа,

Шак-шубҳасиз ул Симурғ ўша ўттиз қушнинг ўзи эди).

Қушлар барчаси ҳайратдан бошлари қотади, «бу» қандай қилиб «у» бўлиб қолганини тушуна олишмайди. Ўзларига қарашса, «симурғ» (ўттиз қуш), Симурғга боқишса, яна «си мурғ»нинг ўзи. Улар «тилсиз» (безабон) ул олий даргоҳга савол қилишади, у ердан ҳам «безабон» жавоб келади:

**...К — ойинаст ин ҳазрати чун офтоб,
Ҳар ки ояд ҳешро бинад дар у,
Жонутан ҳам жонутан бинад дар у,**

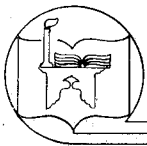
Чун шўмо си мурғ инжо омадид,
Си дар ин ойина пайдо омадид,
Гар чеҳел, панжоҳ мурғ боянд боз,
Пардаро аз хиш бегушоянд боз.
Гарчи бисёри ба сар гардидаид,
Хеш мибиниду хўдро дида-ид.
Ҳечкасро дида бар мо кай расад.
Чашми мўри бар сурайё кай расад!
Дийдаи мўри ки сандон бар гирифт,
Пашша кай пили ба дандон дар гирифт...

(«...Бу офтоб каби (чарақлаган) даргоҳ кўзгудир,
Унда ҳар ким келса ўзини кўради,
Жон ва тан ҳам унда жон ва танни кўради.
Сизлар ўттиз қуш бу ерга келганларинг сабабли,
Бу кўзгуда ўттизта кўриндиларинг,
Агар яна қирқта ё элликта қуш келса,
Яна ўзларининг юзларидан пардани кўтарадилар.
Агарчи кўп нарсаларни бошдан кечирган бўлсаларинг ҳам,
Ўзларингни кўриб келдиларинг ва ўзларингни кўриб турибсизлар.
(Сиз каби) Ҳеч ким бўлганлар нигоҳи бизга қачон етарди,
Чумолининг нигоҳи Сурайёга (юлдузлар тўпига), қачон етарди?
Чумоли кўзи билан сандонни яхлит кўриб бўладими?
Пашша филни тишида бутун тишлай оладими?..)

Шоир хулосасидан шуни англаш мумкинки, аввало Олий мутлақ борлиқ ўзга нарса, унга интилувчи «толиблар» ўзгадирлар; қолаверса, камблот йўлининг охирида ҳам улар ўз аксларини, ўз қилмиш-қидирмишларинигина кўрадилар, фақат улар ўз «Юсуф»ларини олдиндан чоҳга ташламасликлари маъқул, ўз пок сийратларини доимо сақлаб қолишга уринмоқлари керак, бўлганчликка берилмасликлари лозим. Асар бошида айtilган «нимайки излаётган бўлсанг, нимаики атаётган бўлсанг, ўша сен ўзингсан, ўзингни англа, яна юз мартаба ўзингни англа» деб қилинган хитобнинг маъноси ҳам шудир, яъни инсондаги поклик ундаги олий зот нишонасидир, деган ақида. Шоирнинг ижобий концепцияси шунда. Аммо ушбу ижобий ният атторда ўз изчиллигига эга эмас. У инсоннинг бу моддий ҳаётда ўз поклигини сақлай билишига ишончсизлик билан қарайди.

Аттор мистикаси асли адолатсиз, нотекис жамиятнинг инкори эди, аммо у объектив олганда бадбин бир тусда намоён бўлди. Биз агар шоирни тўғри тушунсак, моддий хирсу ҳаваслар ўша жамиятда фақат ҳукмрон синфларгагина муяссар эди, бир бурда нон учун қақшаб ўтаётган меҳнаткашнинг нима нопоклиги бор эди ахир? Аммо Аттор жамиятда фақат бир умумий, мавҳум инсонни кўрди, меҳнаткаш инсонни эрмакталаб, қорни тўқ, ҳукмрон синф вакиллари билан моҳиятан фарқ қила билмади, унинг фожиаси, мистикасининг илдизи ҳам шунда эди.

Муҳаммаджон ИМОМНАЗАРОВ,
филология фанлари кандидати

Беруний

ҲИКОЯТЛАР

Бир халта жавоҳир ва фолбин

Ал-Киндий айтган: ар-Рашид ўша Яҳё ибн Холидга бир халта жавоҳир бериб, буни сақлаб қўйгин, деб топширган экан. У халтани ўз уйида шундоқ оёқ остига қўйиб қўйибди. Уйдан чиқиб кетаётиб халтани бекитиб қўйишни унутибди. Кейин уни хизматкорларидан бири олиб кетибди. Маълум вақтдан кейин уйига қайтган экан, халтани ўз жойида кўрмабди. Уни йўқотганига жуда ачинибди. Шу вақтда мен (ал-Киндий) унинг ҳузурда эдим. Кейин у кўзлари кўр фолбин абу Ёқубни чақиртириб келди. Яҳёга унинг келганини хабар қилишгач, ҳузурда бўлганларга қараб: «Дамларингни чиқармасдан ўтиринглар, сизлардан у ҳеч нарсани эшитолмасин, бўлмаса унинг очаётган фоли бузилади», деди. Абу Ёқуб хонага киргач, Яҳё унга қараб:

— Мен сендан бир нарсани сўрайман, сен унинг нималигини топиб бергин,— деди.

Абу Ёқуб бир оз сукутга чўмди, кейин жавоб берди:

— Сен мендан йўқолган нарсани сўрамоқчисан.

— Ўша нарса нима?

Абу Ёқуб ўйга чўмиб кетди. Узоқ ўйлаб туриб, қўлини-қўлига урди, сўнг деди:

— У нарсангиз жудаям қимматбаҳо шода, ўзи оқ, қизил ва яшил. Халтада турибди, халта эса идишда.

Яҳё унга:

— Топдинг,— деди. Кейин: — Шуни ким олдийкин? — деб сўради.

— Хизматкор фаррош олган.

— Ўша нарса қаерда?

— Ахлатхонада.

Шунда Яҳёнинг кўнгли таскин топиб, қайғуси камайди. У хизматкорларга қараб:

— Унинг изини ҳовлимиздаги ахлат ташлайдиган жойдан ахтаринглар,— деди.

Бориб қарашса, ахлатхонада бир нарсанинг чеккаси кўриниб турганмиш. Устини очиб қарашса, бир халта чиқибди. Халтани очишса, унда жавоҳирлар бор эмиш. У шундаям бебаҳо эканки, нархини ҳеч ҳам белгилаб бўлмасмиш.

Кейин Яҳё ўз хизматкорига:

— Эй Фулом, бу кишига беш минг дирҳам пул бериб юборгин, кейин фалончига амр қилгин, ёнимиздан беш минг дирҳамга уй сотиб олиб берсин,— деди.

Фолбин унга жавобан:

— Мана бу беш минг дирҳамни олиб кетамиз, лекин бизга бу ердан манзил сотилмайди,— деди.

Яҳё фолбиндан қандай қилиб фол боққанини сўраган эди, у жавоб бериб айтди:

— Фол сезгилар ёрдами билан рўёбга чиқади. Лекин мен кўзлардан маҳрумман, шунинг учун мен қулоқ билан иш тутаман. Аммо хонангга кириб бирор нарса эшитаман, деб умид қилган эдим, бўлмади, ҳаммаёқ жимжит, ҳеч нарса эшитолмадим, довдираб қолдим. Ўзимга-ўзим: «Шўрим қуриди», дедим. Бир оғиз ҳам сўз эшитолмагач, қўлимни гиламга ургандим, хурмо пўчоғи илинди. Шунда ўзимча: «Бу хурмо пўчоғи бўлса ажабмас, бу идишда (яъни пўчоқ ичида) оқ, кейин қизил, кейин яшил нарса бўлиши керак, кўриниши эса шодага ўхшаган. Бу сифатлар эса халтадаги жавоҳирга хосдир. Шунда мен, буни ким олдийкин, деб фикр қилиб турган эдим, бирдан эшак ҳанграб қолди. Бу эса бир беодоб бўлиши мумкин, деган ўйга олиб келди. Шунда ўйлаб туриб: «Шоҳлар молига хизматкор-фаррошлардан бўлак ҳеч ким қўл теккизишга журъат эта олмайдими» дедим. Сен мендан унинг қаердалигини сўраган эдинг, шунда бировнинг: «Буни ахлат тўкадиган жойга ташлаб кел», деганини эшитиб қолдим.

Кейин Яҳё унга қараб:

— Хўп майли, лекин бизнинг сен ҳақингдаги буйруғимиз бўлиш-бўлмаслигини қаердан билдинг? — деди.

Фолбин унга:

— Мен аввалги беш минг дирҳам ҳақида буюрганнингда, ғуломингни «хўп бўлади!» деганини эшитдим. Шунда, мен буни олар эканман, деб билдим. Лекин иккинчи марта беш минг ҳақида гапирганингда, ғуломларингдан бирининг «йўқ» деган овозини эшитдим, шундан бунинг бўлмаслигини тушундим.

Қушбеги ва лочин

Бир гал нима бўлди-ю, Хоразм қушбегиси лочиннинг оёғини синдириб қўйди. Хоразмшоҳ бу ҳодисадан қаттиқ ғазабланиб, амр қилди: «Қушбегининг оёғи синдирилсин». Шунда мен ўша ерда эдим. Қушбегини олиб чиқиб, ўртага ётқиздилар. Жаллод қушбегининг сонига ҳодадай келадиган ғўла билан урди. Балого гирифтор бўлган қушбегининг душманларидан бири:

— Бу нима, оёқ синдиришми ё ғамза қилишми? — деди.

Шунда жаллоднинг жаҳли чиқди, яхши жазо бераолмаётибди, деган хаёлга бормасин, деб қушбеги сонига қаттиқ-қаттиқ уриб, суякларини майда-майда қилиб юборди, оёғини тиззасига қайилтириб, букиб қўйди. Кейин жаллод ҳалиги кишига қараб:

— Қалай, етадимми ё яна урайми? — деди.

Бу воқеани амирга етказишди. Қушбегига унинг раҳми келди шекилли, воқеани эшитиб амир пушаймон бўлди. Шундан сўнг у фармон бериб, қушбегига туркман мумиёсидан ичирди. Шу билан у тузалиб кетди. Орадан бир йил ўтгач, мен уни от миниб кетаётганда кўрдим, кўлида лочини бор эди. Агар уловдан тушиб яёв юрадиган бўлса, ҳассага суянмай, оқсаброқ ҳақида:

Мумиёни синаб кўриш қарида шундай дейдилар: уни ёғ ва сиркага аралаштириб

БЕРУНИЙНИНГ «ЖАВОҲИР КИТОБИ»

Абу Райҳон Беруний ўзининг «Жавоҳир китоби»ни умрининг сўнгги йилларида ёзган эди. Бу китоб унинг анча етуқ, диққатга сазовор, ўқишли асарларидан саналади. Абу Райҳон уни тўла-тўқис битказган бўлишига қарамай, асар бизга муаллиф ўзи битганча етиб келмаган. Унинг қўлёзмалари тарих элагидан ўтиб, замонамизга етиб келгунга қадар анчагина «саргузашт»ларга грифтор бўлиб, бошидан оғир кунларни кечирганки, охир-оқибатда асарнинг бирорта мукамал нусхаси етиб келмаган, бордию, етиб келган бўлса ҳам, ҳозирча бирор кутубхона ёки шахснинг «хасми» бўлиб, ҳалигача «чачвони очилмай» қолиб келмоқда. Ниҳоят, тарих тақозоси билан Испаниянинг Эскуриал кутубхонасига (Мадридга яқин) тушиб қолган ва дастлаб кўзга чалинган бу асарнинг бир нусхаси илмий жамоатчилик мутоаласига қабул бўлмади. Чунки бу нусхани кўрган ноширнинг сўзига қараганда, уни кўчирган шахс араб тилидан беҳабар ажам ё ҳинд киши бўлган. Шуниси ҳам борки, кўчирган котиб асарни ёмон кўчирмаган, лекин унинг кўп жойлари, иборалари, жумлалари, сўзларнинг ярми, айрим парчалар тушиб қолган, бу эса уни мутолаа қилувчига анча қийинчилик туғдирган. Шу сабабданми ё бу асар бошқаларга нисбатан эларо кам тарқалганиданми, ҳар қалай у ўз мухлисларини топа олмади. Ниҳоят, асримизнинг йигирманчи йилларига келиб Туркиянинг Қайсария шаҳрида Рашид афанди кутубхонасида бу асарнинг бошқа бир қўлёзма нусхаси борлиги маълум бўлди. Бу нусха илгаригиларига қараганда анча тўлиқ, кўчирувчиси ҳам араб тили жавоҳирлар илмидан хабардор шахс экан. Бу нусха Мисрда мамлуклар даврида кўчирилган бўлиб, унинг котиби асарнинг кўп жойларига тузатишлар киритган. Бундан билинишича, бу котиб унинг аслини тузатмоқчи бўлган-у, лекин «қош қўяман» деб, «кўз чиқарган», натижада кўп хатоларга йўл қўйган.

Булардан сўнг Туркиянинг Истамбул шаҳрида (саройга тегишли) Тўпхона кутубхонасида 2047 рақамли учинчи қўлёзма топилиб қолди. Бу нусха бошқаларга нисбатан мукамалроқ ва дурустроқ бўлиб чиқди. Мана шу учинчи нусха «Жавоҳир китоби»ни нашр этиш имконини берадиган даражада эди.

«Жавоҳир китоби»нинг мавжуд нусхасида асар ҳошиясига унинг кўчирувчи котиби ҳам ўз номини атаган, баъзи ўринларда котиб шарҳлар ҳам бериб кетган. Котиб Ибн Хатиб Дорий деган киши бўлган. Шулар асосида ўртамиёна бир танқидий матн тайёрланди ва ниҳоят, шу уч нусха асосида немис шарқшунос олими Фриц Кренков (1872—1953) Ҳиндистоннинг Хайдаробод шаҳрида «Доират ул-маориф Усмоғия» деган жамиятнинг босмахонасида ҳижрий 1355 (милодий 1936—37) йилда унинг матнини бостирди.

Биз Абу Райҳон Берунийнинг мазкур асаридан сайлаб олинган парча ҳикоялар келтиряпмиз. Бу ҳикоялар аслида ўрта асрларда ҳар хил муносабатлар билан пайдо бўлган эди. Улар турли-туман маъданлар, қимматбаҳо гавҳарлар, улар туфайли чекилган машаққат ва қийинчиликлар, юз берган ўзаро муносабатлар, одамлардаги устамонлик, ўрта асрдаги ҳаёт тарзи, мол-дунё йиғиш ва унинг учун бўлган жанглар ва ниҳоят, шу тошлар туфайли ҳукмдорлар ўртасидаги кураш, калла-кесарлик, ашаддийлик каби воқеалар қизиқарли баён этилганки, буларни ўқиб ўзинчи ва ўн биринчи аср кишилари ҳаёти кўз ўнгимизда яққол гавдаланади. Яна шуниси ҳам борки, булар орқали Абу Райҳон Берунийнинг ўткир ҳикоянавислигини, ўз нақлларини баён этишда яхши деталлар танлаганлигини кўз олдимизга келтира оламиз.

Абдусодиқ ИРИСОВ

эритадилар. Кейин жигарнинг бир жойини ўйиб, ўша жойига тайёрланган мумиёни суркайдилар, сўнгра (у қотғач) пичоқ билан жигарни кесиб кўрадилар. Уша жой қотиб қолса, мумиёнинг яхшилигидан дарак беради. Баъзилар товуқ оёғини синдириб, кейин уни ичириб (тажриба қилиб) кўришар экан.

Заҳарга қарши даво

Бир кўзбўямачи — фирибгар ҳақида шу нарсани гапиришади: у Вашмгирнинг олди-га бир тошни олиб келибди-да, унга бу тош бозизаҳр деб таъкидлабди. У Вашмгирни алданадиган содда одам, нима десам, шунга ишонади, деб ўйлаб ундан бир нарса шилиб кетмоқчи бўлибди. Лекин Вашмгир унга ўз аъёнлари олдида:

— Агар сен айтгандек, бу нарсанг заҳарнинг зарарини йўқотадиган бўлса, бўпти, мен сенга иккаласини — заҳарниям, буниям ичираман, агар даъвойинг рост чиқса, сенга жуда кўп ҳады инъом қиламан,— дебди.

— Хўп. Фақат якка ўзингда гапим бор,— дебди фирибгар.

Амир билан якка ўзи қолган экан, у шипшибди:

— Амирим, шуни билингким, бу ёмон ишни менга шайтон ўргатди, мана энди мени қўлга туширдиг, агар кўнсанг, сенга бир насиҳатим бор.

Вашмгир унга:

— Қани айтчи, нима экан у?— дебди.

— Душманлар ҳар хил ҳийла-найранг ишлатиб, подшоҳларни мол-дунёга кўзи оч бўлган яқин кишилари қўли билан ўлдиришга чоғланиб юрадилар, борди-ю улар орасида душманинг сенга заҳар ичирса ҳам, уни даф қиладиган доринг борлиги ҳақида гап тарқалса, у ҳолда улар ҳам, булар ҳам қилиши мумкин бўлган ҳийлалари бефойдалигини тушуниб, пушаймон бўладилар, шу билан сен алдамчи душманларинг ҳийласидан қутилиб қоласан. Ҳатто, ўз яқинларинг сенга ҳеч қандай ёмонликни раво кўришолмайди. Заҳар келтир, унга ўхшаган бошқа бир ичимлик ҳам келтиришсин. Кейин сен менга ўша (заҳарга ўхшаган) ичимликни берасан, мен ичиб оламан. Сўнгра гапимнинг ростлиги учун мукофотга тўн кийгаз, қимматбаҳо совғалар бер. Кейин яширинча туну совғаларингни қайтариб олгин-да, мени худонинг лаънатига-ю, ёниб турган дўзахига кетишга рухсат бер.

Вашмгир фирибгарнинг гапини эшитиб:

— Сен мени менсимай, алдамоқчи бўлганинг учун жазога мубталосан,— деди у. — Лекин сен келтирган тошинг учун эмас, балки мана шу қилган насиҳатинг учун яхшиликка сазовор бўлдинг.

Вашмгир фирибгар айтганидай қилди, кейин унга тўн кийгазди, кўп яхши қимматбаҳо мукофотлар инъом қилди ва уни иззат-икром билан жўнатди. Бу ҳикоя ҳам унинг ўлиmidан кейингина тарқалиб кетди. Шундай қилиб домига тортган ажал уни ютатуриб, яна оғзидан чиқариб юборди (яъни тирик қолди).

Чол ва чумчуқ

Фойдали масаллардан бирида шундай дейилган: бир чол бир чумчуқ тутиб олибди. Шунда чумчуқ ҳалиги кишига:

— Мени нима қилмоқчисан?— дебди.

— Сўйиб ёмоқчиман.

— Мен билан тўймайсан,— дебди чумчуқ чолга қараб,— чунки мен ярим луқмадан ортмайман. Борди-ю, қўйиб юборсанг, мен сенга учта ҳикматли сўз айтаман, сен унга амал қилсанг, катта фойда кўрасан.

Чумчуқ айтган фикр чолга маъқул тушибди, улар тангри таолони гувоҳ келтириб келишишибди. Кейин ҳалиги чол:

— Қани ўша ҳикматли сўзларингни айт-чи?— дебди.

Чумчуқ чолга:

— Ўтган ишга ҳеч қачон афсусланма, қўлга киритишинг мумкин бўлмаган ишга ҳаракат қилма, ақлинг бовар қилмайдиган ишга ҳеч қачон ишонма,— дебди.

Чол ўзича ўйлаб:

— Буни ейишдан кўра, айтганини қилсам яхшироқ эмасми? — дебди ва чумчуқни учуриб юборибди. Чумчуқ учиб бориб деворга қўнибди.

— Агар ўз айтганингда қаттиқ туриб, мени сўйиб еганингда ичимдан каптар тухумидай бир марварид чиқарди,— дебди чумчуқ чолга.

Чол чумчуқни қўйиб юборганига пушаймон қилибди. У чумчуқни қайтариб қафасга солиб олмоқчи бўлибди, шунинг учун жон талвасасида чумчуққа қараб:

— Кел, қайт жойингга,— дебди,— мен сен учун симсим-кунжут уруғини тозалаб, муздек сув ҳам тайёрлаб қўйибман.

Чумчуқ чолга қараб шундай дебди:

— Эй одам боласи, сен мени сўяолмадинг ҳам, еёлмадинг ҳам, ҳатто мен айтган гапга амал қилолмадинг ҳам. Сен мени қўйиб юборганингга ачинайбсан. Энди ўз жойимга қайтармоқчи бўлаяпсан, лекин бу иш қўлингдан келмайди. Ундан кейин ўйлаб

хам кўрмадинг, бутунлигимча каптар тухумидай келмайману, менинг жиғилдоним қандай қилиб ўз гавдамдан катта нарсани сиғдира олади?

Чумчуқ шундай дебди-ю, чол билан хайрлашиб, учиб кетибди.

Бадавий кийиги

Кемаларда келганлар билан кеманинг олдига қайиқларда сузиб келган орол аҳолиси ўртасида олди-сотди бўлади. Бу шундайки, савдогарларнинг ҳар бири ўзида алмаштиришга лойиқ нимаси бўлса, ўшани узоқдан ҳилпиратади, бу ҳол то икки томон ўртасида бирор келишувга розилик пайдо бўлгунига қадар давом этади. Кейин савдогарлар ўз молларини худди тарози палласига ўхшаган бир нарсага қўйиб кемадан пастга — харидорнинг қўли етмайдиган жойгача туширадилар, денгизчилар эса лангар чўплари билан уларни кузатиб юрадилар. Кейин кемага яқин келганлар қошига бошқа палла туширилади. Бу паллада ҳам ўзлари бор бўлган моллардан бирортасини солиб туширишади. Иккинчи паллани туширгач, биринчисини тортиб олишади. Шу тариқа ҳар бир киши ўзи истаган нарсасига эришади.

Борди-ю агар савдогарлар бу пайт ғафлатда қолгудай бўлишса, у ҳолда нарса олгани кемага келганлар уларга туширилган нарсаларга сакраб ташланиб, қочиб қоладилар. Савдогарлар на уларга ва на уларнинг қайиқларига қувиб етадилар.

Бу худди ўша бадавий араб ҳожиларга сотишга бир кийикни олиб келганига ўхшайди. Ҳожилар ундан кийикни сотиб олибдилар, эгасига унинг ҳақини тўлабдилар. Кейин ундан қандай қилиб овлаганини сўрашибди: У: «Чопиш билан», дебди. Лекин улар бунга ишонибмабди. Шунда бадавий ўша ҳожиларга: «Буни мендан иккинчи марта сотиб олингларда, ҳозир ечиб юборинглар, мен уни тутиб олдингларга олиб келаман», дебди. Улар ўшандай қилишибди. Кийик улардан узоқлашгач, араб бадавийси унинг кетидан югуриб кетибди. Улар бунга қараб нима бўларкин, деб кузатиб турган эканлар, ниҳоят кийикни қувиб етиб тутибди ва уни ҳожилар олдига судраб келиб, иккинчи марта пуллабди. Кейин ҳожилар чуқур кавлаб кийик қовурмоқчи бўлишибди. Жой тайёр бўлгач, нон ва идиш-товоқларни дастурхонга қўйишибди. Дастурхоннинг оғзига халтага ўхшатиб ип ўтказилган экан. Бадавий дастурхоннинг ипидан бир тортган экан, дастурхон оғзи тугилиб, олдига келиб қолибди, шу билан у этни олиб қочибди. Сал нарида тўхтаб шундай дебди: «Эй жасурлар, бу кийик тирик пайтида мендан икки бор қочиб қутилолмаган эди, сўйилиб, қовурилган пайтида мендан қандай қочиб қутила олсин! Сизлар неъмат эгалари — бадавлат одамларсиз, худойим сизни пиру-бадавлат қилсин, менинг бола-чакам оч, бирор нарса олиб келишимга мунтазир бўлиб ўтиришибди. Сиз уларни зиёфат қилган бўлдингиз. Тангри таоло бу хайрингизни даргоҳида қабул этсин, бунинг эвазига сизларга яхши мукофотлар ато қилсин».

Бу айтганимизга бошқа нақлларни ҳам қўшиш мумкин. Чунончи, ўша чўлларда худди мунчоқ каби олтинлар униб чиқармиш ва уларни фақат кундузи офтоб чиқиб, нурлари ялтиратгандагина топиш мумкин экан. Аммо ўша Судонга тегишли ер ва чўлларга келсак, уларнинг ҳаммаси аслида селларнинг оқизиб келган оқаваларидир. Улар Ойтоғ ва Жанубий тоғлар сингари жойлардан оқиб келган. Бу жойлар худди Миср ерлари каби дастлаб денгиз бўлгани учун оқиндилар тўсилиб қолиб, аста-секин чуқур ер кўтарилган. Бу тоғлар олтинли. Қаттиқ ва тик сув ўз кучи билан у ерга йирик қўйма олтин парчаларини оқизиб келади. Булар мунчоққа ўхшагани учун Нил «Олтин ер» деб аталган.

Олти қирралик қубба

(Плутарх) ўзининг «Қитоб ал-ғазаб»ида айтишича, Румиянинг подшоҳи Аёрунга маҳорат билан ишланган, жудаям қимматбаҳо, олти қирралик қубба шаклли биллур совға қилибди. Чиндан ҳам ўша биллур битта ягона парча бўлганми ёки бир-бирига бирикитилган бир неча парчалардан иборат бўлганми — буниси номаълум. Аммо Аёрун ўз биллури билан мақтаниб юрган. Бир гал у мажлисида ҳозир бўлган файласуфларга қараб: «Хўш, бу нарса ҳақида нима дейсиз?» деб сўраб қолибди. Шунда бир файласуф Аёрунга қараб шундай дебди:

— Шу нарсани ўйласам, юрагим орқамга тортиб кетади. Агар бир фалокат юз бериб, уни йўқотиб қўйсанг, ўрнига худди шундайини топа олишинга ишончинг йўқ, демак, унга заруратинг ҳам йўқ. Борди-ю бу нарса бир балога гирифтор бўлса, шуни ўйлаб мусибатга дучор бўласан.

Нима бўлибди-ю, ўша файласуф айтганидай бўлибди. Бир гал, бу ёз кезлари экан, Аёрун орол сайрига чиқибди. Шунда ўша биллур қуббани кеманинг ёнгинасида кетаётган қайиққа солиб олишган экан. Шунда (қўққисдан) шамол туриб бурон бўлибди-ю, қайиқни тўнтариб фарқ қилибди. Шу тариқа қайиқ билан қубба ҳам сувга чўкибди. Подшоҳ ғамга ботибди, кейин файласуфнинг гапи эсига тушиб, тасалли топибди. У шундай қилмаганда умри ғам-андуҳда қолган бўларкан.

Лахта кўрғошин

Денгиз савдогарларидан бири шуни ҳикоя қилиб берди: одатда биз камбағал одамларнинг молларини таширдик, шу билан одамлар дуосини олардик. Кунлардан бир кун биз Убуллада Чинга жўнашга шайланаётган эдик, кўкқисдан рўпарамга бир чол келиб тўхтади. У менга қараб, сенда бир ишим бор, олдин сендан бошқа бир кишига илтимос қилган эдим, лекин у мени алдади, шунинг учун сенинг олдинга келдим, шояд сен ўша мени алдаб кетган одам қилигини қилмассан, деди.

— Нима ишинг бор?

— То илтимосни бажаришга ваъда бермагунингча айтмайман,— деди у.

Мен унинг илтимосини бажаришга ваъда бердим. Шунда у оғирлиги юз маннча келадиган кўрғошин ёмбисини келтирди.

— Мен бу илтимосингни бажара олмайман,— дедим.

У бўлса хиралик қилиб туриб олди:

— Сўз берган эдинг-ку, лабзинг қани?

Мен қаёққа борсам, хиралик қилиб кетимдан қолмади, ҳоли-жонимга қўймади, ноилож уни олишга мажбур бўлдим. Кейин дафтарга унинг номи ва Басрадаги уйини ёзиб қўйдим. Кейин нима бўлди-ю, ўша ерга етганимизда, худонинг қудрати денг, шундай бир бўрон турдики, нима бўлганини ҳам билолмай қолдик, жон сақлаймиз деб энка-тинкамиз чиқиб кетди. Манзилга етдик, ўзимиз билан олиб борган нарсаларимизни пулладик. Шунда кўкқисдан бир киши келиб мендан кўрғошин сўради. Мен унга қараб:

— Мен ўзим билан ҳеч қандай кўрғошин олиб келганим йўқ,— дедим.

Шунда хизматкор ўша киши бериб юборган молни эслатди. Мен бўлсам унга:

— Мен буни сотолмайман, борди-ю сотсам, эгаси билан бўлган келишувимизга хилоф иш қилган бўламан,— дедим.

Лекин кўрғошин сўраб келган одам уни қўярда-қўймай бир юз ўттиз динорга сотиб олди. Мен кўрғошин эгасига Чиннинг ҳар хил ажойиб нарсаларидан олдим. Кейин биз орқамизга қайтиб, кетган жойимизга келдик. Лекин чолдан дарак бўлмади. Мен унинг уйини қидириб топиб, сўраган эдим, уни ўлган дейишди. Шунда қўни-кўшниларидан:

— У кишидан ҳеч ким қолганми? — деб сўрадим.

— Унинг бир акасининг ўғли бўлгучи эди,— дейишди улар,— уям қайси бир денгиз чеккасидаги юртда яшарди. Уйи бўлса қозининг ёрдамчиси қўлига вақф қилиб берилган.

Мен нима қилишимни билмай қолдим, кейин Убуллага қайтиб келдим. Уша кишига деб олиб келган молларнинг ҳаммасини етти юз динорга сотдим.

Орадан бир неча вақт ўтгач, бир куни тўсатдан олдимга бир киши келди. У менга тикилиб туриб:

— Сен фалон кишимсан? — деди.

— Ҳа,— дедим. У бўлса менга:

— Утган йили Чинга бориб, ўша ёғда лахта кўрғошинни сен сотганмидинг?— деди.

— Ҳа,— дедим.

— Уша кўрғошинингни мен сотиб олган эдим,— деди у.— Уни ишлатиш ниятида майдаламоқчи бўлган эдим, ичи бўш экан, унда ўн икки минг динор пул бор экан. Сени қидириб ўша маблағни олиб келдим, марҳамат қилиб олсанг.

Мен у кишига:

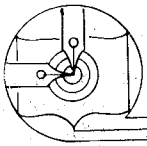
— Оббо тушмагур-эй, сен ташвиш орттирдинг-у, ахир у пуллар меники эмасди-ку,— дедим. Кейин бўлган воқеанинг ҳаммасини бошдан-оёқ гапириб бердим. У бўлса таажжубда қолиб кулди. Кейин менга:

— Уша чолни танийсанми? — деб сўради.

— Йўқ, гапириб берганимдан бошқа ҳеч нарса билмайман,— дедим. У бўлса менга:

— Уша киши менинг амаким бўлади,— деди,— унинг мендан бўлак меросхўри ҳам йўқ. Менга тихирлик қилавериб, бошимга не кунларни солмади, ҳатто шуни деб ўн етти йил олдин Басрадан қочиб кетдим. У олтинларни мендан яширмақчи бўлган экан, худойим изми билан амаким хоҳлаган иш бўлмади.

Мен унинг гапларини эшитдим, қарияга тегишли бўлган ўша етти юз динор пулни унга бердим. Шу билан у Басрага жўнаб кетди. Уша ерда у амакисининг уйини ўзига ватан қилиб олди ва пир-у бадавлат бўлиб яшаб кетди.

Раҳимжон Отаев

ҚАНДАЙ ЁЗМАСЛИК КЕРАК?

Одатда бадиий жиҳатдан баркамол асарлар жуда кўп хусусиятларига кўра бир-бирларига ўхшайдилар: барчасида тўлақонли образлар, бетакрор характерлар, ёрқин индивидуал услублар, пухта ишлов берилган сюжет, композицион бир бутунлик, ширадор тил, ғоявий-бадиий тиниқлик, хуллас, юксак бадииятни кўрасиз. Бадиий жиҳатдан заиф ёхуд ўртамиёна асарлар эса, аксарият ҳолларда бири иккинчисидан кескин фарқланиб туради: бирида тил ғализ. Иккинчисида тил яхшию жонли тасвир ўрнига баёнчилик ҳукмрон. Учинчисида тасвир яхшию сюжет сийқа ва ҳоказо.

80-йилларнинг биринчи ярми ўзбек қиссачилигида бадиий жиҳатдан заифликнинг энг ибтидоий — ўта жўн шаклидан тортиб то профессионал косиблик намунаси бўлмиш энг маданийлашган шамойилигача ғоят ранг-баранг «сўнгги нусхалар»ини учратишимиз мумкин. Биз бу ўринда нисбатан осонроқ йўлдан бормоқчимиз: одатда «танқиддан тубан» дея таърифланувчи «асарлар» — бадиий жиҳатдан заифлиги аниқ-равшан кўриниб турган айрим қиссаларга муножаат этмоқчимиз ва уларга хос энг характерли иллатлар хусусида мулоҳаза юритмоқчимиз.

Ҳамид Тожибоевнинг «Оқ турна» («Ёш гвардия», 1982) тўпламига киритилган икки асар «қисса» деб кўрсатилган. Шулардан бири — «Она қалби алдамас»нинг ҳажми ўн беш саҳифагина. Бу ҳажмда қисқача баён қилинишича (ҳа, айнан «қисқача баён қилинишича»), Ойсара исмли аёл эрини фронтга кузатиб, тўрт яшар ўғли Адашални йўқотиб қўяди. Қизиги шундаки, ўғлини йўқотганини уйга қайтаётиб аравада ўтирганида «бехос» сезиб қолади. Болакай эса, қандайдир йўллар билан, отаси чиққан поездга эмас, бошқа поездга ўтириб, тўппа-тўғри... Украинага бориб қолади! Йўлда уни Мария исмли аллақандай ҳамшира аёл ҳалок бўлган ўғли Андрейнинг ўрнига ўғил қилиб ўз парваришига олади, тарбиялаб вояга етказди. Андрей (Адашали) олий маълумотли инженер бўлиб, кунлардан бир куни нима учундир тўппа-тўғри Ойниса яшаётган қишлоққа етиб келади. Муаллиф икки онани Ойнисанинг уйида учраштиради. Ойниса Андрейни йўқотган ўғлига ўхшатади. Уғлини бошқалардан фарқлаб турувчи тўртта белги ҳақида гапирди. Сўнгра асарда шундай ажойиб-ғаройиб ахборот берилади: «Кейин текшириб қўришди. Ҳаммаси тўғри чиқди. Икки она икки томонда ҳушидан кетди. Офтобхонни Адашали суяб қолди, Мариyani — Ойниса», Муаллиф: «Адашали — Андрей икки она қучоғида: бири — туққан онаси, иккинчиси вояга етказган» (99-бет), — дейди-да, асарга сўнгги нуқтани қўяди. Ҳа, худди шу шамойилда сўнгги нуқтани қўяди!

Ҳаётда шунақаси ҳам бўлиши мумкин, албатта. Лекин ҳамма гап ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантиришда. Афсуски, мазкур асарда воқеаларни аниқ тасвирлаш, қаҳрамонлар руҳий ҳолатларини теран таҳлил этиш, уларнинг характер хусусиятларини очиб кўрсатиш ўрнига нақд ийғирма йиллик воқеалар ҳақида атиги ўн беш саҳифада узук-юлук ахборот берилади, холос. Бу йўл билан китобхон руҳиятини бойитиш у ёқда турсин, уни ишонтириш ҳам мушкул, албатта.

«Гулалас» асари ҳам мазмунан «Она қалби алдамас»га жуда-жуда ўхшаб кетади. Фарқ шундаки, бу қиссада энди қаҳрамонларнинг жинси «ўзгарган». Яъни, оналар ўрнига оталар диққат марказига чиққан, шугина, холос. Бошқа жиҳатлар ўша-ўша. Тасаввурингиз равшанроқ бўлиши учун «Икки ота бўладими?» деб номланган битта бобни тўла ҳолда келтиришни истардик: «Петр Васильевич билан Бахтиёров боғдаги ресторандан туғишган ака-укадай иноқ дўст (!) бўлиб қайтишди. Йўл-йўлакай, маҳаллага етиб келгунга қадар Оксана — Гулалас уларнинг тилидан тушмади.

— Оксана мен билан кетармикин? — деди Васильенко.

— Қайдам... ўзи нима деркин? Ахир ўрганиб қолган Гулалас менга. Шу маҳалгача фақат мени ота деб билади-ку қиз бояқиш.

— Шундай бўлиши табиий. Аммо энди мен нима қиламан?

— Бир иложини топармикин?

Бу оламда илож топилмаган нарса бўлмаган. Оталар узундан узоқ мунозаралардан сўнг бир фикрга келишди» (126-бет).

Бу «боб»га, бизнингча, изоҳнинг ҳожати йўқ. Фақат шуни таъкидлаб ўтмоқчимизки, бобдан сўнг берилган «Хотима ўрнида»да оталарнинг қандай илож топгани (яъни, битта қизни ўртада қандай тақсимлаганлари!) айтилмайди. Гулаласнинг бир неча ойдан сўнг Киевга жўнаб кетгани, ўша ёқда Ботиржон исмли андижонлик йигит билан танишгани, унга турмушга чиқиш учун хат орқали Бахтиёровдан розилик сўрагани ҳақида икки жумлада қисқачагина маълумот берилади, холос. Сезилиб турибдики, Ҳамид Тожибоевнинг иккала қиссаси азбаройи «Бадиий асарни қандай ёзмаслик керак?» деган саволга жавоб бериш учун яратилгандек.

Неъмат Ғқубовнинг «Хазина султони» («Еш гвардия», 1983), Усмон Юсуповнинг «Арнасой гуллари» («Еш гвардия», 1981), Норкул Ҳайитқуловнинг «Томчи» («Еш гвардия», 1981), Худойберди Эшонқуловнинг «Дарахтлар гапирмайди» («Еш гвардия», 1984), Нусрат Раҳматовнинг «Дашт» («Шарқ юлдузи», 1981, 5-сон) қиссаларида юқоридагидек ўта жўнлик учрамаса-да, уларнинг барчаси учун муштарак бир иллат аён кўринади. Бу иллат — муаллифлар аввал бошдан кишлаб чиққан тайёр андаза — схемадир: қаҳрамон дабдурустан чўлга отланиб қолади. У ерда қўйнарлар-қиналмас фавқуллода жасорат намуналарини кўрсатади. Қоқоқ раҳбарларга қарши курашади. Охир-оқибат бу курашда ғалаба қозонади. Лекин бу қаҳрамоннинг ўзи қандай одам, характери қандай, маънавий дунёси қандай — тасаввур этолмайсиз. «Хазина султони»даги Исомиддин Арабов ҳам, «Арнасой гуллари»даги Пўлат ака ҳам, «Томчи»даги Собир Тоғаев ҳам, қолган икки қиссадаги Хуршид ва Тельман Муродовлар ҳам характер мантиқиға кўра эмас, муаллифнинг инон-ихтиёриға кўра ҳаракатланадилар. Тўғри, бу қиссаларнинг ҳар бирида баёнчилик, юзакилик, мантиқсизлик, имловий ғализ ёхуд китобий жумлалар ва яна бошқа иллатлар ҳам учрайди. Аммо уларнинг барчаси учун муштарак иллат — схематизмдир. Бу қиссалар «Чўлга отланинг!» шioriға илова тарикасида муаллифлар томонидан «қўлда ясалган» схематик асарлардир.

Яна таҳлилға қайтайлик.

Тўхташ Ашуровнинг «Марварид тут» китобига (Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981) икки қисса қиритилган. Ҳар икки асар қаҳрамонлари аччиқ, оғир қисматни бошидан кечирган одамлар. «Марварид тут»да Фотима Олимбоевнинг қарийб эллик йиллик ҳаёти қаламға олинади. «Кўнгил бутун бўлса» қиссасида эса, болалигидан радиотехника бўлишини орзу қилган Муроднинг иккала қўлидан ажралганиға қарамай ўз орзусиға қандай эришгани ҳисоя қилинади. Иккала қиссада муаллиф фавқуллода матонатли кишилар образини яратишдек яхши ният билан қалам тибратгани сезилиб турибди. Аммо бу яхши ниятнинг ижроси кўнгилдагидек эмас. Мазкур асарларға хос «тасвир», яъни баён услубини қуйидаги парчалар ҳам аён кўрсатиб турибди: «Фотима кечқурунлари бошқалар қатори савод чиқариш курсида ўқир, ҳафтада икки марта МТСда ташкил қилинган тракторчилар курсиға ҳам қатнади. Лекин буни ҳеч ким билмасди» (24-бет). «Фотима ишға шўнгиб кетди. У одамлар билан самимий, тўлиб-тошиб гаплашар, уларнинг дардларига, ташвишу қувончларига эҳтироқ бўларди» (46-бет). Қаҳрамоннинг ўқини, ишға берилиши, гаплашиши, шерик бўлишини бевосита тасвирда кўрсатиш, бадий гавдалантириш ўрниға улар ҳақида қуруққина ахборот бериш, баён, маълумки, бугунги насримиз талабларига батамом зиддир.

Насрий асарнинг ғоявий-эстетик таъсир қувватини сусайтириб, китобхоннинг бадий дидини ўтмаслаштирувчи иллатлардан яна бири юзакиликдир. Асар қаҳрамонлар руҳиятининг теранроқ қатламларини изчил таҳлил-тадқиқ этиш ва бундан муайян фалсафий-бадий умумлашмани келтириб чиқаришға ижодкор қалами ожизлик қилганда у ҳаётий воқеа-ҳодисаларнинг зоҳирий жиҳатлари, ташқи аломатлари билангина ўралашиб қолади. Ана шу воқеа-ҳодисалар замирида ётган моҳият, уларни ҳаракатға келтирувчи ижтимоий ва руҳий кучлар назардан четға чиқади. Бундай қалами ночор ижодкорлар кўпинча энг долзарб мавзуларға ўзларни урадилар. Бугунги куннинг энг муҳим талабларига «лаббай» деб жавоб бериш учун «от қамчилаш» билан ўз nochорлигини хаспўшлашға уринадилар. Лекин мавзу долзарблиғи ва ҳозиржавоблик асардаги бадийят, бадий баркамоллик ўрнини ҳеч қачон босолмайди, албатта.

Сайёرنинг «Одам борки...» («Еш гвардия», 1985), К. Нишоновнинг «Комсомол кўшиғи» («Еш гвардия», 1982), А. Жуманазаровнинг «Политрук жангға бошлайди» («Еш гвардия», 1983) қиссалари бунға мисол бўла олади. Ҳар уччала асар ғоят долзарб мавзуларға бағишланган. Сайёр ўз қиссасиға бош қаҳрамон сифатида Тошкент трактор заводида меҳнат фаолиятини бошлаган ёш ишчини танлайди. «Комсомол кўшиғи» қиссасининг қаҳрамонларидан бири Мўминжон Андижон сув омборидек Бутуниттифоқ зарбдор қурилишда жонбозлик билан меҳнат қилади ва шундай бўладики, сув омбори қурилиши эндиғина ниҳояланган чоғида чўкиб кетаётган одамни кутқараман деб қаҳрамонларча ҳалок бўлади. Политрук Абдулла эса, Улуғ Ватан урушида қатнашибгина қолмай, совет жангчиларини немис-фашист босқинчиларига қарши қаҳрамонона жангларға даъват қилиб фаол сиёсий-тарбиявий ишлар олиб боради. Хуллас, ҳар уч асар қаҳрамонлари ўзларини энг шарафли меҳнат ва жангларға бағишлайдилар, юксак граждандлик ҳисси билан яшайдилар. Тўғрироғи, муаллифлар ўз қаҳрамонларини завод станогини ёниға, тўғон қурилишиға, жанг суронларига олиб кирадилар. Яна шуниси борки, уларни завод ҳаёти, тўғон қурилиши, жанг тартиботлари билан яқиндан таниш эмас, деёлмаймиз. Мазкур китобларда таъкидланишича, Сайёр ўз қиссасини ёзиш учун бир неча йил заводда оддий ишчи бўлиб меҳнат қилган, завод ҳаётини ичдан ўрсанган. К. Нишонов ва А. Жуманазаровлар ҳам ҳужжатли қиссаларда ўзлари бевосита гувоҳ бўлган, кўрган-билган воқеа-ҳодисаларни қаламға олганлар. Аммо улар шу қадар юзаки тасвирланганики, ҳар хил майда-чуйда тафсилотлар: учрашишлар, севиб қолишлар, узундан узоқ суҳбатлари хитоб-қақриқлардан иборат юза қатлам тағида қаҳрамоннинг руҳий дунёси, характери, асарни ёзишдан кўзда тутилган мақсад ноаниқлиғиға қолиб кетаверади.

Бу иллат тарихий ва ҳаётий шахслар ҳақидаги бадий ва ҳужжатли қиссаларда ҳам тез-тез учраб туради. Чунончи, Қўлдош Мирзонинг «Мубтало бўлдим сенға» («Шарқ юлдузи», 1981, 6-сон), «Сехрли садо» («Олам гўзал» тўплами, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984) тарихий қиссаларида, Мирзақарим Пирматовнинг «Хаёл қуши» («Еш гвардия», 1984) номли ҳужжатли қиссасида шу ҳолни кўраимиз. Мазкур қиссаларда Алишер Навоийдек буюк бир сиймо, Муҳаммад Шариф Гулҳанийдек ажойиб масалнавис ёхуд Абдуҳалил Мансуровдек йирик олимға хос ўта мураккаб руҳий олам ва характер хусусиятлари бадий гавдалантирилмаган.

«Мубтало бўлдим сенға» қиссасидаги юзаки ва жўн талқинлар ўз вақтида А. Каттабеков ва О. Абдуллаевларнинг танқидий мақолаларида батафсил таҳлил қилиб кўрсатилган эди (А. Каттабеков. «Мавзу масъулияти», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1982 йил 29 июнь; О. Абдуллаев. «Қалбға очилган йўл», Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 39—48-бетлар). Қўлдош Мирзонинг кейинги тарихий қиссасида ҳам худди шу иллатлар қарийб айнан такрорлангани ёш мунаққид Зебо Бобоева тақризиде ишонарли кўрсатиб берилди («Шарқ юлдузи», 1985, 197—198-бетлар). Очигини айтганда, бу ҳолни кўриб «ёш ижодкор энди қай бир тарихий сиймо

хаётини қаламга олаётган экан?» дея хавотирга, «танқидий фикр-мулоҳазалар баъзи ёзувчиларимизга заррача таъсир кўрсатмайди шекилли» деган хаёлга борасан киши!

Жўн талқинлар Мирза Каримнинг «Хаёл қуши» номли ҳужжатли қиссасида ҳам аён кўринади. Муаллиф Абдухалил Мансуров образини асосан унинг Юрий Гагарин билан суҳбатлари-ю илмий раҳбари билан ёзишмаларини келтириш орқали яратмоқчи бўлади.

Ҳар учала асарда муаллифлар қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатлари, унинг табиатидаги ташқи, жузъий аломатлари билан ўралашиб қолиб, чинакам ёзувчиға хос яратувчилик — характернинг моҳиятини очиш, қаҳрамоннинг руҳий оламини таҳлил ва тадқиқ этишга астойдил уриниб кўрмайдилар.

Бадииятнинг яна бир кушандаси — мантиқсизлик, асарда қаламга олинаётган тафсилот ва деталларнинг мантиқан асосланмаслиги, бадий мантиқнинг таҳлилгидир. Афсуски, 80-йиллар ўзбек қиссачилигида бу иллат ҳам анчагина кенг тарқалган эди. Мисол учун ўз пайтида адабий танқидчилик назаридан четда қолган бир қиссани атрофлича кўриб чиқайлик.

Тўлқиннинг «Севара» («Ёш гвардия», 1981) тўпламидаги шу номли қисса ўрта мактабни битирувчиларнинг мустақил ҳаётга қадам қўйиши, ҳаётдан ўз ўрнини топиш йўлларини бадий тадқиқ этишга қаратилган. Хўш, бу яхши ният асарда қанчалик амалга ошган?

Гарчи аниқ тасвирга нисбатан баёнчилик, воқеанавислик устун бўлса-да, эътироз этмоқ керакки, асарда синфдошлар — Равшан, Севара, Соҳиба, Маҳбуба, Анвар, Юсуфларнинг ўзаро муносабатлари, Партизан амакининг ўтмишига доир дастлабки саҳифалардаги мантиқ китобхонда у қадар жиддий эътироз уйғотмайди. Қиссада қаламга олинаётган воқеаларнинг ростлиги ёна шубҳа даставвал имтиҳон пайтида — мактаб директори синф тахтасига иншо темаларини ёза бошлаганида (62-бет) пайдо бўлади. «Наҳотки ўқитувчи эмас, мактаб директори ёза?» дея ўйлаймиз беихтиёр. Албатта, бу бир қарашда гоят кичик, арзимас деталь. Аммо, биринчидан, ёлгоннинг катта-кичиги йўқ. Иккинчидан, модомики, асар ўсмирларга мўлжалланган экан, мактаб ўқувчиси айни лҳзаларда тахтага ким ёзиб, ким ёзмаслигини яхши билади. Кейинчалик Равшаннинг мактабни таътириб, боғ қоровули Партизан амакидан трактор ҳайдашни ўрганаётганини кўриб, яна ажабланамиз. «Қоровулга трактор қаёқдан келди? У трактор ҳайдашни билармиди?» қабиллидаги саволлар ўз-ўзидан туйилади. Севарани отаси ўзи ҳам яхши танимайдиган, «хали қирққа бормаган» (92-бет) аллақандай Нормат Бердиевичга унаштириши, Нормат Бердиевичнинг эса, хотини ва учта фарзанди бўла туриб, ўн саккиз яшар қизга кетма-кет совчи юбориши (қизиқ, совчилар Нормат Бердиевичга қариндошмикинлар?), тўй куни белгиланиб, фотиҳа ўқилган ерда гофил отанинг қаёқдандир «сир»ни билиб қолиб, ўз аҳдидан қайтиши... — буларни бамисоли чўпчак дейсиз! Асар ўрталарига келиб шохарлик тоғога унинг қизи Зухранинг кўкқисдан пайдо бўлиб қолиши, тоғанинг Равшанни ўзига кувё бўлишга ундашлари ҳам ғалати. Бу хатти-ҳаракатлар аввал бошдан ўта шубҳали бошланиб, тез орада алланечук мубҳам, тушунарсиз ҳис-ҳам топади-ки, беихтиёр «муаллиф бу можароларни Равшан билан Севара ўртасидаги «хисоб-китобини бараварлаштириш мақсадида ўйлаб топганимикин?» деган хаёлга борасиз. Можароларнинг якуни янада ғаройиброқ: севишганларнинг оралари бузилай-бузилай деб турганида отанинг кунгли тўсатдан Равшанга оғиб қолади. Зухра ҳам севгани борлигини айтиб отасини шаштидан қайтарди. Қарабсизки, асардаги сунъий равишда ҳосил қилинган драматизм олпа-осон ҳал қилинади-қўйилади. Кунлардан бир куни Равшан «нимагадир юраги сиқилиб» оқшом чоғи кўчага сайр қилгани чиққанида тасодифан Севарани учратиб қолади: Мана шундагина — шу кутилмаган учрашув дақиқаларидагина — қаҳрамонимиз «Севгиға эришиш учун тинмай курашиш, интилиш зарур» (136—137-бетлар), дея ўйлай бошлайди. «Интильганинг шуми? Нега аллақандай Комилнинг ёлгон гапларига лаққа учиб, ҳозирга қадар ландовурларча лалайиб юравердинг бўлмас?» дея қаҳрамоннинг ўзидан сўрагинг келади киши!

Маълумки, бадий асардаги кўпгина жиҳатлар ёзувчининг иқтидори, маҳорати, китобхонни ишонтира олиш қобилиятига боғлиқ. Айтилик, машҳур эртакнавис Ханс Христиан Андерсен фавқуллода ғаройиботлар ҳақида ёзади. Аммо бу ғаройиботларнинг ростлигига — айнан шундай бўлиши мумкинлигига беихтиёр ишона бошлайсиз. «Севара» қиссасида эса, муаллиф бир қарашда оддий, рўй бериши эҳтимол бўлган воқеалар атрофида чинакам ғаройиботларни, дағалроқ айтганда, ғирт ёлгонлар тизмасини ҳосил қилади.

Бундай ғаройиботлар, яъни, мантиқий чалкашликлар Келди Қодировнинг «Сел» ва «Оқ бўрон» деб номланган илк қиссаларида (Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982) ҳам кўпплаб учрайди.

Шуниси таажжубланарлики, бағоят талабчан танқидчимиз Норбой Худойберганов «Сел» китобиға тақриз ёзар экан, унга киритилган икки қиссаға муносабатда ҳам, тақризға ишлов беришда ҳам нима сабабданир талабчанликин сусайтириб юборади («Фикрлар салмоқли-ю, бирик...», «Шарқ юлдузи», 1983 йил, 8-сон). Тўғри, тақризда ҳаққоний фикрлар ҳам бор: «персонажлар кўп ҳолларда фақат таърифлаб, тавсифлаб берилди, уларнинг хатти-ҳаракатлари, изланиш — интилишлари шунчаки баён этилади, холос». «Муҳайё Жабборовани... жонли инсон тарзида тасаввур қилолмайсиз. Асарда исми бору жисми, тани-жони бўлмаган яна ўн-ўн беш шахс бор». «Шунинг учун ҳар иккала қиссани — «Сел» билан «Оқ бўрон»ни том маънодаги ижодий ютуқ деб айтолмаймиз». Лекин тақриз давомида нимагадир бу ҳаққоний фикрларға мантиқан зид хулоса келтирилади: «Айни чоқда уларни заиф асар деб баҳолашга ҳам асос йўқ». Хўш, нега «асос йўқ» бўлар экан? Ахир, юқорида берилган хулосалар асос борлигини кўрсатиб турибди-ку! Тўғри, мунаққид ўзининг кейинги хулосасини шундай асосламоқчи бўлади: «чунки, ҳар иккала асарда қимматли фикрлар баён этилади... Қолаверса, айрим қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, кечинмалари анча ҳаётий ғамдалантирилганки, бу кўпроқ «Сел»даги Қоплонбек Қиличбековға тааллуқли. Ҳатто бадий жиҳатдан анча заиф чиққан «Оқ бўрон»даги Эломон ҳам баъзан тирик одам тарзида гавдаланади».

Келтирилган парчадаги мантиққа қаранг! Нима, «қимматли фикрлар баён этилган» бўлса бас, заиф асар дейишга асос қолмайдики? Ахир, заиф деган сифат фикрга эмас, бадииятға дахлдор-ку! Айтилик, «Кўча ҳаракати қоидалари»да қимматли фикрлар баён қилинган бўлиши мумкин. Лекин уни бадий асар, устига устак, бадий жиҳатдан баққуват асар демаймиз-ку! Қиличбековнинг

«анча ҳаётӣ гавдалантирилгани», Эломоннинг «баъзан тирик одам тарзида гавдаланиши»ни қандай тушуниш керак? «Анча»си — қанча? «Баъзан»и қандай? Бизнингча, бу хилдаги маъҳум, «ушлов-сиз» мезонларни қўйиб, рўй-рост баҳолаш лозим эди: «Сел» ва «Оқ бўрон» қиссалари бадиий жиҳатдан заиф асарлардир. Улардаги биргина мантиқ (яъни, мантиқсизлик)нинг ўзиёқ бундай баҳо учун етарли асос беради.

Мазкур икки қиссанинг ҳар бирида йигирматача персонажлар иштирок этади. Лекин бу персонажларнинг биронтаси ҳам ўзига хос характер хусусиятлари билан жонли гавдаланмайди. Сабаби — узундан узоқ диалоглар, ғаройиб воқеалар, фавқулодда тақдирлар ҳақидаги қуруқ баёнчиликдан иборат саҳифалар келаверади, келаверади. Аммо улар ўртасида умумий мантикий-бадиий боғланиш сезилмайди.

Дастлабки қисса бош қаҳрамон — Мўминжоннинг Янгиқишлоққа келиш тафсилотлари билан бошланади. Илк саҳифадаёқ «Янгиқишлоқ маданий ёдгорликлар институти — қанақа институт бўлди бу!» дея ажабланамиз. Ҳар қалай «балки бу ёзувчи фантазиясидир» деб ўйлаймиз-да, ўқишда давом этамиз. «Ғаройиботлар» иккинчи бобдан бошланади аввалига Қаҳрамонжонни райкомда — район ташкилотлари раҳбарларига топшириқ бераётган ҳолда учратамиз. Қоплонбекка қўшилиб «Нима, колхозга раисми бу одам ё райком секретарими?» деб таажжубланамиз. «Биринчи — касал, учинчи — отпусқада, иккинчи — акасининг тўйида» (10-бет) экан, бутун бошли райкомнинг иши шу колхоз раисига қолибди-да, дея ажабланамиз. Бу муносабат билан ҳам «Ҳа, энди, сел хавфи колхоз территориясидадир» дея тахмин қиламиз. Бироқ ўзини халқпарвар ҳисобловчи раиснинг ҳал қилувчи лаҳзаларда ўз кабинетида Қоплонбек билан бамайхотир гаплашиб, оташин нутқ ижро этаётганини кўриб, яна ҳайрон бўлаемиз. Сўнг унинг: «Онахонлар! Сизларни ташлаб биз очик мозорга кетамизми?» (11-бет), «Жавоб кутмай юзига тарсаки тортиб юбордим» (12-бет), «Эшонбаччалар айтганидай, эртага ё облою ё насиб! Худо кўрсатмасин, ўлиб кетганимда борми!» (13-бет), «Аммо мана бу халқ-чи? Халқ! У ўз раҳбаридан гина ё шубҳа қилдими, ундай раҳбар Ясавийга ўхшаб пайғамбар ёшани кутиб ўтирмасданоқ тириклай очик мозорга кириб кетаверсин!» (14-бет) қабилидаги гапларини эшитиб, таажжубимиз тобора ортади. Қанақа раис ўзи бу одам, раисми ё ҳудожўй зобитми, дея ўйлаб қоламиз. Қиссада бу ижобий қаҳрамон ўз нутқини шундай ақунлайди: «Мен сенга фалсафа сўқиётганим йўқ, мендан ўн, юз чандон билангаонсан! Фақат юрагим тўлиб кетиб, бир бўшатиб олай дедим, хафа бўлма». Сўнг нимагадир ўзидан ҳадиксираб, мантиқан аввалги гапларга мутлақо боғланмаган саволини кундаланг кўяди: «Балки озгина шухратимизга маҳлиё бўлиб, кўзимизни шира босиб қолаётгандир, а?» (16-бет) Бу саволга Қоплонбек жавоб бермайди ё муаллиф уни келтиришни лозим қўрмайди. «Ташаббусни ўз кўлига олиб», шундай «тасвир»ни келтиради: «Етимтоғ ён бағридаги дарахтлар ер бағирлади». Кейинги саҳифада эса, шундай тасвир билан танишамиз: «Етимтоғ ўрқачлари устида тўзиб ётган сийрак булутлар орасида қуёш гардиши ярқираб турар, шарқ томондаги тепаликлар устида, бепоён ва қадрдон дашт устида баъзан бўғиқ гулдирак овози келарди. Бир оздан сўнг уч кунлик ойнинг кўкиш ўроғига ўхшаш камалаклар анвойи рангларда жилоланиб, товланиб кўринадди». Илмо масаласини-ку, майли, қўйиб турайлик. Лекин парчани ўқиб сизда «камалак нечта бўлади ўзи?» деган савол туғилиши табиий.

Қисса шу савияда давом этаверади. У билан тўла танишиб чиққач, очиги, миянгиз ғовлаб кетгудек бўлади. Саволлар исқанжасида қоласиз: Қаҳрамон Отабоев қандай одам ўзи?! Қаҳрамон билан Қоплонбек қанақа дўст? Наҳотки Қоплонбек она қишлоғига бир неча кунлик меҳмон бўлиб келсаю меҳмонхонада тунаса? Қадрдони Қаҳрамон эса, уни меҳмонхонага жойлаб кетса? Қоплонбек қанақа олим? Нега у Қаҳрамонга ҳасад қилади? Аббосхон Азиззонович лоақал фан номзоди бўлмаса, академия президиумидаги раҳбарлик лавозимларидан бирида қандай ишлайди, ҳўжалик бўйичами? Наҳотки Мўминжоннинг «уч юз сўм ойлик оламан» қабилидаги ёлғонига ҳамма лаққа ишона қолса-ю, шундан ғалати «диққатпазликлар» келиб чиқса?.. Шу сингари сон-саноксиз саволлар аввало асардаги мантиқ, ишонтириш, далиллаш кучининг йўқлиги сабабли табиий равишда туғилади.

Қиссада мантиқан пойма-пой, услубан ғализ, «бир қайнови ичида» гаплар кўплаб учрайдики, уларни лоақал муҳаррирнинг эпакага келтирмаганига ажабланасан киши! Мана, шундай жумлалардан айримлари. «Ҳали терговда ўтириб чиқса ҳам ажаб эмас» (12-бет, маълумки, терговда жавоб берадилар, қамоқда — ўтирадилар). «Умуман гапириб беришга чоғи йўқ, тақдирловчи гап деб билар эди» (20-бет, нимани «билар эди»?); «Нима бир соҳада нон талашаётган, амал талашаётган кундошмидики, ҳасад қилсам?» (25-26-бетлар, кундошлар нонни-ку, талашар, лекин амални?); «Дўстлик риштасини мустаҳкамлайдиган, йўғонлаштирадиган восита...» (30-бет, қаранг-а, «риштани йўғонлаштирадиган!»); «Майл туйғуларини...» (65-бет, бунақа туйғу йўқ, ахир!); «Кўқариб кетган пастки лабларини оқариб кетгунча қаттиқ тишлади» (74-бет, ана сизга «кетиш!»); «У худди темир аппаратга ўхшаб гапирарди» (109-бет, темир аппарат гапираркан-да?) Бундай кулгили жумлалар, албатта, муаллифнинг сўзни ҳис қилмаслиги, тилга «зуғуми» туфайли битилган.

«Оқ бўрон» қиссасида услубий сакталиклар, мантиқсизликлар нисбатан камроқ. Асарда муаллиф бадиий асарнинг сюжет қурилиши ва композицион яхлитлигини таъминлаш бобида бир қадар малака ҳосил қила бошлаганини сезиш қийин эмас. Унда халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланишга ҳаракат қилинган. Бироқ мазкур қиссадаги бундай фазилятларни йўққа чиқарувчи жиддий кусур, бизнингча, баёнчиликка қаттиқ ружу қўйишдир. Биргина мисол билан кифояланмоқчимиз. Қиссада айтилишича, темирчи Бойбўсин ва унинг хотини якка-ёлғиз фарзандларини урушдан олиб қолиш илинжида дори ичиришади-ю... ўлдириб қўйишади! Шундан кейин рўй берган моҳаролар қуйидагича баён қилинади: «Бола яна икки кун чўзилиб ётдию кечга бориб жони узилди. Қий-чув кўтарилди. Бойбўсиннинг хотини останада ўтириб олиб сочини юлганича дод солди:

— Елғизимни ўлдириб қўйди-ей бу номард чол! Яхши эзмасдан данипаранг ичириб қўйди болагинамга... кетаварганида омон қайтиб келармиди болагинам...

Маҳаллада гап ўрмалади. Бойбўсинни ҳам олиб кетдилар бу орада. Шу кетганча қайтиб келмади...

Бир йўла ҳам ўғлидан, ҳам эридан ажралиб қолган аёл телба бўлиб қолди» (228-бет).

Эътироф этмоқ лозим: ниҳоятда таъсири, агар ўринлатиб бадий тадқиқ-тасвир ва таҳлил этилса, шуларнинг ўзи алоҳида бир қиссага мавзу бўладиган воқеа! Лекин у конкрет тасвирланмаганлиги, ҳар учала қаҳрамоннинг айна лаҳзалардаги руҳий ҳолатлари, кечинмалари атрофлича таҳлил этилмаганлиги сабабли китобхонга таъсир қилмайди.

Қуйидаги парчада мантиқсизлик билан баён ўзаро чапишиб-чирмашиб кетган: «У қош қорайганда қайтиб келди. Кечаси билан нималарнидир хомчўт қилиб чиқди (нималарни?). Яйраб-яйраб кулди (нега?). Унинг кайфияти нечоғли баланд эди (нечоғли?). Бунн Ойжон ҳам сезди. Секин эрининг ёнига келиб чўқди. Ойжон ҳам ўзидан ўзи хурсанд бўлиб кетаётган эди» (Ўзидан ўзими?)...

«Сел» қиссаси қаҳрамонларидан бири Уткиржон айрим диссертациялар ҳақида гапира туриб, шундай дейди: «Наридан бери сўзлар билан саҳифалар тўлаверади» (123-бет). Очиғини айтганда, бу гап Келди Қодировнинг иккала қиссасига ҳам, юқорида назардан ўтказилган бошқа барча «асарлар»га ҳам у ёки бу даражада даҳлдордир. Фарқ фақат «сўзлар уюми»ни ҳосил қилиш ва уни бир амаллаб чоп эттириш суръатида бўлса эҳтимол...

Биз 80-йилларнинг биринчи ярмида босилиб чиққан жами икки юздан кўпроқ оригинал қиссалар ичидан бадий жиҳатдан саёзликда «намуна» бўлиб хизмат қила оладиган йгирматача «асар»ни нисбатан умумийроқ, обзорнамо танқидий назардан ўтказдик, холос. Бундан мақсад «Қаранг, кунн кечагина қандай қораламалар қисса деб чоп этилган эди?» дея қиссачилигимиз бисотидаги нохушликларни журналхонларнинг кўз олдида сеп қилиб ёзиш эмас. Мухими — улардан муаллифларнинг ўзлари ҳам, адабий танқидчилигимиз ҳам, насримиз шинавандалари ҳам тегишли хулосалар чиқара олишларида, масалага ўз муносабатларини тубдан қайта қуришларида.

Шу ўринда савол туғилиши мумкин: аксарияти уч-тўрт йил муқаддам нашр этилган бундай «асар»лар хусусидаги мазкур кузатишларимизни ўз вақтида чоп эттириш имконига эга бўлмаган эканлиги, бугунги инқилобий қайта қуриш даврида бу ишга зарурат бормикин? Шоир айтганидек, «ўтган ўтди, кетган кетди, қолган қолди, сўлган сўлди» эмасми? Энди «ўлган илоннинг бошини қўзғаш» шартмикин? Ахир, республикамиз ҳаётида, жумладан, адабиёт оламида бир пайтлар кенг тармоқ отган негатив ҳодисаларга барҳам беришнинг реал амалий тадбирлари белгиланди ва белгиланмоқда-ку. Шундай бир пайтда диққат назарини бугунги кун ва келажакка қаратиш ўрнига ўтмишни «кавлаштириш» керакмикин? Бизнингча, керак! Камида икки сабабга кўра шундай йўл тутишга улкан зарурат бор. Биринчидан, ўтмишга мурожаат, кунн кечагина «гуллаб-яшнаган» жўнлик, юзакилик, схематизм, баёнчилик, мантиқсизлик каби иллатлар, «ким ўзарга» китоб чиқаришлар ва бошқа хил негатив ҳодисаларни атрофлича танқидий назардан ўтказиш қиссачилигимизнинг бугунн ва айнақса келажаги учун керак. Иккинчидан — энг муҳими — юқорида тилга олинган иллатлару негатив ҳодисалардан бугунги кунда ҳам тўла халос бўлганимизча йўқ. Улар айрим «сермаҳсул» қаламқашларимизнинг тезпишар асарларида, буқаламундек шароитга мослашиб бўлса-да, яшаб қолиш учун жон-жаҳди билан уринмоқдалар. Бугина эмас. Ҳаттоки, энг иқтидорли ёзувчиларимиз ижодига ҳам уларнинг нуқси — салбий таъсири ҳали-ҳануз аён сезилмоқда.

Юқоридаги таҳлиллар аён кўрсатиб турибдики, ҳозирги кўпчилик ёзувчиларимиз чинакам бадий асар бўлиш реалистик қисса — шунчаки ровийлик, аънавий қиссахонлик эмас, бир зарб билан «шариллатиб» ёзиб ташлайверадиган воқеанавислик эмас, чинакам характер яратиш ва унинг замирига давримизга хос муҳим ижтимоий муаммоларни теран сингдириш эканини англаб етмаяптилар, ё тан олишни истамаяптилар. Шу боисдан бўлса керак, қаламқашларимизнинг катта бир гуруҳи «хўжжатли қисса» деб аталмиш долзарб жанр типини мустақкам қалқон қилиб олиб, ўзларининг энгил-елпи воқеанавислигу баёнлардан иборат «асарлари» учун ундан паноҳ қидирмоқдалар. Бу жанр типини бир қадар суйистеъмол қилмоқдалар. Гуё ҳужжатли қисса бадий асар эмасдек! Қолаверса, ҳаттоки энг иқтидорли носирларимиз ҳам чинакам ижодкорлик тўқсон тўққиз фоиз меҳнат эканини унутиб қўймоқдалар. Улар бугунги қайта қуриш даврида ҳам асардаги сюжет, композиция, конфликт, ғоя ва бошқа бадий унсурларга қунту сабот билан заргарона ишлов бериш, қўлёзма устида такрор-такрор заҳмат чекишга нисбатан янги бир асарни «дўндириб ташлашни» маъқулроқ кўрмоқдалар. Ҳолбуки, бу йўл билан адабиётимизда сифат ўзгаришларини қўлга киритиш мумкин эмас.

Одатда янги деворни тиклашга нисбатан эскисини бузиб, қайта қуриш чандон оғирроқ бўлади. «Москва бирданига қурилмаган». Айнақса, бугунги Тошкентимиздек ривожланган индустриал шаҳар неча-неча авлодлар меҳнати билан, не-не машаққатлар эвазига бунёд этилган. Бу шаҳардаги бир қолипдан чиққандек рангсиз-кўрсиз талай-талай бинолар — бесўнақай темир-бетон конструкцияларни вақти келганда бузиб, ўрнида кўркам қасрларни барпо этиш янада мушкулроқ кечиси муқаррар. Аммо буларнинг барчасидан ҳам фавақулдада мушкулроқ иш — бир неча ўн йиллар, асрлар мобайнида шиббалана-шиббалана қотиб қолган онгни қайта қуришдир. Зотан, бу ишни «мана мен» деган афсонавий паҳлавон ёхуд бугунги куннинг энг қудратли техникаси ҳам уддалай олмайди. Шу боис, айтайлик, мана, минг йилдан ошибдики, онгимиздаги кўпгина сарқитлардан узил-кесил халос бўлолмаямиз...

Адабиёт ижтимоий онгининг энг муҳим шаклларида бири сифатида ҳамиша ўз-ўзини янгилаш, поклаш, қайта қуришга интилиб, бу йўлда беқиёс ибрат намуналарини яратиб келган. Мунтазам янгилаш тақчи табиатининггина эмас, инсоннинг ички табиати яратган адабиёт ва санъатнинг ҳам яшаш тарзидир. Бугунги сўз санъатимиз, жумладан, қиссачилигимизда қайта қуришни муваффақиятли равишда амалга оширмоқ учун аввало ҳар бир қаламқаш бадий ижодга муносабатини тубдан қайта кўрмоғи, «ўз ёзувчилик истеъдодимни қандай камол топтиришим керак? Шу ёзмоқчи бўлаётган асарим билан ўз замондошлариму насрларга Тағор ва Толстой, Қодирий ва Ойбек айтишга улгурмаган қандай янги ва муҳим гап айтмоқчиман? Шу янги гапни айтиш учун қандай ёзишим керак? Қандай ёзмаслигим керак?» қабилдаги саволларни ўз олдига қўндаланг қўймоғи, бу саволларга тўғри ва мардона жавоб топа олмағи лозим. Акс ҳолда адабиётимиз, жумладан, қиссачилигимиз кўнгилдаги юксакликка эришолмайди, атоқли санъаткор Абдулла Қаҳҳор орзу қилганидек, буюк адабиёт бўлолмайди.

ТАҚРИЗНИ ҲИМОЯ ҚИЛИБ

(Бош редакторга хат)

Хурматли бош муҳаррир! «Шарқ юлдузи» журналида рўй бераётган ижобий ўзгаришларни кузатиб бораёلمиз. У жаҳон адабиётининг шоҳ асарларини акс эттирувчи кўзгу бўлмоғи даркор. Журнал Ҳомер, Навоий, Шекспир, Пушкин, Маркес, Айтматов, Распутин, Ҳамзатов, Евтушенко сингариларнинг асарларини ўқувчига етказиш туфайли, обрўси ошмоқда. «Ўз йил танҳоликда», «Қунда» романларининг босилиши китобхон маънавиятининг бойишида зўр омилдир. «Ижодхонада бир соат», «Ёчимини кутаётган муаммолар», «Журналхон таклиф қилган мавзу», «Танқидни танқид», «Акс-садо» сингари рубрикалар журнални тобора ўқишли қиляпти. Янги рубрикалар остида сермаъно, теран мазмунли материаллар мунтазам бериб борилса, нур устига нур бўларди.

Журналнинг адабий танқид бўлимида ҳам сезиларли силжиш рўй берапти. «Маҳорат мактаби», «Баҳс», «Танқидни танқид» рубрикаларида пишиқ мақолалар эълон қилинди. «Ижодхонада бир соат» рубрикасида берилган айрим суҳбатларда қуруқ гап, ижодхона соҳибини мақташ етакчилик қиляпти. Журналингизда адабий танқидга ҳам етарли эътибор берилмаяпти. Тўғри, О. Шарафиддинов, Н. Каримов, Б. Акрамов, Н. Комилов сингари олимларнинг тақризларида мунаққиднинг ўзига хослиги сезилади. Лекин аксари тақризлар ҳам шакл, ҳам фикр ифодаси жиҳатидан бир-бирига яқин. Тақриз адабий танқиднинг энг кичик жанри деб қаралса керакки, барча материалларда қисқалик сезилиб туради. Бир саҳифада асар ҳақида тугал фикр айтиш мумкин эмас. Тақриз — асарни ишонарли таҳлил этувчи, мунаққид услубини намоён қилувчи жанр. Мунаққид услуби ярқ этиб кўринган тақризлар кам босиляпти. Уз услубини намоён этолмаган танқидчи китобхон қалбига қандай йўл топади? В. Белинский, Н. Чернишевский, Н. Добролюбов сингари мунаққидлар ўз қарашларини, туйғу, дидларини монографик тақризларда кўрсатганлар. «Замонамиз қахрамони», «Гоголга хат», (В. Белинский), «Губерния очерклари», «Ўзгаришнинг бошланиши эмасми?» (Н. Чернишевский), «Обломовчилик нима?», «Зулмат дунёсида нур», «Ҳақиқий кун қачон келади?» (Н. Добролюбов) сингари ўлмас асарлар тақриз жанрига мансуб. Буюк танқидчилар ҳақида гап кетганда, аввало уларнинг мана шу монографик тақризлари ёдга тушади. «Ўтган кунлар», «Сароб», «Қутлуғ қон», «Навоий», «Қўшчинор чироқлари», «Тобутдан товуш», «Улуғбек хазинаси», «Чинор», «Меъмор», «Ўлдузли тунлар», «Нур борки, соя бор» сингари асарлар тилга олиниши билан ўнлаб танқидчилар кўз ўнгимиздан ўтади: замонасозликка субъективизмга йўл қўйган кишилар бадном бўдилар. Аксинча, мазкур романларни теран таҳлил этган, ҳақ гапни ўзларидаги гўзаллик туйғуси билан омухта қилиб айтган мунаққидлар ҳамиша нурли хотира билан тилга олиндилар. Мунаққиднинг шижоати бўш асарларнинг ожизликларини рўйроқ айтишда ҳам сезилади. М. Қўшжонов, Н. Худойберганов, О. Шарафиддинов, А. Каттабеков, О. Тоғаевларнинг айрим роман, қиссалар ҳақидаги тақризларини китобхон унутмайди.

Тақриз фақат янги яратилган асарлар ҳақида ёзилади дейиш ноўй. 1987 йилда ўзингиз «Шарқ юлдузи»да Озод Шарафиддиновнинг «Сароб» ҳақидаги уч босма қоғоздан ортиқроқ монографик тақризи — «Иккинчи чўққи»ни чоп этдингиз. Мазкур тадқиқот янги асарларга ёзилаётган сийқа тақриزلардан юз чандон ортиқ. Адабий танқид китобхон дидини классик адабиётнинг шоҳ асарларини қайта-қайта талқин қилиш орқали тарбиялаб бормоғи жоиз. «Новый мир» журнали (1987, 4-сон) Владимир Набоковнинг «Николай Гоголь» тадқиқотини чоп этди. Сал кам ярим аср муқаддам ёзилган бу тадқиқот асосида Гоголнинг «Ревизор», «Улик жонлар», «Шинель» асарларининг шойрона таҳлил-талқини ётипти. Ишонасизми, бу асарни мен ҳақиқий романни ўқигандек мароқ билан ўзлаштирдим. Шоҳ асарларнинг бебаҳолиги шундаки, улар бадийи санъат шайдоларининг қайноқ қалбини, юксак дидини китобхонга очиб кўрсатадилар. Аниқроғи, шоҳ асар шундай бир нурафшон чўққи, унга кўтарила олган мунаққид ўзлигини бус-бутун намоён этган бўлади, унинг номи шоҳ асар умричалик мангу қолади. Сиздан илтимос, хурматли редактор, журналингизда «Шоҳ асар талқини» рубрикасини очсангиз: унда жаҳон адабиётининг мумтоз асарлари ўзбек мунаққидлари томонидан талқин қилиб борилса. Қолаверса, бундай рубрика — ўзбек совет адабиётининг шоҳ асарлари ҳақида ҳамиша янги-янги материаллар эълон қилинишини таъминлаган бўларди. Ҳозирги ёш китобхон «Ўтган кунлар»дан тортиб «Рухлар исёни»гача, «Эсдаликлар»дан то «Диёнат»гача, «Турксиб йўлларида»дан «Икки эшик ораси»гача, «Жалолиддин Мангуберди»дан «Мулк»гача, «Нахшон»дан «Ииллар армони»гача, «Ўқитувчи»дан «Қуёшга ошиқман»гача, «Суврат»дан «Меъмор»гача янги тадқиқотлар бериб борилишига тарафдор, деб уйлайман. Янги рубрика мунаққидлар учун синов мактаби вазифасини ўтайди. Совет адабиётининг тарихий функционал ўрганилиши таъминланган бўлади. Китобхоннинг маънавий-эстетик дунёси бойиб боради.

Уртоқ бош муҳаррир! Тақриз — адабий танқиднинг дастёр жанри эмас. Баъзи мутахассислар: «Тақриз — номдор ёзувчиларга мадҳиябоз мунаққидлар томонидан сўз билан бериладиган пора», — деган маломат тошини отдилар. Тақризни ноҳақ айблардан поклаш, унинг асл шухратини

хола ёшлигидан лавҳа беради, Му Тининг онасини аввалига Хол Дор деб таништиради, кейинчалик бу аёлнинг исми Гул Нор бўлиб қолади. Хуллас, илк танишув қаҳрамонда ҳам, китобхонда ҳам қизиқшув уйғотади.

Акромнинг институтга кириши, роботлар билан тўқнашуви, муштлашуви китобхонда чуқур таассурот қолдиради дейиш қийин. Қаҳрамоннинг «Инсон» институти билан алоқаси, олим Дар Даража билан танишувидан бошлаб мураккаб конфликт сезила бошлайди. Шар Манда, Оқ Сочли, Чинор Чинорий, Ун Вон, Чан Гал, Нари Бери сингарилар маълум сарқитларни ташувчилар сифатида кўрина бошлайди. Ёзувчи Ҳандалак шахридаги қусурларни, салбий ҳолатларни бирма-бир санайди. Акром қора кучлар қўршовида қолиб кетади. Она қишлоғидаги камчиликлар бу ердаги ёвузликлар олдида ҳолфа бўлиб қолади. Ожизгина қаҳрамон шунча ёвузликка қарши кураша олармикан? Ёзувчи ижобий ва салбий кучлар аро мувозанатни бузиб қўймадимикан? Асардаги конфликт афсонавий характер касб этади. Акром, Дар Даража етакчи бўлган ижобий кучлар барча ёвузликларга қарши ўт очадилар. Ёзувчи салбий кучларни Сеҳргар иблис қиёфасида умумлаштиради. У одамларни йўлдан уради, гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда Сеҳргарнинг макрига йўлиққан кишилар ёвузликлар қила бошлайдилар. Сеҳргарга тенг келадиган куч топиш зарур. Дар Даража сеҳрли дорилар ярата бошлайди, Акромнинг ҳид билиш сеҳри иш беради. Сеҳргар иблис ҳамон устун. Шу ўринда роман сюжетиға Ҳошимжоннинг сеҳрли қалпоқчаси киритилади. Ёзувчи сеҳрли қалпоқчаға янги мазмун, янги вазиға юклайди. У ғойибдан пайдо бўладиган куч эмас, инсон руҳияти, маънавияти билан чамбарчас боғланади: «Кимнингки нияти олижаноб, мақсад улўғ бўлса ва бу дунёда менинг борлигимға қаттиқ ишонса, ўшанинг ёрдамчисиман. Мен халқнинг орзулари, армонлари ва пок ниятидан тўқилганман. Емон ниятли одамларнинг кўзига кўринмайман. Яхши ниятдиларни муродо мақсадига етказаман». Афсуски, воқеалар давомида сеҳрли қалпоқча янги вазиғада кўринмайди: Ҳошимжонға қандай хизмат қилган, йўл-йўриқ кўрсатган бўлса, Акромға ҳам шундай фойда келтириверади. Муҳими шундаки, сеҳрли қалпоқчанинг роман тўқимасига киритилиши «Сариқ девни миниб» романидаги «Сариқ девнинг ўлими ёки олам гулистон бўлгани» бўлими воқеаларини ёдға сола бошлайди. Эътибор берсангиз, «Ширин қовунлар мамлақати...»даги воқеалар, тўқнашувлар «Сариқ девнинг ўлими» қисмиға жуда ўхшаб кетади. Умумлашма ёвуз куч ва унга қарши курашувчи ижобий кутблар ҳар икки асарда бир хилда намоён бўляпти. Устиға устак, қаҳрамонлардаги индивидуаллик йўқола боради. Салбий ва Ижобий кучлар қарама-қарши Проблема сифатида уюша боради. Эзгулик ва Ёвузлик ўзаро курашға киришади. Дар Даража воқеалардан чиқариб юборилади (вафот этади), Акромнинг бош хусусияти — ҳид билиш гоҳ сезилиб, гоҳ сезилмай қолади: энди сеҳрли қалпоқча курашни бошқара боради. Мана шу ўринларға келиб асарнинг жозибаси сусаёди, руҳий-эстетик таъсири заифлашади.

Ҳозирги адабиётда хотира тасвириға эътибор кучайган. Г. Маркес, Ч. Айтматов асарларида хотира аждодлар ва авлодлар ҳаётининг ўзаро бирлигини кўрсатади. Хотирани «титиб» кўрмоқчи бўлган адиб заргарона иш тутмоғи, мақсадини ниҳоятда аниқ белгилаб олмоғи жоиз. Акс ҳолда хотира мевалари мавҳум, чалкашлиги билан китобхонни бездиради, асарнинг жозибаси кучини сусайтиради. «Ширин қовунлар мамлақати...»да шундай камчиликлар сезилади. Х. Тўхтабоев имкони борича воқеа-ҳодисаларни конкретлаштиришға, характер индивидуаллигини сақлашға интилган. Шунға қарамай, Акром хотирасидаги чалкаш, пала-партиш томонлар юзғага чиқиб қолган.

Иккинчидан, Ширин қовунлар мамлақатидаги сарқитлар саналганда 60—70-йиллардаги турғунлик пайтининг жамики иллатлари бирма-бир тилға олинади. Порахўрлик, амалпарастлик, ғийбатчилик, молпарастлик, чала муллаглик, хуллас, барча камчиликлар Акром қаршисида пайдо бўлади. Мантиқан Акром тушуниб етмайдиган, масалан, илмий даража илмий унвонлар масаласи ўртаға қўйилади. Тўғри, ҳаётда сохта олимлар кўп: бўлар-бўлмас темаларни «ишлаб» кандидат, доктор бўлаётганлар бор. Ҳўш, бундай гапларни Акром қаердан билади? Уйлашимизча, роман муаллифи ўз тушунчалари билан бош қаҳрамон нуқтаи назарини бирлаштириб юборганға ўхшайди. Акром изчил таҳлил қилинаётган характердан кўра маълум «ғоялар қарнайи»ға ўхшаб қолади.

«Ширин қовунлар мамлақати...» асарида воқеалар такрори, қаҳрамонларнинг бир хил ҳолати учрай бошлайди. Бош қаҳрамоннинг бир неча бор касалхонада ётганлиги, Дар Даражанинг тавбахонадаги бир хил ҳаёти кўп тасвирланади. Гу Лининг қилмишларида изчил, мантиқийлик сезилмайди. Бир қарасангиз, у Акромни назар-писанд қилмайди: гоҳ девқомат чемпион билан юради, гоҳ хушрўй йигит тусиға кирган Иблисға мойиллик билдиради. Бир қарасангиз, у Акромни хушбичим қизлардан рашк қила бошлайди — севгилисидан сира ажралмайди. Гу Ла хола, Гул Нор кенони сингарилар образ сифатида ўзларини тўла намоён этмайдилар. Бадий асарда персонажнинг номи айтилиши зарур эмас. Шундай персонажлар борки, уларнинг на номи, на касби маълум бўлмаса-да, характерининг етакчи йўналиши аниқ кўринади. Бундай персонажларни Ҳошимжон, Орифжон ҳақидаги романларда, «Қасоскорнинг олтин боши», «Йиллар ва йўллар» романида кўплаб учратганмиз. Демак, Х. Тўхтабоев персонаж образини яратишда моҳир ёзувчи.

Бадий асарда воқеа-ҳодисалар якунини бериш, қаҳрамонлар тақдирини узил-кесил ҳал қилиб қўйиш шарт эмас. Ҳақиқий асар китобхон онгида давом этиши, қалбидаги туйғуларни бесаранжом қилиб қўйиши керак. «Ширин қовунлар мамлақати...»да воқеаларнинг якуни батафсил кўрсатилгани ҳам ўзини тўла оқлаган деб бўлмайди. Шунингдек, ёзувчи концепцияси етарли даражада ойдинлашмай қолган.

«Ширин қовунлар мамлақати ёки сеҳргарлар жанги» моҳир ёзувчининг асари. Бу роман ҳақида ҳали кўп баҳслар, мунозаралар бўлиши табиий.

Абдуғафур РАСУЛОВ,
филология фанлари кандидати

охиригача билим ва тарбияга муҳтож. Мана шу бир умр давом этадиган нур, зиёга бўлган бебаҳо ташналикни ёлғиз китоб мутолаасигина қондира олади. Бошқа ҳеч нарса эмас.

Шу сабабдан мутолаа инсон маънавий ривожини, унинг ўз-ўзини камолга етказишнинг жуда қимматли шартин бўлиб қолади. Утмишнинг даҳо кишилари китоб, билим ҳақида бекорга ажойиб фикрлар ёзиб қолдирмаганлар. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг китоб мадҳига бағишланган куйидаги шеърини эътибор беринг:

**Ҳар муроднинг бошидир, ҳар муддаонинг гавҳари,
Ҳар маразларнинг шифоси, яъни Луқмондир китоб.
Кўзнинг нури, дил ҳузурини, дилларнинг дармонидир,
Ҳар қоронғу дилга гўё моҳитобондир китоб.
Ҳар балодан асрагувчи энг муҳим қиммат-яроғ,
Тири ваҳшат ханжари зиллатга қалқондир китоб.**

Пётр I узугига «Шогирдман, ҳаммаша устоз ахтараман» деб ўйиб ёздирган экан. Бу ўғитда камтарликни тарғиб қилишдан ташқари инсоннинг умр бўйи илм йўлида излашни олиб боришига кучли даъват ифодаланган. Украина адабиётининг классиги Тарас Шевченко ижодида бундан ҳам ажойиб, шоҳ фикрлар учратамиз. У бир шеърини: «Ўқиб, ўқиб оқарди сочим, Шогирдликча ерга кўмилгум», дейди.

Адабиёт ўқитувчиси ўқувчиларни мана шу камтарлик, илмга ташналик — китоб фидойисини руҳида тарбиялаши керак, деб ўйлайман. Шу маънода ўқитувчи мактабнинг асосий фигураси, маърифат масканининг тоза, хушбўй гулидир. Минглаб қорақўз — ўқувчилар унга асаларидек ёпишиб, ундан ўзлари учун маънавий шира, озиқ оладилар. Билимга бой, ҳар бир нарсага танқидий кўз билан қараб, ижодий ёндашувчи ўқитувчи, ўқувчиларни синф сайин бетакрор, янги олам сари бошлаб боради. У ўқувчиларга фақат илм асосларини бериш билангина чегараланмай, балки уларни олган билимларидан кундалик ҳаётда фойдалана биладиган, ўз дунёқарашини ва эътиқодини ҳимоя қила оладиган тўғри сўзли, объектив фикрли кишилар сифатида тарбияламоғи лозим.

Бундай баланд, шоҳона савияга кўтарилиш, албатта, осон нарса эмас. Бунинг учун ўқувчида фавқуллодда улкан куч — илиий эҳтирос, педагогик маҳорат, билимга ҳавас алангаси порлаб туриши, қисқаси, у ўз фанининг олим ва шоири бўлиши керак. У умрининг охиригача билим олиш, дунё халқлари тўплаган бой маънавий хазинадан баҳраманд бўлиш иштиёқи билан ёнмоғи зарур. Бусиз у ҳақиқий ўқитувчи бўлолмайди. Дунё миқёсида жуда улкан, глобал масалалар ҳал этилаётган ҳозирги пайтда китоб мутолаасиз янгиликлардан беҳабар яшамокчи бўлган ўқитувчи ўқувчилар олдида кулгили аҳволга тушиб қолиши ҳеч гап эмас. Мана бу ҳол ҳар бир ўқитувчининг тошдек қотиб қолган аввалги турғун савиясини кескин ўзгартиришни тақозо қилади.

Яширишнинг ҳождати йўқ, мактабларимизда ўз устида тинимсиз ишловчи ўқитувчилар йўқ. Бўлса ҳам улар бармоқ билан санарли. Мен Хумсон, Қоранкул қишлоқларидаги мактабларда бир неча йил ишлаб кўрдим. Лекин таассуфлар бўлсинки, китобни жонидан ҳам ортиқ кўрувчи, уни чинакамга эъзозловчи ўқитувчини учрата олмадим. Улар олдида билим, китоб ҳақида гап очсангиз, сизни калака қилади, диққатингизни бўлмағур нарсаларга тортади. Уларнинг ухлаб қолган виждони, китоб мутолааси бобидаги танбаллигини ўйлаб, қандай қилиб ўқитувчилик қилаётганлигига ҳайрон қоласиз.

Ҳаёлингизда беихтиёр оғир ўтмишнинг машаққатли шароитида камол топган буюк одамларнинг образлари жонлиб кетади. Доҳиймиз Карл Маркс «Капитал» асарини ёзиш учун 2500 дан зиёд китобларни ўқиб, консептлаштириб чиққан экан. У бу ишни ярим оч ҳолда, оғир иқтисодий шароитда бажарган. Карл Маркс бу қадар катта кучни қаердан олди?..

Ёки «Фарғона келини»нинг автори, араб ёзувчиси Журжий Зайдуннинг ҳаётини олайлик. У пойафзал мойлаб юриб, ҳарф ўргангани ва мустақил равишда китоб мутолаасига киришади. Адабиёт, тарих уни эрта қизиқтиради. У ўз кучини синаб кўрган соҳаларнинг биронтасида ҳам расмий таълим олмаган. Ҳаммасига ҳам шахсий мутолаа билан эришиб, ўзидан кейин 22 та тарихий роман қолдиргани фанга маълум.

Нега биз шулардан ибрат олмаймиз? Утмишнинг буюк титанларидан илҳомланиб, ўқувчиларни ёшлигидан серфаолият бўлишга ўргатмаймиз?

Буюк М. Горький яшаган шароит билан ҳозирги авлод турмушини солиштириб кўринг. Албатта, улар бир-бирдан осмон билан ерча фарқ қилади. Горький ўсган шароит оғир, диққинафас муҳит эди. Шунинг учун у 3-синфгача ўқий олди. Қолган вақтларда ўз устида тинимсиз ишлаб, дунё адабиётининг йирик сиймоларидан бирига айланди.

Биз ўқитувчилар-чи? Мактаб таълими, университет сабоқларини олган ҳолда, яна малака ошириш институтларида қайта савод чиқарамиз. Энг ёмони шу бўлаптики, ўзимизга ўхшаб болаларни ҳам етовга ўргатиб қўяпмиз. Ўз устимизда ишламаслигимиз натижасида дарслар ҳис, эмоциядан маҳрум, қўп-қўруқ фактлар йиғиндисидан иборат бўлиб қолмоқда. Кўпинча замон биздан талаб қилиб турган нарсани унутиб, улоқни қозиққа боғлаб қўйгандек, ўқувчиларни қўлланма «занжирига» боғлаб қўймоқдамиз. Етовга ўрганган, қолипга солинган одам Чеховнинг «Гилоф бандаси» ҳикоясидаги Беликов жанобларига ўхшаб қолмайди деб ким кафолат беради? Ҳикоядан маълумки, Беликовдан бир икки ёки бир гуруҳ кишилар эмас, балки бутун бошли жамият азоб тортади.

Коммунизм қуришдек буюк идеаллар билан яшаётган совет тузумига тор доирада ўралишиб қолган айрим худбин, шахсиятпараст кишилар эмас, аксинча, ўз Ватанини севувчи, қийинчиликлардан кўрқмайдиган, ташаббускор, ақлли кишилар керак. Шунинг учун маориф соҳасидаги ҳар бир қадамимиз мактаб ўқувчиларида ухлаб ётган кучни тезроқ уйғотишга, ундаги қобилият ва истеъдод куртакларини тезроқ ишга туширишга қаратилмоғи лозим.

Ҳозир партия ва ҳукуматимизнинг қайта қуриш сиёсати муносабати билан мамлакатимиз ичида, қолаверса бутун жаҳон бўйлаб кишига умид берувчи оромбахш, илқ шабада эсаётир. Башарият ҳаётига яхши кунларнинг кириб келиши аниқ бўлиб қолаётир. У ёш келинчақдек нақ оstonамизда таъзим қилиб турибди. Буларнинг ҳаммаси маърифат деб аталмиш улкан дарахтнинг гулу мевалари туфайлигина содир бўлаётир.

Шундай қилиб, билим манбаи ақл ва заковатнинг чироғи — китобни севайлик. Танқидчи Озод Шарафиддинов «Биринчи мўъжиза» номли ажойиб мақоласида айтганидек: «Китоб ва китоб шаклида яшайдиган адабиёт — инсон кашф қилган ҳамма мўъжизалар, ҳамма буюк ихтиролар ичида энг буюги, энг улўғвори. У ажойиб булоқ. У шундай булоқки, унда кўзёшининг мусаффолиги, қизлар хандасининг қўнғироқдек оҳангдор жаранги, камалак нурларидек ранг-баранг товланиши бор. Бу мусаффо булоқдан тўйиб ичишга, ота-боболаримиз, авлод-аждодларимиз бизга мерос қолдириб кетган асрий ташналикни — зиё, нур, фикр ва маърифат ташналигини қондиришга шошилинг, одамлар!»

Тўлабой РЎЗИБОВ,
Бўстонлик райондаги
Бауман номли ўрта мактаб ўқитувачиси

МУШТАРАК МУАММОЛАР

Партия ва ҳукуматимизнинг мактаб ислоҳотини амалга ошириш ҳақидаги қарори эълон қилинганга ҳам тўрт йилдан мўлроқ вақт ўтапти, лекин ҳанузгача маориф соҳасида тубдан янги бурилиш содир бўлмади. Нега шундай?

Мазкур савол ҳозир ҳамманинг диққат марказида. «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган мактаб ва адабиёт мавзусидаги давра суҳбатида ҳам олимлар, ёзувчилар ва таниқли методист-ўқитувчилар мактаб ҳамда олий ўқув юрти ислоҳоти билан боғлиқ ечимини кутаётган қатор муаммолар ҳақида кескин баҳс юритганлар. Суҳбатда айтилган фикрларни қайта-қайта ўқир эканман, чуқур ўйга толдим. Айни кунларда фақат мактабдагина эмас, балки олий ўқув юртида ҳам қайта қуриш жараёнини тезлаштириш ниҳоятда зарурлиги ҳаммага аён. Олий ўқув юртиларини ислоҳ қилиш жараёни эса мактаб реформаси билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун ҳам мактаб ва олий ўқув юртиларига хос умумий бўлган баъзи бир муштарак муаммолар ҳақида фикр ва мулоҳазаларимизни билдиришга ҳаракат қиламиз.

Мактаб ва олий ўқув юртилари программалари ва дарсликлари ҳозирги кун талаблари даражасида эмаслиги ҳаммага маълум. Ўқув программалари талабига дарсликлар, дарсликлар талабига эса ўқув планлари тўлиқ жавоб бера олмади, улар ўртасидаги умумий муштаракликка айлақачон путур етган. Масалан, 9—10-синфлар учун чиқарилган ўзбек адабиёти тарихи дарсликлари билан шу қўлланмалар асосида тузилган ўқув планлари ўртасидаги кескин номутаносибликлар мавжуд. Чунки ўқув планида ўтиш кўзда тутилган ўзбек ёзувчиларининг баъзи асарлари ҳақида дарсликда деярли маълумотлар йўқ ёки обзор тариқасидагина айтиб ўтилган ҳолос. Айниқса, ҳозирги адабий жараён ҳақида мавжуд дарсликлар ҳам, ўқув планлари ҳам дуруст маълумот бера олмади. Биографик маълумотлар жуда кўп, лекин ўқувчиларни мунозарага тортадиган проблематик материаллар эса жуда оз. Ваҳоланки, ўзбек совет адабиётининг кейинги ўн йилликлар ичида қўлга киритган ютуқ ва камчиликлари ҳақида қанчадан-қанча монографиялар, мақолалар ёзилган, кўплаб диссертациялар ҳимоя қилинган. Адабиёт дарсликлари ниҳоятда содда тузилганлиги учун ҳам адабиёт-шуносликдаги янги фикрлардан ва хулосалардан мутлақо фойдаланилмайди.

Яна шуни ҳам қайд этиш керакки, ўқувчиларга дарсликдан ташқари адабиётнинг сеҳрли олами ҳақида ҳикоя қилувчи махсус китоблар яратиш зарур. Бу соҳада қизиқарли физика, математика ва биология сериясида мактаб ва олий ўқув юртилари талабаларига мўлжаллаб чиқарилган китоблардан ўрнак олса арзийди. Матбуотда бу борада жуда кўп эътиборли таклифлар, мулоҳазалар айтил-япти-ю, лекин амалий ишга деярли ўтилмаяпти.

Маълумки, буюк ўзбек шоири Алишер Навоий ижоди, умуман у яшаган давр тарихи, адабиёт ва маданияти ўзбек халқи ҳаётидаги туб бурилиш нуқталаридан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам адабиёт дарсликларига Навоий ижодига алоҳида ўрин ажратилиши лозим, чунки ўқувчилар ва студентлар томонидан ўзбек адабиёти тарихини чуқур ўзлаштириш кўп жиҳатдан Навоий ижодини, яна давр адабий муҳити ва тарихини, тилини пухта ўрганишни тақозо этади.

Мактаб ва олий ўқув юртилари учун мўлжалланган Алишер Навоий ижоди бўйича махсус дарсликлар яратиш масаласини ҳам ўйлаб кўриш керак, ўқув программаларида эса Навоий даврига ҳозиргидан 2—3 марта кўп соатлар ажратилиши керак. Олий ўқув юртиларида филология факультети студентлари учун мўлжалланган ўқув соатларида баъзи фанлар учун ниҳоятда кўплик қиладиган соатларни бир оз қисқартириш эвазига ўзбек тили ва адабиёти бўйича дарс ҳажмини кенгайтир-са бўлади.

Ёки педагогика институтларида СССР ва жаҳон адабиёти тарихини ўқитиш жараёнини олайлик. Ҳанузгача мазкур предметларга етарли эътибор берилмай келинади. Оқибатда бу фанларга жуда кам соатлар ажратилган. Тузилаётган янги ўқув программаларида мазкур фанлар гоҳ 1—2-курс-ларга гоҳ эса 3—4 ёки 5-курсга кўчирилади.

Мана бир мисол: педагогика институтларининг рус тили ва адабиёти факультетларида (миллий мактаблар учун мутахассислар тайёрлайдиган бўлимларда) 36 соатга мўлжалланган СССР халқлари адабиёти курси 1-курсда анчадан буён ўқитилиб келинади, мана икки йилдан ошдики, бу курс янги ўқув программасига асосан 5-курсга кўчирилди. Менимча, студентларни 1-курсдаёқ СССР халқлари адабиёти билан таништириш мазкур адабиётлар билан чуқурроқ танишувга кенг имконият туғдирарди. Ёки ўзбек тили ва адабиёти факультетида сирдан ўқийдиган талабаларга СССР ва жаҳон адабиётини ўқитишга ниҳоятда кам соатлар ажратилган. Масалан, ўқув планидан келиб чиқиб сирдан ўқийдиган ўзбек тили ва адабиёти факультетларининг 1-курс талабаларига қадимги грек ва рим адабиёти ҳақида 10 соатгина лекция ўқилади ҳолос. Ёки шу факультетнинг сиртки бўлим IV курс студентлари рус совет адабиёти бўйича 10 соатгина лекция тинглашни қандай сабаб билан изоҳлаш мумкин. Филология факультетларида ҳар бир курс учун ҳар йили янги ўқув программаси жорий этилади. Натижада, 1-курсдан 5-курсгача турли хил ўқув программаларидан фойдаланишга тўғри келмоқда. Кези келганда шуни очиқ айтиш керакки, қишлоқ мактабларида рус ва жаҳон тилларини ўрганиш жуда ёмон аҳволда. Бунинг бир сабаби ўқувчиларнинг рус жаҳон

халқлари маданияти ва адабиёти билан чуқур таниш эмаслигига ҳам бориб тақалади. Олий ўқув юртида рус ва жаҳон адабиётини ўқитиш жараёни юзаки кечар экан, бу ҳолат биз тайёрлаб чиқараётган бўлажак ўқитувчилар савиясида салбий акс этмасдан қолмайди. Ахир, она тили ва адабиётдан дарс берувчи ўқитувчи қадимги грек-рим адабиётини чуқур билмаса, Данте ва Ғарбий Европа уйғониш даври ҳақида тасаввурга эга бўлмаса, Шекспир асарларини ўқимай, фақатгина телевизор орқали чала-чулла билса, Бальзак асарларини мутлақо ўқимарган бўлса, у қандай қилиб дарс жараёнида ўзбек адабиётини жаҳон адабиёти билан боғлай олади.

Мен бу ҳолатни неча марталаб кузатганман. Студентлик йилларида Гюго, Гейне, Бальзак, Тургенев, Достоевский ёки Толстой адабий дунёсидан беҳабар бўлган, уларнинг асарларини мустақил ўқиб чиқмаган бўлажак адабиёт муаллимидан нима ҳам кутиш мумкин?

Шунинг учун ҳам аксари қишлоқ кутубхоналарида жаҳон ва рус адабиёти классикларининг рус тилида нашр қилинган қанчадан-қанча ноёб дурдоналари қўл урилмай чанг босиб ётибди. Бу китоблар дунёсига қишлоқ китобхонини олиб кириш эса биринчи галда қишлоқ мактабларида дарс бераётган адабиёт муаллимларининг муқаддас бурчи эмасми?

Мактаб ва адабиёт муаммоларига бағишланган давра баҳсида ёзувчи ва мунаққид Аҳмад Аъзам «дарсликлар тирик адабий жараёндан, адабиётнинг кечаги ва бугунги ҳақиқий аҳволдан жуда йироқда...» деб ҳаққоний гапни айтди. Унинг адабиёт тарихи бўйича нимани ўқитишни ва қандай ўқитишни кенг ўйлаб кўриш кераклиги ҳақидаги таклифи ҳам жуда эътиборли. Ҳақиқатан ҳам кейинги 70—80-йиллар адабий жараёни ҳақида тузуқроқ маълумот берувчи манбалар кам, шунинг учун ҳам ҳозирги адабий жараён ҳақида олий ўқув юртларида махсус курслар ва амалий машғулотлар ўтилишини янада кучайтириш лозим.

Сир эмас, баъзи адабиёт кафедраларининг янги ўқув йили бошида тасдиқланадиган махсус курслар бўйича лекциялари тематикаси ҳозирги адабий жараёни кенг қамраб олмайди, нега ғарб ва шарқ адабиётини таққослаб, чоғиштириш аспектида ўтиладиган спецкурс тематикалари танланмайди? Баъзи махсус курслар студент учун мутлақо кераксиз бўлган учинчи даражали проблемаларга бағишланади. Жуда кўп олий ўқув юртларида адабиёт назарияси фанини ўқитадиган етарли мутахассислар етишмаслиги туфайли жиддий қийинчиликлар юзага келмоқда.

Умуман, университетлар ва етакчи педагогика институтлари қошидаги чет эл адабиёти, адабиёт ва таржима назарияси бўйича мутахассислар тайёрлайдиган алоҳида бўлимлар очиб вақти етмадимикан? Айниқса, кўпгина мактабларда ўқувчиларнинг адабиёт назариясидан мутлақо беҳабар қолаётганлигини ҳам сир тутиб бўлмайди.

Маълумки, давра суҳбатида адабиёт дарсликларини давр талаби асосида тубдан қайтадан тайёрлаш кераклиги ҳақида, айниқса жиддий фикрлар билдирилган. Мен ҳам қўшимча қилиб айтмоқчиманки, республикаимизда дарсликлар ва ўқув программалари яратиш бўйича илмий методик марказ ташкил қилинса ва унга етакчи олимлар, илғор методист ўқитувчилар жалб қилиниб, коллектив асосида жиддий иш бошланса эҳтимол, кўзда тутилган натижага тезроқ эришиш мумкин. Чунки давра суҳбатида Ш. Шомансуров афсус билан қайд этганидек, 1986 йилда энг яхши дарсликлар учун конкурс эълон қилинганида, адабиёт дарсликларини тайёрлаш юзасидан биронта ҳам таклиф ва талабнома тушмаганлигини ҳам эътиборга олиш керак. Шундан ҳам кўриниб турибдики, эндиликда бир ёки икки автор муқаммал адабиёт дарслиги яратиши жуда қийин, демак, энг яхши дарсликлар учун конкурслар эълон қилингани билан бирон натижа чиқмаса, вақтни бой берган бўламиз.

Умуман, рус тили ва адабиётини, қолаверса, ўзбек тили ва адабиётини ўқитиш республикаимизнинг қатор қишлоқ мактабларида ачинарли аҳволда. Бунинг кўп сабаблари бор. Энг асосийси, маалаки тил ва адабиёт ўқитувчилари етишмаслигидадир.

Яқинда бир қишлоқдаги хонадонда бўлганимда 4-синф ўқувчиси рус тили бўйича уй вазифасини бажараётганлиги диққатимни тортди. Машқ бажариб бўлингач, мен унга бир кўз ташлаб чиқдим. Хатолар жуда кўп. Бунинг илдизи кечаги машқни текшириб баҳолаган рус тили ўқитувчисининг савиясига тақалар эди. Бу ҳолат жиддий ўйлашга мажбур этади. Нега кейинги йилларда она тили ва адабиёти ва рус тилидан дарс берувчи малакали ўқитувчилар сони кескин камайиб кетди, нега мактабларда ўзбек ва рус тилларини кичик-кичик гуруҳларга бўлиб ўқитиш мумкин эмас? Айниқса, рус тили ва адабиёти бўйича кўрғазмали қуроллар, махсус кабинетлар жуда кам. Нега методик йўл-йўриқлар кўп-у, лекин уларнинг амалиётга фойдаси кам тегаяпти? Нима учун қишлоқ мактабларида махсус лингвистик қурилмалар ўрнатилган тил ва адабиёт кабинетлари ташкил этиб бўлмайди? Нега баъзи бир узоқ районларда ойлаб рус тили фани ўқитилмайди?

Ёки кейинги йилларда пединститутларнинг ўзбек тили ва адабиёти факультетларида Ўзбекистон тарихи, тарих факультетларида эса ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш масаласига етарлича эътибор берилмаётганлигини қандай изоҳлаш мумкин? Ахир, тарихни адабиёт билан узвий қўшиб ўқитиши яхши натижалар бериши тажрибада олдиндан синаб кўрилган-ку!

Масалан, 50—60-йилларда тарих-филология факультетини битириб чиққан мутахассислар ҳам тарихчи, ҳам адабиётчи сифатида мактаб ва олий ўқув юртларида самарали ишламоқда. Умуман, тарихни билмаган мутахассис ҳеч қачон яхши адабиётчи бўлолмаслиги оддий ҳақиқатдир.

Кейинги пайтларда студентлар ва мактаб ўқувчиларининг эстетик диди жуда пасайиб кетди. Баъзи студентлар яшайдиган хоналарга кириб хуноб бўлиб чиқсан киши. Биринчидан, пала-партиш, дидсизлик билан ёпиштирилган турли хил суратлар қалашиб ётибди, баъзи ётоқхоналарда бадиий китоблар деярли йўқ.

Бу дидсизлик кўринишларининг бир томони олий ўқув юртлар ва техникумларда эстетика, этика, қолаверса логика фанлари бўйича яхши мутахассислар етишмаслигига ҳам бориб тақалади.

Хуллас, ҳаётимизда тубдан қайта қуриш жараёни кетаётган ҳозирги долзарб дамларда мактаб ва олий ўқув юрти даргоҳи билан боғлиқ бўлган жуда кўп умумий муаммолар ўз ечимини кутмоқда.

Бойназар ЙУЛДОШЕВ,
филология фанлари кандидати

БУЛИМГА ҒАФУР ҒУЛОМ АСОС СОЛГАН

Исмоил Оллоберганов

ХАТОБОЙНИНГ САРГУЗАШТЛАРИ

Юмористик қисса¹

Ярим килолик китоб

Яқинда «Музофот» нашриёти китобхонлар ҳукмига Низом Узуннинг янги шеърий тўплами «Эътироз ва роз»ни ҳавола этди. Китоб ғоят салмоқли бўлиб, у нақ ярим килоча келади. У шоирнинг

Олақарға «қағ» этади,
Юрак-бағрим «шағ» этади, —

деб бошланувчи лирик шеъри билан очилади.

Ниятига етган ошиқлар,
Хизмат қилар темир қошиқлар, —

дейди автор «Ошиқ аа қошиқ» шеърида. Шу икки сатрни ўқишингиз биланоқ севишган икки ёшнинг никоҳ кечаси кўз олдингизга келади. Шоирнинг новаторлигига эътибор беринг: палов қошиқда ейиляпти. Демак, тўй янғичасига ўтмоқда. Унинг маҳорати шундаки, кичик бир деталь — қошиқ (шунчаки, қошиқ эмас, темир қошиқ) орқали салмоқли гап айтишга муваффақ бўлган.

«Гулсанамни ўпгим келур» шеъри айниқса характерлидир:

Сени бир кун, албатта,
Севмогим тайин.
Сочларингни қирқишга
Жоди бўлайин.

Лирик қаҳрамоннинг Гулсанамга майли бор. Аммо Гулсанам модадан сал орқада қолган, яъни сочини қирқтирмаган. Янгилик тарафдори бўлмиш лирик қаҳрамон бундан қаттиқ изтиробда. Буни шоир кучли маҳорат билан ифодалаган. Айниқса, шеърдаги дастлабки сатрларнинг «с» товуши билан бошланиши унинг мусиқийлиги ва таъсирчанлигини янада оширган.

Мазкур тўпламдан экспромт шеърлар ҳам кенг ўрин олган. Қуйидаги сатрларга диққат қилайлик:

Тренерни мақтасамми,
Команданими ёки!
Кучингизга куч қўсаян
ҒИШТ.

Бу сатрлар китобхонни бош қотиришга мажбур этади. Табиийки, мазкур шеърнинг мағзини дабдурустдан чақолмайсиз. Лекин сал қаллани ишлатиб кўрсак, «Ғишт»нинг «ғолиблик иштиёқи» эканлиги аён бўлади. Шоир буни тўғридан-тўғри ёзиши ҳам мумкин эди. Аммо ана шу йўл билан у жўнликдан қочган.

Бундай ўзига хосликка унинг «Ўқлоғ» шеърида ҳам дуч келамиз:

Эй шофёр жўралар,
Бўлмангиз бебош.

¹ Охири. Боши ўтган сонларда.

Чиқиб қолар ногоҳ
Олдингиздан ВАШ.

Унда қофия бор, аммо ВАШ сўзи жумбоқ. Йўқ, ВАШ — сизнинг, дегани эмас. ВАШ — «Внимание, автоматический слагбаум» сўзларининг қисқартма шаклидир. Автор бу шеърида, ҳайдовчи, эҳтиёт бўл, олдиндан слагбаум чиқиб қолиши мумкин, демоқчи.

Низом Узуннинг бу изланишларини олқишламоқ керак. Бироқ шуни рўй-рост айтишимиз керакки, тўплам камчиликлардан ҳам холи эмас.

Чунончи, «Посёлкам» шеърида терак ва мажнунтол ҳақида сўз айтиладию арча тўғрисида лом-мим дейилмайди. Ваҳоланки, посёлка сўзи, бизнингча, «посади ёлқу» сўзларидан олинган. Шундай экан, автор лоақал биргина ўринда «арча» сўзини ишлатса, мақсадга мувофиқ бўларди.

«Эҳтиром» поэмасининг қаҳрамони Лунжикаттаев саксон беш йил сурнайчи бўлиб ишлаган. Иттифоқо уни карнайчиликка ўтказишади. Бу ҳодиса мантиқан асосланмаган. Чунки унинг бу ишга ўтиши учун на бадий раҳбарнинг тавсияномаси бор, на маъмуриятнинг буйруғи! Бундай ноаниқликлар «Овулда» шеърида ҳам учрайди:

Меҳмон бўлдик бизлар овулда,
Дарҳол турли овқатлар чиқди.
Дўстим шу дам зўр одоб билан
Бешбармоқни оғзига тикди, —

дейди шоир дўсти Эшдавлат ҳақида. Наҳотки, Эшдавлатнинг оғзи шунчалик катта бўлса?! Қолаверса, бешбармоқни одоб билан (!) оғзига тикиш қандоқ бўларкан? Бешта панжани-я!

Маткаримнинг ишлари чалкаш,
Йўқдир унда журъат, ирода.
Ўз устида ишламас мутлоқ,
Ўйлар мудом тор доирада.

Бу шеърнинг сўнги сатрида «тор» сўздан кейин вергул қўйиш шарт эди. Маълумки, тор ва доира музика асбобларидир. Шундай экан, Маткарим бир йўла икки асбобда қандай ўйнасин?

Хулоса шуки, Низом Узуннинг мазкур шеърини тўплами жузъий камчиликларидан қатъий назар, адабиётимизда улкан воқеа бўлди.

Оқ йўл, Исканжон!

Ёзганларим босилаётганидан фойдаланиб, газетанинг ўтган кунги сониди ҳаваскор шоирларнинг бирига оқ йўл тиладим.

Ёш шоир Искан Исом (Искандар Исомалиев) бу йил умрининг 47-баҳорини қарши олаётир. У Дўнгпешона қишлоғида туғилган. Олдин ўрта мактабни, кейин эса олти ойлик шофёрлар тайёрлаш курсини битказган. 1313-автобазада шофёр бўлиб ишлайди. Анчадан бери шеърлар машқ қилади. Биз Исканжонга оқ йўл тилаймиз. Шофёрлар учун оқ йўл (қор босган доvon)нинг машаққати чексиз, албатта. Ана шу оппоқ йўлда бехатар юриши учун машинасининг тормозлари панд бермасин. Унинг шеърият машинасини ҳам оппоқ, тойғанчоқ йўлда дадил бошқаришига ишонгимиз келади.

Маҳаллий классиклардан бири ҳаваскор шоир ҳақида «У шеърият қасрига шундай тез кириб келдики, натижада ўзини тўхтатолмай, нариги тарафидан чиқиб кетди», деган эди надомат билан. Бу иборани Искан Исомга нисбатан ишлатиш ўринсиз, албатта. Чунки у адабиётимизга вазмин қадамлар билан кириб келмоқда. Искан Исом бевосита ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ижод қилаётир. Ўтган йили унинг 12375 тонна — километр иш бажарганлиги бизни ҳайратга солади.

Искан Исомнинг шеърлари матбуотда биринчи марта эълон қилинаётир. У ўзига талабчанлиги туфайли асарларини чиқаришга шошилмайди. Айниқса, унинг пурмаъно ҳикматлари бизга ғоят манзур бўлди. Уларда илгари сурилган фикрни, баъзан асло ҳазм этолмайсиз. Бу унинг ютуғидир, балки.

Субутсиз ошна —
Нағалсиз пошна,

деган ҳикмати ўта сермазмундир. Шоир айтмоқчики, бебурд ва субутсиз ошна ҳам гўё нағалсиз пошнадай тезда емирилиб кетади. Қуйида шофёр-шоирнинг шеърларини эълон қилар эканмиз, унга ижодий камолот ва энг муҳими, навқиронлик тилаб қоламиз. Сўз Искан Исомга!

БАХТ ҚУШИ

Омади йўқ Карим калнинг,
Юришмайди ҳеч иши.
Сирпанчиқ калласига
Қўна олмас бахт қуши.

ИШҚ ДАФТАРИ

Қанотингни тезроқ қоқ,
Қўшимнинг кабутари.
Ёзилди вароқ-вароқ
Ишқимнинг дабутари.

МЕНИНГ МАШИНАМ

(Туркумдан)

Йўлдан кетмоқда эдим
Рулга бағримни босиб.
Бир гўзалга учрадим,
Париларга муносиб.

Сигнал бердим кетма-кет,
Гўё эшилиб кетди.
Сўнгра бир ўқрайганди,
Баллон тешилиб кетди.

АЗИЯТ

Искан Исомга тилаган оқ йўлим у қолиб менга катта шуҳрат келтирди. Яқинда Хуштор Мушдор деган шоир янги тўпламини келтириб, «Домла, шунга ўзингиз бир тақриз ёзиб берсангиз», дея илтимос қилди. Севиниб кетибман. Демак, менинг ҳам мухлисларим кўпайиб бормоқда. Қувонганимдан «Азият» сарлавҳали тақриз ёзиб ташладим. Назаримда, ёмон чиқмади. Ёмон бўлса, газетада босишармиди?! Уқиб кўринг-чи:

«Азият» сўзини рус тилидаги «осиёлик» маъносида тушунманг. Биз уни бу ўринда дард маъносида қўллаяпмиз. Зотан, гап шеърият ҳақида бормоқда. Шеърият эса дардсиз, яъни азиятсиз бўлмайди. Масалан, ёш шоир Хуштор Мушдорнинг азияти шеърхон қалбини тиш оғриғидек доим ларзага солиб туради. Мен унинг поэзиясини қирқ етти йилдан буён эртаю кеч кузатиб юрибман. Хуштор бир пайтлар ўзимдек пака-нагина эди. Энди-чи? Энди мана-ман деган жирафадан қолишмайди. Ҳа, бугун ҳеч ик-киланмай айтиш мумкинки, унда катта, жуда катта ўсиш бор!

Келинг, яхшиси, Хушторнинг Янги йил арафасида эълон қилинган «Севгилим, исминг нима?» туркумига кирган шеърларидан айримларини кўздан кечирайлик:

Қаёққа кетяпсан,
Йўл бўлсин, кўёв!
Ёстиғинг ҳамиша
Мўл бўлсин, кўёв! —

дейди у «Келин-кўёв — қўш ҳўкиз» шеърида. Юқоридаги сатрларни ўқиган шеърхон ҳайратдан манглайини қашиб қолиши мумкин: «Келин-кўёв одатда бир ёстиққа бош кўяр эди-ку?» Аммо Хуштор Мушдорнинг ютуғи ҳам, новаторлиги ҳам, ўзига хослиги ҳам шунда: «Ёстиғинг ҳамиша мўл бўлсин, кўёв!» Шоир биз кўникиб кетган эски қолип-ларни бузади. Келин-кўёвга бир эмас, кўплаб ёстиқлар, яъни фаровонлик тилайди. Қолаверса, ёстиқнинг мўллиги гигиенага ҳам мос, уларнинг жилди кам кирланади. Шу ўринда Хуштор Мушдорнинг шифокор бўлиб ишлаётганини ҳам айтиб ўтмоқ жоиз. У қишлоқ хўжалик институтининг ветеринария факультетини тугатгандан буён она қишлоғи Мойлижардаги касалхонада врачлик касбини улуғлаб келмоқда.

«Ё» ҳарфини суймайди жиним,
«Ё» ҳарфига йўқ менда ихлос.
Келинг, дўстлар, алфавитни жим
«Ё» ҳарфидан айлаллик халос!

Шоир нега бунчалик куйиб-пишяпти? Нега у «ё»ни бунчалик қоралапти? Балки, «ёвғон», «ёв», «ёғоч», «ёғ» сўзларини ёмон кўрганлиги учундир? Унда «ёр», «ёлқин», «ёзувчи» сўзлари ҳақида нима дейсиз? Ахир Хуштор Мушдор уларни ўз ашъориде севиб ишлатади-ку! Йўқ, гап бошқа ёқда!

Ҳар бир асарнинг яратилиш тарихи бўлади. Биз бу ҳақда «Шеър, бел ва кал» монографиямизда батафсил тўхталиб ўтганмиз. Авторга яқинлигим борлиги туфайли

(X. Мушдор аммамизнинг куёви бўладилар) юқоридаги шеърнинг ёзилиши тарихидан бохабарман. Гап шундаки, X. Мушдорнинг шахсий ёзув машинкасидаги «ё» ҳарфи яхши ишламайди. Бу ярамас ҳол шоирни, яъни лирик қаҳрамонни қаттиқ изтиробга солади. Натижада автор чеккан азият дафтарга дард бўлиб қуюлган. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, бу шеърда маҳсулот сифати проблемаси кўтарилган. Уйлаймизки, ёзув машинкаси ишлаб чиқарувчи мутасадди ташкилотлар раҳбарлари шеърда кўтарилган долзарб проблемаларни бартараф этиш чораларини кўрадилар.

Хуштор Мушдорнинг шеърларини зўр қониқиш билан ўқир эканмиз, ҳақли савол туғилади: у ҳамиша ҳам ўз имкониятлари даражасида ёзаётирми? («Ёзаётирми?» сўзини қўллаганимиз учун X. Мушдор бизни маъзур тутгай.) Афсуски, йўқ.

«Гўзал шеърлар ҳам, мундайроқлари ҳам рўчқанда ёзилади, — деган эди машҳур танқидчиларимиздан бири. — Гап фақат уни ухлаб қолмай, охиригача ёзишда!» Назаримизда, X. Мушдор ана шу доно гапга амал қилмайди. У сўнгги пайтларда машинкада шеър ёзишга ружу қўйган. Биз унинг бу дарддан тезроқ қутулиши тарафдоримиз. Хуштор Мушдор Янги йилда ўз мухлисларини янги шеърлари билан қувонтириверади, деб умид қиламиз.

Ёшлар ижодига назар

Ҳар қалай, танқидчиликка қўлимиз анча келишиб қолди. Айрим ёзувчилар мендан безиллаб қолишди. Ҳақиқий танқидчи ана шундай ўткир сўзли бўлиши керак-да! Нима дедингиз? Бир журналнинг ўтган ойги сонидида машҳур ёзувчи Исоҳқ Илҳақ билан ёзувчи-танқидчи суҳбати уюштирдик. Танқидчилик яхши ҳунар экан. Илгари менинг ўсишимга йўл бермаган кимсаларни пачақлаб ташладим. Мана ўша суҳбатимиз:

ЁЗУВЧИ: Менимча, ёшлар ижоди ҳақида жиддий фикр юритиш фурсати етилганга ўхшайди. Сиз нима дейсиз?

ТАНҚИДЧИ: Тўғри айтасиз. Кейинги ҳафта ичида адабиётимиз майдонига бир гуруҳ ёшлар кириб келди. Бу яхши, албатта. Аммо уларнинг сифати состави қандай? Бизни худди ана шу масала ташвишга солаётди. Ижодкор ёшларимиз ҳанузгача сизнинг «Оқшом қоронғи бўлади» қиссангиз типидида асар ярата олганларича йўқ.

ЁЗУВЧИ: Кечирасиз, бир пайтлар бу қиссамизни танқид қилгандай бўлувдингиз, чоғи?

ТАНҚИДЧИ: Мен буни атайлаб қилганим йўқ. Адабиётшунос Шамси Қамчиев билан бу асарингиз юзасидан мунозарага киришганмиз. У қиссангизни кўкларга кўтарганди. Мен эса аксинча қилдим. Раз баҳс бўлгандан кейин бир-бировга қарама-қарши фикр айтиш керак-да!

ЁЗУВЧИ: Тушунарли. Демак, сиз билан бемалол суҳбатлашаверсак бўлар экан. Келинг, яхшиси, ёшлар прозасини бир таҳлил қилайлик.

ТАНҚИДЧИ: Чифириқдан ўтказайлик, демоқчисиз-да?

ЁЗУВЧИ: Шундай десак ҳам бўлаверади.

ТАНҚИДЧИ: Бўлмаса, гапни ёш носир Давлат Жавдатнинг «Учрашув» ҳикоясидан бошлай қолайлик. Ҳикоя қаҳрамони бўлмиш йигит севгилисини соат тўртда учрашувга таклиф қилади. Яъни иш вақтида учрашув ташкил қилади. Севган қизини «қимматлим», деб эркалайди. Аммо ўзи бир минут вақтнинг қимматини билмайди.

ЁЗУВЧИ: Бундай ҳол Катта Калоннинг «Баҳор ёмғири» ҳикоясида ҳам учрайди. «Қизғиш шуъла таратиб қуёш чиқиб келаётир», деб бошланади ҳикоя. Ахир, қуёшнинг чиқиши янгилик эмас-ку! Маълум воқеа-ҳодиса ҳақида китобхонга қуруқ ахборот бериб ўтириш шартмикан? Қуёшнинг тутилиши ҳақида ёзилганда, бошқа гап эди.

ТАНҚИДЧИ: Мантиқ ва меъёрга риоя қилинмаса, адабий мувозанат бузилади.

ЁЗУВЧИ: Тўғри айтасиз. Мантиқ — асарнинг ўзаги. Ёшларга хос бўлган яна бир қусур шундан иборатки, уларнинг айримлари тилга эътиборсиз қарайдилар. Яқинда, десангиз, етти-саккиз чоғли ёзувчилар ошхўрлик қилдик. Паловга гушт ўрнига молнинг тили ишлатилган экан. Аммо ошхўрлик чоғида бир ёш ёзувчи, келинг, яхшиси, номини айтиб ўтирмайлик, «Намозгар салқинси» қиссасининг автори бор-ку, ўша, тилдан ҳатто татиб ҳам кўрмади. Тилга эътиборсиз — элга эътиборсиз, деб бежиз айтилмаган-ку, ахир!

ТАНҚИДЧИ: Тўғри фикр билдирдингиз. Тилни билмаслик, унга эътиборсиз қараш — ёш ёзувчиларимиз олдидидаги больной вопросдир. Нормат Ҳурмат деган бир ёзувчимиз ўйламай-нетмай «йўлак» сўзини «йўлка» тарзида ишлатган.

ЁЗУВЧИ: Кечирасиз, «йўлак» сўзининг «йўлка» деган эквиваленти ҳам бор-ку!

ТАНҚИДЧИ: Сиз масалага бир томонлама ёндашяпсиз, чоғи? Бундан чиқди, сизнингча, «тилак» сўзини «тилка», «бўлак» сўзини «бўлка», «курак» сўзини «курка» тарзида ёзаверса бўлар экан-да?

ЁЗУВЧИ: Бу томонини ўйламаган эканман. Сиз ҳақсиз, албатта.

ТАНҚИДЧИ: Шундай бўлсин. Ҳар бир сўзни ўрнида қўллаб билиш керак. «Ховли саҳнида икки бола ҳаммомпийс ўйнаб ўтиради. Шу пайт йўлнинг нариги чеккасига машина келиб тўхтади. Болаларига совға-салом олиб келаётган Қоровой ака машинадан тушди. Болалар бўлса, уни кўриб: «Яшасин, адам келдила!» дея истиқболига чопқил-

лашди», дейилади бир ҳикояда. Уни ўқиб, тепа сочим тикка бўлиб кетди. Ҳой, ўртоқлар, қаерга қараялсиз ўзи?! Йўлнинг нариги бетига болаларнинг чопқиллаб ўтиши кўча ҳаракати қоидаларига мутлақо зид-ку, ахир! Бу ҳикояни нуфузли газеталардан бири босиб чиқарганига нима дейсиз?

ЁЗУВЧИ. «Ота шаҳардан қайтди» ҳикоясини назарда тутяпсиз чоғи?

ТАНҚИДЧИ. Балли, топдингиз: Айрим ёш ёзувчилар ўз устларида кам ишлайдилар. Адабиётдан бошқа фанларни унча билишмайди.

ЁЗУВЧИ. Масалан?

ТАНҚИДЧИ. Узоққа бориб ўтирмайлик-да, «Сизни чорлаймиз» ҳажвиясини олиб қарайлик. «Омборда икки оёқли сичқонлар кўпайиб кетибди. Икки оёқли мушуклар, қаердасиз ўзи?!» деган жумла бор унда. Ёш ёзувчи Ҳалим Салим наҳотки шу пайтгача мушук ва сичқонда тўрттадан оёқ бўлишини билмаса?! Демак, унинг зоология фани бўйича билими етарли эмас. Нима дедингиз?

ЁЗУВЧИ. Хулосангизни тан олган ҳолда шуни қўшимча қилишим мумкинки, ёш ҳажвчиларимиз ҳамон шаблон образлардан қутула олмаётирлар. Мисол учун, бир масалда чаён салбий қилиб олиними, тамом. Унинг шўрига шурва тўкилди, деяверинг. Энди у ҳеч қачон ижобий образ бўла олмайди.

ТАНҚИДЧИ. Фикрингизга қўшилмасликнинг иложи йўқ. Чумолини қачонгача кўтар-кўтар қиламиз?! Нима эмиш, меҳнаткаш, серғайрат эмиш. Тошбақа-чи? Нега уни лапашанг, деб камситишимиз керак?! Инсоф билан айтганда, тошбақанинг косасини чумоли кўтарганида аллақачон мажақланиб кетган бўларди. Тошбақа эса уни бутун умр бўйи елкасида кўтариб юради. Ахир, ўша тош ҳам заминнинг бир бўлаги-ку! Чумоли югурик эмиш! Ҳўш, чумоли қанча яшайдию тошбақа қанча умр кўради?

ЁЗУВЧИ. Нимасини айтасиз. Яқинда бир ҳикоя ўқиб қолдим. Сарлавҳаси «Колхоз устахонасида» эди чоғи. Ҳикоянинг бош қаҳрамони оддий токаръ йигит. У станогига суянганча хаёл сўради. Аммо ён-вериди негадир биронта ҳам деталь кўзга ташланмайди. Деталсиз ҳикояни, билмадим, қандай баҳолаш мумкин?

ТАНҚИДЧИ. Бу адабиёт назариясини пухта билмасликнинг оқибати. Ёш ижодкорларимиз ўз устида кунт билан ишламайдилар. Хом-хатала асарини чиқариш учун баъзи ҳолларда таниш ахтаришади. Яқинда ҳузуримга башанг кийинган бир йигит келди. «Шунақа-шунақа, мен ёш ёзувчи фалончи бўламан. Бир асаримни чиқаришга ёрдам берсангиз!» деди. Майли, қани ўша асарингиз, олдин бир кўрайлик, дедим. «Ҳали ёзганимча йўқ. Сиз хўп десангиз бўлди. Икки куннинг ичида гатоп қиламан», дейди.

ЁЗУВЧИ. Йўғ-э! Ана холос! Айтаверсак, гап кўп. Гап кўп, умр оз, деганларидек, суҳбатимиз учун ажратилган вақт ҳам, журналдаги жой ҳам тугаб қолаёзди. Уйлайманки, ушбу суҳбатимиз ёшлар учун катта сабоқ бўлади. Мазмунли суҳбат учун сизга катта раҳмат!

ТАНҚИДЧИ. Бўлмаса, бундан бу ёғига қўлни қўлга бериб ишлайлик. Ёзувчи-танқидчи ҳамкорлигига кўп нарса боғлиқ, иним! Яхшиси, кечқурун бизникига ўтинг. Чойхонага чиқиб, суҳбатни давом қилдираемиз.

Хатотнинг хатоси

Камини қарийб уч ярим ойдирки, демократ шоир Таъзим Толибнинг ижодий меросини тадқиқ этиб келмоқдаман. Бу шоир, аввал хабар берганимиздек, 1892 йилда таваллуд топиб, тахминан 1937—38 йилларда дунёдан ўтган.

Таъзим Толиб ижодида иккиланишлар, ўз эътиқодидан чекиниш ҳоллари бўлганми? Мени ана шу масала ғоят қизиқтириб қолди. Яқинда ана шу темадаги ишларимни ниҳоясига етказдим. Таъзим Толиб ҳам барча прогрессив кишилар қатори инқилобни, қолаверса, колхозлаштириш даврини яхши кутиб олган. Бунга тариқча шубҳа йўқ: У шундай деб ёзганида тамомила ҳақ эди:

**Калхуз киринг, ўғил-қизлорим,
Бирикконлар мудом енгодур.
Умидлари бўлса биснёр,
Инқилобчи одам енгодур!**

Асл нусхада ушбу шеърнинг 1930 йилда ёзилганлиги қайд этилган. Демократ шоир Т. Толибнинг коллектив хўжаликка аъзо бўлишни пропаганда қилиши табиий, албатта. Чунки у инқилобни илиқ қарши олган. Ҳатто ўз асарларида айрим русча сўзларни ҳам дадил қўллай олган.

Аммо бизни безовта қилаётган нарса булар эмас! Шоирнинг 1936 йилда ёзилган «Жононим ўзингдур» сарлавҳали шеъри бизни қаттиқ ўйлашга, тер ва соч тўкишга мажбур этади. Ўша шеърдан парча келтираемиз:

**Олтун балдоқ қулоққа зебдур,
Бўлки аснонг кайфимни чоғлар.**

**Опоқ мўйнинг бисёр инжу, дур,
Мақтовларга молик қулоқлар!**

Наҳотки, шоир (инқилобни куйлаган шоир) 1936 йилга келиб ўз этиқодидан чекинган ҳолда қулоқларни мақтаб ўтирса?! «Олтин қулоққа зебдир» дейди шоир. Бу даврга келиб қулоқлар тугатилганлигидан, уларнинг бор олтини ва мол-мулки мусодара этилганлигидан наҳотки у беҳабар бўлса?!

Изланишлар натижасида шундай хулосага келдимки, бу, албатта, китобни кўчирган хаттотнинг хатосидир! Бизнингча, «Жононим ўзингдур» сарлавҳали шеър бирор аксиланқилобчи шоирники бўлиб, хаттот уни билибми, ёки эҳтиётсизлик қилибми, Таъзим Толибнинг баёзига қўшиб юборган. Хулоса шуки, кейинги нашрларда бу шеърни Таъзим Толибнинг тўпламидан мутлақо олиб ташлаш керак. Шундай қилсак, бу шеър туфайли Т. Толибнинг юзига чапланиши мумкин бўлган балчиқни сидириб ташлаган бўламиз.

Айни пайтда тадқиқотларимни давом қилдираётirman. Мени, айниқса, шундай саволлар қизиқтиради: Таъзим Толиб сутканинг қайси вақтларида кўпроқ ижод билан машғул бўлган? Ёшлигида ҳаммомпиш ўйнаганми? Қандай овқатларни хуш кўрган? Тушга ишонганми-йўқми?.. Ҳозир ана шу муаммолар устида бош қотирипман.

Ижод дақиқалари

Интилганга толе ёр, деган иборани ўйлаб топган кишининг отасига, бобосию бобокалонларига ҳазор чандон раҳматлар бўлсин! Шу десангиз, яқшанба кунларининг бирида, мияни шамоллатиш илинжида, бозорга тушдим. Нос бозори тарафга нуқул оёғим тортаверди. Қайнотамга пича нос олақолай, деган ўйда носфурушлик растасига бордим.

Носфуруш чолга эллик тийин узатдим. У ёнидаги ранги униққан китобдан бир варакни «ширр» этказиб йиртди-да, нос ўрашга чоғланди. Не кўз билан кўрайки, ҳалиги китобнинг муқовасида арабча дастхат билан ёзилган «Гулшан чечаклари» деган ёзув бор эди. Ахир бу Таъзим Толибнинг китоби-ку! Жонҳолатда ҳалиги чолнинг қўлига ёпишдим.

Бу бахтни қарангки, адабиёт тарихига оид китобларда мазкур асарнинг номинигина учратардик, ўзини эса аллақачон йўқ бўлиб кетган деб ҳисоблардик. Бирпасда атрофимни одамлар ўраб олди. Нима гаплигини англолмай карахт бўлган носфуруш чолнинг-ку кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Мен қувона-қувона йиғилганларга бу оламшумул воқеани гапириб бердим. Бу тасодифий кашфиётдан кўплар, шу жумладан камина ҳам хангманг эди.

— Аслида шу мўйлов қўйишда ҳам хосият кўп бўлса керак. Нега десанг, мушук ҳам тасодиф туфайли йодни кашф этган экан, — дея шеригига гап маъқулларди мenden сал нарида турган зиёлинома бир киши. — Қара, бу одамнинг ҳам мўйлови бор экан! — дея менга ишора қилди у.

Ростданам шундаймикан-а?! Мабодо, шоир бўлсам, мўйловлар шаънига шеър бағишлардим.

Лирик чекиниш бўлса ҳам айтиб ўтайлик, ўша чол ҳақида газетада «Носфурушнинг жасорати» сарлавҳали мақолачамиз босилиб чиқди. Чиндан ҳам жасур чол экан. Бўлмаса, арабча ҳарфлар билан битилган китобга нос ўраб сотармиди! Чолнинг нос турганда динга унча рўйхуш бермаслиги бизга жуда асқотди.

Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтишни лозим топдик. Аслида «адабиётшунос» сўзи «нос» сўзига бевосита алоқадорга ўхшайди. Буни каминанинг кашфиёти ҳам тўла тасдиқлаб турибди. Эътибор беринг-а: «адабиёт-шу-нос».

Кандидатликдан воз кечаман

Мен сизга айтсам, бу борада бирон иш қилишимга кўзим етмаяпти. Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин, деганлар бекорларни айтибди. Аслида олим бўлиш қийин ишга ўхшайди. Илмий иш қиламан, деб миям ғовлаб кетди. Майли, бир кандидат кам бўлса, бўлар. Шу кундан бошлаб, ўртоқлар, мен кандидатликдан воз кечаман. Буюк кишилар, ҳатто Нобель мукофотидан воз кечишган. Унинг олдида кандидатлик нима бўлибди!

Хуллас, тинчгина таңқидчилигимни қилиб юраверишга қарор қилдим. Кандидат бўлмасдан туриб ҳам ақлли гаплар айтиш мумкин. Мана, масалан, товуклар учмайди, сўзини олайлик. Ёш шоир Карим Кулолнинг биринчи тўпламига ана шундай ном қўйиб берганман. Уни ҳеч қим инкор қилолмайди. Шундай эмасми?! Карим Кулол: «Домла, шу китобга тақризни ҳам ўзингиз ёзиб берсангиз!» дея илтимос қилди. Йўқ, деёлмадим. Чунки у мени тез-тез уйига чорлаб туради. Қолаверса, кимнингдир китобига шундоғам тақриз ёзишим керак-ку, ахир.

Товуқлар учмайди

Яқинда ёш шоир Карим Кулолнинг илк китоби «Товуқлар учмайди» номи билан босмадан китоб магазинга чиқди. Мазкур тўплам ҳақида ҳали жамоатчилик ўз фикрини айтар. Мен бир адабиётшунос сифатида мулоҳазаларимни ўртоқлашмоқчиман.

Карим Кулолни ёшлигидан танийман. Бир пайтлар девор-дармиён қўшни эдик. Ўқувчилик пайтида Карим спорт мусобақаларида нуқул биринчи ўринни оларди. Айна вақтда унинг ижоди гуллаб-яшнаш палласига кирди. Тўплам (юқорида биз томондан айтилган китоб) «Ҳақиқат» деб номланган шеър билан очилади:

**Кулгинг
Келса,
Кулмасдан
Бўлмас!**

Шеърни тўлалигича келтиришга жазм қилдик. Оддий ва гўзал шеър! Худди ҳаёт ҳақиқатининг ўзи! Шоир инсон психологиясининг бу нозик ҳолатини сезгирлик билан илғай олган. Айниқса, унинг (Яъни К. К.нинг — таъкид бизники) бир юз саксон мисрадан иборат «Одамзод» балладаси адабиётимизда воқеа бўлишга арзигулик асардир. Унинг хулоса қисмидан парча келтираемиз:

**Мардонавор курашиб,
Душман пайи қирқилди.
Нозим билан Назокат
Бир ёстиқни кир қилди.**

Кўрдингизми, автор (яъни К. К.) маҳорат зинапояларидан дадил кўтарилаётир. Шоир тўғридан-тўғри «Нозим билан Назокат бир ёстиққа бош қўйди», демайди. Бу маънони у образли ифодалаган. Энг муҳими, оригинал қофия топа олган.

Тўпламни варақлашда давом этамиз. Айниқса, «Кекса аммамнинг ёш жазмани», «Чиройли гўзаллар анжумани», «Сутдек оппоқ қаймоқлар», «Бузоқ ўлган кўл соҳилидаги туйғулар» каби шеърлари жуда равон ўқилиши билан ёш шоирнинг иқтидор ва салоҳиятидан дарак бериб турибди. Улар бир ўқишдаёқ шеърхонда илиқ таассурот қолдиради.

Карим Кулол, бизнингча, кенг диапазонли ижодкор. У қўшиқ жанрида ҳам муваффақият билан қалам тебратмоқда. Китобдан жой олган «Менга бошқаси қурибдими?» радиопиёғазалда лирик қаҳрамоннинг ўкинч ва изтироблари реалистик тарзда тасвирланган.

Тўпламдаги шеърлар мазмун эътибори билан адабиётимиз равнақи учун муҳим аҳамиятга эгадир, десак ҳам бўлаверади. Шунингдек, «Товуқлар учмайди»да жузвий камчиликлар ҳам учрайди. (Бундай бўлиши бошловчи шоир учун табиий, албатта.) Масалан, 4-бетдаги шеърда «камолот» сўзи «камолат» тарзида нотўғри ёзилган. 7-бетдаги ғазалнинг охириги байтида авторнинг тахаллуси қатнашмаган.

Бу китоб юқоридаги ютуқ ва камчиликларидан қатъи назар, ўз ўқувчисини топади, деб ўйлаймиз. Бир адабиётшунос сифатида мен (яъни ўзим) Карим Кулолни олқишлагим келади.

Катта адабиётга қайтдим

Ҳар бир нарса ҳам вақти келиб меъдага урар экан. Шу мусофирчилик ҳам жонга тегиб кетди. Қишлоққа кўчиб келдим. Шунча йиллик айрилиқдан сўнг ўз ошиёнимга кўндим. Беш-олти кун қишлоқда яйраб юрдим. Кейин эса у ер-бу ерда чиққан шеър ва танқидий мақолаларимни рўқач қилиб район газетасига иш сўраб бордим.

Газетанинг маданият бўлимига кирдим. Кўзойнак таққан бир киши, бухгалтер бўлса керак, ниманидир чўтлаб ўтирган экан. У билан яқиндан танишиб ҳам олдим. У киши мен ўйлагандай бухгалтер эмас, балки маҳаллий классик шоир Рўзи Қўзи экан. Шеърларининг вазнини чўтда ҳисоблаб ўтирган экан.

— Бармоқ вазнида ёзилган шеърнинг вазнини бармоқда ҳисоблаш керак, — дея ҳазиллашдим унга.

— Тўғрику-я, лекин менинг шеърларимнинг вазнини ҳисоблашга бармоқ етмайди. Кўпинча ўн бир бўғинли шеър ёзаман. Ишхонада оёқнинг бармоғини санаб ўтирсам, уят бўлар, — деди у кулимсираб.

Биз ўтирган хонага янги газета-журнал кўтариб бир қиз кирди.

— Жон Ширин, редактор келмадими? — сўради ундан Рўзи Қўзи.

— Ҳозиргина келдилар, — деди ҳалиги қиз. Кейин билсам, бу қиз секретарь-машинистка бўлиб, исми Ширинжон экан.

— Биздан кечирим сўрасангиз сўранг, лекин иш сўраманг, — деди редактор. Роса ҳазилкаш одам экан.

— Кечирасиз! — дедим ўнғайсизланиб.

— Баракалла! — деди у кулиб.

Хуллас, мени бир ой синаш шарти билан ишга қабул қилишди. Нодир Қодир мени кафилликка олди. Редакцияга келиб биринчи ёзган нарсам ариза бўлди. У ҳам енгил кулги уйғотди. Аризада редакторнинг фамилиясидан олдин эмас, ўзимниқидан олдин «ўртоқ» деб ёзибман. Шу кундан эътиборан лақабим «ўртоқ» бўлиб қолди. Йигит кишига етмиш ҳунар ҳам оз, дейдилар. Етмиш лақаб ҳам оз шекилли. Яна янги лақабли бўлди.

Мени кунчиқар тарафдаги кабинетда деразанинг ёнидаги столга ўтқазилди. Тўрт ёғимдан тер қуйилади.

— Сиз ҳали ниҳолсиз, укам. Майсалар кунгай ерда барқ уради. Мана шу столда обдан пишасиз, — деди Нодир Қодир менга тасалли бериб.

Мен пиша бошладим. Шунчаки эмас, куйиб-пиша бошладим. Қишлоқ хўжалик бўлимнинг ходимиман. Душанба куни мени сабзавотчилик совхозига командировкага юборишди. Совхоз конторасига борсам, раҳбарлар районга йиғилишга кетишган экан. Ўзим пиёда совхозни айланишга қарор қилдим.

Помидор экилган дала чеккасида бир чолни учратдим. У сувчи экан. Қарасам, экин ёвлаб кетгану биронта ҳам помидор кўринмайди. Кўнглимда танқидий материал ёзиш истаги туғилди. Сенларни бир боплай, дедим.

— Бобой, бунинг помидори кўринмайди-ку? — дедим сувчига.

— Ўғлим, бунинг помидори тагида бўлади, — деди кулимсираб.

Ҳафсала билан япроқларни очиб, ҳар бир тупнинг остки қисмини қарадим. Чоли тушмагур мени лақиллатган кўринади. Биронта ҳам помидор учрамади. Дарров гектарини сўраб билдим. Ун гектар экан бу дала.

Редакцияга қайтиб келгач, танқидий материал ёзишга ўтирдим. Совхозда аҳвол шу зайл давом қилса, помидор сотиш плани барбод берилишини башорат эдим. Раҳбарларни роса танқид қилдим. Ҳатто материалнинг охирига

Қизармаса помидор,

Қизаради директор,

деб икки йўл шеър ҳам қўшиб қўйдим. Хуллас, бу материал тезда босилиб чиқди. Мен унинг катта шов-шувга сабаб бўлишини кутгандим. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Мен галварс картошкани помидор деб ёзган эканман. «Ўғлим, бунинг помидори тагида!» деган сувчи ҳақ бўлиб чиқди. Помидор тупининг картошканикига ўхшашлигини қайдан билибман! Эҳ яна омадсизлик! Албатта; совхоз директори эмас; мен қизариб қолдим. Кечирим сўрагандим, совхоздагилар кечиринди. Аммо ўзимни ўзим ҳеч кечиролмаяпман.

Летучкада роса пўстагимни қоқишди. Аммо мен ҳам бўш келмадим. «От — инсон кўмакчиси» деган сарлавҳани қаттиқ танқид қилдим:

— Уртоқлар! — дедим. — Сўз туркумларини мутлақо билмас экансизлар-ку! От — кўмакчи эмас! От гапда эга вазифасида келади.

Асосли гап айтганлигим учун ҳеч кимдан садо чиқмади. Ходимлар «қара-я, шуни ҳам билмас эканмиз» деган маънода бўлса керак, бир-бирларига қараб қўйишди. Редактор негадир менга қараб хўмрайди.

Каминанинг кутубхонаси

Редакциядаги иш ҳам менга унча ярашмади. Синовдан яхши ўтолмадим. Ёзган нарсаларим ҳам босилмай қўйди. Саид Аҳмад билан сал танишчилигим бор эди. Бир пайтлар Хадрадан трамвайда бирга кетганмиз. У олдинги вагонда, мен эса орқадаги вагонда эдим. Мен «салом» дея бош ирғагандим, кулимсираб қўйди. Шуни Нодир Қодирга айтиб, «Битта ҳикоямни Саид Аҳмадга юборсам, бостирмасмикан?» дея маслаҳат сўрадим.

— Саид Аҳмад дегани шунча йилдан бери келинлар кўзғолонини бостиролмаётибди, сенинг жимжилоқдай ҳикоянгни қандай бостирсин, — деди.

Унинг гапига кириб ёзганларимни ҳеч ерга юбормай қўйдим. Мендаги адабиётга, ёзувчиликка бўлган ҳавас сўнди. Бу ишларга қодир эмаслигимни англаб етдим. Кўрпанга қараб оёқ узат, дейди халқимиз. Мен ёшлиқ ҳарорати билан кўрпани тепиб ташлайверибман!

Хабарингиз бор, бир пайтлар маданият техникумини кутубхоначилик ихтисоси бўйича битказган эдим. Шу жуда асқотди. Ҳозир бир пайтлар ўзим ишлаган кутубхонага мударман. Аслида колхоз раисининг муовини менинг иқтидоримни тўғри пайқаган экан кутубхонадан иш топиб бериб. Бир ҳисобдан яхши бўлди, китоб ёзишнинг заҳматини билганим учун китобларни авайлаб асраяпман. Каминанинг кутубхонаси ҳар йиғилишда мақталади. Ҳақиқий ишимни энди топдим. Ҳаётни ўрганишимми ё ҳаёт мени ўргандими, ишқилиб умримнинг кўп қисми зое ўтди. Ҳозир ишларим ёмон эмас. Сира ишдан нолийдиган жойим йўқ. Каминанинг сурати район хурмат тахтасидан жой олди. Чап тарафдан кулимсираб турган учинчи киши биз бўламиз! Кутубхонага марҳамат, дўстлар! Китобларнинг қадрига етиб ўқиш керак. Ахир унинг ўзи ёзилмайди. Шуни унутмайлик!

Яқин кишинг...

(Ҳазил)

Ҳар жойда, ҳар вақт
Тез битар ишинг —
Бўлса агарда
Бир яқин кишинг.
Масалан, дейлик,
Оғриди тишинг —
Бўлсин доктордан
Бир яқин кишинг.
Ўтинсиз ўтмас,
Албатта кишинг.
Бўлса «лесхоз»да
Бир яқин кишинг...
Ҳатто дўзахга
Тушганда ишинг —
Бўлсин шайтондан
Бир «яқин кишинг»...

Йўлдош Султонов

Роман ёзди

Аканг моҳир роман ёзди,
Ёздики, беомон ёзди.
Бир ой уйдан қадам жилмай,
Шувиллатиб равон ёзди.
Чоп этди тез нашриёт ҳам:
«Ёзувчи отахон ёзди...»
Жилд мунаққаш, тираж катта,
Бу кафтим каттакон ёзди.
Тарафкашлар мақтади хўп:
— «Зўр... Талаби замон ёзди».
Бироқ, олмасмиш ўқувчи
Деб: «Юзаки, ёмон ёзди...»

ШЕЪРИЯТ

Йўлдош Эшбек. Мен мангу масофа сари оққайман	3
Тилак Жўра. Юлдузлардай эрир нафасим	7
Қутлибека Раҳимбоева. Қишнинг охирлари. Достон	113
Тўра Мирзо. Бир буюк армон бор қўшиқ қаърида	127
Замира Рўзиева. Оқиб келаверар кунларга зиё	130
Абдул Жалил. Бағрингга бардошлар тилагин ердан	145

НАСР

Омон Мухторов. Эгилган бош. Роман	11
Мирзоҳид Мирзараҳимов. Тумандаги одамлар. Ҳикоя	122

ЕЧИМИНИ КУТАЕТГАН МУАММОЛАР

Дадахон Нурий. Бўстонлиқни қутқаринг!	132
Абдулла Абдураззоқов. Бозор ва нарх	165

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

Шўҳрат. Шеърлар	149
Умарали Норматов. Қалбдаги чироқ	153

САНЪАТ

Шойим Бўтаев. Шўкур Бурҳон. Эссе	157
--	-----

НАВОИЙХОНЛИК

Алибек Рустамов. Мустазод	172
Мўхаммадҷон Имомназаров. Ҳақиқат ва мажоз	176

НОДИР САҲИФАЛАР

Беруний. Ҳикоятлар	182
------------------------------	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

Раҳимҷон Отаев. Қандай ёзмаслик керак?	187
Абдуғафур Расулов. Тақризни ҳимоя қилиб	192

АКС САДО

.	195
-----------	-----

ГУЛҚАЙЧИ

Исмоил Оллоберганов. Хатобойнинг саргузаштлари. Юмористик қисса	199
Абдумурод Раҳмонов. Яқин кишинг	207
Йўлдош Султонов. Роман ёзди	207

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)

№ 4

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1988

Техник редактор **А. Ҳайдаров.**

Рассом **Ф. Алимов.**

Корректор **М. Имомов.**

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.
Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.
Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 09.02.88 й. Босишга рухсат этилди 29.03.88 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
Р-08629. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт
ҳисоб листи 20,2. Тиражи 172032. Заказ 2682.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмахонаси. Тошкент — П, Ленин проспекти, 41